

Branimir **J**anković

MIJENJANJE SEBE SAME

preobrazbe
hrvatske historiografije
kasnog socijalizma

Branimir Janković

Mijenjanje sebe same

Preobrazbe hrvatske historiografije kasnog socijalizma

Za nakladnike

Damir Agičić

© Autorska prava: Autor i Srednja Europa 2016.

Urednik

Damir Agičić

Recenzenti

prof. dr. sc. Božena Vranješ-Šoljan

prof. dr. sc. Zrinka Blažević

Grafička priprema i slog

Banian ITC

ISBN 978-953-7963-49-1

CIP zapis dostupan je u računalnome katalogu

Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu

pod brojem 000951115.

Objavljivanje knjige financijski su pomogli
Ministarstvo obrazovanja i znanosti RH i Ministarstvo kulture RH.

Knjiga je tiskana u Tiskari Zelina u studenome 2016.

Branimir Janković

MIJENJANJE SEBE SAME

**Preobrazbe hrvatske historiografije
kasnog socijalizma**

srednja europa

Zagreb 2016.

Sadržaj

Predgovor	V
Uvod	1
Opće napomene	1
Definiranje istraživačkih pitanja i teorijske i metodološke podloge istraživanja	7
Konteksti hrvatske historiografije u socijalističkoj/komunističkoj Jugoslaviji	14
Marksizam u hrvatskoj historiografiji	20
Obilježja literature o marksizmu u hrvatskoj historiografiji nakon 1990. godine ..	21
Uvjeti odnosa prema marksizmu u hrvatskoj historiografiji nakon 1990. godine ..	32
Kako istraživati marksizam u hrvatskoj historiografiji?	35
Teorijski i metodološki aspekti prisutnosti marksizma u hrvatskoj historiografiji ..	47
Zagovaranje teorijskih i metodoloških preobrazbi	
u hrvatskoj historiografiji 1970-ih i 1980-ih godina	49
Uvodne napomene	49
Pomaci u hrvatskoj poslijeratnoj historiografiji	54
Smjerovi zagovaranja teorijskih i metodoloških preobrazbi u hrvatskoj historiografiji 1970-ih i 1980-ih godina	61
Recepcija Anala kao dio zagovaranja preobrazbi	64
Dinamika prisutnosti i odsutnosti zagovaranja teorijskih i metodoloških preobrazbi u određivanju zadataka hrvatske historiografije	73
Knjiga <i>Historijska znanost</i> kao mjesto etabliranja zagovaranja teorijskih i metodoloških preobrazbi	81
Intenzivnije usmjeravanje zagovaranja teorijskih i metodoloških preobrazbi prema hrvatskoj i jugoslavenskoj historiografiji	87
Uključivanje drugih povjesničara u zagovaranje teorijskih i metodoloških preobrazbi	91
Nastojanje za primjenom zagovaranja preobrazbi u reprezentativnim sinteznim djelima jugoslavenske historiografije	98
Učinci zagovaranja teorijskih i metodoloških preobrazbi hrvatske historiografije	107
Reakcije povjesničara na zagovaranja teorijskih i metodoloških preobrazbi	107
Pitanje odnosa prema matičnoj i inozemnoj historiografiji	115
Kolektivne reakcije na zagovarane preobrazbe	122
Teorijska i metodološka pluralizacija hrvatske historiografije	128
Ekonomska historija	129
Kvantitativne metode	136
Historijska demografija	138
Historija žena	143
Historija svakodnevice	147
Teorijska i metodološka razina hrvatske historiografije 1970-ih i 1980-ih godina ..	153

Značenje i dosezi zagovaranih teorijskih i metodoloških preobrazbi hrvatske historiografije	162
Primjer Francuske revolucije u hrvatskoj historiografiji. Mjesto teorijske i metodološke problematike u okvirima promoviranja jedne inozemne teme ideološkog značenja	167
Uvodne napomene	167
Mehanizmi prenošenja Francuske revolucije u socijalističku Jugoslaviju	171
Politika prevođenja i objavljivanja o Francuskoj revoluciji. Između državne politike i pojedinačnog djelovanja	180
U potrazi za domaćim jakobincima	187
Uvođenje Anala u problematiku Francuske revolucije	195
Kritike marksističkog tumačenja i pluraliziranje interpretacija i metodološkog proučavanja Francuske revolucije u jugoslavenskoj historiografiji	198
Kako se odrediti prema Francuskoj revoluciji povodom njezine 200. obljetnice? ..	204
Pad interesa za Francusku revoluciju nakon raspada socijalističke Jugoslavije	213
Primjer „buna i otpora“ u hrvatskoj historiografiji. Teorijska i metodološka obilježja proučavanja jedne domaće teme ideološkog značenja	217
Uvodne napomene	217
Obilježja kontinuiteta u bavljenju bunama	219
Bavljenje seljačkom bunom 1573. godine povodom 400. obljetnice	227
Primjeri bavljenja drugim bunama i društvenim pokretima	238
Zastupljenost teorijske i metodološke problematike u obradi seljačkih buna i društvenih pokreta	242
Zaključne napomene	246
Zaključak	249
Literatura	255
Kazalo osobnih imena	285

Predgovor

Autori svojih prvih znanstvenih knjiga obično ne spominju da one proizlaze iz doktorskih radova. Suprotno tome, predgovor otvaram upravo tim priznanjem koje znači da je ova knjiga rezultat dugotrajnijeg istraživačkog i nastavnog rada. Iako je dakle formom znanstveno akribična, manje je pisana s ciljem iznošenja detaljnih podataka a više sa željom za analitičnošću, problematiziranjem i sintetiziranjem.

U središtu knjige stoga je problemsko pitanje je li hrvatska historiografija u socijalističkoj Jugoslaviji doživjela fundamentalne promjene. Pritom naglasak nije na učinku političkog i ideološkog pritiska nego na njezinim teorijskim i metodološkim mijenama. Zašto na njima? Najprije zato što se o tome u hrvatskoj historiografiji uvijek premalo govori, a zatim što su upravo one ključne za njezino poticajno mijenjanje i unapređivanje. Zbog toga se preobrazbe iz naslova prvenstveno odnose na teorijsko-metodološke transformacije.

Ako su se u hrvatskoj historiografiji bitne interpretacijske promjene zaista dogodile raspadom socijalističke Jugoslavije, iz perspektive teorije i metodologije temeljne preobrazbe zbile su se još u kasnom socijalizmu – tijekom 1970-ih i 1980-ih godina. U tom je periodu naime sve veći broj hrvatskih povjesničara zagovarao i prakticirao širenje područja bavljenja prema povijesti društva i poticao teorijsko-metodološku pluralizaciju domaće historiografije povezujući je s dominantnim tendencijama suvremene europske i svjetske historiografije. To je temeljna linija koja se provlači kroz cijelu knjigu.

Neovisno o tome, knjiga se može čitati i s pretežnim fokusom (samo) na pojedinačne teme što čine cjelinu knjige. Nekog će prije zanimati zastupljenost marksizma u hrvatskoj historiografiji i odnos prema njemu u 1990-im godinama i kasnije ili domaća recepcija francuskih *Annala*, drugog ocjena ekonomske historije, historijske demografije, historije žena ili historije svakodnevice u hrvatskoj historiografiji, a nekog prisutnost teme Francuske revolucije, odnosno seljačke bune 1573. i drugih pobuna u hrvatskoj historiografiji i kulturi.

U sklopu spomenutog tematskog okvira nadaje se niz dodatnih potpitanja: Je li Mirjana Gross jedina povjesničarka koja je poticala i sudjelovala u dalekosežnim teorijskim i metodološkim preobrazbama hrvatske historiografije? Je li recepcija i primjena *Annala* rezultirala revolucijom i u hrvatskoj historiografiji? Kakva je ocjena istaknutih povjesničara Jaroslava Šidaka i Nade Klaić iz teorijsko-metodološke perspektive? Kako su hrvatski i jugoslavenski povjesničari reagirali na angažirano zagovaranje novih teorijsko-metodoloških pristupa? Možemo li govoriti o kolektivnom mentalitetu hrvatskih povjesničara? Treba li i dalje ostaviti zanemarenima teme

revolucija, (po)buna i društvenih pokreta, odnosno socijalne povijesti i nejednakosti? „Toliko pitanja“, rekao bi Brecht.

Osim njih, posebno ističem pitanja – što proizlaze iz knjige – koja izravno upućujem matičnoj historiografiji u kojoj djelujem: Jesu li se i tijekom 1990-ih i 2000-ih godina dogodile fundamentalne teorijske i metodološke promjene u hrvatskoj historiografiji? Kakvo je sadašnje stanje hrvatske historiografije? Što su njezine jače strane, a što slabosti i nedostaci? Koje su njezine razvoje perspektive? Kojim teorijskim i metodološkim smjerovima ići dalje? Što je potrebno nastavljati i nadograđivati, a što uvoditi kao posve novo?

Imajući u vidu ta ključna i neprestano aktualna pitanja, knjigu sam dakle pisao ne samo s namjerom problemske analize hrvatske historiografije kasnog socijalizma nego s ciljem da u određenoj mjeri utječem na sadašnju hrvatsku historiografiju. Središnja poruka koju joj želim prenijeti jest da se mora uvijek iznova mijenjati, ukazujući na epizodu iz njezine nedavne prošlosti kada je intenzivno zagovarala promjene i mijenjala sebe samu. Taj je provodan motiv vlastitog mijenjanja našao svoje naglašeno mjesto i u naslovu knjige.

Želio bih stoga potaknuti povjesničare i povjesničarke da se ne bave samo područjima koja su specijalizirali već da se angažiraju i na cjelovitije transformiranje matične historiografije. Posebice se tom prilikom obraćam mojoj generaciji i drugim mladim povjesničarima. Naime svaka nova generacija trebala bi se – između ostalog – snažno boriti za unosenje novih teorijsko-metodoloških pristupa. I to na način rečen Ujevićevim stihovima: „Ne rasklapaju se dveri duše kao cvijeće zorom. / Valja tući zvekirom. Buditi spavača“.

Osim želje za poticanjem rasprava o hrvatskoj historiografiji jučer, danas i sutra, kao i priželjkivanog uključivanja što više povjesničara i povjesničarki u zagovaranje novih teorijskih i metodoloških preobrazbi, knjiga nastoji biti aktualna i u određenom društveno-političkom vidu. To se prije svega odnosi na njezino nastojanje za pridruživanjem javnoj raspravi, odnosno simboličkoj borbi oko jednog od velikih pitanja hrvatskog društva s obzirom na odnos prema vlastitoj prošlosti. Riječ je naime o odnosu prema – ovisno o perspektivi – socijalističkoj ili komunističkoj Jugoslaviji.

Na planu historiografije to se prijepono društveno pitanje prelama kroz ocjenu ograničenja i dosega tadašnje hrvatske historiografije, u interpretacijskim rasponima od naglašavanja političkog i ideološkog pritiska, odnosno kontrole i sankcioniranja do isticanja određenih vrijednosti njezine modernizacije i transformacije. Premda knjiga ponajviše nudi modernizacijski i transformacijski pogled – i to primarno odozdo – jasno je da cjelinu sinteznog objašnjenja neizbježno tvore oba navedena pola.

Dodatna aktualna situacija u koju se knjiga želi upisati tiče se neprestano zazivanih reformi domaćeg znanstvenog polja – u kontekstu u kojem reforma predstavlja jednu od ključnih riječi u imaginariju hrvatskog društva. I ovdje knjiga podcrtava

važnost perspektive odozdo, ukazujući da bez impulsa za „mijenjanje sebe same“ koji će dolaziti iznutra nema korjenite promjene i znatnijeg uspjeha bilo koje reforme.

Neovisno o tome što je knjiga namjeravala – u najmanju ruku implicitno – voditi računa o nizu širih stručnih i društvenih problema te provesti opsežno zasnovanu analizu i iznijeti vlastite zaključke i stavove, ne treba osobito naglašavati da je dakako moglo biti učinjeno i više. Od uključivanja u obradu i isticanja drugih povjesničara i njihovih radova i knjiga – primjerice u trećem i petom poglavlju – preko otvaranja još nekih problema i pitanja, do iznošenja dodatnih zaključaka.

Zasigurno se i konceptualizacija knjige mogla opsežnije razvijati i primjenjivati, s obzirom da je sada sadržana ponajviše kao izoštrenija perspektiva. Volio bih primjerice u nekim novim radovima još intenzivnije primjenjivati analize francuskog sociologa Pierrea Bourdieua čiji su me se uvidi prilično dojmili. Zacijelo bi dio čitatelja poželio pronaći još više zasebnih redaka o sociologiji historiografije, mentalitetu povjesničara i intelektualnoj povijesti hrvatske historiografije.

No čini mi se da je u odnosu na sve navedeno čak i bolje da knjiga bude značenjski što otvorenija. Možda ta otvorenost naime potakne neke povjesničare i povjesničarke na vlastite reakcije, odnosno rezultira željom za nadopunjivanjem i preciziranjem te preispitivanjem iznesenih teza, eventualno i otvaranjem novih područja, pitanja i problema, kao i iznošenjem nekih novih ocjena. Takve intervencije svaka knjiga može samo zaželjati.

Na kraju moram reći da – koliko god nastojala imati izražen individualni pečat – knjige ne bi bilo bez značajne pomoći mnogih. Mislim tu ponajprije na profesore na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Na prvom mjestu na Damira Agičića čija je svesrdna pomoć višestruko prelazila uobičajene mentorske, suradničke i uredničke okvire. Potom na Boženu Vranješ-Šoljan koja je u nekoliko navrata činila znatno više od očekivanog. Nakon toga na Marija Strechu jer mi je otvorio vrata Mirjane Gross, kao i na Iskru Iveljić jer kontinuirano otvara niz drugih. Zatim na Dragu Roksandića što bi mi stalno ukazivao na neke nove perspektive. Na kraju posebno na Zrinku Blažević zbog angažirane pomoći u svakoj prilici i brojnih poticaja. Svi navedeni su mi – kao i drugi profesori i kolege s Odsjeka za povijest te mnogi povjesničari, kolege i prijatelji iz Hrvatske i izvan nje – bili velika podrška.

Najviše sam međutim zahvalan svojim roditeljima koji su u teškim ratnim godinama i kasnije izlagali sebe i činili sve da bismo se moj brat i ja – njima uvijek na prvom mjestu – mogli posvetiti onome što smo željeli. Potom su im se pridružili supruge Maja i, na svoj način, naša kći Vita, nesebično dajući neizmjereno mnogo. Imati sve njih uz sebe razlog je da ono što volim mogu raditi – riječima Gorana Barea – „iz sve snage“.

Uvod

Opće napomene

Neprijeporna je opća postavka kako je iznimno važno za svakog povjesničara i povjesničarku koji nastoje svoj rad učiniti što kvalitetnijim i značajnijim da sustavno promišljaju sve njegove aspekte – od teme i pristupa, preko istraživanja i interpretacije, do šireg značenja. Tome treba pridodati, prema mome mišljenju, i važnost precizne obaviještenosti o razvoju suvremene europske i svjetske historiografije, napose historijskih poddisciplina poput političke, socijalne, ekonomske, kulturne historije i dr. (kao i pripadajućih koncepata i metoda), u čijim okvirima povjesničar nastoji smjestiti svoje istraživanje povijesne zbilje.¹ Ne manje bitnom pretpostavkom prepoznatljivog historijskog rada držim i osvještavanje i analizu kako tradicije tako i obilježja suvremene matične – u ovom slučaju hrvatske – historiografije, čiji je povjesničar neizbježni dio. Upravo je to značajno područje kojim se bavi ova knjiga, objedinjujući u sebi i povijest historiografije i suvremenu historiografiju (i to hrvatsku i inozemnu).

U povijesti europske historiografije moguće je izdvojiti određene autore koji su problematizirali razne aspekte „zanata povjesničara“, odnosno osvrtni se na vlastiti rad te iznosili vrijednosne napomene o pojedinim historijskim prethodnicima. Međutim, pritom nije bilo sustavnije analitičke obrade razdoblja koja su im neposredno historiografski prethodila i u velikoj ih mjeri odredila, kao ni suvremenog historijskog polja u kojem su participirali. Jedan od razloga tome je i činjenica što je izdvajanje historije historiografije u zasebnu historijsku poddisciplinu koja će se baviti upravo tom problematikom vezano tek uz razdoblje nakon Drugog svjetskog rata. Premda su i pojedini autori iz prethodnih razdoblja objavljivali tekstove o povjesničarima i historiografiji (kao npr. E. Fueter, G. P. Gooch²), a postojali su i razni drugi radovi objavljeni u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata, tek je osnivanje časopisa *Storia della storiografia* 1982. godine, zahvaljujući inicijativi Odbora za historiju historiografije na V. međunarodnom kongresu historijske znanosti, značilo veći poticaj kolektivnim istraživanjima tog usmjerenja. Tome se tada i kasnije pridružio i niz djela o historiografiji 20. stoljeća, čiji su autori njezini neposredni sudionici i koje ih je oblikovalo kao povjesničare. Od tih se djela ističu ona E. Breisacha, a napose G. Iggersa

- 1 Pojam povijesti koristit ću u značenju povijesne zbilje, odnosno predmeta proučavanja, a pojam historije u značenju proučavanja toga predmeta, odnosno discipline koja istražuje povijesnu zbilju, stoga se primjerice socijalna historija kao historijska poddisciplina bavi proučavanjem socijalne povijesti. Takvo je razlikovanje u hrvatskoj historiografiji opsežnije razradila Mirjana Gross u *Historijskoj znanosti* (Zagreb 1976) i *Suvremenoj historiografiji* (Zagreb 1996).
- 2 Eduard Fueter, *Geschichte der neueren Historiographie. Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte*, 1911; George Peabody Gooch, *History and Historians in the Nineteenth Century*, 1913.

i R. Lutz, koja su u potpunosti posvećena historiografiji 20. stoljeća.³ Njima možemo pribrojati postupno sve veći broj djela o srednjoeuropskim i jugoistočnoeuropskim historiografijama u 20. stoljeću, odnosno drugoj polovici toga stoljeća.⁴

U hrvatskoj pak historiografiji pored knjige Stjepana Antoljaka,⁵ koja završava Prvim svjetskim ratom, sve do nedavno nije bilo zasebnog djela koje bi davalo problemski pregled hrvatske historiografije u 20. stoljeću ili jednog njezinog dijela. To se promijenilo obranom prvih disertacija o historiji hrvatske historiografije u 20. stoljeću, točnije u prvom dijelu druge polovice toga stoljeća, koje su Snježana Koren i Magdalena Najbar-Agičić zatim objavile kao opsežne zasebne knjige.⁶ Uz navedene knjige objavljeni su, naravno, u posljednjih dvadesetak godina i važni pojedinačni članci, prilozi i zbornici o određenim aspektima povijesti hrvatske historiografije u drugoj polovici 20. stoljeća, na koje ću se referirati prilikom obrade pojedinih istraživačkih pitanja.⁷

Analiziranje različitih tematskih i problemskih cjelina hrvatske historiografije nakon Drugog svjetskog rata čini mi se pritom posebno važnim. Naime, hrvatska je historiografija nakon 1945. godine, naravno uz zadržane kontinuitete i nastavljene utjecaje moderne hrvatske historiografije uspostavljene u 19. i prvoj polovici 20. stoljeća, formativno oblikovala hrvatsku historiografiju u čitavoj drugoj polovici 20. stoljeća, ali – bez daljnjega – i hrvatsku historiografiju u devedesetim godinama 20. stoljeća, dakle nakon raspada socijalističke Jugoslavije, i u njezinom kasnijem razvoju početkom 21. stoljeća. Stoga smatram da je tradicija hrvatske historiografije iz razdoblja socijalističke/komunističke Jugoslavije, s različitim disciplinarnim odrednicama koje su tada uspostavljene, još uvijek u velikoj mjeri u temeljima razvoja, dosega i

3 Ernst Breisach, *Historiography: Ancient, Medieval, and Modern*, Chicago 1983; Georg G. Iggers, *Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert. Ein kritischer Überblick im internationalen Zusammenhang*, 1993; Lutz Raphael, *Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme. Theorien, Methoden, Tendenzen von 1900 bis zur Gegenwart*, München 2003.

4 Ističem knjige i zbornike Josefa Hanzala (1999), Alojza Ivaniševića, Andreasa Kappelera, Waltera Lukana i Arnolda Suppana (2002), Ulfa Brunnbauera (2005), Christiane Brenner, Erika K. Franzena, Petera Haslingera i Roberta Lufta (2006), Sorina Antohija, Balázsa Trencsényija i Pétera Apora (2007), Adama Hudeka (2010), Macieja Górnyja (2011), Roumena Daskalova (2011). Njihovi naslovi nalaze se u popisu literature.

5 Stjepan Antoljak, *Hrvatska historiografija do 1918.*, sv. I-II, Zagreb 1992. Kritičku ocjenu knjige donosim u trećem poglavlju, u kojem obrađujem razvoj historije historiografije u hrvatskoj historiografiji u razdoblju socijalističke Jugoslavije.

6 Snježana Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945.-1960.). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, Zagreb 2012; Magdalena Najbar-Agičić, *U skladu s marksizmom ili činjenicama? Hrvatska historiografija 1945.-1960.*, Zagreb 2013.

7 Navodim stoga u ovom trenutku tek okvirno priloge Petra Korunića (1998), Nevena Budaka (1999, 2004), Božene Vranješ-Šoljan (1999), Iskre Iveljić (2004), Srečka Lipovčana i Ljiljane Dobrovšak (2005), Damira Agićića (2009, 2015), Zdenka Radelića i Jasne Turkalj (2011), Damira Agićića i Branimira Jankovića (2012), Suzane Leček (2013), Magdalene Najbar-Agičić (2013), Tomislava Galovića i Damira Agićića (2014). Naslovi njihovih priloga donose se u popisu literature.

stanja hrvatske historiografije na početku 21. stoljeća. Nije kod mene međutim riječ o okviru za općenito negativno vrednovanje „komunističkog nasljeđa“, tako često prisutno u suvremenoj javnosti i kod dijela povjesničara. Radi se prije svega o istraživačkoj pretpostavci za sustavnu analizu teze kako je za cjelovitiju ocjenu kontinuiteta i diskontinuiteta, kao i onog kvantitativno i kvalitativno novog, ali i onog napuštenog i zapostavljenog, te općih prednosti i nedostataka hrvatske historiografije na početku 21. stoljeća i potencijala njezinih teorijskih i metodoloških preobrazbi, problematiziranje hrvatske historiografije u razdoblju 1945-1991. godine nužan, no, rekao bih, i vrlo poticajan i plodan preduvjet.

Razne su istraživačke mogućnosti pristupa hrvatskoj historiografiji nakon 1945. godine: proučavanje ideološkog pritiska na hrvatsku historiografiju⁸ i s njom povezanu nastavu povijesti,⁹ razvoj historiografija o starom, srednjem, ranom novom vijeku ili 19. stoljeću, kao i historiografije o suvremenoj povijesti (napose o NOB-u, povijesti Komunističke partije i radničkom pokretu), zatim monografska obrada pojedinih povjesničara, nacionalno pitanje u hrvatskoj/jugoslavenskoj historiografiji,¹⁰ dominantni historijski diskursi¹¹ te različiti teorijski¹² i metodološki¹³ aspekti. Poto-nje se može odnositi na obradu zastupljenosti teorijske i metodološke problematike,

8 Tema disertacije Magdalene Najbar-Agičić objavljene kao knjiga *U skladu s marksizmom ili činjenicama? Hrvatska historiografija 1945.-1960.*, Zagreb 2013.

9 Tema disertacije Snježane Koren objavljene kao knjiga *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945.-1960.). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, Zagreb 2012.

10 Primjerice Ivo Banac, „Historiography of the Countries of Eastern Europe“, u: *The American Historical Review*, vol. 97, br. 4, 1992, str. 1084-1104.

11 Primjerice Franko Dota, *Zaračeno poračće: konfliktni i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre*, Zagreb 2010.

12 „Teoriju“ razumijevamo kao pojmovni i kategorijalni sustav primijenjen u znanstvenom postupku, a odnosi se na upotrebu pojmova, kategorija, koncepata i modela kojima se vodi historijska analiza i interpretacija, odnosno klasificiraju i objašnjavaju povijesne pojave i procesi s ciljem spoznaje povijesne zbilje i uobličavanja povijesnog znanja. Navedeno prema Mirjana Gross, *Suvremena historiografija. Korijeni, postignuća, trajanja*, Zagreb 1996, str. 406-408.

13 Pojam „metodologija“ vezuje se uz „historijsku metodu“ koju uobičajeno definiramo kao zatvoren sustav pravila u sklopu istraživačkog postupka koji omogućuje spoznaju povijesne zbilje (M. Gross, *Suvremena historiografija*, 1996, str. 361-365; usp. također *Lexikon Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe*, ur. Stefan Jordan, Stuttgart 2002, natuknica „Methode, historische“, str. 211-215). M. Gross ističe da se opća historijska metoda sastoji od više pojedinih metoda („pluralitet metodskih postupaka“; str. 363), stoga se u istraživačkom postupku mogu koristiti različite metode poput kvantitativne, komparativne, biografske i druge. Premda se pojam „metodologija“ primarno odnosi na metode, odnosno teoriju o metodama (usp. str. 362), a pojam „metodološki“ na metode u užem smislu, sam se pojam „metodološki“ primjenjivao i u širem značenju, dakle za epistemološke, teorijske i metodološke aspekte historije kao discipline. Osobno neću upotrebljavati pojam „metodološki“ u tom širem značenju već ću se uglavnom služiti pojmovima „teorijski“ i „metodološki“. Koristim ih najčešće objedinjeno jer teorija ima implikacije za metodologiju i suprotno.

odnosno analizu opće teorijske i metodološke razine¹⁴ tadašnje hrvatske historiografije ili pak ritmova, karaktera i obuhvatnosti teorijskih i metodoloških preobrazbi hrvatske historiografije u socijalističkoj/komunističkoj Jugoslaviji.

Upravo mi se posljednje navedeni splet pitanja teorijske i metodološke naravi čini neobično važnim. Ilustrirat ću to sljedećim primjerom. Povodom raspada komunizma i socijalističkih historiografija Istočne Europe Marija Todorova je 1992. godine na primjeru bugarske historiografije ustvrdila da tranzicija iz socijalističke historiografije u historiografiju koja je uslijedila nakon nje sadrži puno više kontinuiteta nego što je – nasuprot onome što su smatrali sami akteri – donijela promjenu i novo, odnosno temeljiti diskontinuitet. To se posebno osjećalo na području teorije i metodologije historije, gdje nedostatak interesa za njih obilježava kako razdoblje prije 1990. tako i za vrijeme 1990-ih godina.¹⁵ Napominjem da se nakon Drugog svjetskog rata na sličan diskontinuitet pozivala i marksistička historiografija u vlastitoj usporedbi s prethodnom građanskom historiografijom i želji za razlikovanjem od nje, međutim također s uglavnom istovjetnim rezultatom. Tu napomenu M. Todorove o kontinuitetu unutar bugarske historiografije potvrdili su na primjeru hrvatske historiografije nakon 1990. godine i neki hrvatski povjesničari i povjesničarke.¹⁶

Navedeni primjer može pokazati – da se poslužim poznatim iskazom F. Braudela da su politički događaji samo sitno mreškanje valova na površini mora – kako se ispod „površine“ hrvatske historiografije u drugoj polovici 20. stoljeća, dakle, tema i istraživačkih područja, objavljenih historijskih djela i radova, provedenih projekata i održanih znanstvenih skupova, djelovanja istaknutih povjesničara i povjesničarki te cjelokupne zajednice povjesničara, kao i ideološkog pritiska i svih onih izvanhistorijskih aspekata koji su na nju utjecali, nalazi teorijska i metodološka razina tadašnje hrvatske historiografije. Ta se razina – i s obzirom na prethodno razdoblje i na ono koje će uslijediti nakon nje – čini više obilježena bitnim teorijskim i metodološkim kontinuitetima nego diskontinuitetima, iako se, s jedne strane, uvelike smatralo da je realizirana korjenita preobrazba ili se, s druge strane, ona uvijek iznova nastojala ostvariti. Pitanja bitnog teorijskog i metodološkog kontinuiteta, odnosno ostvarenih teorijskih i metodoloških preobrazbi dijelova ili cjeline hrvatske historiografije nakon 1945. godine, koja ću razmatrati u knjizi, sadržana su, dakle, i u njezinom

14 Izraz „teorijske i metodološke razine“ određene historiografije moguće je koristiti u značenju epistemoloških, teorijskih i metodoloških postavki na kojima počiva dominantno samorazumijevanje historije kao discipline u određenom razdoblju povijesti historiografije, što se, primjerice, ogleda i u upotrebi teorija i metoda, koncepata i modela, uvođenju novih teorijsko-istraživačkih paradigmi i poddisciplina, kao i historijskoj autorefleksivnosti u cjelini.

15 Maria Todorova, „Historiography of the Countries of Eastern Europe: Bulgaria“, u: *American Historical Review*, vol. 97, br. 4, 1992, str. 1105-1117.

16 Usp. Neven Budak, „Post-socialist Historiography in Croatia since 1990“, u: *(Re)Writing History: Historiography in Southeast Europe after Socialism*, ur. Ulf Brunnbauer, Münster 2004, str. 128-164; Iskra Iveljić, „Hrvatska historiografija o 19. stoljeću nakon raspada Jugoslavije“, u: *Prispevki za novejšo zgodovino*, XLIV/2, 2004, str. 29-44.

razvoju 1990-ih godina kao i na početku 21. stoljeća. Zbog toga problematiziranje teorijskih i metodoloških kontinuiteta i preobrazbi hrvatske historiografije u drugoj polovici 20. stoljeća smatram ključnim preduvjetom kako kompleksnijeg razumijevanja i ocjene dosega i aktualnog stanja hrvatske historiografije na početku 21. stoljeća, tako i osmišljavanja njezinog daljnjeg razvoja i kreativnog obogaćivanja.

No kako je svaki povjesničar dio neke, obično nacionalne historiografije, ali i realizator vlastitog znanstvenog razvoja, tako će analiza hrvatske historiografije u drugoj polovici 20. stoljeća neminovno značiti i moje vlastito pozicioniranje u odnosu na tradiciju i njezine kontinuitete, kao i pokušaje i rezultate napora da se ona kvantitativno i kvalitativno preobrazi, primjerice u vidu orijentiranja prema novim temama i konceptima, teorijsko-metodološkim pristupima i historijskim poddisciplinama. I u tome se, dakako, sastoji uvodno apostrofirana autorefleksivnost, koja bi trebala imati mjesto kod svakog povjesničara i povjesničarke. Iz moje se perspektive trenutnog i budućeg osobnog razvoja kao povjesničara stoga čini važnim ispitati teorijske i metodološke tradicije hrvatske historiografije i njezino iskustvo kontinuiteta i preobrazbi jer je ono neosporno sadržano u historijskom i intelektualnom okružju u kojem se formiram kao povjesničar i još uvijek duboko prisutno u temeljima suvremene hrvatske historiografije. To će se – kako s obzirom na uspostavljene kontinuitete tako i s obzirom na vidljive promjene – još dobar dio vremena zasigurno nastaviti. Pritom sustavnu kritičku analizu tradicije držim preduvjetom za kompleksno formuliranje daljnjeg osobnog i kolektivnog razvoja,¹⁷ kao i za detektiranje širih potreba i mogućnosti osobnog sudjelovanja u poticanju novih teorijskih i metodoloških preobrazbi, između ostalog i na osnovu onoga što je pokušavano i realizirano u prethodnim desetljećima, odnosno izdvajanja onoga što je u međuvremenu ostalo zapostavljeno, premda je nedavno bilo izrazito prisutno. U tom je aktivnom osobnom odnosu prema povijesti hrvatske historiografije – koji sadrži raščlanjivanje tradicije kao temelja za problematiziranje budućih smjerova kako osobnog i matičnog historiografskog razvoja tako i potencijalnih točaka preobrazbe suvremene hrvatske historiografije

17 Kao što su mnogi isticali, iz analize prošlosti može se iščitati smjer kojim netko želi krenuti dalje. Usp. primjerice napomenu Stanka Lasića: „(...) svaki istinski *novi* korak, svaka promjena, svako negiranje, istovremeno je revizija i kritičko restrukturiranje one vertikale iza nas koju zovemo prošlošću. Bez toga i takozvana ‘nova praksa’ zvuči prazno. Budućnost, sadašnjost i prošlost – cilj, svakodnevna praksa i prošli bitak – nerazdvojno su povezani: jedno se ogleda u drugom. To je živo i stalno mijenjajuće jedinstvo: viđenje prošlosti mijenja se zavisno od cilja prema kojemu krećemo, budućnost možemo pročitati iz analize što je netko daje o svojoj prošlosti“ (*Krleža. Kronologija života i nada*, Zagreb 1982, str. 347). Navodim i napomenu Dragutina Lalovića: „U tom smislu, svaki ozbiljan pokušaj kritičke valorizacije naše discipline može biti dočekan samo s najvećim očekivanjima i nadama. Samosvijest se u znanosti, u svakoj novoj generaciji, uvijek gradila na hrabrosti i sposobnosti kritičke recepcije tradicije, na sposobnosti da joj se u lice dobaci veliko „NE“, zasnovano na njezinu razumijevanju i imanentnom prevladavanju. Samo tako! Nema lakšeg puta, osim mimo znanosti ili protiv nje.“ („Politički antibarbarus. O tužoljubnom diskursu ‘čiste’ politologije“, u: *Analiz hrvatskog politološkog društva*, god. VI, 2009, str. 160-161).

– dodatna razlika ove knjige s obzirom na druge radove i knjige o hrvatskoj historiografiji 1945-1991. godine.

To, naravno, nije samo usko historiografsko pitanje, budući da su i druge društvene i humanističke discipline – primjerice kroatistika,¹⁸ politologija,¹⁹ sociologija,²⁰ etnologija,²¹ povijest umjetnosti²² – pokušavale u većoj ili manjoj mjeri izvršiti slična preispitivanja tradicije u svjetlu novih teorijskih i metodoloških koraka koje su kanile poduzeti. Na određeni način to pitanje ima i svojevrsnu društvenu i političku težinu, kako u vidu spominjanog odnosa prema „komunističkom nasljeđu“ u javnosti tako i s obzirom na simboličke borbe oko političke, društvene i historijske interpretacije cjeline socijalističke/komunističke Jugoslavije.²³ Tome je moguće pridodati i kontekst nastojanja da se hrvatsku znanost, time i historiografiju, preoblikuje – uglavnom izvana i najčešće kvantitativno i administrativno – donošenjem novih zakona i strategija, što intenzivnije traje od 2009. godine. Iz toga razloga knjiga želi ponuditi uvid u prethodno iskustvo pokušaja teorijskih i metodoloških preobrazbi hrvatske historiografije kao kvalitativne promjene koja bi zapravo trebala biti najvažniji rezultat reformskih poteza u znanosti, odnosno historiografiji.

18 Izdvojit ću ovdje tek dvije knjige, naprimjer individualno propitivanje teorijskih pretpostavki domaćih autora i vlastito pozicioniranje u odnosu na njih koje je iznio Vladimir Biti, *Pripitomljavanje drugog. Mehanizam domaće teorije*, Zagreb 1989. Iz kolektivne pak perspektive slično „preispitivanje neposrednog teorijsko-institucijskog nasljeđa“ čini knjiga *Trag i razlika. Čitanja suvremene hrvatske književne teorije*, ur. Vladimir Biti, Nenad Ivić, Josip Užarević, Zagreb 1995 (str. 7).

19 Moguće je navesti radove Ivana Prpića (2002), Radule Kneževića i Slavena Ravlića (2002), Mirjane Kasapović (2007) i više autora u *Analima Hrvatskog politološkog društva* (2008). Naslovi radova donose se u popisu literature.

20 Primjerice zbornik radova *Hrvatska sociologija: razvoj i perspektive*, ur. Denisa Krbec, Zagreb 2008.

21 Izdvojit ću naprimjer publikaciju *50 godina Hrvatskog etnološkog društva (1959.-2009.)*, ur. Tiha-na Rubić et al., Zagreb 2009, napose tekst Nevene Škrbić Alempijević i Tomislava Oroza, „Mijene etnoloških pristupa i metoda“, str. 65-87.

22 Primjerice *Baština u fokusu: 50 godina Instituta za povijest umjetnosti 1961.-2011.*, ur. Milan Pelc, Zagreb 2011. Iako vrijedni prilozi, slični zbornici – poput historiografski usporedivog primjera *Pola stoljeća prošlosti. Hrvatski institut za povijest (1961.-2011.)*, ur. Zdenko Radelić, Jasna Turkalj, Zagreb 2011. – ipak su ponajprije prigodne publikacije koje uglavnom ne sadrže detaljne analize, stoga su nerijetko tek važni početni poticaji.

23 Pored društvene i političke težine koju sadrži takvo preispitivanje tradicije, napominjem – kao dodatni prilog širem uokviravanju odabrane teme i pristupa u ovoj knjizi – da se znanstvena istraživanja komunizma postupno sve više okreću od dominiranja totalitarne paradigme prema aspektu modernizacije (usp. Maria Todorova, „Introduction. The Process of Remembering Communism“, u: *Remembering Communism. Genres of Representation*, ur. Maria Todorova, New York 2010, str. 18). Primijenjeno na područje historiografije, interes nije dakle na ideološkom pritisku, kontroli i sankcioniranju već na njezinoj modernizaciji.

Definiranje istraživačkih pitanja i teorijske i metodološke podloge istraživanja

Potrebno je sada nakon općih napomena još preciznije definirati središnje istraživačko pitanje kao i pripadajuća istraživačka podpitanja rada, kako bih – usporedo s njima – mogao detaljnije eksplicirati konkretne koncepte koje sam u sklopu teorijske i metodološke podloge knjige nastojao upotrijebiti u oblikovanju istraživanja o hrvatskoj historiografiji u drugoj polovici 20. stoljeća. Središnje istraživačko pitanje usredotočeno je na pitanje teorijskih i metodoloških preobrazbi hrvatske historiografije kasnog socijalizma, odnosno 1970-ih i 1980-ih godina. Možemo li reći da je došlo do opće preobrazbe (transformacije) hrvatske historiografije u razdoblju socijalističke/komunističke Jugoslavije, najprije u skladu s političkim i ideološkim nastojanjima, zatim institucionalno, kadrovski i organizacijski, a onda – na što ću se posebno usmjeriti – teorijski i metodološki. Je li, kao što sam prethodno naveo, ispod površine političkog, ideološkog i institucionalnog života tadašnje hrvatske historiografije ostvarena dubinska teorijska i metodološka preobrazba, očitovana – osim u novim temama i interpretacijama – u bitno novoj teorijskoj i metodološkoj kvaliteti radova, imajući u vidu da politički, ideološki i institucionalni kontinuiteti i diskontinuiteti ne znače ujedno i teorijske i metodološke kontinuitete i diskontinuitete. Je li se i kada hrvatska historiografija teorijski i metodološki pluralizirala? Na kojim područjima i u kojim vremenskim odsječcima možemo pratiti te preobrazbe? Tko su akteri koji te preobrazbe zagovaraju i provode te na koje načine to pokušavaju činiti?

Nastojanja za odgovorima na tako postavljena istraživačka pitanja odredila su strukturu knjige i njezina tematska usmjerenja. Najprije će stoga biti potrebno nešto uvodno reći o političkim, društvenim, institucionalnim, organizacijskim i drugim kontekstima hrvatske historiografije, u mjeri u kojoj su oni poticali i utjecali na teorijsku i metodološku preobrazbu hrvatske historiografije 1945-1991. godine. U to neizostavno ulazi pitanje prisutnosti marksizma kao dodatnog vezivnog tkiva između političkog, društvenog i institucionalnog polja (u vidu službene ideološke paradigme) s jedne strane i historijskog polja s druge (kao ne samo načelnim, tematskim i interpretacijskim okvirom već i bitnim teorijskim i metodološkim pitanjem, napose za ocjenu karaktera i intenziteta njegove primjene u tadašnjim historijskim radovima).

U narednim ću dvama poglavljima navedeno pitanje teorijskih i metodoloških preobrazbi hrvatske historiografije u drugoj polovici 20. stoljeća promatrati na dvije razine. Prva razina odnosi se na detektiranje zagovaranja različitih teorijskih i metodoloških preobrazbi u hrvatskoj historiografiji u kontekstu jugoslavenske historiografije nakon Drugog svjetskog rata, napose 1970-ih i 1980-ih godina. Identificiranje tekstova, članaka, knjiga i drugih priloga (kao i dijela arhivskog gradiva²⁴)

24 Arhivska građa odnosi se prije svega na dijelove ostavštine Josipa Matasovića u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu i posebice na opsežnu ostavštinu Mirjane Gross – ključne figure hrvatske historiografije druge polovice 20. stoljeća – što sam ju tijekom 2013. godine priredio za korištenje u Arhivu Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

u kojima se zagovaraju teorijske i metodološke preobrazbe hrvatske historiografije, odnosno njihovo analiziranje i interpretiranje, usredotočit će se kako s obzirom na opseg njihove zastupljenosti u hrvatskoj historiografiji tako i na teme i pristupe koje se promoviralo, kao i na autore i autorice koji su ih zagovarali. Pritom ću prikazati i dodatne funkcije koje je to zagovaranje imalo za same autore: funkciju upućivanja kritike tadašnjoj jugoslavenskoj/hrvatskoj historiografiji (pri čemu ću analizirati karakter upućivanih kritika) i funkciju utjecaja na vlastiti historijski rad (također uz obradu obilježja toga utjecaja).

Druga razina problematiziranja pitanja teorijskih i metodoloških preobrazbi hrvatske historiografije usmjerit će se na odgovor na pitanje jesu li se i u kojoj mjeri ta zagovaranja odrazila na tadašnju historiografiju i kako su realizirana u opusima autora i autorica koji su ih zagovarali. Međutim, osim radova i djela u kojima se izravno zagovara ili pokušava realizirati teorijska i metodološka preobrazba, obuhvatnija ocjena teorijskih i metodoloških preobrazbi cjeline ili znatnijeg dijela neke historiografije neminovno je upućena i na potrebu interpretacije šireg kruga reprezentativnih djela koja načinom obrade određenih povijesnih tema i razdoblja neizostavno ilustriraju kako vlastite teorijske i metodološke odrednice tako i one tadašnje hrvatske historiografije. Bez obzira ekspliciraju li svoj teorijski i metodološki pristup ili ne, u tim su djelima itekako vidljive epistemološke, teorijske i metodološke pretpostavke na kojima autori grade analitičko-interpretativnu obradu određene povijesne teme i razdoblja. K tome se ta djela neizostavno pozicioniraju (u najmanju ruku tematski) unutar jedne ili više historijskih poddisciplina i paradigmi, odnosno stavljaju dominirajući naglasak na političku, ekonomsku, socijalnu ili kulturnu problematiku. Stoga ću izbor reprezentativnih djela iz 1970-ih i 1980-ih godina (prema vlastitoj selekciji, koju povjesničar ionako ne može izbjeći koliko god se pozivao na postojanje „objektivnih“ kriterija) nastojati interpretirati kako s obzirom na njihove teorijske i metodološke pretpostavke, tako i s obzirom na pripadanje historijskim poddisciplinama u koje ih se može tematski, sadržajno i interpretacijski smjestiti: u političku, socijalnu, ekonomsku i/ili kulturnu historiju.

Budući da je sveobuhvatna ocjena teorijskih i metodoloških preobrazbi neke historiografije vrlo zahtjevan zadatak koji bi trebao obuhvatiti što više pojedinačnih dijelova kao preduvjet za govor o cjelini, nakon obrade priloga u kojima se zagovaraju preobrazbe, zatim djela u kojima se one pokušavaju ostvariti, kao i drugih djela reprezentativnih za tadašnju hrvatsku historiografiju, u završna dva poglavlja bit će analizirani primjeri obrade konkretnih istraživačkih tema koji ilustriraju preobrazbu, napose teorijsku i metodološku. Četvrto poglavlje odnosi se na slučaj bavljenja tematikom Francuske revolucije u hrvatskoj historiografiji u jugoslavenskom kontekstu. Odabrani primjer inozemne teme koja je u socijalističkoj/komunističkoj Jugoslaviji dobila ideološko značenje poput drugih tema revolucionarnog karaktera sažima nekoliko aspekata preobrazbi: poticanje brojnih prijevoda, kao i samostalne obrade i objavljivanja o važnoj temi izvorno inozemne povijesti, čiji su međutim odjeci bili

prisutni i u južnoslavenskim zemljama; društvena i politička relevantnost s obzirom na poredak koji privilegira teme revolucionarnog i socijalističkog karaktera, što uključuje pružanje marksističkih interpretacija; važan udio teorijske i metodološke problematike. Peto poglavlje analizira bavljenje tematikom „buna i otpora“ u hrvatskoj historiografiji u jugoslavenskom kontekstu, kao primjer domaće teme koja je u socijalističkoj/komunističkoj Jugoslaviji imala važno ideološko značenje kao tema koja povezuje brojne događaje buntovnog, pobunjeničkog i revolucionarnog karaktera. I ta privilegirana tema omogućuje prikladnu elaboraciju problematike preobrazbi hrvatske historiografije u vidu društvenih i političkih poticaja istraživanju takvih tema kojima se može pridijeliti marksistička interpretacija, kao i zastupljenosti teorijskih i metodoloških odrednica. Obje teme pojedinačno sudjeluju u cjelovitijem argumentiranju odgovora na pitanje je li u hrvatskoj historiografiji u socijalističkoj/komunističkoj Jugoslaviji došlo do bitnih preobrazbi, napose teorijskih i metodoloških, i koje neizostavno dalje zapitkuju što se s bavljenjem tim temama i ostvarenom tradicijom događalo nakon raspada socijalističke/komunističke Jugoslavije.

Vremenski okvir rada napose će se usredotočiti na razdoblje 1970-ih i 1980-ih godina jer je tada hrvatska historiografija, nakon što je prerasla organizacijske teškoće u razdoblju neposredno nakon Drugog svjetskog rata, povećala broj povjesničara i povjesničarki te opsežnije otvorila istraživačka područja kojima se do tada nije bavila, ušla u svoju razvijenu fazu i mogla više nastojati oko zagovaranja i provođenja teorijskih i metodoloških preobrazbi. U tu je svrhu pokušavala, između ostalog, opsežnije recipirati, aproprirati, transformirati i adaptirati neke inozemne koncepte, teorijsko-istraživačke pristupe i trendove u razvoju određenih historijskih poddisciplina. K tome, u tom je razdoblju kasnog socijalizma društveni i ideološki pritisak poprimio drugačije obličje, što se napose odnosi na opseg i karakter zagovaranja prisutnosti marksizma u hrvatskoj i jugoslavenskoj historiografiji.

Usredotočavanje na 1970-e i 1980-e godine podrazumijevat će dakako referiranje i na razdoblje 1950-ih i 1960-ih godina, posebice u slučajevima koji zahtijevaju detaljnije obrazlaganje konteksta ili argumentiranja nekih navoda u vezi teorijskih i metodoloških preobrazbi, marksizma i drugog. Isto tako, određena će pitanja naglati ulaženje i u 1990-e godine, kada je primjerice riječ o smjeni marksističke paradigme, kasnijem odnosu prema marksizmu, zatim uvođenju novih poddisciplina poput historije svakodnevice i historijske antropologije (vezanu ponajprije uz epizodu časopisa *OTIUM*), odnosno cjelini problematike kontinuiteta i diskontinuiteta teorijskih i metodoloških preobrazbi hrvatske historiografije.

Treba tom prilikom izreći napomenu o nekim neizbježnim istraživačkim ograničenjima. Uz pokušaje obuhvaćanja što većeg opsega građe, ipak ću se više usredotočiti na historijska djela o 19. i 20. stoljeću, premda ću naravno pokušati što više pozornosti posvetiti i važnim autorima i djelima koja se istraživački bave područjem ranog novog i srednjeg vijeka, kao i stare povijesti. Izbor same građe odnosit će se primarno na one priloge, tekstove, djela i autore što ih se može povezati s pitanjima

teorijske i metodološke preobrazbe, odnosno s elaboriranjem različitih teorijskih i metodoloških aspekata historije kao discipline i pokušajima praćenja trendova u suvremenoj historiografiji. To uključuje i djela koja izrijeckom ili okvirno pripadaju marksistički orijentiranim historijskim interpretacijama te autore i djela koji mogu reprezentativno ilustrirati dosege i tendencije u političkoj, socijalnoj, ekonomskoj, kulturnoj historiji i drugim historijskim poddisciplinama u hrvatskoj historiografiji.

Nakon definiranja istraživačkih pitanja, vremenskog okvira i građe hrvatske historiografije kao osnove za provedeno istraživanje, potrebno je izložiti konceptualni okvir istraživanja. Kako smatram da – pored odabira relevantnih istraživačkih pitanja i uspješnog odgovora na njih – svakom istraživanju dodatnu vrijednost daje njegova teorijska konceptualizacija, opredijelio sam se u konceptualiziranju ovoga rada i oblikovanju analitičko-interpretativnog modela za središnji koncept preobrazbe i tri osnovna podkoncepta: Khunov koncept paradigme, Bourdieuvu teoriju polja te međusobno povezane koncepte kulturnih transfera i translacije.

Koncept preobrazbe oblikovao sam na temelju različitih teorija – ishodišno socioloških – koje su pokušavale objasniti društvenu promjenu.²⁵ Primjerice evolucijske teorije tumačile su društvenu promjenu kao linearni razvoj i kontinuirani napredak, za razliku od revolucijskih teorija koje su naglašavale njihovu radikalnu promjenu i diskontinuitet, pri čemu su se oblikovale i teorije koje su ih pokušavale povezati, kako bi društvena promjena podrazumijevala i evolucijsku i revolucijsku perspektivu. Teorije su nadalje razmatrale jesu li društvene promjene rezultat egzogenih (vanjskih) ili endogenih (unutarnjih) uzroka, odnosno njihovih kombinacija, uz pitanje što je pri tome imalo veće značenje. S tim je u vezi istaknuto kako se ne radi samo o jednom uzroku društvene promjene već o nizu uzroka koji utječu na nju. Pritom su proučavani i akteri, odnosno pokretači i nositelji promjene. Neke se teorije usredotočavaju na sami karakter promjene, naime, je li ona kvantitativna i/ili kvalitativna, odnosno opsežna, dugosežna i strukturna. Ukazano je k tome na kompleksnost društvenih promjena koje mogu biti vrlo različitog oblika, stoga je naglašeno da ne postoji jedna teorija koja može objasniti sve društvene promjene, kao što ne postoji ni jedinstven model društvene promjene. Iz toga razloga sve više prevladava usredotočavanje na analizu određenih primjera društvene promjene.

Tako će se i ovaj rad usmjeriti na primjer historiografske promjene, koja dako nije društvo već samo jedan njezin element, ali smatram kako se određeni aspekti analize društvenih promjena mogu poticajno primijeniti na analizu promjena historiografije. Ako pod društvenom promjenom razumijevamo „proces ili seriju procesa koji mijenjaju društvene strukture, poput nacija, tijekom dugog vremenskog

25 Koristio sam pritom, pored ostalog, napose sljedeću literaturu: „Društvena promjena“, u: Nicholas Abercrombie, Stephen Hill, Bryan S. Turner, *Rječnik sociologije*, Zagreb 2008, str. 59-60; „Social Change“, u: Raymond Boudon, Francois Bourricaud, *A Critical Dictionary of Sociology*, 1989, str. 325-330; „Social change“, u: *International Encyclopedia of Sociology*, ur. Frank N. Magill, London – Chicago 1995, sv. 2, str. 1216-1229.

razdoblja“²⁶ čini se da i historiografiji možemo pristupiti kao jednoj od društvenih struktura koja se mijenja. Njezine promjene moguće je proučavati alatima teorija društvenih promjena, uočavajući sadrže li obilježja evolucije, revolucije, kontinuiteta, diskontinuiteta, egzogenih i/ili endogenih uzroka i koji od njih su izraženiji, svjedočeći o kompleksnosti historiografske promjene. Takvom istraživanju treba naravno pristupiti bez unaprijed pripremljene teorije već zaključiti na temelju provedene analize koje od navedenih odrednica obilježavaju promjene na primjeru hrvatske historiografije. Pri tome ću se usredotočiti na dio historiografskih promjena, prvenstveno teorijskih i metodoloških, jer smatram da su one nosivi kriteriji za određivanje je li se dogodila kvalitativno bitna promjena hrvatske historiografije. Umjesto pojma promjene odabrao sam ipak pojam preobrazbe jer smatram da bolje odražava narav mijenjanja historiografije, odnosno još više usmjerava na središnje pitanje je li u hrvatskoj historiografiji došlo do „temeljite kvalitativne promjene“, kako se uostalom i definira pojam preobrazbe.²⁷ Upotreba pojma u množini, usmjerena dakle na teorijske i metodološke preobrazbe, oslanja se na pretpostavku da bi – osim što je nemoguće analizirati sve promjene i pomake koji su se događali u čitavoj tadašnjoj hrvatskoj historiografiji i na svim njezinim područjima – upotreba pojma u jednini podrazumijevala označavanje historiografije monolitnom i homogenom, dok je ona zapravo uvijek pluralna i heterogena. Smatram stoga opravdanijim usredotočavanje na analizu određenih teorijskih i metodoloških preobrazbi kao jednu od važnih podloga za što cjelovitiju ocjenu opsega i karaktera kvalitativnih preobrazbi, odnosno cjelokupne preobrazbe hrvatske historiografije. Uz koncept preobrazbe koristit ću se i ostalim trima navedenim konceptima.

Poznati pojam paradigme u Kuhnovoj razradi moguće je upotrijebiti za marksizam u jugoslavenskoj i hrvatskoj historiografiji. Koncept paradigme, čija se upotreba iz prirodnih znanosti ubrzo prenijela i na društvene znanosti, upotrijebila je i historija. Njezinu primjenu za historiju pripremio je J. Rüsen, a primjenjivali su je zatim i drugi autori za potrebe svojih istraživanja.²⁸ U sklopu prikazivanja mehanizama funkcioniranja znanosti, njezinog razvoja i revolucionarnih promjena, Kuhn je oblikovao složeni koncept paradigme. U svakom razdoblju dominira jedna vladajuća znanstvena paradigma koja usmjerava teorijska i istraživačka proučavanja. Pritom je važno i Kuhnovo analiziranje djelovanja znanstvene zajednice unutar dominirajuće paradigme.²⁹ Pored te možda očekivane upotrebe pojma paradigme za marksizam kao službeni ideološki okvir u komunističkim/socijalističkim zemljama, a tako i

26 Nathan R. Kollar, „Social change: evolutionary and cyclical theories“, u: *International Encyclopedia of Sociology*, ur. Frank N. Magill, London – Chicago 1995, sv. 2, str. 1216.

27 „Preobrazba = temeljita kvalitativna promjena kao krajnji rezultat dužega mijenjanja (u strukturi organizma itd.); metamorfoza“, Vladimir Anić, *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb 2003, str. 1166.

28 M. Gross, *Suvremena historiografija*, 1996, str. 359-360; L. Raphael, *Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme. Theorien, Methoden, Tendenzen von 1900 bis zur Gegenwart*, 2003, str. 14-16.

29 Usp. Thomas S. Kuhn, *Struktura znanstvenih revolucija*, Zagreb 1999.

Jugoslaviji, čini mi se da se za problematiku prisutnosti marksizma u hrvatskoj historiografiji vrlo prikladno i možda originalno može upotrijebiti koncept anomalije, odnosno Khunove analize pojava anomalija i nemogućnosti njihovih rješavanja u sklopu znanstvene krize, u ovom slučaju krize marksizma u Jugoslaviji napose 1980-ih godina. Ta je kriza, uz društvene promjene, posebice pad komunizma, u konačnici rezultirala smjenom marksističke paradigme kao službene ideologije socijalističke Jugoslavije.

Za obradu autora i autorica koji su zagovarali teorijske i metodološke preobrazbe u tadašnjoj hrvatskoj historiografiji – kao uostalom i za cjelokupnu zajednicu povjesničara u pojedinom povijesnom razdoblju – držim posebno pogodnom teoriju „polja“ francuskog sociologa Pierrea Bourdieua. Njegove sociološke teorije poticajno su upotrijebljene u različitim historijskim istraživanjima,³⁰ posebice u novoj kulturnoj historiji,³¹ stoga je teorija polja postupno našla svoje mjesto i u primjeni na proučavanju povijesti historiografije. Primijenio ju je naprimjer Lutz Raphael u navedenom djelu *Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme*³² i Joana Eichhorn u objavljenom disertaciji.³³ Navedeni autori primjenjivali su koncept polja za potrebe vlastitih istraživanja, zbog čega treba precizirati u kojem ga smislu namjeravam koristiti.

Prema Bourdieuovoj teoriji, društvene formacije sastoje se od poluautonomnih polja (npr. političko, ekonomsko, znanstveno, kulturno polje), koja su, uz vlastita pravila i logiku funkcioniranja, hijerarhijski organizirana, stoga čine „dinamičku strukturu definiranu međusobnim odnosima aktera i položajima koje oni unutar njega zauzimaju“.³⁴ Polje je određeno četirima vrstama kapitala: ekonomskim, kulturnim, društvenim i simboličkim. Za moje je istraživanje posebno zanimljiv položaj autora unutar polja, kao i sama struktura polja te njezino mjesto u društvenoj formaciji. Nadalje, teorijske napomene o borbi za uspostavljanje simboličke moći i stjecanje simboličkog kapitala koji se ogleda u časti i prestižu te njegovoj proizvodnji, cirkulaciji i potrošnji³⁵ neosporno omogućavaju uklapanje u istraživanje

30 O tome govori Zrinka Blažević, „Historijska znanost i izazovi lingvističkog i kulturnog obrata“, u: *Spomenica Josipa Adamčeka*, ur. Drago Roksandić, Damir Agičić, Zagreb 2009, str. 499-517.

31 Usp. Peter Burke, *Što je kulturalna povijest?*, Zagreb 2006.

32 Teoriju polja upotrijebio je i u sljedećem radu: Olaf Blaschke, Lutz Raphael, „Im Kampf um Positionen. Änderungen im Feld der französischen und deutschen Geschichtswissenschaft nach 1945“, u: *Neue Zugänge zur Geschichte der Geschichtswissenschaft*, ur. Thomas Etzemüller, Jan Eckel, Göttingen 2007, str. 69-109.

33 Joana Eichhorn, *Geschichtswissenschaft zwischen Tradition und Innovation. Diskurse, Institutionen und Machtstrukturen der bundesdeutschen Frühneuezeitforschung*, Göttingen 2007.

34 Z. Blažević, „Historijska znanost i izazovi lingvističkog i kulturnog obrata“, str. 510. Više o tome: Anne Friederike Müller, „Bourdieu, Pierre (1930-2002)“, u: *The Social Science Encyclopedia*, ur. Adam Kuper, Jessica Kuper, London – New York, 3. izd. 2004, str. 73; Pierre Bourdieu, *The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature*, New York 1993; Pierre Bourdieu, „Intelektualno polje: svijet za sebe“, u: *K. – studentski časopis za književnost, književnu i kulturnu teoriju*, sv. 1, br. 4, 2005, str. 21-31.

35 Z. Blažević, „Historijska znanost i izazovi lingvističkog i kulturnog obrata“, str. 510-511.

historijskog polja. Pod sastavnice historijskog polja podrazumijevam akademske povjesničare i povjesničarke kao aktere znanstvenog polja, zatim historijske institucije (fakulteti, instituti, projekti, časopisi, znanstveni skupovi i kongresi) i historijske radove (tekstovi u znanstvenim časopisima i novinama, knjige, radovi i drugi prilozi). Primjena takvih teorijskih postavki podrazumijeva obraćanje pozornosti, primjerice, na inicijalnu institucionalnu i simboličku poziciju autora i autorica koji su zagovarali teorijske i metodološke promjene. Ne treba tom prigodom zaboraviti da su odnosi unutar historijskog polja odnosi moći, stoga promjene u polju, kao i drugi elementi koji unutar njega djeluju, uvijek funkcioniraju i kao rezultati tih odnosa. Za poluautonomno znanstveno polje, s vlastitim pravilima i logikom funkcioniranja, trebati imati u vidu dakako i političko i društveno polje u slučajevima kada dolazi do uzajamnih međuprožimanja. U poluautonomnom historijskom polju to se odnosi na prepletanja s političkim poljem, kao i službenom ideologijom i marksističkom paradigmom prisutnima u društvenom polju, odnosno znanstvenom i kulturnom polju.

Za navedenu problematiku čini se napose prikladnim primijeniti međusobno povezane koncepte kulturnih transfera i translacije. Koncept kulturnih transfera oslanja se na činjenicu da je obilježje kulturâ da primaju i posuđuju, pri čemu ih odlikuju kulturni susreti, kontakti, interakcije i razmjene. Termin transfera odnosi se dakle na razne vrste kulturne razmjene. Pritom odgovori na kulturne susrete sadrže prihvaćanje, adaptiranje, ali i odbijanje kulturnog posuđivanja, zbog čega su neke kulture zatvorenije, a druge otvorenije za kulturno posuđivanje.³⁶ Sam proces prenošenja iz jedne kulture u drugu pod posebnom je pozornošću translacijskog obrata.³⁷ Pojam translacije (prevođenja) iz početne je vezanosti uz lingvistiku metaforički proširen na proces kulturnog prevođenja, pri čemu je prenošenje iz jedne kulture u drugu nužno upućeno na prevođenje. Mehanizmi tog procesa oslikavaju kako funkcioniraju transferi i prevođenje primjerice zapadnih modela u lokalne kulture. To je moguće primijeniti i na translaciju modela i koncepata iz regionalnih i inozemnih historiografija u hrvatsku historiografiju. Translacijski studiji pokazali su da tom prilikom dolazi do obavezne modifikacije, transformacije i prilagođavanja, pri čemu nastaju hibridne forme. Transfer uglavnom nije puka imitacija već je prije riječ o aproprijaciji (prisvajanju), pri čemu je važno uvidjeti tko aproprira i s kojom namjerom. Ako to primijenimo na hrvatsku historiografiju, moguće je formulirati sljedeća istraživačka pitanja: kako su kulturni susreti s regionalnim i inozemnim historiografijama utjecali na hrvatske povjesničarke i povjesničare, što su pritom aproprirali i s kojom funkcijom (napose u kojoj je mjeri ta funkcija bila vezana uz teorijsku i metodološku preobrazbu matične historiografije), kako su transformirali i adaptirali aproprirano, kako su pojedini povjesničari i povjesničarke gledali na

36 O tome Peter Burke, *Cultural Hybridity*, 2009.

37 Usp. Ibid.; Doris Bachmann-Medick, „Translational Turn“, u: *Cultural Turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften*, 2. izd. 2007, str. 238-283.

transfere modela i koncepata iz stranih historiografija (ponajprije njemačke, francuske, talijanske, britanske i sjevernoameričke, te u manjoj mjeri primjerice mađarske i poljske), ali i koliko je tadašnja hrvatska historiografija bila općenito zatvorena ili otvorena za kulturne transfere s obzirom na pitanje teorijskih i metodoloških preobrazbi.

Povezivanje raznolikih teorijskih koncepata u jednu modelsku i istraživačku cjelinu na primjeru hrvatske historiografije u sklopu jugoslavenske historiografije čini – i u konceptualnoj i u istraživačkoj domeni – originalan heuristički model. Treba isto tako napomenuti kako ću pored središnjeg koncepta preobrazbe i triju navedenih podkonceptata na raznim mjestima uvoditi i koristiti i neke druge koncepte koje ću tada i ukratko eksplicirati. Svi oni imaju za cilj osigurati slojevitou konceptualizaciju knjige koja nije samo okvirno uvodno navedena već nastoji biti sustavno provedena u njezinu što većem dijelu. Cilj je k tome i da se pojedinačni argumenti, sudovi i zaključci postave u šire konceptualne okvire, čime se ova knjiga pokušava povezati s drugim domaćim, regionalnim i inozemnim istraživanjima koja ne dijele isto razdoblje, tematiku, čak ni disciplinu, međutim vežu ih isti teorijski koncepti.

Konteksti hrvatske historiografije u socijalističkoj/komunističkoj Jugoslaviji

Koji su to konteksti u kojima treba promatrati i proučavati hrvatsku historiografiju u socijalističkoj/komunističkoj Jugoslaviji,³⁸ odnosno 1970-ih i 1980-ih godina? Pitanje se odnosi najprije na mjesto političkog i društvenog (hrvatskog i jugoslaven-skog), a zatim i prostornog konteksta hrvatske historiografije (Hrvatska, Jugoslavija, regija, Europa i svijet).

S obzirom na aspekt političkog i društvenog konteksta postavlja se pitanje je li politički razvoj Hrvatske i Jugoslavije 1970-ih i 1980-ih utjecao na tadašnju hrvatsku historiografiju. Drugim riječima, jesu li se i u kojoj mjeri bitna politička događanja – predstavljana pregledima i sintezama hrvatske i jugoslavenske povijesti druge polovice 20. stoljeća³⁹ – odražavala na hrvatsku historiografiju. Je li hrvatsko proljeće utjecalo na hrvatsku historiografiju, je li ekonomska kriza 1980-ih utjecala na hrvatsku historiografiju? Usprkos tome što se čini razumljivim kako političke, društvene,

38 Iako u nastavku knjige koristim pretežno pojam „socijalistička Jugoslavija“, u uvodu usporedno navodim pojam „komunistička“, imajući u vidu obje perspektive. Naime, u hrvatskoj historiografiji uvjetno funkcionira podjela prema upotrebi termina „komunistička Jugoslavija“ za naglašavanje totalitarne paradigme i „socijalistička Jugoslavija“ za isticanje modernizacijske i drugih razina. Za razliku od totalitarne paradigme koju možemo vezati uz primarno bavljenje političkim i ideološkim pritiskom, kontrolom i sankcioniranjima „izvana“, u knjizi se pretežno bavim historiografijom iz perspektive samih historijskih radova i povjesničara, s fokusom na pogled „iznutra“ i to prije svega kroz teorijsku i metodološku prizmu.

39 Primjerice Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999; Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. Od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006; Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918-2008.*, Zagreb 2008.

ekonomske i kulturne pretpostavke uvelike određuju historiografiju, smatram da ona pored toga ima i svoju vlastitu unutarnju dinamiku. Bez obzira što određeni politički događaji i procesi neosporno utječu na pojedine povjesničare i djelovanje historiografije, a primjerice ekonomska i društvena politika u potpunosti financijski i upravljački zadaje obrazovne i znanstvene institucionalne okvire, razvoj historiografije uvelike ovisi i o djelovanju samih povjesničara, odnosno mogućnosti da iznutra mijenjaju, unapređuju i preobražavaju matičnu historiografiju. I u slučajevima kada se na historiografiju vrši izravan pritisak izvana, povjesničari su ti koji ga moraju provesti iznutra, oni su dakle ti koji na ovaj ili onaj način moraju u praksi provesti zahtijevanu promjenu. Sva ova pitanja dubinske djelotvornosti vanjskog utjecaja posebno su problematična kada uzmemo u obzir aspekt teorijskih i metodoloških preobrazbi hrvatske historiografije. Mogu li vanjski utjecaji djelovati na unutrašnje teorijske i metodološke preobrazbe hrvatske historiografije ili historiografija teorijski i metodološki mijenja sebe samu? Vanjski impulsi zasigurno imaju utjecaj nametanjem poželjnih tema i načina njihove obrade, međutim povjesničari na takve zahtjeve reaguju unutar vlastitih raspoloživih okvira i provode ih, ne provode ili pokušavaju provesti na vrlo različite načine. Na teorijskom i metodološkom planu to može primjerice značiti kako povjesničari koji se usmjeravaju na nove, poželjnije teme mogu njihovo obrađivanje nastaviti prema dotadašnjem teorijskom i metodološkom obrascu.⁴⁰

Upravo ću se stoga u ovoj knjizi usmjeriti na pogled iznutra, iz perspektive samih povjesničara – s naglaskom na teorijsku i metodološku problematiku – i načine na koje su povjesničari zagovarali različite teorijske i metodološke promjene i preobrazbe (služeći se primjerice konceptima i iskustvima inozemnih historiografija), odnosno kako su iznutra odgovarali na vanjske poticaje za tematskim, kao i teorijskim i metodološkim promjenama i preobrazbama (primjerice bavljenju revolucionarnim temama i njihovoj marksističkoj obradi). Iz toga razloga u knjizi nije naglasak na izravnom političkom, društvenom i ekonomskom kontekstu, već na samoj unutarnjoj historiografskoj perspektivi, iako ću se prilikom obrade niza pojedinačnih tema naravno osvrnuti na taj kontekst.

Ono što je – usprkos dakle pogledu iz perspektive same historiografije – potrebno dodatno kontekstualno razriješiti odnosi se na prostorne kontekste u koje se uključivala hrvatska historiografija u socijalističkoj Jugoslaviji. Prvo na što se u vezi prostornog konteksta treba osvrnuti jest pitanje u kakvom je odnosu hrvatska historiografija prema cjelokupnoj jugoslavenskoj historiografiji? Tadašnja hrvatska

40 To upućuje da osim ideološkog pritiska i nadzora, odnosno upletanja političkog polja, kao i utjecaja službene ideologije i marksističke paradigme (prisutnima u raznim poljima, npr. političkom, znanstvenom, kulturnom, historijskom), postoji i određeni vid autonomnosti, odnosno polu-autonomnosti ili razmjerne autonomnosti historijskog polja (primjenjujući ovdje Bourdieuvu terminologiju), očitovan u vlastitim pravilima i logici funkcioniranja, kao i pripadajućoj praksi historijskog polja.

historiografija dio je naravno jugoslavenske historiografije, no jugoslavensko federalno uređenje, sa – napose u kasnijim razdobljima – snažnim decentraliziranim republičkim naglascima, omogućavalo joj je bitno samostalan razvoj. Nacionalne historiografije unutar pojedinih jugoslavenskih republika djelovale su zasebno, svaka za sebe, baveći se prvenstveno vlastitom poviješću, stoga se ni u kom slučaju ne može govoriti o jedinstvenoj jugoslavenskoj historiografiji.⁴¹

S time ću se dakako složiti, no usprkos tome mišljenja sam da hrvatsku historiografiju treba nastojati promatrati u jugoslavenskom kontekstu. Ponajprije, povjesničari su međusobno komunicirali, surađivali, čitali i komentirali radove o područjima zajedničkog interesa, citirali se u svojim djelima, ali i polemizirali o raznim temama (tako i teorijskim i metodološkim). Osim toga, surađivali su na različitim jugoslavenskim projektima, objavljivali u *Jugoslovenskom istorijskom časopisu*, središnjem časopisu jugoslavenske historiografije, zajedno su sudjelovali na jugoslavenskim kongresima povjesničara i, kao predstavnici jugoslavenske delegacije, prisustvovali međunarodnim kongresima historijske znanosti. K tome su različite stručne informacije i ideje cirkulirale među različitim historiografijama te drugim društvenim i humanističkim strukama u Jugoslaviji. No, još važnije, povjesničari su u Jugoslaviji dijelili sličnu teorijsku i metodološku razinu matičnih historiografija te su bili okupirani sličnim ograničenjima kao i mogućnostima njezinih daljnjih razvoja, odnosno potencijalnim teorijskim i metodološkim preobrazbama. Zbog toga mislim da usprkos primarno nacionalno usmjerenim republičkim historiografijama te trendu „nacionaliziranja“ vlastite povijesti (tako i povijesti historiografije) ne treba ni u kojem slučaju zanemariti jugoslavenski okvir, kao što treba voditi računa o cirkulaciji ideja među različitim jugoslavenskim historiografijama, u ovom slučaju o teorijskim i metodološkim pitanjima.

U tom smislu je iz perspektive moga istraživanja iznimno ilustrativna napomena Zorana Kravara o Vladanu Desnici i prekoračivanju republičkih granica, odnosno vođenju računa o saveznoj državi: „Za koncepciju Susreta od važnosti je i osobita pozicija pisca Desnice između dviju nacionalnih kultura. On je obiteljskim i ambijentalnim vezama bio povezan sa srpstvom i hrvatstvom u užim i širim arealima nekadašnje države, pa je njegova etnička, nacionalna i kulturna pripadnost bila – kako bi se reklo danas, kad više nema državnoga okvira zajedničkoga Hrvatima i Srbima – „dvojna“ ili možda čak trojna, jer je računala i s postojanjem savezne države, njezinih institucija i kulturne javnosti čiji su estetički apetiti i intelektualna znatiželja sezali i preko nekadašnjih republičkih granica.“⁴²

41 Usp. o tome Magdalena Najbar-Agičić, poglavlje „Odnosi hrvatske historiografije i historiografija drugih naroda u Jugoslaviji“ u knjizi *U skladu s marksizmom ili činjenicama? Hrvatska historiografija 1945-1960.*, Zagreb 2013, str. 248-263.

42 Zoran Kravar, *„Intelektualci i rat 1939.-1947. Zbornik radova s Desničinih susreta 2011. između Soll i Haben“*, u: *Vladan Desnica i Desničini susreti. Pogled unatrag, pogled unaprijed: povodom objavljivanja knjige Intelektualci i rat 1939.-1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa*

Stoga ću, imajući to u vidu, u historijsko polje hrvatske historiografije uvrštavati i one pojave razmjene i moguće komparacije – primarno između hrvatske s jedne te srpske i slovenske historiografije s druge strane – koje će, uz ukazivanje na međusobnu komunikaciju, razmjenu ideja, kao i sličnosti i razlike, poslužiti za bolje razumijevanje hrvatske historiografije te upozoravanje na potrebu njezina promatranja u jugoslavenskom okviru. Pored praksi međusobnih razmjena, u slučajevima komparacije radi se dakako o asimetričnoj komparaciji, koja daje prednost jednom predmetu komparacije,⁴³ s ciljem da srpska i slovenska historiografija omoguće još složeniju analizu i interpretaciju hrvatske historiografije. K tome, poslužiti će i za napomenu da historijsko polje hrvatske historiografije ipak nije bilo toliko zasebno ili, štoviše, zatvoreno unutar jugoslavenske historiografije kako bi to neki čitatelji možda mogli interpretirati, polazeći od pretpostavke da tvrdnja o odvojenom funkcioniranju republičkih historiografija u Jugoslaviji upravo to implicira.

Osim tog matičnog prostornog okvira hrvatske historiografije i opsega historijskog polja, njezin regionalni i inozemni okvir također čini važnu kontekstualnu dimenziju. Kako za jugoslavenski prostor tako i za odnos hrvatske historiografije prema regionalnim i inozemnim historiografijama moguće je naravno utvrditi cirkulaciju različitih istraživačkih i teorijsko-metodoloških informacija. Zanimljivo je pritom promatrati što su pojedini hrvatski povjesničari pratili u regionalnim i inozemnim historiografijama, što su nastojali primijeniti a što nisu; što im je bilo prihvatljivo u regionalnim i inozemnim historiografijama a što nije, odnosno kako je uopće teklo historijsko preuzimanje, prevođenje i prilagođavanje pojedinih pristupa, metoda, modela i koncepata.

Apostrofiranje recipiranja, preuzimanja i prilagođavanja teorija i metoda, modela i koncepata iz drugih, inozemnih historiografija u hrvatsku historiografiju 1970-ih i 1980-ih godina ne polazi samo od važnosti što ju to prenošenje ima u suvremenoj, recentnoj globalnoj historiografiji. Ta se praksa preuzimanja i razmjene – što možemo naznačiti i aspektom internacionalizacije⁴⁴ – odvija kroz cjelokupnu tradiciju povijesti historiografije. Prakse internacionalizacije obilježavaju naime historiografiju od njezinih početaka. Obrasci na kojima su temeljena historijska djela što su predstavljala uzor cirkulirali su i bili oponašani tijekom antike, srednjeg i ranog novog vijeka, prekoračujući lokalne granice, stoga su i autori iz povijesti hrvatske historiografije nasljeđovali globalno prihvaćene obrasce tadašnje historije (npr. srednjovjekovni povjesničari poput Tome Arhiđakona i drugih). Posebno je primjerice u razdoblju srednjeg i ranog novog vijeka, pa i kasnije, bilo u optjecaju nasljeđivanje antičkih povjesničara kao uzora. Procesom pak oblikovanja historijske kritike

Desničini susreti 2011. i 25. obljetnice Desničinih susreta, ur. Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina, *Dijalog s povodom* 5, Zagreb 2013, str. 55.

43 Usp. *Uvod u komparativnu historiju*, ur. Drago Roksandić, Zagreb 2004, str. 154-155, 257.

44 O čemu govori Lutz Raphael, *Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme. Theorien, Methoden, Tendenzen von 1900 bis zur Gegenwart*, München 2003.

i pomoćnih povijesnih znanosti uspostavljena je univerzalna zanatska razina koju je trebao poznavati svaki istraživački ambiciozan povjesničar, što je za predstavničke hrvatske historiografije bilo moguće realizirati samo dodatnim obrazovanjem u inozemnim centrima, kao što je to, u hrvatskom primjeru, među prvim učinio Ivan Lučić u Italiji 17. stoljeća.

U 19. stoljeću, oblikovanjem historije kao moderne znanstvene discipline, ponajprije u krugu njemačke historiografije predvođene Leopoldom Rankeom, potaknut je proces tzv. poznanstvenjenja⁴⁵ koji su trebale slijediti i historiografije drugih zemalja. To je opet uspijevalo onim njihovim predstavnicima koji su zahtijevane pretpostavke mogli institucionalno steći u razvijenim matičnim sredinama ili se pak obrazovati u inozemstvu, kao što su to činili hrvatski povjesničari poput F. Račkog, T. Smičiklase, F. Šišića, V. Klaića i drugih, utemeljivši tako modernu hrvatsku historijsku znanost u drugoj polovici 19. stoljeća. U 20. stoljeću aspekt internacionalizacije u europskim historiografijama očituje se u recipiranju, prisvajanju, transformaciji i adaptiranju razvojnih trendova u primjerice socijalnoj, ekonomskoj i kulturnoj historiji – uz pripadajuće teorije i metode, modele i koncepte – kao i rezultata povjesničara oko francuskog časopisa *Annales*, odnosno francuske i njemačke historiografije, što je recepcijski bilo posebno važno predstavnicima hrvatske historiografije u drugoj polovici stoljeća.

Treba pritom napose imati u vidu da je prenošenje i prilagođavanje koncepata i modela te razvojnih tendencija unutar pojedinih historijskih poddisciplina (npr. političke, socijalne, ekonomske, kulturne, rodne historije, historijske demografije) iz drugih historiografija u matičnu historiografiju bilo uvijek s ciljem ostvarivanja utjecaja kako na kvalitativnu preobrazbu vlastitog znanstvenog i obrazovnog rada tako i na zagovaranje teorijskih i metodoloških preobrazbi hrvatske historiografije.

To je još jedan argument u prilog činjenici da su u povijesti i suvremenosti određene historiografije, uz spomenute aspekte internacionalizacije, uvijek prisutni i bitni elementi transnacionalnosti.⁴⁶ Ona se u slučaju historiografije ogleda primjerice u prethodno navedenim historijskim poddisciplinama i drugim teorijskim i metodološkim obilježjima historije kao discipline koji su zajednički svim profesionalnim povjesničarima i povjesničarkama te ulaze u neizostavne odrednice „zanata povjesničara“. Riječ je dakle o problematici koja prelazi granice nacionalnih historiografija i čini zajednički splet internacionalnih, odnosno transnacionalnih historijskih pitanja. Kada tome na primjeru socijalističke Jugoslavije pridodamo i marksizam u historiografiji kao bitno internacionalni/transnacionalni fenomen, razvidno je kako

45 Termin Mirjane Gross, usp. *Suvremena historiografija*, Zagreb 1996.

46 O tome više u: *Comparative and Transnational History: Central European Approaches and New Perspectives*, ur. Heinz-Gerhard Haupt, Jürgen Kocka, New York 2009; Margrit Pernau, *Transnationale Geschichte*, Göttingen 2011. Osim na komparativnoj i globalnoj historiji, snažan naglasak u suvremenoj historiografiji trenutno je i na transnacionalnoj historiji kao nastojanju da se istraživanja ne drže samo nacionalnih i državnih okvira već da ih prekoračuju usmjeravanjem na transnacionalne fenomene.

historiografiju u socijalističkoj Jugoslaviji nije moguće promatrati ni istraživački konceptualizirati kao potpuno zatvorenu ili pak autarkičnu, bez obzira kako na kraju ocijenimo kvalitetu njezinih međunarodnih veza i razmjena.

Iz te perspektive i tako koncipiranog proučavanja, i ovdje je nezaobilazna asimetrična komparacija. Osim navedenih usporedbi sa srpskom i slovenskom historiografijom u vezi teorijskih i metodoloških pitanja, komparativna analiza odnosit će se u ovom slučaju na odrednice i razvoj pojedinih historijskih poddisciplina u hrvatskoj historiografiji (npr. socijalne, ekonomske, kulturne historije), u usporedbi s tada suvremenim dominantnim odrednicama i razvojnim tendencijama unutar istih poddisciplina u inozemnim historiografijama, prvenstveno regionalnoj, zapadnoeuropskoj i sjevernoameričkoj historiografiji.⁴⁷ Pritom su te poddiscipline u hrvatskoj i regionalnim, odnosno inozemnim historiografijama, obilježene različitim odrednicama i razvojnim ritmovima – kao i vlastitim unutarnjim dinamikama – pri čemu je dakle riječ o „istovremenosti neistovremenoga“. No pokušaji prenošenja (transfera) određenih koncepata i modela te razvojnih tendencija pojedinih historijskih poddisciplina iz inozemnih u matičnu historiografiju nisu samo puko slijeđenje suvremenih trendova stranih historiografija već predstavljaju za jedan dio hrvatske historiografije u drugoj polovici 20. stoljeća, kao uostalom i danas, važnu sastavnicu zagovaranja i poticanja njezinih teorijskih i metodoloških preobrazbi.

Premda je omjeravanje – bilo tadašnje bilo današnje – hrvatske historiografije s dosezima i trendovima njoj suvremenih inozemnih historiografija opće mjesto diskursa kako dijela samih povjesničara i povjesničarki tako i upravljačkih elita, napose prilikom razmatranja razvojnih potreba i strateških promjena matične historiografije, znanosti i obrazovanja, svakako bih želio izbjeći unaprijed visoko vrednovanje zapadnoeuropske i sjevernoameričke historiografije nasuprot niskom vrednovanju hrvatske historiografije. Nasuprot tome, nastojat ću uvažavati njihove različite dinamike i posebnosti, kao i neosporno postojanje vrijednih vlastitih inicijativa iznutra kod dijela hrvatske historiografije za kvalitativnim teorijskim i metodološkim preobrazbama. Odnosi se to primjerice na poticanje hrvatske historiografije za intenzivnijim primjenjivanjem socijalne historije, kao i postupno pojavljivanje novih historijskih poddisciplina u hrvatskoj historiografiji poput historije žena 1980-ih ili pak historijske antropologije i historije svakodnevice 1990-ih godina. K tome će analizom onoga što se pokušalo recipirati, aproprirati, transformirati i adaptirati, kao i onoga o čemu se nije pisalo, biti jasniji tadašnji, ali i sadašnji teorijski i metodološki dosezi hrvatske historiografije te teškoće u primjeni nekih inovativnih pristupa

47 O odrednicama i razvoju pojedinih historijskih poddisciplina u regionalnoj, zapadnoeuropskoj i sjevernoameričkoj historiografiji postoji brojna pregledna literatura. Izdvajam, pored prethodno spomenutih, napose sljedeće naslove koje sam koristio: *Encyclopedia of Historians and Historical Writing*, sv. I-II, ur. Kelly Boyd, London – Chicago 1999; *Narratives Unbound: Historical studies in post-communist Eastern Europe*, ur. Sorin Antohi, Balázs Trencsényi, Péter Apor, Budimpešta – New York 2007; *Writing History: Theory and Practice*, ur. Sefan Berger, Heiko Feldner, Kevin Passmore, 2. izd. 2010.

poput nove kulturne historije. Time će biti preglednije ocrtane neke mogućnosti njezina daljnjeg teorijskog i metodološkog nadograđivanja i kvalitativnih preobrazbi te nastavljanja kritičke recepcije kako dominantnih tendencija suvremene historiografije tako i onih koji su napose funkcionalni za hrvatsku historiografiju i/ili imaju određenu tradiciju u njoj.

Dakle, navedeno promatranje hrvatske historiografije unutar razvoja jugoslavenske, regionalne i međunarodne historiografije nakon Drugog svjetskog rata, napose u sklopu odrednica i razvojnih trendova u pojedinim historijskim poddisciplinama te općih teorijskih i metodoloških rasprava – povezanih naravno s previranjima unutar cjelokupnog polja društvenih i humanističkih znanosti – trebalo bi knjizi osigurati primjeren kontekstualni okvir. Zaključno rečeno, s obzirom na kontekst nastojim stoga s jedne strane kritički preispitati pitanje opsega utjecaja političkog konteksta na teorijski i metodološki razvoj hrvatske historiografije, a s druge strane potvrditi važnost kontekstualizacije unutar cjeline jugoslavenske historiografije (uz izravne poveznice sa srpskom i slovenskom historiografijom), kao i regionalnih i osobito inozemnih historiografija.

Marksizam u hrvatskoj historiografiji

Aspekt koji objedinjava pitanje političkog konteksta, kao i regionalnog i inozemnog, svakako je, kao što je već spomenuto – marksizam.⁴⁸ Problematika primjene marksizma omogućava razmatranje pitanja koliko je (prema Bourdieu) autonomno, odnosno poluautonomno ili razmjerno autonomno, historijsko polje (polje hrvatske historiografije) u odnosu na političko polje, kao i rasprostranjenu službenu ideologiju i marksističku paradigmu. Osim važnosti pitanja primjene marksizma kao jednog od aspekata u argumentiranju opsega političkog, odnosno ideološkog utjecaja na poslijeratnu hrvatsku historiografiju, marksizam je – i zato mu posvećujem veću pozornost, koja će, osim u uvodu, biti dobrim dijelom prisutna i u drugim poglavljima – usto i dominantno epistemološko, teorijsko i metodološko pitanje. Stoga se u knjizi bavim pitanjima opsega i karaktera prisutnosti marksizma u hrvatskoj historiografiji (s jedne strane kao službene državne ideologije, a s druge kao marksistički orijentiranih interpretacija i pokušaja primjene historijskog materijalizma u historijskim radovima) te, napose, je li primjena marksizma predstavljala, i u kojoj mjeri, jedan dio razmatranih teorijskih i metodoloških preobrazbi u hrvatskoj historiografiji.

48 Pojam „marksizam“ je višeznačan – obuhvaća filozofsko, politološko, sociološko, ekonomsko i povijesno učenje Karla Marxa i autorâ koji su se njime inspirirali. U razdoblju 19. i 20. stoljeća velik je broj autora doprinio raznovrsnosti interpretacija koje možemo smatrati marksističkim, pri čemu su pojedine interpretacije toga učenja, ponajprije marksizam-lenjinizam, predstavljale službenu ideologiju socijalističkih i komunističkih država. U historiji kao disciplini inspiriranje marksističkim učenjem očituje se u primjeni historijskog materijalizma, prilikom čega se povijesna zbilja promatra, između ostalog, kroz materijalne proizvodne snage, proizvodne odnose, klase, klasnu borbu i evolucionistički model društveno-ekonomskih formacija.

No prije problematiziranja obilježja zastupljenosti marksizma u hrvatskoj historiografiji detaljnije ću se osvrnuti na načine na koje je hrvatska historiografska literatura govorila o marksizmu u hrvatskoj historiografiji 1945-1991. godine. Ta se literatura u prvom redu odnosi na pojedine zapise nakon 1990. godine u kojima su se ponajprije iznosile uglavnom kratke generalizacijske ocjene o ideološkom nametanju marksizma hrvatskoj historiografiji i njezinoj prožetosti marksizmom, a o tome su govorila i rijetka objavljena sjećanja hrvatskih povjesničara na razdoblje socijalističke Jugoslavije. Međutim sve do nedavno izostajala je sveobuhvatnija analiza. O tome kako je prije 1990-ih godina, točnije unutar samog promatranog razdoblja 1970-ih i 1980-ih godina, ocjenjivana dotadašnja primjena marksizma bilo kod marksističkih povjesničara, odnosno povjesničara marksističke orijentacije, bilo kod drugih domaćih povjesničara, bit će riječi u kasnijim poglavljima, posebice prilikom obrađivanja zagovaranja teorijskih i metodoloških preobrazbi u hrvatskoj i jugoslavenskoj historiografiji.

Obilježja literature o marksizmu u hrvatskoj historiografiji nakon 1990. godine

U spomenutoj historiografskoj literaturi o marksizmu u hrvatskoj historiografiji nakon 1990. godine možemo uočiti dva dominirajuća diskursa. Moguće je s jedne strane – primjenjujući Bourdieuove napomene o poziciji aktera unutar (historijskog) polja – razlikovati povjesničare koji su u razdoblju prije 1990. godine potpali pod represivne mjere režima ili su smatrali i zatim naglašavali da su bili izloženi represiji. Ti su povjesničari u svojim zapisima iznosili oštre ocjene tadašnje hrvatske historiografije. S druge strane možemo izdvojiti povjesničare i povjesničarke koji su u relativno rijetkim prigodama kada su se o tim pitanjima izražavali pokušavali uvažiti stručne doprinose hrvatske historiografije u razdoblju socijalističke Jugoslavije. Prva skupina povjesničara prilikom govora o hrvatskoj historiografiji usmjerila se na isticanje njezine ideologiziranosti u razdoblju 1945-1991. godine, pri čemu marksizam predstavlja jedan dio te ideologiziranosti, odnosno dodatni argument za tu tvrdnju. Izdvojiti ću pritom neke ilustrativne primjere.

Trpimir Macan, jedan od povjesničara čijoj je knjizi *Povijest hrvatskog naroda* (1971) spriječeno daljnje izlaženje, napisao je 1999. godine da se u raspravi „je li hrvatska povijesna znanost bila politička sluškinja, koliko je to bila, jesu li povjesničari bili ideološki inficirani i sputani, jesu li njihovi rezultati prihvatljivi i koliko su prihvatljivi“ tom pitanju pristupa na dva načina: „apologetski“ ili „negatorski“. Njegovo je mišljenje da je historiografija „pod komunizmom općenito govoreći bila kontrolirana i dirigirana, personalno i tematski. To je ostavilo nesumnjiv ideološki i neznanstven trag u razvoju znanosti, u svijesti njezinih nositelja, u rezultatima.“⁴⁹

49 Citirano prema: Srećko Lipovčan „Beogradska komponenta“ u postanku Jugoslavenske nacionalističke omladine. Dopuna nedovršenu opisu u sintezama hrvatske povijesti od Šišića do Pavličevića, 1920.-2002.“, u: *Hrvatska historiografija XX. stoljeća: između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva*, ur. Srećko Lipovčan, Ljiljana Dobrović, Zagreb 2005, str. 176-177.

Slične oblike diskursa koji dakle naglašava ideologiziranost hrvatske historiografije 1945-1991. možemo pronaći kod niza povjesničara. Stjepan Antoljak, za kojeg je navođeno da je za njegovo premještanje s radnih mjesta kriva komunistička vlast,⁵⁰ ističe 1996. godine – u spisu *Renesansa hrvatske historiografije* u kojem nalazimo podatak i da je predlagao da se naziv Balkan zamijeni pojmom Ilirski poluotok⁵¹ – da je hrvatska historiografija „bila stalno i vješto prosijavana kroz partijsko-marksističko sito, pa je stoga tek tu i tamo dala od sebe nekad slabije, a rijetko jače znakove o svojoj izrazitoj hrvatskoj samobitnosti u znaku hrvatske državnosti“.⁵² Osim naglašavanja ideologiziranosti tadašnje historiografije, za diskurs prve skupine povjesničara karakterističan je i drugi dio Antoljakove rečenice u kojem se kritizira nedopuštanje bavljenjem nacionalnom problematikom koja bi naglašavala hrvatsku državnost. Očito je dakle da Antoljak kritizira prosijavanje kroz marksističko sito, ali ne problematizira vlastitu tvrdnju prema kojoj proizlazi da se od povjesničara očekuje da bude zagovaratelj nacije, u čemu ne vidi opasnost ideologizacije.⁵³ Navod S. Antoljaka nerijetko se pritom dalje nekritički preuzimao, o čemu će biti riječi kasnije.

Za oslikavanje diskursa prve skupine povjesničara ilustrativan je i znanstveni skup „Hrvatska historiografija XX. stoljeća: između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva“ održan 2002. godine u Zagrebu, čiji su radovi objavljeni 2005. godine. Skup je uglavnom bio posvećen aspektima ideologizacije hrvatske historiografije, na što se usmjerila većina izlagača, ostavljajući najčešće po strani barem jednako važna teorijska i metodološka pitanja razvoja hrvatske historiografije u 20. stoljeću, što je tema kojoj hrvatski povjesničari nakon 1990. godine u većini ipak nisu posvećivali dovoljno pozornosti u obliku znanstvenih skupova i diskusija. Dragutin Pavličević, autor pregleda hrvatske povijesti *Povijest Hrvatske* (1994), u kojem je obrada hrvatske povijesti naglašeno nacionalizirana,⁵⁴ u više se navrata u izlaganju

50 Primjerice Nevio Šetić, „Predgovor“, u: Stjepan Antoljak, *Renesansa hrvatske historiografije: dosadašnje, sadašnje i buduće zadatke*, Pazin 1996, str. 5: „Prilike su bile takve da je često ne svojom voljom, mijenjao radnu sredinu. Danas slobodno možemo reći da je bio proganjan poradi svog čvrstog državotvornog djelovanja i držanja.“ Detaljnije o okolnostima Antoljakovih promjena radnih mjesta: Magdalena Najbar-Agičić, *U skladu s marksizmom ili činjenicama? Hrvatska historiografija 1945.-1960.*, Zagreb 2013, str. 95-102. Više o S. Antoljaku: Stijepo Obad, „Život i djelo prof. dr. Stjepana Antoljaka“, u: *Zbornik Stjepanu Antoljaku u čast*, ur. Josip Kolanović, Zagreb 2003, str. 9-68.

51 S. Antoljak, *Renesansa hrvatske historiografije*, 1996, str. 52.

52 Ibid., str. 21.

53 Na to upozorava Iskra Iveljić navodeći da je hrvatskoj historiografiji 1990-ih „bio namijenjen za datak da pokaže kako su hrvatska nacija i državnost čvrsto i duboko ukorijenjene u prošlosti, pa su povjesničari gotovo trebali postati demijurzima nove nacionalne samosvijesti i državnosti“, čime bi historiografija „opet trebala bila politizirana i ideologizirana kao i u komunizmu.“ Iskra Iveljić, „Hrvatska historiografija o 19. stoljeću nakon raspada Jugoslavije“, u: *Prispevki za novejšo zgodovino*, XLIV, 2004, 2, str. 32.

54 Damir Agičić, „(Re)konstrukcija suvremene hrvatske/jugoslavenske povijesti u pregledima/sintezama nakon 1991. godine“, u: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*, ur. Vera Katz, Sarajevo 2007, str. 59-71, ističe jednostranost i pojednostavljenost interpretacija u knjizi.

isticao žrtvom komunističkog režima. Pritom je naglasio da su 1991/1992. godine otklonjene političke i ideološke prepreke, nadzor partijskih političara te politički pritisak „marksističkih, materijalističkih dogmi“. ⁵⁵ Josip Jurčević, koji se u javnosti također isticao žrtvom komunističkog režima, ⁵⁶ naglasio je u izlaganju ideologizaciju hrvatske historiografije za vrijeme socijalizma. Agneza Szabo, koja je u 1990-ima bila autorica nastavnih programa za povijest i stručna konzultantica za udžbenike povijesti pri Ministarstvu prosvjete i športa Republike Hrvatske od 1992. do 2002. godine, ⁵⁷ u inzistiranju na povezanosti historije i politike u razdoblju od 19. stoljeća do 1990-ih godina bila je kritična prema svim hrvatskim povjesničarima i osobama koje su, prema njezinom mišljenju, slijedile jugoslavenstvo te je tom prilikom kritički spomenula i suvremene povjesničare kojima „nekoje međunarodne udruge daju recepte, kako treba pisati povijest“, pri čemu se u udžbenicima povijesti zapostavlja „povijest hrvatskog naroda i države“. ⁵⁸

Jure Krišto, koji se, nakon dugogodišnjeg boravka u Sjedinjenim Američkim Državama, uključio u hrvatsku historiografiju 1991. godine zaposlivši se na Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu, gdje je bio urednik *Časopisa za suvremenu povijest* od 1992. do 2000. godine, naglašavao je u svome izlaganju i drugim tekstovima da hrvatski povjesničari odbijaju priznati da su bili snažno ideologizirani za vrijeme komunizma: „Rijetko gdje u bivšim komunističkim zemljama postoji tako izričito nijekanje da je Komunistička partija utjecala na historijsku znanost kao u Hrvatskoj i rijetko gdje postoji toliko opiranja otklanjanju negativnog naslijeđa ideologijske prisutnosti u historiografiji.“ ⁵⁹ Krištine neprimjerene generalizacije očituju se i u drugim rečenicama: „Sredovječna i mlađa generacija sveučilišnih profesora, stasalih u atmosferi komunističke ideologijske stege, a najčešće i sami njezini pristaše, najgrčevitiji su branitelji komunističkoga naslijeđa u historiografiji, kao i u društvu općenito.“ ⁶⁰

Navođenje tih primjera dovoljno oslikava jedan tip diskursa o hrvatskoj historiografiji nakon 1990. godine. Taj diskurs koji – kratkim generalizacijskim ocjenama

55 Dragutin Pavličević, „Problemi hrvatskih povijesnih sinteza XIX. i XX. stoljeća“, u: *Hrvatska historiografija XX. stoljeća*, ur. S. Lipovčan, Lj. Dobrović, Zagreb 2005, str. 215 i 222.

56 O određenim aspektima Jurčevićevog historiografskog rada kritičku analizu donosi Holm Sundhaussen, „Osvrt na njemačko izdanje Jurčevićeve knjige ‘Nastanak jasenovačkog mita’“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 41, 2009, str. 477-486.

57 *Hrvatska historiografija XX. stoljeća*, ur. S. Lipovčan, Lj. Dobrović, Zagreb 2005, str. 365; Vladimir Posavec, „Povjesničari i ‘povjesničari’“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 30, 1997, str. 308-317. navodi primjere kako je A. Szabo recenzirala udžbenike i označavala na kojim mjestima treba „odbaciti marksističke frazetine“.

58 Agneza Szabo, „Problemi hrvatske historiografije u XX. stoljeću s posebnim osvrtom na terminologiju i školske udžbenike“, u: *Hrvatska historiografija XX. stoljeća*, ur. S. Lipovčan, Lj. Dobrović, Zagreb 2005, str. 27.

59 Jure Krišto, „Ideologija/politika i historiografija: primjer *Časopisa za suvremenu povijest* (1969.-1999.)“, u: *Hrvatska historiografija XX. stoljeća*, ur. S. Lipovčan, Lj. Dobrović, Zagreb 2005, str. 77.

60 Ibid., str. 76.

što su ih davali spomenuti i drugi povjesničari – naglašava ideologiziranost hrvatske historiografije u razdoblju socijalističke Jugoslavije podrazumijeva sljedeće pretpostavke. Autori se u potkrepljivanju svojih generalizacijskih tvrdnji redovito pozivaju na neosporne represivne slučajeve poput obustave izlaženja navedene knjige T. Macana iz 1971. godine i *Enciklopedije hrvatske povijesti i kulture* iz 1980. godine, koje, međutim, postavljaju kao neproblematizirajuću oznaku cjelokupne historiografije toga razdoblja. Nadalje, prigovaraju tadašnjoj historiografiji što nije, prema njihovom mišljenju, dovoljno govorila o hrvatskoj naciji, pri čemu – bez obzira na utemeljenost ili neutemeljenost te tvrdnje – nisu imali u vidu potrebu kritičnosti prema pisanju o povijesti vlastite nacije. Podrazumijevaju zatim Jugoslaviju kao neprekinutu diktaturu u čitavom njezinom trajanju, ne smatrajući mogućim razdoblja promjene ili liberalizacije, odnosno popuštanja kontrole, napose na području historiografije. Smatraju također da je tadašnja historiografija bila ideologizirana, ali ne dopuštaju mogućom pretpostavku da su možda oni potpali pod drugi vid ideologizacije kada pišu 1990-ih godina o hrvatskoj naciji, Jugoslaviji i ostalim temama.

Ti autori ne uvode u raspravu aspekte koji bi možda predstavljali određenu historiografsku vrijednost (primjerice povećanje broja povjesničara i razvoj institucionalne podloge hrvatske historiografije, kvaliteta pojedinih istaknutih povjesničara i povjesničarki te historijskih radova i publikacija, otvaranje novih tematskih područja i postizanje novih istraživačkih rezultata, uvođenje novih pristupa, odnosno teorija i metoda, koncepata i modela, kao i razvoj pojedinih historijskih poddisciplina te druge teorijske i metodološke pluralizacije i preobrazbe). Budući da nemaju iznijansiran pristup, naglašavaju da je ideološki pritisak bio na istraživanju svih povijesnih razdoblja premda je on bio najveći na proučavanju Drugog svjetskog rata i 20. stoljeća, u manjoj mjeri 19. stoljeća, a uvelike umanjen na proučavateljima starijih razdoblja. K tome su ideološki aspekt socijalističkog režima i elemente ideološkog pritiska na historiografiju prenijeli na čitav period, odnosno cjelinu hrvatske historiografije u socijalističkoj Jugoslaviji, na sve njezine pripadnike i sve aspekte historiografije, tako i na teorijsku i metodološku razinu koju nisu proučavali, kao što nisu sustavno proučavali ni ostalu problematiku, što je međutim jedan od preduvjeta za davanje generalizacijske ocjene. Pitanje prisutnosti marksizma u historiografiji te njegovih tematsko-istraživačkih i teorijsko-metodoloških realizacija u hrvatskoj historiografiji navedeni povjesničari nisu dakle pokušavali detaljnije analizirati, zaustavljajući se tek na pridavanju opće oznake ideologiziranosti historiografije.

Uz činjenicu da su te ocjene izričali povjesničari koji su katkad bili i na važnim strukovnim pozicijama, što je posljedice njihovih pogleda na historiografiju moglo uvećati, treba imati u vidu i osuđujuće glasove koji su dolazili iz političkih krugova. Javne osude koje su izričali političari bile su posebno oštro usmjerene prema udžbenicima povijesti, što je razmjerno dobro dokumentirano. To se posebno odnosilo na autore koji su objavljivali udžbenike tijekom socijalističke Jugoslavije, primjerice u

1970-im i 1980-im godinama, od kojih su neki od njih zatim izdani i 1991. godine, kao prijelazni udžbenici. Možemo primjerice spomenuti krajem 1991. godine javno objavljenu negativnu ocjenu udžbenika *Čovjek u svom vremenu 4* (autora R. Lovrenčića, I. Jelića, R. Vukadinovića, D. Bilandžića, Zagreb 1991) koju je napisao Hrvoje Šošić, zatraživši njegovo povlačenje iz upotrebe.⁶¹ Zatim je Nedeljko Mihanović u uvodnom izlaganju na sjednici Hrvatskog sabora u ožujku 1992. posvećenoj udžbenicima povijesti kritizirao *Povijesnu čitanku 4* I. Jelića, *Čovjek u svom vremenu 3* D. Pavličevića, F. Potrebice i R. Lovrenčića te *Povijest 2* D. Bilandžića, I. Jelića, H. Matkovića, D. Pavličevića, N. Stančića i R. Vukadinovića. Ti su udžbenici – svi objavljeni 1991. godine, kada je Hrvatska još uvijek bila u sklopu Jugoslavije – bili prijelazni i predstavljali prva izmijenjena izdanja realizirana uglavnom na temelju dotadašnjih socijalističkih udžbenika istih autora.⁶² Mihanović je kritizirao što su usprkos izmjenama ti udžbenici, prema njegovim riječima, „još uvijek oblikovani na liniji jugoslavenske ideje i komunističko-marksističke ideologije“ i da „sjena Jugoslavije trajno prati sve misaone koncepcije u ovim udžbenicima“.⁶³

Ubrzo je – nakon što je nova ministrica prosvjete, kulture i športa postala Vesna Girardi-Jurkić, a Nedeljko Mihanović njezin zamjenik – u travnju 1992. donesena „Naredba o povlačenju iz uporabe udžbenika“ koji su bili meta saborskih napada. Pritom su povučena spomenuta tri udžbenika kao i *Moja domovina* I. Mažurana, V. Dorofejeva i I. De Zana te *Čovjek u svom vremenu 4* R. Lovrenčića, I. Jelića, R. Vukadinovića i D. Bilandžića, pri čemu je u Naredbi istaknuto sljedeće obrazloženje: „Navedeni udžbenici neadekvatni su vremenu i nastalim društvenim promjenama, dijelom su prožeti jugoslavenskim unitarističkim duhom i izrađeni na svjetonazoru marksističko-materijalističke ideologije i klasne svijesti, te više ne odgovaraju suvremenim zahtjevima odgoja i obrazovanja i estetskim standardima.“⁶⁴ Itekako je u tom naglašavanju ideologiziranosti primjetno osuđujuće povezivanje marksizma s dominantno proskribiranim jugoslavenstvom, pri čemu se potvrđuje da je marksizam predstavljao jedan element tog zajednički predstavljenog odnosa, što je umanjivalo

61 Hrvoje Šošić, „Izvan prostora i vremena“, u: *Školske novine*, br. 34, Zagreb, 22. listopada 1991, str. 3-5. Na to je reagirao Rene Lovrenčić tekstem „Izvan prostora i vremena?“, u: *Školske novine*, br. 36, Zagreb, 5. studenoga 1991, str. 2 i 11. Zatim je objavljen drugi dio Šošićeva teksta „Izvan prostora i vremena“, u: *Školske novine*, br. 38, Zagreb, 19. studenoga 1991, str. 2-4. Na njega su odgovorili „Autori udžbenika, recenzenti, urednici povijesti ‘Školske knjige’“ tekstem „Kakvi su to argumenti?“, u: *Školske novine*, br. 39, Zagreb, 26. studenoga 1991, str. 2.

62 O tome više Snježana Koren, „Slika nacionalne povijesti u hrvatskim udžbenicima uoči i nakon raspada Jugoslavije“, u: *Historijski zbornik*, god. LX, 2007, str. 259-261. Rad S. Koren sadrži analizu promjena u udžbenicima povijesti nakon 1991. godine.

63 „Udžbenici pred temeljitom promjenom. Iz izlaganja dr. Nedjeljka Mihanovića“, u: *Školske novine*, br. 24, Zagreb, 9. lipnja 1992, str. 4.

64 „Naredba o povlačenju iz uporabe udžbenika“, 24. travnja 1992, u: *Glasnik Ministarstva prosvjete i kulture Republike Hrvatske*, godina II, br. 3/4, Zagreb, 16. lipnja 1992, str. 2. O tome govori i S. Koren, „Slika nacionalne povijesti u hrvatskim udžbenicima uoči i nakon raspada Jugoslavije“, u: *Historijski zbornik*, 2007, str. 262.

tadašnje mogućnosti za uravnoteženiju javnu kritičnost prema njemu. Vidljivo je to u recenzijama udžbenika povijesti u kojima je povjesničarka Agneza Szabo isticala spomenute naputke o „odbacivanju marksističkih frazetina“,⁶⁵ kao i u navodima povjesničara Stjepana Antoljaka da se početkom 1990-ih godina, „nakon obnove hrvatske države“, neki autori udžbenika povijesti „nisu mogli osloboditi marksističkog taloga“ te „su mnogi od njih doživjeli svoj konačni debakl“.⁶⁶

Navođenje primjera prvog tipa diskursa zaključit ću spominjanjem Zlatka Čanjuge, diplomiranog povjesničara i u to doba političara, koji je u knjizi *Posljednji razgovor s hrvatskim Judom* 1997. godine kritizirao navodnu prožetost hrvatske historiografije za vrijeme komunizma ideologiziranošću, marksizmom i jugoslavenstvom, ističući isto tako sljedeće: „povijesna znanost i njezina metodologija bili su zasnovani na dijalektičkom materijalizmu kao temelju učenja marksizma, a hrvatstvo tu nije bilo u funkciji stvaranja nekakve samostalne hrvatske države“.⁶⁷ I tu se dobro potvrđuje prethodno napomenuto kako je kritika ideologiziranosti hrvatske historiografije izricana u okviru bitno nacionaliziranog i nerijetko nacionalističkog viđenja hrvatske povijesti.

Nakon ilustriranja prvog tipa diskursa zastupljenog kod povjesničara i političara, za drugi tip diskursa možemo reći da ga predstavljaju povjesničari koji su, u onim prigodama u kojima su spominjali te teme (pri čemu takvih napisa nema mnogo), pokušavali uglavnom uravnoteženo vrednovati postignuća hrvatske historiografije 1945-1991. godine i koji nisu u svojim radovima 1990-ih godina iznosili naglašeno nacionalizirane interpretacije hrvatske povijesti. Njihovi argumenti isticali su pritom sljedeće aspekte. Petar Korunić – polemizirajući s Antoljakovim tezama o ideologiziranosti hrvatske historiografije – upozorava da „upravo je zadnjih pedeset godina, gledajući u cjelini, hrvatska historiografija postigla velike rezultate, kao nikada ranije: upravo je tada povijesna istraživanja uzdigla do znanosti, ponajprije razvijajući tehnike, postupke i metode znanstvenog rada, šireći time istraživačku osnovicu“.⁶⁸ Neven Budak naglašava da su 1950-e i 1960-e godine „razdoblje naglog osuvremenjivanja hrvatske medievistike, kao i njezinog kvantitativnog razvoja“.⁶⁹

65 Vladimir Posavec, „Povjesničari i ‘povjesničari’“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 30, 1997, str. 308-317.

66 S. Antoljak, *Renesansa hrvatske historiografije*, 1996, str. 95.

67 Citirano prema Petar Korunić, „Povijesna struka i kritika hrvatske historiografije danas“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 31, 1998, str. 176. U tom je tekstu (na str. 174) P. Korunić, zbog generaliziranja i paušalnog ocjenjivanja, kritizirao i tvrdnju Alexandra Buczynskog što ju je izrekao 1995. kao urednik časopisa *Povijesni prilozi* Hrvatskog instituta za povijest u Zagrebu: „Hrvatska je historiografija u vrijeme nakon drugoga svjetskog rata bila pod izrazitom dominacijom jugoslavenske totalitarne ideologije i marksističkog tumačenja povijesnih zbivanja“.

68 P. Korunić, „Povijesna struka i kritika hrvatske historiografije danas“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 1998, str. 172.

69 Neven Budak, „Hrvatska historiografija o srednjem vijeku“, u: *Historijski zbornik*, god. LII, 1999, str. 167.

Ti povjesničari pokušavaju k tome razlikovati – kako se navodilo – ideologizirane od neideologiziranih povjesničara. Tako P. Korunić smatra da ne možemo za sve hrvatske povjesničare reći da su bili ideologizirani te da među njima ima istaknutih znanstvenika „koji su hrvatsku historiografiju, ako na umu imamo njihove znanstvene rezultate i primjenu suvremenih znanstvenih metoda, uzdigli na razinu evropske povijesne znanosti“.⁷⁰ Božena Vranješ-Šoljan napomenula je da „većina povjesničara nije prihvatila dogmatska i ideološka gledišta vladajuće komunističke partije nego je profesionalno i nadasve odgovorno obavljala svoje istraživačke zadatke“.⁷¹ Ivo Goldstein je u izlaganju na spomenutom znanstvenom skupu iz 2002. godine istaknuo da jednostranosti i pristranosti karakteristične za partijnost nije bilo u radovima „eminentnih hrvatskih historičara, poput Ljube Bobana, Bogdana Krizmana, Fikrete Jelić-Butić“, koji su se bavili 20. stoljećem, a da se istraživačima starijih razdoblja „partijnost uistinu ne može prigovoriti“, naglašavajući: „Opus Mate Suića, Nade Klaić, Tomislava Raukara, Jaroslava Šidaka, Mirjane Gross i mnogih drugih prije 1990. temelj su svih današnjih historiografskih pregnuća u razdobljima kojima se bave.“⁷² Za sumiranje navedenih aspekata moguće je navesti rečenice Nikše Stančića iz teksta „Plodovi i ožiljci“ (*Vjesnik*, 15. veljače 1991), u kojima navodi da je hrvatska historiografija u razdoblju socijalizma bila izložena „nekad direktnim a nekad manje izravnim zahtjevima vladajuće ideologije“ te da je „u svom najvećem i najkvalitetnijem dijelu interiorizirala dio tih zahtjeva, ali i da je ostala u vječitoj blaže ili izrazitije primjetnoj opoziciji prema ideološkim zahtjevima te da je, napose u razdobljima popuštanja ideoloških stega, ispunjala slobodni prostor i širila okvir slobode svojih istraživanja i interpretiranja prošlosti.“ Premda se od hrvatske historiografije očekivalo da prihvati „marksističku metodu, da težište stavi na istraživanje povijesti radničkog pokreta, Komunističke partije i Narodnooslobodilačkog rata“, Stančić smatra da „u hrvatskoj historiografiji doista dogmatski marksizam nikad nije stekao znatnijeg utjecaja.“⁷³

Ti su povjesničari isto tako upozoravali da je potrebna detaljna analiza historijskih djela, a ne samo oslanjanje na postojanje ideoloških naputaka,⁷⁴ pri čemu treba

70 P. Korunić, „Povijesna struka i kritika hrvatske historiografije danas“, u: *Radovi*, 1998, str. 172-173; razlikovanje povjesničara i „povjesničara“, odnosno znanstvenih od ideologiziranih povjesničara ističe i Hrvoje Matković u *Zborniku u čast Hrvoja Matkovića: u povodu 80. godine života*, ur. Stjepan Matković, Zagreb 2005, str. 31-32.

71 Božena Vranješ-Šoljan, „Historiografija o 19. stoljeću“, u: *Historijski zbornik*, god. LII, 1999, str. 182.

72 Ivo Goldstein, „Od partijnosti u doba socijalizma do revizionizma devedesetih. Ima li građanska historiografija šansi?“, u: *Hrvatska historiografija XX. stoljeća*, ur. S. Lipovčan, Lj. Dobrovšak, Zagreb 2005, str. 61.

73 Citirano prema: S. Antoljak, *Renesansa hrvatske historiografije*, 1996, str. 47-48.

74 I. Goldstein, „Od partijnosti u doba socijalizma do revizionizma devedesetih“, u: *Hrvatska historiografija XX. stoljeća*, 2005, str. 62: „Do sada nije bilo ozbiljnije studije o anomalijama historiografije, a pogotovo publicističkih jednostranosti, pristranosti i falsifikata u doba socijalizma.“; Damir Agičić, „Hrvatska historiografija u posljednjih godinu dana (jesen 1995.-ljetu 1996).“, u: *Radovi*

pokazati iznijansirani pristup. Za razliku od povjesničara koji samo naglašavaju ideologiziranost hrvatske historiografije za vrijeme socijalističke Jugoslavije bez ulaženja u teorijska i metodološka pitanja, predstavnici drugog tipa diskursa kratko napominju da se čini „da je, između ostaloga i zahtjev za prihvaćanjem marksističkih metoda zaslužan što se hrvatska historiografija postupno počela okretati k istraživanju socijalne historije i uporabi novih metoda i rezultata drugih društvenih znanosti“,⁷⁵ te da je „zahtjev za marksističkim tumačenjem prošlosti ubrzo (...) usmjerio rad povjesničara prema izučavanju gospodarske i društvene povijesti“.⁷⁶ Mario Strecha upozorio je u diskusiji na spomenutom skupu iz 2002. godine na utjecaj marksizma na velike europske historiografije poput britanske i francuske. No u diskusiji o tim teorijskim i metodološkim pitanjima nije dalje govoreno jer je naglašeno da je skup usmjeren na ideološke aspekte.⁷⁷

Zapisi dakle Nikše Stančića, Petra Korunića, Nevena Budaka, Božene Vranješ-Šoljan, Ive Goldsteina i drugih povjesničara s Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu⁷⁸ bili su usmjereni na isticanje da većina hrvatskih povjesničara u razdoblju socijalističke Jugoslavije nije potpala pod izravnu ideologizaciju. Što se tiče prisutnosti marksizma u hrvatskoj historiografiji, tvrdnje u njihovim zapisima možemo uglavnom sažeti u napomeni da su se povjesničari vodili prema „navodnom savjetu jednog kasnijeg predsjednika“ JAZU: „Pišite isto kao i prije, samo malo prebojite crveno...“⁷⁹ – odnosno da su u većini podrazumijevali tek površno preuzimanje marksističke terminologije. No prisutno je među njima i navođenje da je marksizam mogao biti i jedan od poticatelja proučavanja socijalne i ekonomske povijesti.

Uz ovdje predstavljene kratke generalizacijske zapise – izricane u zbornicima radova i historiografskim časopisima te novinama – kao i zapise i govore političara, prisutni su i tekstovi povjesničara koji se izrijeком oslanjaju na vlastita sjećanja i uvode ih kao dodatnu argumentaciju u raspravu o toj problematici. Osvrnut ću se pritom na knjigu Miroslava Brandta i tekst Miroslava Bertoše jer i ta dva primjera

Zavoda za hrvatsku povijest, 29, 1996, str. 289, kratko ocjenjujući spomenuti Antoljakov spis *Re-nesansa hrvatske historiografije*, navodi da Antoljak „mnogo češće analizira programatske tekstove nastale pod utjecajem službene politike, negoli što provodi detaljnu analizu samih povijesnih djela“; P. Korunić je u diskusiji na spomenutom znanstvenom skupu iz 2002. godine poručio izlagaču Jurčeviću da umjesto općenitih ocjena provede sustavnu analizu tadašnje historiografije, u: *Hrvatska historiografija XX. stoljeća*, 2005, str. 128-129.

75 B. Vranješ-Šoljan, „Historiografija o 19. stoljeću“, u: *Historijski zbornik*, 1999, str. 182.

76 N. Budak, „Hrvatska historiografija o srednjem vijeku“, u: *Historijski zbornik*, 1999, str. 167.

77 *Hrvatska historiografija XX. stoljeća*, 2005, str. 114-116.

78 Član Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu bio je i Miroslav Brandt – o kojem će sada biti riječi – no on svojim tvrdnjama ulazi u pripadnike prvog diskursa.

79 Neven Budak, „Anali u hrvatskoj historiografiji: borba za modernizaciju povijesne znanosti“, u: *Zbornik Mirjane Gross*, Zagreb 1999, str. 460. Tome možemo pridružiti prethodno spomenuti navod N. Stančića da „u hrvatskoj historiografiji doista dogmatski marksizam nikad nije stekao znatnijeg utjecaja“, kao i slične tvrdnje drugih povjesničara i povjesničarki.

sjećanja (osim spomenutog unošenja individualnog sjećanja u diskusiju) dobro oslikavaju podjelu na navedena dva osnovna tipa diskursa.

Miroslav Brandt (1914-2002) svoje je uspomene pod naslovom *Život sa suvremenima: političke uspomene i svjetonazor* objavio 1996. godine kao povjesničar i umirovljeni profesor Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Njegove uspomene mogu se činiti zanimljivima s obzirom na temu odnosa prema marksizmu u hrvatskoj historiografiji, odnosno marksističkoj ili marksistički orijentiranoj historiografiji, te primjeru individualnog sjećanja na tu problematiku jer je Brandt bio član Komunističke partije, autor, primjerice, pohvalnog prikaza „Staljinova genijalnog rada: *O dijalektičkom i historijskom materijalizmu*“ u prvom broju *Historijskog zbornika* 1948. godine⁸⁰ i predavač o marksizmu.⁸¹ No sam naslov Brandtovih uspomena dobro oslikava na čemu je naglasak djela: političke uspomene nastale s ciljem oslikavanja tko je imao veću ulogu u kulturno-političkim pitanjima oko „Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika“ iz 1967. godine i djelovanja Matice hrvatske. Uspomene su to, prema dominirajućem tonu zapisa, ogorčena autora koji oštro napade brojne osobe, pri čemu nije štedio svoje kolege s Odsjeka za povijest.⁸² Smatrao se naime žrtvom fakultetskih kolega i komunističkog režima.

Kao što je 1990-ih godina u javnosti došlo do promjene naglaska sa socijalističkih tema na one istaknuto nacionalne i posebno iznošenja interpretacija u tom ključu, tako je i Brandt svoje djelo uokvirio u narativ koji pokušava svjedočiti da je cijeli svoj život, točnije od svoje petnaeste godine, bio za nacionalno oslobođenje Hrvata. Kao glavne protivnike Hrvata izdvojio je boljševički komunistički režim i velikosrpstvo.⁸³ No usprkos tog prevladavajućeg nacionalizirajućeg narativa, moguće je uočiti nekoliko mjesta u kojima Brandt prikazuje svoju ljevičarsku prošlost koja ga je – i prema potvrđenim riječima u *Uspomenama* – snažno obilježavala od studentskih dana, kada se za ta pitanja angažirao nakon uočavanja bijede zagrebačkih radnika i siromašnih uopće. Brandt na nekoliko mjesta spominje da je uvijek iznova iščitavao Marxa, ali da se postupno sve više razočaravao u socijalizam.

80 Miroslav Brandt, „Današnje naše mogućnosti upoznavanja materijalističkog pogleda na historiju“, u: *Historijski zbornik*, god. I, 1948, str. 243.

81 Usp. Brandtov rukopis „Dialektički i historijski materijalizam“, predavanje na arhivističkoj školi Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku (travanj-svibanj 1950), Dubrovnik 1950, 95 str., stropis, Ostavština Miroslava Brandta, R-7985, A 45, Zbirka rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

82 Petar Korunić, „Povjesničar koji ruši osnovna načela povijesne znanosti. U povodu knjige M. Brandta, *Život sa suvremenima: Političke uspomene i Svjetonazor*“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 29, 1996, str. 364-383, odgovorio je na Brandtove optužbe u knjizi upućene napose prema Jaroslavu Šidaku.

83 Tome je moguće pridodati i sljedeće članke: Miroslav Brandt, „Teror unitarizma i boljševizma. Hrvatska historiografija i školski udžbenici (1)“, u: *Školske novine*, br. 41, Zagreb, 10. prosinca 1991; „Sam svoj cenzor. Hrvatska historiografija i školski udžbenici (2)“, u: *Ibid.*, br. 42, 17. prosinca 1991.

O marksizmu u historiografiji, odnosno marksističkoj ili marksistički orijentiranoj historiografiji, Brandt ne govori ništa, premda je i svoja historijska djela temeljio, u određenoj mjeri, na nekim postavkama marksizma, odnosno historijskog materijalizma.⁸⁴ Iako međutim ne spominje svoja djela u *Uspomenama*, načelno ističe kako ih smatra važnima za hrvatsku historiografiju. Premda Brandtova knjiga ne sadrži mjesta na kojima sustavno vrednuje marksizam (osim pojedinog podatka, primjerice da je 1990-ih godina održao predavanje „o insuficijencijama historijskog materijalizma“⁸⁵), u dijelu knjige u kojem analizira propast socijalizma Brandt zaključuje da se to dogodilo zbog ekonomskih razloga, ali upozorava da niti kapitalizam ne može uspjeti jer ostavlja brojne ljude u bijedi. Zaključuje da stalno akumuliranje kapitala ne može biti dobro te da je to pokazala Marxova ekonomska analiza. Iako prema navedenim rečenicama s kraja knjige, čije poglavlje nosi naslov „Svjetonazor“, kao i drugim aspektima Brandtove biografije i njegovih djela možemo zaključiti da je marksizam za njega osobno imao važnu ulogu, Brandt se – kao i značajan broj hrvatskih autora nakon 1990. godine – ne upušta u njegovo šire vrednovanje.

Za razliku od Brandtove knjige, izlaganje Miroslava Bertoše (r. 1938), istaknutog povjesničara istarske povijesti ranog novog vijeka, održano na navedenom znanstvenom skupu iz 2002. godine o hrvatskoj historiografiji, temeljeno u velikoj mjeri na osobnim sjećanjima, drugačije je intonirano i stoga zanimljivo zbog nekoliko aspekata. Bertoša je na početku izlaganja izrekao ogradu koju mnogi koji su govorili i iznosili generalizirajuće ocjene o tadašnjoj hrvatskoj historiografiji nisu. Naveo je naime da aspekt ideologizacije hrvatske historiografije nije proučavao pa o tome ne može znanstveno govoriti, stoga mu ostaju samo osobna iskustva.⁸⁶ Zastupnici diskursa koji je naglašavao snažnu ideologiziranost bez uvažavanja mogućih vrijednih doprinosa (što je dakako otvoreno raspravi) nisu se pozivali na potrebu znanstvene analize nego su primjerice slučajeve represije protezali na čitavo razdoblje te su vlastita iskustva poopćavali na način da vrijede za čitavu historiografiju. Pri tome treba naravno istaknuti da onima koji su bili predmetom represije režima ne samo da treba omogućiti obznanjivanje sjećanja na te slučajeve, nego bi to sjećanje trebalo biti neizostavno prisutno kada se govori o cjelini tadašnje hrvatske historiografije. Drugo je pak pitanje kada se osobno sjećanje želi proširiti na cjelokupnu hrvatsku historiografiju toga razdoblja. Očito je da neki povjesničar ima jedno iskustvo, ostali drugo, ali je osjetljivo pitanje kako odgovorno pozicionirati ta sjećanja i/ili znanstvene analize o hrvatskoj historiografiji u socijalizmu u akademskim publikacijama

84 Primjerice središnje Brandtovo historijsko djelo *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka*, Zagreb 1980.

85 Miroslav Brandt, *Život sa suvremenicima: političke uspomene i svjetonazor*, Zagreb 1996, str. 178.

86 Miroslav Bertoša, „Doba kliofofije: ideološke opsene i osobna iskustva. Neke uspomene na historiografiju druge polovice prošlog stoljeća“, u: *Hrvatska historiografija XX. stoljeća*, ur. S. Lipovčan, Lj. Dobrovšak, Zagreb 2005, str. 101.

i napose javnosti, posebno s obzirom na kontekst u koji ih se smješta(lo) ili pokušava(lo) upotrijebiti.

Bertoša je naveo da su i prema njegovom osobnom iskustvu neke teme bile nepoželjne, da je bilo pritisaka u proučavanju nekih pitanja, ali da su, ukupno gledajući, hrvatski povjesničari ostali dosljedni svome zanatu.⁸⁷ Naglasio je da se zadaća „skupa ne bi trebala svesti na kolektivnu žalopojku pripadnika povjesničarskoga ceha, niti na pozornicu ili javnu govornicu za nizanje neprevladanih frustracija koje smo doživjeli u prošlom režimu“, premda „osobne nedaće, neugodnosti, nasrtaje i difamiranje na stranicama tiska, onemogućavanje nastupanja i objavljivanja, pa i otvorene progone, ne treba zaboraviti“.⁸⁸ Bertoša je spomenuo da su protežirane teme poput povijesti Komunističke partije, radničkog pokreta, socijalističke revolucije i drugog, ali ističe da su to „prave i istinske teme, kojima historiografija i te kako mora posvetiti veliku pozornost, no jedino u kontekstu ostalih povijesnih zbivanja, nikako ne izolirano“.⁸⁹ Korisno je pritom istaknuti njegov stav da su to važne teme, jer taj stav predstavnici diskursa koji je naglašavao izrazitu ideologizaciju hrvatske historiografije za vrijeme socijalizma nipošto nisu izriicali. Treba isto tako navesti da su nakon 1990. godine te teme (napose radništvo, kao i sve ono što se povezivalo s „marksizmom“) gotovo potpuno nestale iz hrvatske historiografije i da je – nakon dužeg izbivanja – njihovo postupno pojavljivanje, sada na drugim temeljima, u cjelini vrlo sporadično.

Bertošino izlaganje, uokvireno iznošenjem osobnih sjećanja, odnosno uspomena, drugačije je od Brandtovih uspomena i po tome što Bertoša napominje da daje samo vlastito fragmentarno iskustvo i što je svjestan s time povezanih ograničenja. No osobna iskustva povjesničara, kao i „ego-histoire“, drži važnima te navodi da, prema njegovom mišljenju, treba poticati pisanje i objavljivanje uspomena. Bertoša je 2007. godine objavio dio vlastitih uspomena u knjizi *Kruh, mašta i mast: prizori i memorabilije o staroj Puli (1947.-1957.)*, ali one sežu do njegova odlaska na fakultet stoga u njima ne govori o historiografiji i prisutnosti historijskog materijalizma i marksizma u njoj, iako predstavljaju sjećanje na život u socijalističkoj Jugoslaviji i mogu biti predmetom proučavanja na osnovi drugačije oblikovanih istraživačkih pitanja.

Drugih uspomena povjesničara pored Bertošinih i Brandtovih gotovo da i nema.⁹⁰ Hrvatske povjesničarke i povjesničari nisu skloni objavljivati vlastita sjećanja, čime su čitatelji uskraćeni za neposrednije upoznavanje s njihovim osobnim historiografskim, znanstvenim, intelektualnim i društvenim iskustvom, a potencijalni istraživači za čitav niz mogućih proučavanja. Potrebno je međutim imati u vidu da proučavatelji ne bi trebali u potpunosti preuzeti svjedokov pogled na prošlost, već

87 Ibid., str. 103, 107-108.

88 Ibid., str. 106.

89 Ibid., str. 103.

90 Možemo navesti primjerice knjigu Dušana Bilandžića, *Povijest izbliza: memoarski zapisi 1945.-2005.*, Zagreb 2006, no ona ne pruža materijal za istraživanje odnosa prema marksizmu u historiografiji s obzirom da je riječ uglavnom o političkim uspomenama.

nastojati ponuditi vlastitu rekonstrukciju u sklopu kakva konceptualno zasnovanog istraživačkog problema.⁹¹

Uvjeti odnosa prema marksizmu u hrvatskoj historiografiji nakon 1990. godine

Nakon prikazivanja tih dvaju osnovnih tipova diskursa nakon 1990. godine o hrvatskoj historiografiji u razdoblju 1945-1991. godine, potrebno ih je kontekstualizirati navođenjem kako je očigledno da je u tim očitovanjima – izlaganjima, tekstovima, objavljenim sjećanjima i javnim istupima – izrečenima u 1990-im i prvom dijelu 2000-ih godina bilo implicitno i kadšto eksplicitno sadržano pitanje kako se odrediti prema razdoblju socijalističke/komunističke Jugoslavije s obzirom na promjene koje su uslijedile krajem socijalizma/komunizma i raspadom Jugoslavije. K tome je izricanje navedenih ocjena o hrvatskoj historiografiji nakon 1990. godine osim odnosa prema prošlosti značilo dakako i vlastito (političko, društveno, ideološko, institucionalno) pozicioniranje u 1990-im godinama.

To je naravno iskustvo koje dijele i druge historiografije kako zemalja bivše Jugoslavije tako i ostalih zemalja Jugoistočne i Istočne Europe, u sklopu njihovog odnosa prema razdoblju socijalizma/komunizma, stoga to pitanje pripada više ili manje zajedničkom transnacionalnom iskustvu. Pri tome odnos prema pitanju prisutnosti marksizma u historiografiji predstavlja jedan dio tog općeg odnosa, kao i cjelovitije politike sjećanja i pamćenja tih postsocijalističkih i postkomunističkih društava prema socijalizmu/komunizmu te marksizmu u cjelini, čineći time još jedno pojedinačno područje na kojem se ta opća problematika može uvjerljivo promatrati. Padom komunističkih i socijalističkih režima krajem 1980-ih godina na području Istočne i Jugoistočne Europe odnos prema socijalističkoj/komunističkoj prošlosti i sjećanje na nju postaje u postsocijalističkim i postkomunističkim zemljama mjesto intenzivnih prijepora. Ti složeni procesi suočavanja sa socijalističkom/komunističkom prošlošću karakteristični su dakako i za države uspostavljene nakon raspada socijalističke Jugoslavije.

U rasponu između „amnezije i nostalgije“⁹² u različitim prostorima društvenog i osobnog života, definiranje vlastitog mjesta unutar toga šireg procesa nije dakako moglo mimoći ni historiografiju. To je novo pozicioniranje kako hrvatske tako i susjednih historiografija u odnosu prema vlastitoj prošlosti i djelovanju u sadašnjosti bilo uvelike određeno snažnim odmicanjem od dotadašnjih političkih i društve-

91 Iz toga razloga u knjizi se ne donose razgovori s povjesničarima i povjesničarkama koji su djelovali 1970-ih i 1980-ih godina (iako sam dakako razgovarao s mnogima od njih), prožeti njihovim vlastitim motrištima na ono što se njima čini posebno važnim. Za razliku od toga, u knjizi je naglasak s jedne strane na načelnom postavljanju tadašnje historiografije kao istraživačkog problema, a s druge na pružanju mog osobnog pogleda na nju. Premda treba imati na umu prethodna iskustva, bitno je i da svaka nova generacija iznese vlastiti pogled.

92 *Zwischen Amnesie und Nostalgie. Die Erinnerung an den Kommunismus in Südosteuropa*, ur. Ulf Brunnbauer, Stefan Troebst, Köln 2007.

nih očekivanja od historiografije u socijalističkoj Jugoslaviji. Njoj su naime nakon Drugog svjetskog rata jugoslavenske političke i društvene elite namijenile načelnu ulogu oblikovateljice i obdržavateljice službenog sjećanja i pamćenja Narodnooslobodilačke borbe i njezinih žrtava, djelovanja pripadnika Komunističke partije, tijeka i uspjeha socijalističke revolucije, kao i drugih događaja i pojava pobunjeničkog i revolucionarnog karaktera te povijesti početaka i razvoja radničkog pokreta. To je sjećanje i pamćenje trebalo biti uokvireno zahtjevima suvremene izgradnje socijalističkog društva, promoviranja bratstva i jedinstva te uvođenja marksizma u područje znanosti i kulture.

No postojanje zahtjeva nije značilo ujedno i njihovu posvemašnju realizaciju. Ilustrirat ću to u ovoj prigodi tek upućivanjem na istraživanja povjesničarke Heike Karge, iz kojih proizlazi da usprkos proklamiranim obrascima poželjnog kulturnog pamćenja nije bilo riječi o „zamrznutoj memoriji“ već su prisutna i različita ostvarenja tih općenitih naputaka na razini lokalnih praksi. H. Karge je to pitanje pratila na primjeru poslijeratnog postavljanja obilježja stradalima u Drugom svjetskom ratu u raznim lokalnim sredinama, kada je stanovništvo obilježavalo uglavnom samo pogibiju i žalovanje te nedovoljno provodilo naputke o davanju općeg tona, primjerice bratstva i jedinstva ili drugih poželjnih ideoloških odrednica na tim obilježjima.⁹³ To načelno pitanje opsega i karaktera realiziranja različitih ideoloških naputaka sadržano je dakako i u problematiziranju stupnja provođenja proklamirane potrebe primjene marksizma u historiografiji u socijalističkoj Jugoslaviji. Napomena Heike Karge da se usprkos proklamacijama ne radi o „zamrznutoj memoriji“ može nam poslužiti isto tako i za dodatno naglašavanje postojanja protusjećanja različitih pojedinaca i grupa, primjerice pripadnika historiografske struke, koja će biti javno obznanjivana 1990-ih godina, ali i imati pretenziju da posluže kao neupitne ocjene cjeline hrvatske historiografije 1945-1991. godine.

Raspadom socijalističke Jugoslavije historiografija se nije našla samo pred pitanjem odnosa prema vlastitoj prošlosti već i pred razmatranjem svoje nove uloge, određene, kao što je već rečeno, velikim dijelom u izrazitoj polemici prema prethodno joj namijenjenoj ulozi. Za dio povjesničara ta se nova uloga sastojala u zadaći usmjeravanja dominantne pozornosti k pojedinim temama o kojima se nije (dovoljno) pisalo ili su bile pod izravnom ili prešutnom paskom kao osjetljive teme na kojima je režim temeljio svoju ideološku podlogu.⁹⁴ No dominacija nacionalizma i ratna događanja 1990-ih godina utjecali su na nastojanja određenog dijela povjesničara da u prvi plan nove uloge historiografije treba doći, u velikoj mjeri, nacionalizirana

93 Heike Karge, „Mediated remembrance. Local practices of remembering the Second World War in Tito's Yugoslavia“, u: *European Review of History*, 16, 2009, 49-62. O tome govori i njezina knjiga *Steinerne Erinnerung, versteinerte Erinnerung? Kriegsgedenken in Jugoslawien (1947-1970)*, Wiesbaden 2010, prevedena na srpski jezik: *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?*, Beograd 2014.

94 Za stanje u Mađarskoj, Poljskoj, Češkoj, Slovačkoj, Rumunjskoj i Bugarskoj usp. *Narratives Unbound: Historical studies in post-communist Eastern Europe*, ur. S. Antohi, B. Trencsényi, P. Apor, 2007.

interpretacija hrvatske povijesti, nerijetko praćena naglašenim nacionalističkim i revizionističkim dionicama.

Iz malog broja historijskih radova koje imamo za taj proces u hrvatskoj historiografiji 1990-ih godina⁹⁵ ponavljam već spomenute napomene Iskre Iveljić kako je „historiografiji bio namijenjen zadatak da pokaže kako su hrvatska nacija i državnost čvrsto i duboko ukorijenjene u prošlosti, pa su povjesničari gotovo trebali postati demijurzima nove nacionalne samosvijesti i državnosti“, čime bi historiografija „opet trebala bila politizirana i ideologizirana kao i u komunizmu“.⁹⁶ Tematski, ta je nova historiografska orijentacija za koju se zalagao dio povjesničara podrazumijevala – napose u udžbenicima povijesti i pregledima hrvatske povijesti – isticanje primjerice Ante Starčevića, ideologa pravaštva, kao oca domovine, pripadajuće proskribiranje jugoslavenstva i pripadnika te ideologije u 19. i 20. stoljeću, kao i ukupni „bijeg s Balkana“ u sklopu nacionalizirane interpretacije hrvatske povijesti.⁹⁷ Napominjem da su pored toga predstavnici hrvatske historiografije gotovo u potpunosti prestali obrađivati teme o radničkom pokretu, kao i povijesti radništva općenito, ali i socijalnoj demokraciji i svemu ostalom čemu se mogao pripisati bilo kakav marksistički predznak.

Ono što je – pored odnosa prema prošlosti i novoj ulozi historiografije – dodatno utjecalo na takav odnos prema marksizmu u hrvatskoj historiografiji i što bi trebalo svakako uzeti u obzir jest načelno nametanje marksizma od strane komunističkih vlasti, napose u neposrednom poslijeratnom razdoblju, te prozivanja u stručnim časopisima i javnosti o izostanku marksističke obrade povijesti. To je sve, dakako, djelovalo na mnoge povjesničare da marksizam vide prvenstveno kao ideološko nametanje,⁹⁸ a ne i kao teorijski i metodološki pristup, iako je, kao što ću pokazati u kasnijoj analizi, bilo povjesničara koji su iz marksizma pokušavali izvući ono što je

95 Neven Budak, „Postsocialist Historiography in Croatia since 1990“, u: *(Re)Writing History: Historiography in Southeast Europe after Socialism*, ur. U. Brunnbauer, Münster 2004, str. 128-164; Ivo Goldstein, „O revizionizmu u historiografiji“, u: *Holokaust u Zagrebu*, suautor Slavko Goldstein, Zagreb 2001, str. 596-618; Ivo Goldstein, „Od partijnosti u doba socijalizma do revizionizma devedesetih“, u: *Hrvatska historiografija XX. stoljeća*, ur. S. Lipovčan, Lj. Dobrovšak, Zagreb 2005, str. 57-72; Ivo Goldstein, Goran Hutinec, „Neki aspekti revizionizma u hrvatskoj historiografiji devedesetih godina XX stoljeća – mitovi, metode i odjeci“, u: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*, ur. Vera Katz, Sarajevo 2007, str. 187-210; Damir Agičić, „(Re)konstrukcija suvremene hrvatske/jugoslavenske povijesti u pregledima/sintezama nakon 1991. godine“, u: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*, ur. V. Katz, Sarajevo 2007, str. 59-71.

96 I. Iveljić, „Hrvatska historiografija o 19. stoljeću nakon raspada Jugoslavije“, u: *Prispevki*, 2004, str. 32.

97 Ibid., str. 33-34. Usp. isto tako S. Koren, „Slika nacionalne povijesti u hrvatskim udžbenicima uoči i nakon raspada Jugoslavije“, u: *Historijski zbornik*, 2007, str. 258-280. Narav tih promjena dobro ilustrira i preimenovanje kina „Balkan“ u Zagrebu u kino „Europa“.

98 O tome dobro svjedoči primjer koji Stanko Lasić donosi za J-P. Sartrea: „U Pragu su ga češki studenti slušali sa zaprepaštenjem kad je slavio marksizam, koji je za njega bio 'nenadmašiva filozofija suvremene epohe', a za njih sinonim ugnjetavanja.“ (*Iz moje lektire. Portreti*, Zagreb 2001, str. 223).

njima moglo biti teorijski i metodološki poticajno. No, usprkos tome, izbijanjem u prvi plan u Hrvatskoj 1990-ih godina naprasnog javnog odbacivanja svega što je smatrano povezanim s Jugoslavijom, socijalizmom i marksizmom,⁹⁹ nije bilo javnog prostora za uravnoteženiju kritiku – za koju je dakako bilo potrebe – koja bi k tome uključivala uvažavanje onoga što je znanstveno, kulturno ili društveno relevantno.

Kako istraživati marksizam u hrvatskoj historiografiji?

Nakon prikazivanja odnosa prema socijalističkoj prošlosti hrvatske historiografije i razloga takvom odnosu, potrebno je navesti što je sve u sklopu zapsanog, izrečenog i podrazumijevanog ostalo interpretativno zanemarenim i nerazriješenim. Kratki generalizacijski zapisi i sjećanja na socijalističku prošlost hrvatske historiografije usredotočili su se ponajprije na stupanj ideologiziranosti i represivnosti socijalističkog/komunističkog poretka, oprimjeravajući to, među ostalim, i marksizmom kao dominantnom paradigmom u kojoj se znanost u socijalističkoj Jugoslaviji trebala više ili manje kretati. Ostajanje na razini iznošenja općih ocjena značilo je neupuštanje u detaljniju analizu; stoga nije razriješeno u kojoj je mjeri hrvatska, slovenska ili srpska, odnosno jugoslavenska historiografija uopće bila marksistička. Nije se tome dovoljno fleksibilno pristupilo kako bi se moglo govoriti ne samo o opsegu, nego i o karakteru zastupljenosti marksizma u hrvatskoj historiografiji, s obzirom da možemo govoriti o marksističkoj, marksistički orijentiranoj i inspiriranoj historiografiji ili pak nemarksističkoj. Umjesto dublje analize prevladavalo je usmjeravanje na načelnu, vidljivu prisutnost marksizma u hrvatskoj historiografiji.

Izostanak šire analize koja bi ravnopravno uključivala i historijska djela implicirao je u izricanju ocjena o prisutnosti marksizma u hrvatskoj historiografiji pretežno oslanjanje na općenitu političku i ideološku razinu. Sve do nedavno takvo ocjenjivanje nije bilo potkrepljivano dodatnim povijesnim izvorima, pri čemu je očito da su mnogi, prema prirodi svojih iskaza, smatrali da se to jednostavno podrazumijeva. Potkrepljivanje izvorima učinio je primjerice Stjepan Matković 2009. godine objavljivanjem vrijednog dokumenta iz 1949. godine o partijskom praćenju koliko uspješno ili neuspješno sveučilišni profesori, između ostalog, usvajaju marksizam. Riječ je o važnom pitanju provedbe proklamirane tranzicije s građanskih pozicija prema marksističkim očekivanjima s kojom su bili suočeni sveučilišni profesori. Premda je na kraju teksta naveo: „Upletanje u rad profesorskih katedri, izbor nastavnika, donošenje studijskih programa, režim studiranja, samostalnost znanstvenog područja

99 Konkretiziranog, između ostalog, i doslovnim izbacivanjem istovrsnih knjiga iz knjižnica (usp. Ante Lešaja, *Knjigocid: uništavanje knjiga u Hrvatskoj 1990-ih*, Zagreb 2012), koje međutim u najmanju ruku predstavljaju određeno povijesno iskustvo, čime (bez obzira na njihovu kvalitetu, a stradavala su mnoga vrijedna izdanja) apsolutno ne zaslužuju uništavanje. To se posebno odnosi na antifašističke spomenike, odnosno spomenike NOB-a koji, pored ostalog, komemoriraju stvarne žrtve rata. Njihovo uništavanje – osim što je obuhvatilo i neosporno kvalitetne i reprezentativne primjere – ilustrativno pokazuje svu silovitost odbacivanja neposredne prošlosti.

i izbor nastavnika označili su dubok rez kojim se težilo rekonstruirati područje rada profesionalne historiografije i uopće većinu znanstvenih pogleda na povijest. U takvim okolnostima sloboda znanstvenog istraživanja i stvaralaštva bila je strogo ograničena.¹⁰⁰ i Matković je upućen na zaključak „da i u hrvatskom slučaju Partija, uza sve inicijative, nije uspijevala nametnuti sve svoje zamisli“ te da „zbog objektivnih okolnosti nije mogla u potpunosti provesti svoja gledišta“.¹⁰¹

Te je navode moguće prenijeti i na druga područja, primjerice na projekte historiografskih sinteza koji usprkos partijskim poticanjima nisu rezultirali očekivanim realizacijama. Dapače, brojna partijska prozivanja i općenite kritike dodatno svjedoče o teškoćama provođenja različitih načelnih odredbi. Dakako, njih ne treba negirati ili umanjivati i o njima je potrebno govoriti (stoga je Matkovićovo objavljivanje navedenog izvornog dokumenta itekako vrijedno). No neovisno od razmatranja njihova dosega i provedbe smatram povrh toga otvorenim epistemološkim pitanjem možemo li samo na temelju arhivskih izvora – dakle bez analize historijskih djela u kojima bi se kod povjesničara trebalo očitovati primjenjuju li nešto ili ne – donijeti generalizacijske ocjene o primjerice zastupljenosti marksizma u hrvatskoj historiografiji i općenito o hrvatskoj historiografiji u razdoblju socijalističke Jugoslavije.¹⁰² Naravno, povjesničar je upućen na generalizacije i bitno je da se upušta u donošenje sinteznih sudova o cjelokupnoj hrvatskoj historiografiji u razdoblju socijalističke Jugoslavije na temelju istraživačkih područja koja proučava, ali smatram da je isto tako zadaća povjesničara da postavljanje takvih generalizacija učini što kompleksnijima. To bi bio poticaj i drugim istraživačima da obradom različitih područja i uključivanjem novih pojedinačnih slučajeva nadopunjuju ili osporavaju postavljene generalizacije, čineći znanstveno istraživanje uvijek iznova dinamičnim.

Osim sporadičnog korištenja arhivskih izvora, poput navedenog primjera, bilo je dakako slučajeva pozivanja na naslove djela, članaka i/ili uvodnika historiografskih časopisa¹⁰³ u argumentiranju vlastitih generalizacijskih ocjena. Naglašavanje utjecaja službene ideologije i marksizma potkrepljivalo se tako poznatim programatskim

100 Stjepan Matković, „Ocjene Uprave za agitaciju i propagandu KP Hrvatske o povjesničarima na Sveučilištu u Zagrebu do početka 1950-ih“, u: *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Sulejman Bosto, Tihomir Cipek, Zagreb 2009, str. 221.

101 Ibid., str. 222.

102 Objavljivanju dokumenta prethodi Matkovićev kontekstualni uvod u kojem se, pored drugih autora, donosi i navedeni Antoljakov citat („Antoljak bez okolišanja piše da je uvođenjem komunizma historiografija ‘stalno i vješto prosijavana kroz partijsko-marksističko sito’ [...]“, Ibid., str. 213), koji je, prema mome mišljenju, trebao biti kritički reflektiran, a smatram da na njemu nije moguće temeljiti kontekstualiziranje tadašnje hrvatske historiografije.

103 Takvo je načelno i arbitrarno oslanjanje na naslove članaka i uvodnik *Časopisu za suvremenu povijest*, bez pripadajuće analize i s neprimjerenim ocjenama i generalizacijama, upotrijebio Jure Krišto, „Hrvatska historiografija kroz trideset godišta *Časopisa za suvremenu povijest* (1969.-1999.)“, u: *Društvena istraživanja*, god. XI, br. 1, 2002, str. 171-186; „Ideologija/politika i historiografija: primjer *Časopisa za suvremenu povijest* (1969.-1999.)“, u: *Hrvatska historiografija XX. stoljeća*, ur. S. Lipovčan, Lj. Dobrovšak, Zagreb 2005, str. 73-98.

uvodnikom prvom broju *Historijskog zbornika* iz 1948. godine. To je prilikom kontekstualiziranja navedenog partijskog dokumenta učinio i S. Matković iznijevši tome u prilog sljedeći citat iz toga uvodnika: „Uklonjene su najzad osnovne društvene smetnje, koje su sprečavale, da se naša prošlost proučava jedinom, doista znanstvenom metodom historijskog materijalizma i da se taj rad sustavno organizira (...)”,¹⁰⁴ koji završava navođenjem Staljina. No da bismo problematiku, s obzirom na pitanje realizacije programatskih tekstova, učinili ponešto kompleksnijom i ambivalentnijom, čini se potrebnim navesti – pritom nerijetko izostavljene – riječi iz uvodnika koje slijede nekoliko odlomaka dalje: „Svako površno i mehaničko usvajanje nekih osnovnih postavaka historijskog materijalizma može dovesti samo do vulgarnih generalizacija, koje ne rješavaju i ne objašnjavaju ništa.”¹⁰⁵

Moguće je naravno naglasiti da i kod drugih primjera vrijedi imati u vidu aspekt realizacije načelnih zahtjeva. Osnivanjem povijesnih društava u jugoslavenskim republikama i pokretanjem historijskih časopisa nakon Drugog svjetskog rata – *Historijskog zbornika* u Hrvatskoj 1948, *Istorijskog časopisa* u Srbiji 1948, *Zgodovinskog časopisa* u Sloveniji 1947. godine – uvodnicima prvih brojeva časopisa pripala je zadaća artikuliranja načelnog usmjeravanja historiografije prema historijskom materijalizmu i kritičkog određivanja prema tzv. građanskoj historiografiji. Tako je u prvom broju *Historijskog zbornika* 1948. godine Marko Kostrenčić oštro napao hrvatsku građansku historiografiju,¹⁰⁶ dok je Bogo Grafenauer, urednik slovenskog *Zgodovinskog časopisa*, u tome bio umjereniji.¹⁰⁷ Neosporno je međutim da je to rezolutno načelno odbacivanje građanske historiografije ostalo ipak samo načelno jer se bez njezinih rezultata nije moglo – stoga se tzv. građanske povjesničare itekako koristilo i citiralo u novoobjavljivanim historijskim radovima i djelima.¹⁰⁸ No takvo kritiziranje tradicije koja im je prethodila i njezino općenito odbacivanje zasigurno je, premda ne može biti posve opravdavajući izgovor, doprinijelo opisanom odnosu prema marksizmu u hrvatskoj historiografiji nakon 1990. godine.

104 S. Matković, „Ocjene Uprave za agitaciju i propagandu KP Hrvatske o povjesničarima na Sveučilištu u Zagrebu do početka 1950-ih“, u: *Kultura sjećanja: 1945.*, 2009, str. 221, usp. također str. 214-215, gdje je i napomena da je Šidak kasnije istaknuo da taj uvodnik, „Riječ uredništva“, „nosi na sebi stanovit biljeg vremena u kojem je nastala“.

105 „Riječ uredništva“, u: *Historijski zbornik*, god. I, 1948, br. 1-4, str. 8. Može se postaviti pitanje je li to u određenoj suprotnosti s nešto kasnijim programatskim naputkom Milovana Đilasa iz članka „O nacionalnoj istoriji kao vaspitnom predmetu“ (*Komunist*, III, 1949, br. 1, str. 57-82), čiji je sadržaj opširno prenesen u narednom broju *Historijskog zbornika*, naveden sljedećim riječima: „Svaki rad na nacionalnoj povijesti treba da se osniva na historijskom materijalizmu, ma koliko u tom pogledu i ne bio odmah u svemu ispravan.“ Bilješke, *Historijski zbornik*, god. II, 1949, br. 1-4, str. 373.

106 Marko Kostrenčić, „Stara baština i novi putovi“, u: *Historijski zbornik*, god. I, 1948, str. 11-24.

107 Bogo Grafenauer, „Problemi in naloge slovenskega zgodovinopisja v našem času“, u: *Zgodovinski časopis*, god. I, 1947, str. 11-26.

108 Kasnije ćemo vidjeti da je hrvatski povjesničar u socijalističkoj Jugoslaviji ostao ipak dominantno građanski povjesničar s nešto marksističke nadgradnje u pojedinim primjerima.

Umjesto ostajanja samo na načelnoj i u slučaju dosadašnjih napisa većinom ideološkoj razini – pri čemu je riječ o bavljenju kategorijama koje ne govore u potpunosti o samoj historiografiji, napose ne o njezinim teorijskim i metodološkim obilježjima – smatram da bi za poduzimanje generalizacija bilo nužno uključiti i analizu historijskih djela, odnosno realizaciju bilo partijskih odredbi bilo općih naputaka u njima. To držim preduvjetom za pružanje cjelovitije slike o hrvatskoj historiografiji 1945-1991. godine, a napose za izricanje generalizacija o njezinom ideologiziranom i/ili marksističkom obilježju.¹⁰⁹ Osim aspekta provjere realizacije naputaka u praksi, historijska su djela k tome ono što pored povjesničara i povjesničarki čini i u velikoj mjeri reprezentira neku historiografiju. Ona se konzultiraju, citiraju, slijede, nasljeđuju ili kritički propituju, a svjedoče i o teorijskoj i metodološkoj razini određene historiografije te u cjelini čine njezine čvrste referentne točke. Potrebno je dakle uz načelne odredbe o primjeni marksizma analizirati i opseg i karakter njegove prisutnosti u historijskim djelima kao i različite strategije, transformacije i adaptacije kojima su se povjesničari služili u ispisivanju djela samo djelomične ili pak izrazitije marksističke orijentacije (u rasponu od upotrebe samo pojedine terminologije do određenih pokušaja strukturne primjene).

Nadalje, da bismo pokušali analitički odgovoriti primjerice na pitanje – ne samo ideološko već ujedno i teorijsko i metodološko – u kojoj je mjeri jugoslavenska, odnosno hrvatska historiografija u razdoblju od 1945. do 1991. godine bila marksistička historiografija potrebno je uvidjeti jesu li sva, većina ili dio (koliki?) historijskih djela napisan marksistički i jesu li svi, većina ili dio (koliki?) povjesničara pisali marksističke radove o povijesti. Možemo se zatim pitati jesu li ta djela u potpunosti ili djelomično marksistička, odnosno jesu li tek marksistički orijentirana ili samo marksistički inspirirana. Postavlja se i pitanje po kojim kriterijima odrediti u kojoj je mjeri neko djelo marksističko, tj. da bismo ga takvim označili. Moguće je pritom kao kriterije uzeti naslov rada, njegovu tematiku, potom termine koji se u radu upotrebljavaju, autore koje se citira, interpretacije koje se iznosi, kao i metodologiju koju se primjenjuje. Sadržajno, možemo reći da se marksistička historiografija usredotočuje na radnike i njihov položaj, odnosno na radnički pokret te na siromašne i potlačene u cjelini, zatim na društvene sukobe i revolucije, a napose na socijalnu i ekonomsku povijest. Terminološki, marksizam se najčešće služi sljedećim pojmovima: historijski materijalizam, materijalističko shvaćanje povijesti, klasa, klasne borbe, proizvodni odnosi, proizvodne snage, kapitalizam, kapitalistički proizvodni odnosi, građanstvo (buržoazija), proletarijat, baza i nadgradnja, revolucija itd.

109 Podsjećam na već spomenute napomene Damira Agičića, „Hrvatska historiografija u posljednjih godinu dana (jesen 1995.-ljetu 1996.)“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 29, 1996, str. 289, da Antoljak u spisu *Renesansa hrvatske historiografije* „mnogo češće analizira programatske tekstove nastale pod utjecajem službene politike, negoli što provodi podrobnu analizu samih povijesnih djela“ i Petra Korunića koji je u diskusiji na navedenom znanstvenom skupu iz 2002. poručio izlagaču Jurčeviću da umjesto općenitih ocjena provede sustavnu analizu tadašnje historiografije, u: *Hrvatska historiografija XX. stoljeća*, 2005, str. 128-129.

Ovdje naglašena potreba analize historijskih djela i pridržavanja analitičke strogosti u tome – bilo za ocjenu stupnja izravne ideologizacije hrvatske historiografije bilo pak zastupljenosti marksizma u njoj – ne znači naravno da treba zanemariti načelnu, ideološku razinu, kao i same povjesničare kao aktere historijskog i društvenog polja. Dapače, potrebno je uključiti više razina, ali je, prema mom mišljenju, važno da se takvo proučavanje što osmišljenije postavi kao istraživački problem, odnosno da ga se u određenoj mjeri konceptualizira.

Osobno ću se za konceptualiziranje istraživanja osloniti na, kao što je već navedeno, teoriju francuskog sociologa Pierrea Bourdieua i primijeniti njegov koncept polja na historijsko polje. Takva primjena može podrazumijevati proučavanje totaliteta pojava koje su konstitutirale ondašnje historijsko polje: povjesničara i povjesničarki, kao aktera toga polja, zatim institucija, časopisa, historijskih djela, kao i mjesta preklapanja historijskog polja s kulturnim, društvenim i političkim poljem, čime zasnovano istraživanje smjera što većoj integralnosti. U tako konceptualiziranom pristupu bitan je svaki akter unutar historijskog polja, a ne samo kvalitativno najvažniji povjesničari i povjesničarke, kao i odnosi moći koji u njemu vladaju. Tako je primjerice moguće problematizirati ulogu, dijelom kontroverznog, povjesničara Vase Bogdanova ili pak osoba na rukovoditeljskim položajima poput Zlatka Čepe te drugih ideoloških pouzdanika Partije koji su bili nosioci simboličkog kapitala unutar historijskog polja, ali čini se bez značajnijeg utjecaja na historijska djela, odnosno historiografiju. Zlatko Čepo (1934-1988), direktor zagrebačkog Instituta za historiju radničkog pokreta 1970-ih i 1980-ih godina (vršitelj dužnosti direktora od 1969. godine, direktor od 1973. do 1986. godine) i glavni urednik *Časopisa za suvremenu povijest* (1982-1988),¹¹⁰ predstavlja ujedno pojedince koji su u recenzijama historijskih djela naprimjer kritizirali nedovoljnu zastupljenost obrađivanja ekonomske baze¹¹¹ – pri čemu učinke takvih kritika na pojedince, znanstvene sredine i historiografiju u cjelini treba dakako pažljivo razmatrati – koji međutim sami nisu realizirali reprezentativna historijska djela.

Za razliku od Čepe, povjesničar Vaso Bogdanov (1902-1967) realizirao je veći broj historijskih radova i djela ideoloških i marksističkih pretenzija no oni uglavnom nisu bili prihvaćeni od drugih značajnih povjesničara, što može biti zanimljiv pojedinačni primjer koji otežava formuliranje općih ocjena, stoga ću ga ovdje detaljnije predstaviti.¹¹² Vaso Bogdanov bio je član KPJ-a od 1919. godine, gimnazij-

110 „Čepo, Zlatko“, u: *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 3, Zagreb 1993, str. 46-47.

111 Zlatko Čepo, „Branko Petranović, Istorija Jugoslavije 1918-1978, Beograd 1980, str. 648“, Ocjene i prikazi, u: *Časopis za suvremenu povijest*, god. XIII, 1981, br. 2, str. 157-163. Usp. odgovor Branka Petranovića, „U povodu osvrta Zlatka Čepa na 'Istoriju Jugoslavije 1918-1978', u: *Časopis za suvremenu povijest*, god. XIV, 1982, br. 2, str. 185-189. i reakciju Zlatka Čepe, „Još jednom o 'Istoriji Jugoslavije 1918-1978' Branka Petranovića“ u istom broju *Časopisa za suvremenu povijest*, str. 190-192.

112 O Bogdanovu i pripadajućoj problematici prethodno sam pisao u radu: Branimir Janković, „Marksizam u hrvatskoj historiografiji? Vaso Bogdanov i interpretacija revolucije 1848-1849.

ski profesor, komunistički aktivist, suradnik u Krležinim međuratnim časopisima i njegov suborac u prijeratnom tzv. sukobu na ljevici. Doktorirao je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1947. godine teom *Južnoslavenski narodi Ugarske, Mađari i Austrija u revoluciji 1848-49. godine* i u statusu izvanrednog profesora došao na Filozofski fakultet u Zagrebu 1949. godine, nakon što je prije toga radio u Državnom arhivu Hrvatske. Za redovitog profesora izabran je 1955. godine, kada je postao i redoviti član JAZU. U Predsjedništvo JAZU izabran je početkom 1967. godine, međutim iste godine je i umro. Objavio je niz knjiga o hrvatskoj povijesti u 19. stoljeću.¹¹³

Njegov ulazak u hrvatsku historiografiju, osim s pokretanjem časopisa *Historijski zbornik* 1948/1949. godine, koincidira i sa 100. obljetnicom revolucije 1848/1849. godine, čemu je časopis posvetio značajnu pozornost a Vaso Bogdanov svoje historijske radove u njemu, kao i zasebno objavljena djela. Neposredni poslijeratni period, obljetnica revolucije, kao i pokretanje časopisa koji se u spomenutom uvodniku prvog broja načelno zalagao za obradu povijesti na temelju primjene historijskog materijalizma, otvarali su mogućnost, koju je Bogdanov pokušao iskoristiti, za ideološko i marksističko tumačenje revolucije 1848/1849. godine u hrvatskoj i južnoslavenskoj povijesti. Bogdanov je objavljivao u *Historijskom zborniku* 1948. i 1949. godine – u broju iz 1948. sudjelovao je člankom „Uloga podunavskih slavenskih naroda u revoluciji 1848-1849. u svjetlu novih istraživanja sovjetske historiografije“, a u broju iz 1949. tekstom „O nekim osnovnim problemima Četrdesetosme: povodom pisanja dra Radonića o patrijarhu Rajačiću i o revoluciji 1848/49“ u rubrici manji prilozi, kao i s dvije bilješke u istoimenoj rubrici. Usporedo s tim objavio je u zasebnim djelima o problematici revolucije 1848-1849. godine knjige *Hrvatska ljevica u godinama revolucije 1848-49. u svjetlu naše četrdesetosmaške štampe*, zatim *Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848./1849.: prilog historiji naše četrdesetosme*, obje iz 1949. godine, a o tome je pisao i kasnije, 1958. godine, u knjizi *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj od prvih stranačkih grupiranja do 1918.*

U člancima objavljenima u *Historijskom zborniku* i navedenim knjigama Bogdanov – na što je već historiografija upozorila – u prošlosti ideološki traži one pojave koje tamo nije moguće naći, poput hrvatske ljevice u revoluciji 1848-1849, a s tim ciljem uzima iz izvora ono što odgovara njegovoj argumentaciji dok zanemaruje ono što tome ne ide u prilog. U njima Bogdanov, pored toga, raspravlja i s Marxovom i

godine“, u: *Jaroslav Šidak i hrvatska historiografija njegova vremena: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 25. i 26. studenog 2011.*, uredili Damir Agičić, Branimir Janković, Zagreb 2012, str. 133-146.

113 Mladen Švab, „Bogdanov, Vaso (Vahid)“, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 2, Zagreb 1989, str. 67-68; usp. također natuknice u *Enciklopediji Jugoslavije*, sv. 2, Zagreb 1982, str. 22; *Krležijani*, sv. 1, Zagreb 1993, str. 67-68; *Hrvatskoj enciklopediji*, sv. 2, Zagreb 2000; *Hrvatskoj književnoj enciklopediji*, sv. 1, Zagreb 2010, str. 180, kao i dijelove iz knjige Magdalene Najbar-Agičić *U skladu s marksizmom ili činjenicama? Hrvatska historiografija 1945-1960.*, Zagreb 2013, napose str. 112-113, 132-154, 283-286.

Engelsovom ocjenom revolucije 1848/1849. godine. Primjerice u radu „Uloga podunavskih slavenskih naroda u revoluciji 1848-1849. u svijetlu novih istraživanja sovjetske historiografije“¹¹⁴ osvrće se na Marxovu i Engelsovu ocjenu uloge tih naroda u revoluciji 1848-1849. godine. Kao što je poznato, Marx i Engels osudili su slavenske narode koji su prema njihovom mišljenju pomagali kontrarevoluciju protiv progresivne mađarske revolucije. S obzirom na to pitanje, Bogdanov ne kritizira Marxa i Engelsa već tvrdi da su drugi krivo tumačili njihove riječi i nisu primjećivali ili htjeli priznati da, prema njegovoj interpretaciji, oni govore o različitim klasama među tim narodima i različitim etapama revolucije. Pokušava zatim iznijeti neke Engelsove citate koji će govoriti u prilog određene radikalno-demokratske struje (ljevica) kao i društvenih skupina koje će se protiviti banu Jelačiću i ratu protiv progresivnih Mađara.

U tom je pisanju kod V. Bogdanova o revoluciji 1848-1849. godine uz ideološku riječ i o marksistički orijentiranoj interpretaciji. Ona se sastoji u protežiranju revolucionarnog razdoblja u povijesti, pozivanju na autoritete Marxa i Engelsa, primarnom promatranju društva kroz klase, kritici i napadu na građansku historiografiju, osudi djelovanja plemića u povijesti, prvenstveno Josipa Jelačića, teleologiji u promatranju povijesti isticanjem primjerice napomene na kraju članaka da je borba određenih skupina među južnoslavenskim narodima za vrijeme revolucije 1848/1849. „bila na liniji one pozitivne oslobodilačke borbe, koja, nošena potlačenim društvenim slojevima naših naroda, traje vjekovima.“¹¹⁵ Pri tome je, međutim, moguće postaviti pitanje je li riječ o zadanoj, propisanoj, službenoj i obvezujućoj marksističkoj interpretaciji na općedržavnom nivou, na općejugoslavenskoj razini, kada je već marksizam bio službena ideologija komunističke/socijalističke Jugoslavije? Slijedeći načelne napomene Mirjane Gross iz knjige *Suvremena historiografija*: „Marksističke‘ rasprave kretale su se u velikom rasponu od nastojanja da se Marxovo djelo razmatra iz kuta potreba režima ‘socijalističkih’ država do vrlo ‘elastične’ interpretacije što su je oblikovali zapadni marksisti i povjesničari (...)“¹¹⁶; „Marksistička interpretacija na Zapadu je stvar prakse pojedinog povjesničara, te utoliko u suprotnosti sa središnjim predloškom obveznim za sve povjesničare kakav su propisivale države sovjetskoga sustava“,¹¹⁷ može se postaviti protupitanje: je li usprkos svemu i unutar režima socijalističkih država bilo elastičnih marksističkih interpretacija koje su više zavisile od prakse pojedinih povjesničara nego od državnog, režimskog napatka?

Ako postoje osnove da se Bogdanovljevi radovi i djela predstave kao službena marksistička i jugoslavenska interpretacija revolucije 1848-1849. godine,¹¹⁸ onda se

114 Vaso Bogdanov „Uloga podunavskih slavenskih naroda u revoluciji 1848-1849. u svijetlu novih istraživanja sovjetske historiografije“, u: *Historijski zbornik*, god. I, 1948, br. 1-4, str. 43-66.

115 Ibid., str. 66.

116 Mirjana Gross, *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb 1996, str. 142.

117 Ibid., str. 143.

118 Usp. navod Jaroslava Šidaka da su Bogdanovljeva „neispravna shvaćanja (...) i kod nas i vani često primana kao izraz tobožnjega službenog stava ili, u najmanju ruku, pravoga marksističkog objašnjenja“ (*Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848-49.*, Zagreb 1979, str. 11), kao i riječi

postavlja pitanje kako tumačiti protivljenja toj interpretaciji. Naime, kao što izrijekom spominje Jaroslav Šidak, do njihovog otvorenog sukoba došlo je 1950. godine, upravo oko pitanja interpretacije revolucije 1848-1849. godine.¹¹⁹ Stoga Bogdanov više nije, nakon 1948. i 1949. godine, objavljivao u *Historijskom zborniku*, tada središnjem časopisu hrvatske historiografije, a Šidak se u nizu tekstova suprotstavljao tezama iz njegovih radova. O Bogdanovljevim interpretacijama hrvatske povijesti 19. stoljeća kritički su nakon Šidaka pisali i drugi povjesničari i povjesničarke koji su se bavili proučavanjem hrvatske povijesti toga razdoblja,¹²⁰ a kasnije je kritička ocjena njegovih radova gotovo konsenzualno prihvaćena.¹²¹

Da je Bogdanovljeva ideologizirajuća interpretacija više rezultat pojedinačne prakse, a manje prenošenja kakve zadane, propisane, službene i obvezujuće interpretacije – iako je dakako uvelike u skladu s dominantnim ideološkim očekivanjima – vidljivo je na isti način i u slučaju njegove namjere za pružanjem marksistički zasnovane interpretacije, budući da su ju suvremenici i kasniji istraživači uglavnom ocjenjivali nemarksističkom. Jaroslav Šidak napisao je tako da se Bogdanov služio „žargonom političke publicistike i tobožnje marksističke terminologije“,¹²² Mirjana Gross mi je u usmenom razgovoru rekla da je riječ o pseudomarksizmu, a Magdalena Najbar-Agičić navodi da je Bogdanov „u znanstvena istraživanja nekritički unosio vulgarni marksizam“. ¹²³ Zanimljivo je isto tako napomenuti da je u polemici iz 1950. godine Rudolf Bičanić isticao da Bogdanov nije proučavao i poznao ekonomsku bazu, dok je pak Bogdanov Bičanićevu koncepciju utemeljenu na detaljnoj ekonomskoj analizi kritizirao kao nemarksističku.¹²⁴ To gotovo zajedničko podrazumijevanje da Bogdanovljevo djelo ne predstavlja „pravi“ marksizam¹²⁵ moguće je povezati sa širom pretpostavkom da ni hrvatska/jugoslavenska historiografija nije imala

Mirjane Gross: „Vaso Bogdanov je, u suprotnosti sa Šidakom, na svoj način zastupao službeno partijsko, „marksističko“ tumačenje 1848. i Jelačića.“ (Tomislav Brandolica, Filip Šimetin Šegvić, „Šidakova škola: povijesna radionica zanata: oralna historija“, u: *Jaroslav Šidak i hrvatska historiografija njegova vremena: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 25. i 26. studenog 2011.*, ur. Damir Agičić, Branimir Janković, Zagreb 2012, str. 335).

119 Jaroslav Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848-49.*, Zagreb 1979, str. 8.

120 Usp. Rene Lovrenčić, *Geneza politike „novog kursa“*, Zagreb 1972, str. 39, 162-174, 181-184. Kosta Milutinović, autor pohvalnog nekrologa Bogdanovu („Naučni lik Vase Bogdanova“, u: *Zadarska revija*, br. 5, 1967, str. 352-362), nije se složio s Lovrenčićevim kritičkim ocjenama Bogdanovljevih radova; Kosta Milutinović, „Kontroverze o genezi i protagonistima „novoga kursa“ u Hrvatskoj i Dalmaciji (Rene Lovrenčić, Geneza politike „novoga kursa“, Institut za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1972)“, u: *Zadarska revija*, br. 3-4, 1974, str. 306-322.

121 Usp. B. Vranješ-Šoljan, „Historiografija o 19. stoljeću“, u: *Historijski zbornik*, 1999, str. 183.

122 J. Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848-49.*, 1979, str. 343.

123 M. Najbar-Agičić, *U skladu s marksizmom ili činjenicama?*, 2013, str. 113.

124 Ibid., str. 135.

125 Usp. analizu Bogdanovljeva marksističkog pristupa Tomislava Markusa, *Hrvatski politički pokret 1848.-1849. godine: ustanove, ideje, ciljevi, politička kultura*, Zagreb 2000, str. 17.

pravog, odnosno reprezentativnog marksističkog djela po terminologiji, pristupu, teoriji, metodologiji i rezultatima.

Nadalje, izricanje tvrdnje da Bogdanovljeva djela predstavljaju službeno pisanje nastalo po partijskom nalogu nakon 1945. godine treba računati na činjenicu da je Bogdanov o revoluciji 1848/1849. pisao i prije Drugog svjetskog rata. Štoviše, već su ga u tzv. sukobu na ljevici prozivali za revizionista uz optužbu da revidira teze Marxa i Engelsa o revoluciji 1848/1849. godine.¹²⁶ Isto tako, argumentiranje službene interpretacije trebalo bi uzeti u obzir i druge jugoslavenske autore koji su se bavili pisanjem Marxa i Engelsa o Južnim Slavenima u revoluciji 1848/1849. godine. Toj su temi i prijeratni i poslijeratni autori posvećivali razmjerno značajnu pozornost, od Dimitrija Tucovića, Jovana Skerlića, Vase Bogdanova, Radoslava Perovića, Koste Milutinovića, Envera Redžića i Marjana Britovška¹²⁷ do Franceta Klopčiča. Većina autora, poput E. Redžića i M. Britovška,¹²⁸ uglavnom je izlagala stavove Marxa i Engelsa o ulozi južnoslavenskih naroda u revoluciji, dok se uz V. Bogdanova, koji je prema Č. Popovu „dao značajan impuls našoj nauci da se kritički pozabavi razmatranjem Marksovih i Engelsovih tumačenja o 'reakcionarnoj ulozi Slovena u četrdeset osmoj...'“,¹²⁹ France Klopčič pokušao u još većoj mjeri kritički osvrnuti na zapise klasika marksizma.

France Klopčič (1903-1986), međuratni član KPJ-a, slovenski publicist i povjesničar, bio je dugo godina, sve do 1956. godine, u internaciji u Sovjetskom Savezu, nakon čega se vratio u Jugoslaviju i zatim radio u Institutu za zgodovino delavskega gibanja u Ljubljani.¹³⁰ Klopčič je 1984. godine objavio opsežnu raspravu „Engels (in Marx) o „nezgodovinskih“ slovanskih narodih 1847-1895“.¹³¹ Za razliku od Bogda-

126 Velimir Visković, *Sukob na ljevici*, Beograd 2001, str. 66, 95.

127 Čedomir Popov, „Predgovor jugoslovenskom izdanju“, u: Jacques Godechot, *Revolucije: 1848*, Beograd 1987, str. 11-12; Čedomir Popov, „Jugoslovenska historiografija o evropskim problemima revolucije 1848-49“, u: *Srbi i Mađari u revoluciji 1848-1849. godine*, ur. Vasilije Krestić, Beograd 1983, str. 193-199.

128 Enver Redžić, „Marks i Engels o borbama i težnjama Južnih Slavena za nacionalnim oslobođenjem“, u: *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine, Sarajevo-Ilidža, 1-3. oktobra 1975.*, tom III, ur. Rade Petrović, Sarajevo 1977, str. 7-25; Marjan Britovšek, „Marks i Engels o Južnim Slavenima u Austriji i na Balkanu“, u: *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine, Sarajevo-Ilidža, 1-3. oktobra 1975.*, tom III, ur. Rade Petrović, Sarajevo 1977, str. 27-37.

129 Č. Popov, „Predgovor jugoslovenskom izdanju“, u: J. Godechot, *Revolucije: 1848*, 1987, str. 11.

130 Marjan Britovšek, „In memoriam. France Klopčič (1903-1986)“, u: *Jugoslovenski istorijski časopis*, 3, 1987, str. 237-239. Ivan Očak, „Sjećanje na Franceta Klopčiča“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 19, Zagreb 1986, str. 322-324. F. Klopčič je kao marksistički usmjeren povjesničar autor knjige *Kritično o slovenskem zgodovinopisju* (Ljubljana 1977), a polemizirao je i s marksizmom povjesničara Branislava Đurđeva (usp. France Klopčič, *O preteklosti drugače*, Ljubljana 1984, str. 355-359), s kojim je polemizirala i Mirjana Gross.

131 France Klopčič, „Engels (in Marx) o 'nezgodovinskih' slovanskih narodih 1847-1895“, u: *O preteklosti drugače*, Ljubljana 1984, str. 9-76.

nova koji 1948. godine nije govorio o krivoj procjeni Marxa i Engelsa već o krivom tumačenju njihovih tekstova, Klopčič u raspravi govori o nekim pogrešnim Engelsovim sudovima, naprimjer u definiranju revolucionarnih i proturevolucionarnih naroda, koje je onda preuzeo i Marx. Klopčič se tom prilikom uopće ne referira na Bogdanova, što možemo smatrati – usprkos postojanju pojedinih pohvalnih zapisa – još jednom potvrdom ograničenog utjecaja Bogdanova na hrvatsku, odnosno jugoslavensku historiografiju.

Moguće je postaviti pitanje zašto Klopčič objavljuje taj tekst 1984. godine, u razdoblju kada o nekom izraženijem ideološkom pritisku koji bi nametao povijesne teme revolucija i buna nema govora. Može li taj primjer poslužiti kao dodatni argument da je pisanje o takvim temama u većoj mjeri rezultat prakse pojedinog povjesničara nego postojanja kakve službene interpretacije? Nameću se s tim u vezi pitanja doprinosa pojedinaca opsegu i karakteru prisutnosti marksizma u historiografiji te koliko su historiografije u pojedinim republikama odražavale općejugoslavensko stanje, odnosno je li vjerojatnije da je u svakoj republici situacija – ovisno o pojedinačnim primjerima povjesničara – bila drugačija i specifična. Vraćajući se spomenutim riječima M. Gross o elastičnijim interpretacijama marksističkih povjesničara na Zapadu od onih u socijalističkim državama moguće je navesti da – prema ovdje predstavljenom slučaju – ako marksizam u hrvatskoj/jugoslavenskoj historiografiji nije bio toliko pluralan kao kod zapadnih povjesničara, čini se da – onda kada ga se upotrebljavalo – nije bio ništa manje elastičan ili pak podložan određenim kritikama (kao što je bio kritiziran Bogdanov) te da to u analizi, interpretaciji i ocjenjivanju ne bi trebalo gubiti iz vida.

Za ilustriranje sve složenosti problematike moguće je navesti i primjer istaknutog povjesničara Jaroslava Šidaka. Ako pitanje opsega i karaktera zastupljenosti marksizma u hrvatskoj historiografiji analiziramo na razini historijskih djela, a mislimo li pritom na marksizam kao na ekonomsku i klasnu analizu društva i prisutnost interpretacija oslonjenih na historijski materijalizam, moguće je ustvrditi da za primjenu marksizma u radovima J. Šidaka – osim upotrebe određene terminologije marksističke provenijencije u početnom razdoblju nakon 1945. godine – uglavnom nema potvrde. Trebamo li onda na Šidakovom primjeru zaključiti – imajući na umu da brojni autori uključujući Stjepana Matkovića u spomenutom članku iz 2009. godine navode da je Šidak „jedna od ključnih osoba hrvatske historiografije nakon Drugoga svjetskog rata“¹³² – da hrvatska historiografija toga vremena nije marksistička? Iako se prema ovdje prikazanim ocjenama niza autora čini da argumenata ima i za pozitivan i za negativan odgovor, ostaje najvažnijim prema mome mišljenju ići u smjeru usklađivanja, uravnoteživanja i zaokruživanja tih dvaju polova odgovora. To je tim kompleksnije ako navedemo da je Šidak sam sebe u određenim službenim

132 S. Matković, „Ocjene Uprave za agitaciju i propagandu KP Hrvatske o povjesničarima na Sveučilištu u Zagrebu do početka 1950-ih“, u: *Kultura sjećanja: 1945.*, 2009, str. 212.

prigodama znao odrediti kao marksističkog povjesničara.¹³³ No usprkos postojanja vlastite izjave povjesničarima je dobro poznato da se stav povijesnog svjedoka odnosno povijesnog izvora ne treba preuzimati bez kritičke refleksije.

Iz toga razloga je za ocjenjivanje ukupnog međudnosa J. Šidaka i marksizma u hrvatskoj historiografiji potrebno razmotriti što više elemenata: stav i ponašanje prema načelnim zahtjevima partijskih struktura i službene ideologije za primjenom marksizma, zatim urednički, nastavni i mentorski rad u hrvatskoj historiografiji, kao i njegove autoreferencijalne iskaze te, iznimno bitno, historijske radove. Premda analiza svih tih elemenata može biti adekvatan temelj za cjelovitiju ocjenu međudnosa J. Šidaka i marksizma, posebno je pitanje može li ona vrijediti za cjelinu hrvatske historiografije, napose imamo li u vidu da bi analiza drugih povjesničara i njihovih historijskih djela davala u određenoj mjeri slične ili pak više ili manje različite rezultate. Vidjeli smo na primjeru Bogdanova koji je nastojao pružiti određenu marksističku interpretaciju, da su mu drugi povjesničari osporavali marksističku kvalitetu te orijentacije. Naravno, ukupna slika još je složenija uključivanjem u istraživanje šireg općejugoslavenskog društvenog, ideološkog i historiografskog okvira.

Smatram stoga da bi analiza opsega i karaktera prisutnosti marksizma u historijskim djelima i praksi pojedinih povjesničara trebala uključivati oba argumentacijska pola, točnije one marksističke elemente koji su prisutni, ali i one koji su izostali ili pak svjedoče o specifičnoj upotrebi. Povjesničar bi načelno trebao uočavati i ukazivati na određene pluralitete i specifičnosti tamo gdje ih je dakako moguće naći. Prilikom takve analize koja teži obuhvatiti što više elemenata potrebno je, prema mome mišljenju, lučiti partijski pritisak i režimski ideološki nadzor od marksizma kao katkad više katkad manje dominantne ideologije, ali i teorijske i metodološke sastavnice historije kao discipline. Treba dakako detektirati trenutke kada se te razine preklapaju, kao i kada nisu međusobno povezane. Primjerice, interpretacija NOB-a i sankrosanktni broj žrtava Jasenovca nisu u socijalističkoj/komunističkoj Jugoslaviji imali veze s marksizmom. Nadalje, oštro napadani i kažnjavani povjesničari i njihova djela nisu žrtve nedovoljno zastupljenog marksizma već drugih oblika oponiranja režimskom ideološkom okviru.

Preduvjet za slojevito analiziranje opsega i karaktera primjene marksizma u historijskim djelima, osim poznavanja osnovnih postavki marksizma i historijskog materijalizma, jest u izbjegavanju *a priori* demoniziranja marksizma. Ne treba se primjerice skanjivati nad upotrebom pojedinih pojmova marksističke provenijencije, između ostalog i zato jer terminologija predstavlja tek jedan aspekt nekog historijskog djela. S tim u vezi neminovno je dakako kompleksnije pristupanje marksizmu. Nije na odmet napomenuti da su marksizam kao društvena teorija, marksistička književna kritika i marksistički inspirirana historija legitimni pristupi koji su naprimjer u historiografiji rezultirali različitim poticajnim radovima, te da

133 S. Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945.-1960.)*, 2012, str. 109, prema Zapisniku redovite godišnje skupštine Povijesnog društva Hrvatske, 31. 5. 1955.

su neki marksistički orijentirani povjesničari poput E. P. Thompsona, E. Hobsbawma, C. Hilla, P. Vilara i A. Soboula jedni od najpoznatijih svjetskih povjesničara. Isto tako, marksistički usmjerena historiografija na Zapadu dodatno je utjecala na razvoj socijalne historije, primjerice u Velikoj Britaniji (britanski marksistički povjesničari osnovali su 1952. godine poznati časopis *Past and Present*), kao i na poticanje „historije odozdo“ (*history from below*), a marksizam je bio važan i za francuske povjesničare oko časopisa *Annales*. Oslanjanje na marksizam kod niza je povjesničara pružalo alternativu dominirajućoj – tada nazivanoj – događajnoj političkoj historiji, usredotočenoj na naciju i državu, otvarajući time mogućnost okretanja prema ekonomskoj i socijalnoj historiji, odnosno proučavanju procesa, a napose društva.

Zbog toga smatram primjerenim izdvojiti dvije načelne napomene, primjerice C.-O. Carbonella: „Stoga o marksističkim istoriografijama treba govoriti u množini, u beskraju množini u kojoj marksisti, bili oni ortodoksni ili jeretici, kao i pisci manje ili više skloni marksizmu, nude raznovrsne načine bavljenja istorijom za koje bi bilo odveć lagodno smatrati da u zbiru svojih analogija uobličavaju jedan i samo jedan metod.“,¹³⁴ kao i P. Vilara: „Bilo tko može tvrditi za sebe da je historičar. Bilo tko može tome dodati ‘marksist’. Bilo tko može nazvati ‘marksizmom’ bilo što. Međutim, ništa nije teže i rjeđe nego biti historičar, a pogotovo historičar-marksist.“¹³⁵

Ovdje predstavljeno ukazivanje na slojevitost odnosa marksizma i historije ima za cilj upućivanje na potrebu uspostave složenijeg konceptualnog i analitičkog modela kao važnog preduvjeta za uspješan i kompleksan odgovor na (istraživačko) pitanje u kojoj je mjeri hrvatska, odnosno jugoslavenska historiografija bila marksistička, kakav je bio opseg i karakter primjene tog marksizma, je li primjenjivanje marksizma bilo obvezujuće i jesu li određene marksističke interpretacije bile zadane ili je nasuprot tome bilo mogućnosti za elastičn(ij)e interpretacije. S time je povezano pitanje kako su se hrvatski povjesničari prilagođavali načelnim zahtjevima za marksističkom obradom povijesti, na koje su teme pokušavali primijeniti marksizam i na koje sve načine, kao dio šireg pitanja o prilagođavanju povjesničara tijekom različitih razdoblja prijeloma, diskontinuiteta i tranzicije.

U odnosu na tako formulirana pitanja vidjeli smo da su nakon 1990. godine dominirale kratke generalizacijske ocjene o zastupljenosti marksizma u hrvatskoj historiografiji, uz već spomenuti izostanak članaka i knjiga koji bi se sustavnije bavili hrvatskom historiografijom iz vremena socijalizma, odnosno 1990-ih i 2000-ih godina. Tome je bilo tako sve do nedavno, do 2010-ih godina, i pojave prvih doktorskih radova i knjiga Snježane Koren i Magdalene Najbar-Agičić, s detaljnim analizama politike povijesti, ideološkog pritiska i institucionalnog razvoja hrvatske historiografije

134 Charles-Olivier Carbonell, *Istoriografija*, Beograd – Zemun 1999, str. 97.

135 Citirano prema: Mirjana Gross, „Na putu k budućoj historijskoj znanosti“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 1977, str. 37.

u prvom dijelu poslijeratnog razdoblja 1945-1960. godine.¹³⁶ Zbog usmjerenosti prema tim istraživačkim pitanjima autorice se nisu intenzivnije usredotočavale na širu analizu pitanja koliko je tadašnja hrvatska historiografija bila marksistička ni, prirodom teme istraživanja, na analizu obuhvatnijeg skupa historijskih djela koji čine dominantnu osnovu tadašnje hrvatske historiografije. Usprkos tome, autorice su u svojim knjigama spominjale utjecaj marksizma na historijske interpretacije, periodizacije i teme u udžbenicima povijesti, ediciji *Historija naroda Jugoslavije* i drugim djelima i radovima, a M. Najbar-Agičić navela je k tome u zaključku svoje knjige da o „nekoj dubinskoj primjeni marksizma ipak ne može biti riječi“.¹³⁷

Teorijski i metodološki aspekti prisutnosti marksizma u hrvatskoj historiografiji

Ni ova knjiga neće dakako moći posve odgovoriti na pitanje u kojoj je mjeri ukupna hrvatska historiografija u socijalističkoj Jugoslaviji bila marksistička. Osim zahtjevnosti takvog proučavanja koje nadilazi mogućnosti individualnog istraživača, knjiga se istraživački usredotočava posebice na teorijski i metodološki vid opsega i karaktera zastupljenosti marksizma u hrvatskoj historiografiji. To obuhvaća kako odnos pojedinih povjesničara prema tom aspektu marksizma i njegovoj prisutnosti u historijskim djelima tako i udio marksizma u tadašnjim teorijskim i metodološkim raspravama, s posebnim naglaskom na njegovom sudjelovanju u zagovaranju teorijskih i metodoloških preobrazbi hrvatske historiografije i njihovoj realizaciji.

Kao što je prikazano, dosad se povjesničari i povjesničarke većinom nisu upuštali u opsežnije vrednovanje potencijalnog teorijskog i metodološkog doprinosa marksizma hrvatskoj historiografiji. O tome su kratko pisali Božena Vranješ-Šoljan i Neven Budak navođenjem doprinosa marksizma poticanju uvođenja socijalne i ekonomske historije u hrvatsku historiografiju,¹³⁸ što ju je približavalo kretanjima u europskoj i dijelu svjetske historiografije nakon Drugog svjetskog rata, kada je historiografija doživljavala snažnu pluralizaciju. Moguće je pritom navesti i napomene Marija Streche i Petra Korunića u raspravi na spomenutom znanstvenom skupu o hrvatskoj historiografiji 2002. godine. U objavljenoj diskusiji nakon izlaganja, M. Strecha je napomenuo da je marksizam inspirirao čitav niz kretanja u britanskoj i francuskoj historiografiji te da marksizam nije predstavljao tradicionalnu događajnu historiju jer je usmjeren prema proučavanju društvenih struktura i društva u cjelini,¹³⁹ što je neosporno metodološko unapređenje hrvatske historiografije. Istaknuo je k tome

136 Snježana Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945.-1960.). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, Zagreb 2012; Magdalena Najbar-Agičić, *U skladu s marksizmom ili činjenicama? Hrvatska historiografija 1945.-1960.*, Zagreb 2013.

137 M. Najbar-Agičić, *U skladu s marksizmom ili činjenicama?*, 2013, str. 504.

138 N. Budak, „Hrvatska historiografija o srednjem vijeku“, u: *Historijski zbornik*, 1999, str. 167-168; B. Vranješ-Šoljan, „Historiografija o 19. stoljeću“, u: *Historijski zbornik*, 1999, str. 182.

139 *Hrvatska historiografija XX. stoljeća: između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva*, ur. S. Lipovčan, Lj. Dobrović, Zagreb 2005, str. 114.

da su neki dogmatski marksisti prozivali hrvatsku historiografiju da nije dovoljno marksistička. P. Korunić je u raspravi dodao da za pitanje prisutnosti marksizma u hrvatskoj historiografiji treba voditi računa da hrvatski povjesničari nisu poznavali Marxa i marksizam te ga nisu ni mogli primjenjivati jer im je Marxovo djelo bilo suviše kompleksno.¹⁴⁰ Premda bismo argumentu zahtjevne kompleksnosti koja je otežavala primjenu mogli pridodati izostajanje predratne marksističke tradicije u hrvatskoj historiografiji – ne zanemarujući isto tako da su mnogi povjesničari u poslijeratnom razdoblju marksizam doživljavali kao nametanje, odnosno „strano tijelo“ u historiografiji – to nas može uputiti da ograničenost i teškoće u primjeni marksizma promatramo i u svjetlu nedovoljne otvorenosti većeg broja tadašnjih povjesničara prema teorijskoj i metodološkoj problematici, što će se međutim postupno mijenjati 1970-ih i 1980-ih godina.

Zaključno, nakon prikazivanja načinâ na koje se nakon 1990. godine pristupalo ocjenjivanju zastupljenosti marksizma u hrvatskoj historiografiji, kao i napomene kako bi analiza te zastupljenosti trebala biti teorijski i metodološki fundiranija nego što je to bila dosad (držeći k tome da je prilikom obrađivanja zastupljenosti potrebno govoriti i o opsegu i karakteru prisutnosti marksizma u hrvatskoj historiografiji), pledira se za tretiranje marksizma ne samo kao ideološkog već i kao teorijskog i metodološkog pitanja. To će u narednim poglavljima, pored analize niza drugih područja, biti provedeno obrađivanjem utjecaja marksizma u hrvatskoj historiografiji na poticanje socijalne i ekonomske historije, odnosno na veće uključivanje socijalnih i ekonomskih aspekata u interpretaciji povijesnih tema, a napose obradom pitanja u kojoj je mjeri marksizam sudjelovao u zagovaranju teorijskih i metodoloških preobrazbi hrvatske historiografije, zatim u njezinoj pluralizaciji i na kraju u ukupnoj teorijskoj i metodološkoj preobrazbi.

140 Ibid., str. 128-129.

Zagovaranje teorijskih i metodoloških preobrazbi u hrvatskoj historiografiji 1970-ih i 1980-ih godina

Uvodne napomene

Predstavivši u uvodnom poglavlju one pristupe hrvatskoj historiografiji u socijalističkoj Jugoslaviji koji su upućivali, s jedne strane, na njezine ideološke pritiske i ograničenja te, s druge strane, na pozitivne rezultate njezina organizacijskog i znanstveno-istraživačkog razvoja, u ovom će poglavlju – kao dodatni i nerazmatrani aspekt – biti prikazana nastojanja za teorijskim i metodološkim preobrazbama i pluralizacijom hrvatske historiografije tijekom posljednja dva desetljeća socijalističke Jugoslavije. Osim sve većeg broja tekstova o teoriji i metodologiji historije, u tom su razdoblju prisutna i izražena zagovaranja teorijskih i metodoloških preobrazbi matične historiografije, što će biti predmetom analize u ovom poglavlju. Pitanje raspona reakcija na ta zagovaranja i njihove realizacije u historijskim djelima te sveobuhvatnije ocjene dosega hrvatske historiografije bit će obrađivano u trećem poglavlju knjige.

Za razliku od pojedinačnih priloga objavljivanih o teorijskoj i metodološkoj problematici koji su većinom rezultat individualnih doprinosa manjeg dijela povjesničara, zagovaranje preobrazbi historiografije u socijalističkoj Jugoslaviji dolazi ipak iz više smjerova. Na službenoj, ideološkoj razini to se – u sklopu poticanja obrade povijesti jugoslavenskih naroda, radničkog pokreta, Narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije – teorijski i metodološki odnosilo na zagovaranje marksistički zasnovanog tumačenja povijesti u vidu primjene historijskog materijalizma. Slučajevi pak oponiranja službenoj politici povijesti, poput upućivanja izazova dominantnoj interpretaciji suvremene povijesti kada je na čelu Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu, osnovanog 1961. godine, bio Franjo Tuđman, kao i oštre kritike hrvatske historiografije i povjesničara izricane od strane nekih sudionika hrvatskog proljeća krajem 1960-ih i na samom početku 1970-ih godina – sa željom za njezino bitno preobražavanje – bili su usmjereni prvenstveno na sadržajne i interpretacijske, a ne teorijske i metodološke aspekte. Među teorijske i metodološke aspekte tih kritika možemo ubrojiti, u određenoj mjeri, tek odbacivanje marksističke interpretacije i pružanje drugih, nacionalno orijentiranih, interpretacija hrvatske i jugoslavenske povijesti. Pri tome se radilo o interpretacijama temeljenim gotovo isključivo na političkoj povijesti i bez zagovaranja uvođenja kakvih novih teorijskih i metodoloških naglasaka, napose ne na podlozi dosega suvremene europske i svjetske historiografije.

Pored dakle pronositelja službene politike povijesti, kao i njezinih kritičara krajem 1960-ih i početkom 1970-ih te napose u drugoj polovici 1980-ih godina, određenu vrstu upućivanja na preobrazbe historiografije neosporno susrećemo i kod

profesionalnih povjesničara koji nastoje kvantitativno i kvalitativno unaprijediti matičnu historiografiju. Neovisno od odrednica specifičnog društvenog konteksta, unutarnja dinamika historiografije neizbježno sadrži načelna nastojanja da se provedu organizacijska, programska i kadrovska unapređenja, kao i da se nadopune i prošire dotadašnja istraživanja, obradi ono što do tada nije bilo proučavano (kao što su, tada nazivane, „bijeke mrlje“ u historiografiji), pronađu i objave novi arhivski izvori te monografski i sintetski zaokruže određena istraživačka područja, uz inzistiranje na zanatskoj skrupuloznosti, odnosno znanstvenoj utemeljenosti provedenih istraživanja. Tu bismo kontinuitetnu crtu svakako mogli opaziti u modernoj hrvatskoj historiografiji u rasponu od druge polovice 19. i sve do početaka 21. stoljeća, uključujući dakako time i drugu polovicu 20. stoljeća koja je predmet ovoga istraživanja. Upućivanje na navedenu odrednicu unutarnje dinamike historijskog polja ne znači naravno pretpostavljanje njezine autonomnosti. Nastojanja povjesničara da nadopune, prošire, isprave ili se kritički odmaknu od prethodnih istraživanja, odnosno otvore posve nova, dotad nerealizirana istraživanja – uglavnom na temelju uočavanja onoga što je prethodno bilo zanemarivano – ne zadržavaju dakako potpune odlike kontinuiteta budući da izbor značajnog niza tema ovisi isto tako i o konstelacijama i promjenama u društvenom polju, što će biti dodatno ilustrirano u četvrtom i petom poglavlju knjige. No u svakom slučaju, mišljenja sam kako ne treba zanemariti taj element kontinuiteta, odnosno međusobno preplitanje kontinuiteta i diskontinuiteta kao trajne odlike unutarnje dinamike svake historiografije.

Unutar tih nastojanja za unapređenjem pojedinih historiografskih područja poput medievistike i proučavanja 19. stoljeća, kao i – napose u drugoj polovici 20. stoljeća – zasnivanja istraživanja suvremene povijesti, zamjetno je, pored rješavanja specifičnih metodoloških zadataka karakterističnih za pojedina istraživačka područja, javljanje rasprava o određenim teorijskim i metodološkim pitanjima koja su zajednička za više različitih istraživačkih područja i za matičnu historiografiju u cjelini te koja k tome ne pripadaju samo pojedinim nacionalnim historiografijama. Na globalnoj historiografskoj razini, u drugoj polovici 20. stoljeća riječ je primjerice o intenzivnijem zagovaranju bavljenja i ekonomskom i socijalnom poviješću, umjesto ostajanja samo na političkoj povijesti, kao i upućivanju da nasuprot bavljenja pojedinačnim događajima treba obuhvatiti i šire društvene procese, odnosno društvo u cjelini. Kasnije će uslijediti prodor kulturne historije i niza poddisciplina poput historije žena. To će u određenom vidu biti izraženo i u hrvatskoj i jugoslavenskoj historiografiji, napose 1970-ih i 1980-ih godina, a uključivat će dodatno zagovaranje socijalne historije, intenzivniju recepciju i prilagođenu primjenu francuskih *Annales*, kao i postupno pojavljivanje kvantitativne historije, historijske demografije i historije žena. Spomenuta će nastojanja katkad biti povezana i s pokušajima da se unutar zagovaranja veće primjene marksistički zasnovanih pristupa uputi na dosege suvremene – većinom zapadnoeuropske – marksistički inspirirane historiografije, pri čemu je poveznica svakako bila suvremena socijalna historija. Svi navedeni procesi

teorijsko-metodološke pluralizacije matične historiografije, sve prisutnije rasprave o teorijskim i metodološkim pitanjima te referiranja na suvremenu historiografiju označavaju postupno sve širu razgranatost zagovaranja teorijskih i metodoloških preobrazbi hrvatske historiografije.

Zagovaranja određenih teorijskih i metodoloških preobrazbi u vidu nastojanja za – prema riječima samih aktera – modernizacijom tzv. tradicionalne historiografije na osnovu suvremene svjetske historiografije, što je u hrvatskoj historiografiji intenzivirano 1970-ih i napose 1980-ih godina, slijede prije svega vlastiti razvoj kako pojedinih povjesničara tako i hrvatske historiografije u cjelini kao značajnog preduvjeta takvog intenziviranja. U tome je – prema mome mišljenju – političko i društveno polje bez znatnijeg izravnog utjecaja. Ni ovdje naglašavanje vlastite dinamike historijskog polja u tom području ne znači naravno da zagovaranja teorijskih i metodoloških preobrazbi 1970-ih i 1980-ih godina nisu u određenoj mjeri i određenim prigodama isprepletena i s društvenim i političkim poljem, međutim smatram da se ne mogu svesti na ritmove ideološkog „stezanja“ ili „popuštanja“. Dio je poveznica između društvenog i političkog konteksta te teorijskih i metodoloških zagovaranja moguće dakako tražiti na nekim drugim dodirnim točkama i o njima će biti govora kasnije. No usprkos tome i bez obzira na razne interferencije između političkog i društvenog s jedne, te historijskog polja s druge strane, smatram da vlastita dinamika historiografije izbija u prvi plan kada je riječ o njezinom teorijskom i metodološkom razvoju. Da političke i društvene preobrazbe ne znače ujedno i teorijske i metodološke preobrazbe hrvatske historiografije dokazuju između ostalog i politički i društveni diskontinuiteti 1945. i 1991. godine koji nisu odmah i teorijski i metodološki diskontinuiteti.¹⁴¹

Prikaz zagovaranja teorijskih i metodoloških preobrazbi svakako omogućuje da uvidimo tu unutarnju dinamiku historiografije, čemu doprinosi i činjenica da su ta zagovaranja nerijetko polemična i da izazivaju različit raspon bilo prihvaćajućih bilo odbijajućih reakcija povjesničara. Treba pritom svakako imati u vidu da zagovaranja preobrazbi historiografije nisu prisutna samo u drugom dijelu druge polovice 20. stoljeća te da ona neizbježno, više ili manje izraženo, prate povijest i suvremenost historiografije.

141 O tome je, s obzirom na tadašnju dinamiku historijskog polja, pisao Jaroslav Šidak: „O nekom paralelizmu između socijalno-ekonomskog i političkog razvitka zemlje s jedne i razvoja jugoslavenske odnosno hrvatske historiografije s druge strane ne može se govoriti, iako se utjecaj prvoga ne može sasvim odreći. Dokazuje to naprijed spomenuti proces liberalizacije koji se oko 1948. povoljno odrazio na razvoj historiografije. Međutim, uvođenje radničkog samoupravljanja, praćeno velikim promjenama u subvencioniranju znanstvenog rada i izdavačke djelatnosti, usporilo je na neko vrijeme taj razvoj. Pokazuje to primjer 'Historijskog zbornika' koji je od svoga šestog godišta, 1953, više godina izlazio u skućenom opsegu od najviše 250 strana. Dakako, da ta promjena financijske prirode nije mogla imati ništa zajedničkog s metodološkim usmjerenjem historiografije.“ („Hrvatska historiografija – njezin razvoj i dotadašnje stanje (1971)“, u: *Historijski zbornik*, god. XXIII-XXIV, 1970-1971, str. 11).

Tijekom povijesti historiografije prisutni su dakako povjesničari koji su, u okvirima tadašnjeg shvaćanja znanstvenosti historije, promovirali zanatsku skrupuloznost u smislu upućivanja na upotrebu dostupnih izvora i njihovu strogu kritiku – omogućenu postupnim oblikovanjem pomoćnih povijesnih znanosti i procedura kritike izvora – poput primjerice Ivana Lučića u 17. stoljeću ili Franje Račkog u drugoj polovici 19. stoljeća kada se postupno uspostavlja moderna hrvatska historiografija. To je bilo zamjetno, između ostalog, u kritičkim ocjenama historijskih radova kojima nedostaje pridržavanje uspostavljenih procedura korištenja i kritike izvora te njihove interpretacije. Pri tome zagovaranja znanstvenosti kod hrvatskih povjesničara druge polovice 19. stoljeća nezaobilazno prate i upućivanja na dodatne preobrazbe matične historiografije kao na primjeru poznatih riječi Franje Račkog: „Narodna sviest, kritika i znanost imaju se vienčati u narodnom poviestniku“.¹⁴² Međutim, pored poticanja preobrazbi historiografije prema znanstvenom, društvenom i političkom habitusu devetnaestostoljetnih povjesničara, koje objedinjava profesionalnu zanatsku utemeljenost i nacionalnu društvenu ulogu, prisutno je i zagovaranje teorijskih i metodoloških preobrazbi tada oblikovane moderne historiografije. Ono se prije svega odnosi na širenje dotadašnjih perspektiva i predmeta bavljenja, kao što je to činio primjerice Natko Nodilo 1874. godine napominjujući da za razliku od klasičnih, antičkih, povjesničara koji „nisu imali pred očima nego junake i sjajna djela; sreća većega broja ljudi ne davaše im brige, niti su razbijali glave za društveno ili ekonomično stanje političkih zadruga; prost narod nije mogao kod njih niti ispjevati svoje jade, kao što mu bijaše dozvoljeno u koru grčkih tragedija (...) nova historija ima opsežniji zadatak: jauh u kolibama toliko ju zanima koliko veseli spjevi u palačama, radnja koja ubija u zadimljenim tvornicama koliko mirni život u građanskim kućama“.¹⁴³

Premda je takvo zagovaranje preobrazbi rezultat specifičnih potreba matične historiografije, ono je u velikoj mjeri ujedno i reakcija na praćenje razvoja u inozemnim historiografijama, koji predstavlja referentnu i argumentacijsku točku. Treba imati u vidu da tom prilikom nije riječ o nekritičkom preuzimanju inozemnih modela već o njihovom propitivanju i prilagođavanju specifičnim lokalnim kontekstima. Internacionalizacija kao bitna odrednica (međunarodne i domaće) historiografije podrazumijeva cirkuliranje, prilagođavanje i primjenu rasprostranjenih teorija i metoda. U 19. stoljeću to se dakako primarno odnosi na slijeđenje dosega njemačke historiografije i kruga povjesničara oko Leopolda Rankea, odnosno njemački historizam koji je bio jedan od važnih poticaja za druge europske nacionalne historiografije, a među njima i hrvatsku. Kasnije će to uključivati i odrednice „nove historije“, koju spominje Nodilo, kao i druge pravce u historiografiji.

Da odrednice historiografije koje se recipiraju, razmatraju, prilagođavaju i primjenjuju imaju različita inozemna izvorišta svjedoči primjerice francuski pozitivizam o

¹⁴² Citirano prema M. Gross, *Suvremena historiografija*, Zagreb 1996, str. 175.

¹⁴³ „Nastupni govor Natka Nodila“, u: Franjo Rački, Mihovil Pavlinović, Natko Nodilo, Blaž Lorković, *Izbori iz djela*, priredio Jakša Ravlić, Zagreb 1969, str. 235.

kojem se tada mnogo raspravljalo. Na tragu uspona sociologije kao znanosti u 19. stoljeću, poticaje A. Comtea da historija kao disciplina treba postati „pozitivna znanost“ i početi istraživati zakonitosti povijesnog kretanja prihvatio je engleski povjesničar H. T. Buckle. O Buckleu su raspravljali i na njega se u drugoj polovici 19. stoljeća, na prijelazu stoljeća i u prvoj polovici 20. stoljeća referirali N. Nodilo, V. Klaić, J. Koharić i J. Matasović. Dok su se Nodilo i Klaić u većoj ili manjoj mjeri ogradili od Bucklea i primjene pozitivističkih shvaćanja, Janko Koharić ih je na prijelazu stoljeća prihvatio i pomoću njih kritizirao okrenutost historiografije samo prema pojedinačnim činjenicama. U međuratnom pak razdoblju Buckle je jedan od autora na kojima je Josip Matasović temeljio svoju koncepciju kulturne povijesti, dominantno utemeljenu u ishodištima francuskog pozitivizma. Matasovićevo elaborirano zagovaranje kulturne povijesti uključivalo je kritiziranje usmjerenosti historiografije na istaknute ličnosti i političko-diplomatsko-vojnu povijest. To možemo ilustrirati citatom iz časopisa *Narodna starina*, kojim je Matasović kao urednik nastojao izmijeniti tu usmjerenost: „Više manje pošlo je sada i domaće naučno istraživanje povijesti već pravilnijim smjerom, da materiju novije hrvatske historije ne kalupi samo u habsburški diplomatski i ratnički sklop. Već su, naime, vidljivije historiografske invencije, koje istrzavaju kulturnohistorijske manifestacije na domaćim tlima iz uobičajenih okvira poimanja prošlosti, i tako se (i ako ne sasvim oficijelno) popunjavaju osjetljive praznine suvisloga znanja i o tuđim komponentama, što se unakrštavale našim krajevima i oblikovale ljude svojih vremena i o čemu je poprečna historija većinom šutjela. Kad se uzme ogledati n. pr. samo naraštaje oko pragmatične sankcije, terezijanstva i josefinizma, to sva acta diplomata ne mogu imati u rekonstrukciji svoj pravo stilizovani scenarij, ako se mimoide tzv. sitnu povijest. Jedino njenom pripomoći plastički iskrsava negdašnji organski svijet u vaskolikom svom obujmu, bez defekta, te ne važi više kao da je tobože bitno bilo samo ratno učešće, podanički snošaj prema Habsburzima saborske enuncijacije. Idući, dakle, napomenutim, novijim putem hrvatska će historiografija revidirati mnoge neizrađene slike i sličice, a ispuniti i cijele mape i partije, među kojima su pripravljene znanja radi zasad još gdje i gdje samo – korice.“¹⁴⁴

Vidljivo je na temelju tih primjera kako se zagovaranje preobrazbi strukturno sastoji od izricanja kritika dotadašnjoj dominantnoj historiografiji, upućivanja na nove smjerove u kojima bi se ona trebala dalje razvijati te apostrofiranja autora, djela i pristupa iz inozemnih historiografija što ih povjesničari koji zagovaraju preobrazbe recipiraju, razmatraju, prilagođavaju i nastoje primijeniti, nerijetko se pozivajući na njih kao na važan argument u promoviranju određenog zagovaranja preobrazbi.¹⁴⁵

144 Josip Matasović, „Neki fragmenti historije XVIII. stoljeća“, u: *Narodna starina*, sv. 25, br. 1, 1931, str. 97.

145 Tako i primjerice Matasović u prvoj rečenici svoga poznatog teksta „Knez Lenard, kaptoloma zagrebačkoga kramar“ (*Narodna starina*, sv. 28, br. 2, 1932, str. 99) navodi: „I u evropskoj historiografiji, tako reći do Montesquieu-a (1689.-1755.) Voltaire-a (1694.-1778.) i Hermann Ludwig

Prisutnost zagovaranja teorijskih i metodoloških preobrazbi među hrvatskim povjesničarima od druge polovice 19. stoljeća ukazuje da zagovaranje u drugoj polovici 20. stoljeća nije nešto posve novo, iako ima svoje bitne specifičnosti, kako zbog razvoja i odrednica historijskog te društvenog i političkog polja, svjedočeći – osim o uočljivoj strukturi koju takvo zagovaranje ima – ujedno i o dinamici kontinuiteta i diskontinuiteta svake historiografije.

Pomaci u hrvatskoj poslijeratnoj historiografiji

Veća zastupljenost pisanja o teorijskim i metodološkim temama, kao i zagovaranje teorijskih i metodoloških preobrazbi u 1970-im i 1980-im godinama rezultat je, s jedne strane, historiografskog razvoja nakon 1945. godine, koji je bio podloga za dodatno nadograđivanje, ali i, s druge strane, kritičkog ili prešutnog odmaka od neposrednog poslijeratnog razdoblja. Primjerice zagovaranja marksističke interpretacije povijesti, intenzivno prisutna na počecima socijalističke Jugoslavije, izricana od političara, novinara, ideologa, znanstvenih i kulturnih radnika, nisu više zastupljena u tolikoj mjeri kao prije ili su pak zastupljena na drugačije načine od 1960-ih godina. Nije tada moguće pronaći tako izravne tekstove upućivane iz političkog prema historijskom polju poput spomenutog Đilasovog, višekratno pretiskivanog, članka „O nacionalnoj istoriji kao vaspitnom predmetu“ iz 1949. godine, s jasno formuliranim zadacima marksističke obrade nacionalne povijesti.¹⁴⁶

Odmak ostvaren u međuvremenu moguće je pratiti i u samom historijskom polju na nizu područja. Dok je prilikom pokretanja *Historijskog zbornika* 1948. godine kao središnjeg historiografskog časopisa uvodnik jasno poticao marksističku obradu povijesti – međutim napominjući, što je u uvodu ove knjige već spomenuto, da ta obrada treba izbjeći „površno i mehaničko usvajanje nekih osnovnih postavaka historijskog materijalizma“¹⁴⁷ – godine 1963, prilikom 15. obljetnice *Historijskog zbornika*, glavni urednik Šidak naveo je da se redakcija *Historijskog zbornika* svjesno „u svojoj uvodnoj riječi prvom svesku postavila na marksističko stajalište, ali je – usprkos stanovitom tributu vremenu koje je neposredno prethodilo prekidu odnosa sa Sovjetskim Savezom – vrlo realno ocijenila mogućnosti s kojima je tada hrvatska

Heerena (1760.-1842.) a i prije merkantilizma i prosvjetaštva, nije ekonomska historija te napose povijest trgovine bila dostojan predmet historiziranja, i ako su je u antičkom vijeku teorijski usvojili i Hipokrates (460. a. Ch.) i Aristoteles (384.-322. a. Ch.), a u novom vijeku, i opet teorijski, Jean Bodin (1530.-1596.)“ Više o spomenutom Matasovićevom pozivanju na Bucklea i druge autore: Branimir Janković, „Kako pisati biografiju povjesničara? Matasovićev *Životopis Mije Brašnića*“, u: *Josip Matasović i paradigma kulturne povijesti: zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavonskom Brodu 23.-24. studenoga 2012.*, ur. S. Leček, Slavonski Brod – Zagreb 2013, str. 401-408.

146 Milovan Đilas, *O nacionalnoj istoriji kao vaspitnom predmetu*, Zagreb 1949. (izvorno objavljeno u: *Komunist*, III, br. 1, 1949, str. 57-82).

147 „Riječ uredništva“, u: *Historijski zbornik*, god. I, br. 1-4, 1948, str. 8.

historiografija raspolagala“ (ističući u nastavku kako se tada „odlučno ogradila“ od, već navedene, pojednostavljene primjene marksizma).¹⁴⁸ Postupno stavljanje naglaska u interpretiranju uvodne riječi iz 1948. godine na uravnoteženo upućivanje na primjenu marksizma Šidak je u članku o hrvatskoj historiografiji 1971. godine dodatno pojačao: „Iako programatska *‘Riječ uredništva’* nosi na sebi stanovit biljeg vremena u kojem je nastala, ona i danas zavređuje pažnju po svom nedogmatskom i trijeznom pristupu problemima hrvatske historiografije u doba kada se dotadašnji društveni sistem iz temelja mijenjao.“¹⁴⁹ Za razliku od 1963. godine, Šidak 1971. nije navodio postavljanje uredništva na „marksističko stajalište“, niti tada zagovara primjenu marksizma.

Osim na samom početku svoga izlaženja *Historijski zbornik* nije kasnije zagovarao primjenu marksizma. Odmicanje od njegova načelnog zagovaranja još je izraženije promotrimo li aspekt zastupljenosti primjene u samim člancima. Tako je u prigodama gdje se formalno navodila vezanost časopisa uz marksizam, predstavljanje konkretiziranih rezultata te primjene moglo biti samo okvirno, o čemu svjedoči uredničkova natuknica u *Enciklopediji Jugoslavije* iz 1960. godine: „Marksističko shvaćanje povijesti, na stanovništvu kojega H. z. programatski stoji, dolazi prije svega do izražaja u interesu za problematiku društvenog razvoja – od geneze feudalnih odnosa do pojave radničkog pokreta.“¹⁵⁰ Pored časopisa, postupno odmicanje od marksizma (koje je nakon dvadesetak godina bitno uočljivije) vidljivo je dakako i u reakcijama brojnih povjesničara koji su s vremenom vrlo ograničeno ili nisu uopće primjenjivali marksizam. Naravno, i dalje je prisutan niz povjesničara koji su ga primjenjivali u vrlo različitim dometima. Za razdoblje 1945-1991. to je moguće ilustrirati paradigmatiskim parom povjesničara – Jaroslavom Šidakom i Vasom Bogdanovim. Dok Bogdanov predstavlja one povjesničare koji su u neposrednom poslijeratnom periodu pokušavali pružiti svojevrsne marksistički orijentirane interpretacije, prvenstveno naglašavajući revolucionarnost određenih pojava, odnosno pojedinaca i skupina, Šidak predstavlja povjesničare koji nisu primjenjivali marksizam ili su ga tek više ili manje formalno navodili. K tome je Šidak kritizirao Bogdanovljeve i radove drugih povjesničara ističući da to naglašavanje revolucionarnosti određenih odsječaka povijesne zbilje nije dovoljno utemeljeno.

Iako je Šidak kao član redakcije *Historije naroda Jugoslavije* pojavu prvog sveska iz 1953. najavio 1952. godine kao „prvi pokušaj, da se historijski razvoj naših naroda u doba ranog i razvijenog feudalizma prikaže na osnovi materijalističkog shvaćanja historije“,¹⁵¹ nastupajuću promjenu u (ne)zagovaranju i (ne)isticanju historijskog

148 Jaroslav Šidak, „Petnaest godina ‘Historijskog zbornika’“ („Izvještaj o Glavnoj godišnjoj skupštini Povijesnog društva Hrvatske 12. V. 1963.“), u: *Historijski zbornik*, god. XVI, 1963, str. 353.

149 Jaroslav Šidak, „Hrvatska historiografija – njezin razvoj i dotadašnje stanje (1971)“, u: *Historijski zbornik*, god. XXIII-XXIV, 1970-1971, str. 9.

150 Jaroslav Šidak, „Historijski zbornik“, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 4, 1960, str. 5.

151 Jaroslav Šidak, „Pred izlazak prvog sveska Povijesti naroda FNRJ“ (Bilješke), u: *Historijski zbornik*, god. V, br. 1-2, 1952, str. 187 (objavljeno prvotno u *Vjesniku*, 1. svibnja 1952).

materijalizma možemo uočiti u publikaciji *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914.* iz 1968. godine, kojoj je Šidak suautor,¹⁵² u čijem se uvodu ne spominje ni marksizam niti marksistička interpretacija hrvatske povijesti. Slični bismo prijedeni put mogli oslikati i lukom koji je prošla Nada Klaić od jednog od njezinih prvih tekstova u *Historijskom zborniku* i među prvim njezinim objavljivanim radovima „Prilog pitanju klasne borbe u zagrebačkoj općini na početku XVII. stoljeća“ iz 1950. godine¹⁵³ – koji samo naslovno sadrži marksističku terminologiju i čini izuzetak u njezinom opusu – do sinteza *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku* iz 1971. i *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku* iz 1976. godine u kojima nema marksizma ni u vidu terminologije poput „klasne borbe“ i sl. Treba spomenuti da je, k tome, u radovima o problematici „društvenih previranja i buna“ N. Klaić kritizirala isticanje ekonomske eksploatacije kao vodećeg uzroka izbijanja buna i time, kao i drugim obilježjima polemički obrađivane teme, umanjivala mogućnosti njihova revolucionarnog interpretiranja i upotrebe, o čemu će biti govora u petom poglavlju.

No ako nakon nekog vremena izostaje intenzivnije apostrofiranje i primjenjivanje marksizma u *Historijskom zborniku*, opusima većeg broja povjesničara Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu i pretežnim radovima o staroj, srednjovjekovnoj, ranonovovjekovnoj, devetnaestostoljetnoj i, u određenom dijelu, dvadesetostoljetnoj povijesti, jasno je da postupno povlačenje marksizma na nekim područjima ne znači naravno i povlačenje marksizma u cjelini. Osim dominantne prisutnosti u obradi moderne i suvremene povijesti, točnije radničkog pokreta i povijesti 20. stoljeća (iako je nerijetko više riječ o temama bliskim marksističkom pristupu povijesti nego samom intenzitetu njihove obrade), marksizam je dakako i dalje sadržan u različitim interpretacijama kao i usmjerenosti na određene teme, primjerice Francuske revolucije i „buna i otpora“, o čemu će biti riječi u četvrtom i petom poglavlju. Otvaraju mu se isto tako i nova institucionalna mjesta i oblici rada, napose djelovanjem Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske i formiranjem novih generacija povjesničara, kao organizacijskim preduvjetima za ostvarenje marksistički zasnovanih radova. Upotreba marksizma nastoji se sada – umjesto samo na terminološkoj, tematskoj i interpretacijskoj – ostvariti na novoj, dubljoj razini. To je vidljivo, između ostalog, i po većoj zastupljenosti objavljivanja određenih teorijskih i metodoloških razmatranja o primjeni marksizma, praćenih nastojanjima da se prevode rasprave o suvremenoj marksističkoj historiografiji na Zapadu, primjerice prilozi povjesničara Hobsbawma, Vilara, Soboula i drugih. Primjetni su i zapisi

152 Usp. „Predgovor“, u: Jaroslav Šidak, Mirjana Gross, Igor Karaman, Dragovan Šepić, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914.*, Zagreb 1968, str. XI-XII.

153 Nada Klaić, „Prilog pitanju klasne borbe u zagrebačkoj općini na početku XVII. stoljeća“, u: *Historijski zbornik*, god. III, 1950, str. 199-211. Slično je za staru povijest u prvom broju *Historijskog zbornika* učinio Grga Novak u članku „Pogled na prilike radnih slojeva u rimskoj provinciji Dalmaciji“ (god. I, br. 1-4, 1948, str. 129-152), što kasnije nije poduzimao. To su neki od primjera iz neposrednog poslijeratnog razdoblja kada su povjesničari primjenjivali često samo marksističku terminologiju ili tek načelnu perspektivu.

hrvatskih i jugoslavenskih povjesničara u kojima se pokušavalo izvući određene teorijske i metodološke poticaje iz marksizma, odnosno historijskog materijalizma i marksistički orijentirane historiografije, sukladne njihovom tadašnjem zagovaranju socijalne historije i sveobuhvatnijeg proučavanja društva. Razvidno je međutim kako od 1960-ih godina i dalje, za razliku od neposrednog poslijeratnog razdoblja, zagovaranje primjene marksizma među povjesničarima i institucijama nije načelno i opće, ni tako izričito, već ovisi o instituciji iz koje povjesničari dolaze, razdobljima kojima se bave, kao i individualnim historiografskim interesima, neovisno od prisutnosti promoviranja marksizma u medijskom i političkom diskursu.

Dok zagovaranje marksizma doživljava određeni uzmak na nekim mjestima, ali se i preobražava u nove vidove i javlja na novim mjestima, organizacijska podloga hrvatske historiografije postupno je ostvarila znatan napredak koji je omogućio bitno širu organizacijsku osnovicu nego što je to bila dotad. Nakon osnivanja Historijskih instituta JAZU u Zagrebu (1948) i Dubrovniku (1949) i Instituta JAZU u Zadru (1954), odnosno Jadranskog instituta u Rijeci (1945, od 1954. djeluje pod imenom Sjevernojadranski institut) i Jadranskog instituta u Zagrebu (1954), osnovan je 1961. godine – kao i u drugim jugoslavenskim republikama – Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu. Iako u prvoj fazi nije ispunio očekivanja o povećanoj produkciji radova iz suvremene povijesti koji su tada nedostajali, kao ni kadrovska niti upravljačka očekivanja,¹⁵⁴ krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina Institut se uspio konsolidirati. Rezultat toga bilo je i pokretanje *Časopisa za suvremenu povijest* 1969. godine koji je izlazio dva do tri puta godišnje, za razliku od dotad središnjeg časopisa hrvatske historiografije *Historijskog zbornika* koji je od polovice 1960-ih do početka 1980-ih godina izlazio u dvogodišnjem, a od 1982. godine u jednogodišnjem ritmu. Njima su se 1971. godine pridružili i *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, najprije kao zbornik magistarskih i drugih opsežnijih radova, a od 1980. godine i kao časopis s raznovrsnim prilogima poput ocjena i prikaza i drugih časopisnih priloga, ustalivši se tada u jednogodišnjem ritmu izlaženja. Treba pritom spomenuti i časopis *Nastava povijesti* koji kontinuirano izlazi od 1967. godine.

Radovi su pak rezultat pokretanja Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu 1971. godine, odnosno, zbog kasnijih promjena u znanstvenoj organizaciji, Odjela za hrvatsku povijest i zatim Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Uz te i druge časopise i zbornike, zatim navedene institute Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Institut za hrvatsku povijest, kao i Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu i Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Zadru te druge srodne institute i ustanove, primjetno je kako je, za razliku od prijeratnog razdoblja, organizacijska i

154 Usp. Mirjana Gross, „Hrvatska historiografija na prekretnici?“, u: *Kritika*, 14, 1970, str. 649-653; Nikša Stančić, „O postanku i djelatnosti Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu“, u: *Historijski zbornik*, god. 23-24, 1970-1971, str. 551.

institucionalna osnovica hrvatske historiografije postupno bitno uvećavana.¹⁵⁵ To je zamjetno i u sve većem objavljivanju radova u časopisima i izdavanju knjiga od druge polovice 1960-ih i napose 1970-ih i 1980-ih godina, kao i sve većem broju povjesničara institucionalno uključenih u historijsko polje. Ilustracije radi, na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu kvantitativni uspon broja nastavnika očituje se u brojcima od njih trinaest 1965. godine naspram šest 1955. godine.¹⁵⁶ Dok je Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske morao zbog loše kadrovske i upravljačke politike čak i smanjivati i optimizirati inače velik broj zaposlenih, Institut za hrvatsku povijest okupljao je svojim osnivanjem 50 suradnika iz cijele Hrvatske.¹⁵⁷

Taj evidentni organizacijski uspon hrvatske historiografije istaknuo je i Tomislav Raukar 1988. godine, upozorivši na sljedeće: „Mogu se, dakako, različito ocjenjivati znanstveni rezultati hrvatske historiografije, razlagati o njima s ovog ili onog stajališta, ali je uza sve to neprijepono da stanoviti nedostaci koje u njezinu razvoju uočavamo nipošto nisu plod nekih ograničenja u njezinoj organizacijskoj podlozi. Kakva god bila naša ocjena o hrvatskoj medijskoj historiografiji, valja istaknuti da ona nikada ranije nije raspolagala tolikim brojem ustanova, izdanja i povjesničara različitih usmjerenja.“¹⁵⁸ Dakako, institucionalni pomaci ne znače ujedno i kvalitativne pomake. O tome svjedoče kritike upućivane historijskim institutima JAZU i prvoj fazi djelovanja Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, čemu možemo pridružiti i Institut za hrvatsku povijest. Za njega se u trenutku osnivanja pretpostavljalo da će, za razliku od dotadašnjih instituta, provoditi uspješniji i organiziraniji timski rad koji će rezultirati sintezom povijesti hrvatskog naroda kao njegovim ključnim zadatkom i ciljem.¹⁵⁹ Institut međutim nije ispunio navedena očekivanja. Usprkos tome, kvalitativni pomaci su svakako primjetni i, konačno, omogućavali su da se 1970-ih i 1980-ih godina, posebice teorijski i metodološki, čine daljnji iskoraci.

U uvodnim napomenama navedeno je kao kontinuirano obilježje historiografije nastojanje za nadopunjivanjem i proširivanjem prethodnih istraživanja, obrađivanjem dotad neproučavanih područja, pronalaženjem novih arhivskih izvora te monografskim i sintetskim zaokruživanjem određenih istraživačkih cjelina, bez obzira u kolikoj se mjeri pritom dotiču teorijska i metodološka pitanja. To krajem 1960-ih godina može ilustrirati knjiga *Povijest hrvatskog naroda 1860-1914*. Jaroslava Šidaka, Mirjane Gross, Igora Karamana i Dragovana Šepića iz 1968. godine, u

155 O institucionalnom razvoju poslijeratne hrvatske historiografije detaljno govori Magdalena Najbar-Agičić, *U skladu s marksizmom ili činjenicama. Hrvatska historiografija 1945-1960.*, Zagreb 2013, str. 29-218.

156 Jaroslav Šidak, „Hrvatska historiografija – njezin razvoj i današnje stanje (1971)“, u: *Historijski zbornik*, 1970-1971, str. 14.

157 N. Stančić, „O postanku i djelatnosti Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu“, str. 553.

158 Tomislav Raukar, „Četiri desetljeća historiografije o hrvatskom srednjovjekovlju (1945-1985)“, u: *Historijski zbornik*, god. XLI, 1988, str. 63-64.

159 Usp. Mirjana Gross, „Ostvarenje želja“, u: *Hrvatsko sveučilište*, br. 1, 1971, str. 9; N. Stančić, „O postanku i djelatnosti Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu“, str. 551-555.

čijem predgovoru stoji sljedeće: „O razdoblju hrvatske povijesti od 1860. do 1914. tj. od obnove političkog života poslije pada Bachova apsolutizma do izbijanja prvoga svjetskog rata, u hrvatskoj historiografiji nije dosada, osim pojedinačnih rasprava i više ili manje cjelovitih publicističkih prikaza, bilo djela koje bi ga u cjelini obuhvatile kao rezultat samostalnog znanstveno-istraživačkog rada. Zadaća je ove knjige da taj osjetljivi nedostatak pokuša ukloniti i uz to položiti dovoljno siguran temelj za dalje proučavanje toga razdoblja u pojedinostima i u cjelini.“ No osim popunjavanja tzv. bijelih mrlja u hrvatskoj historiografiji, knjiga je nastojala da „razvoj hrvatskog naroda obuhvati na čitavom njegovu etničkom području“, držeći to pionirskim pokušajem i, dakako, ostvarenim pomakom. Za teorijsku i metodološku problematiku važan je navod da „ova knjiga ima pionirsko obilježje i po tom što se, za razliku od dosadašnjih, ne ograničava na političku povijest nego obraća naročitu pažnju ekonomskom i socijalnom razvoju, bez kojega se, uostalom, politički razvoj ne može ni razumjeti“. I dok je posvećivanje pozornosti ekonomskim i socijalnim aspektima povijesne zbilje u određenoj mjeri rezultat poslijeratnog upućivanja samih povjesničara na veće bavljenje ekonomskim i socijalnim fenomenima, u predgovoru se ističe i ograničenje da „za podjednako temeljito ulaženje u različita područja kulture u najširem smislu ove riječi, koje se ne bi ograničilo samo na neke osnovne podatke, autori ove knjige ne smatraju zasada svoje znanje dovoljnim“.¹⁶⁰

Da nije riječ samo o širenju područja bavljenja već da se pritom kod nekih povjesničara javlja i zagovaranje određenih teorijskih i metodoloških preobrazbi svjedoči i predavanje Mirjane Gross na proslavi 20. godišnjice Povijesnog društva Hrvatske u Zagrebu 1969. godine. Prvo je istaknula ono što je spomenuto i u predgovoru knjizi *Povijest hrvatskog naroda 1860-1914.*, naime, postupno brisanje „nesklada u kvantitetu istraživanja povijesti hrvatskog naroda u pojedinim pokrajinama“ kao preduvjeta „cjelovitije sinteze povijesti hrvatskog naroda“. S obzirom na zastupljenost političke, odnosno socijalne i ekonomske povijesti u hrvatskoj historiografiji, M. Gross ustvrdila je kako se „medievistika i historiografija 16-18. stoljeća bavi problemima društvene strukture i ekonomskog razvoja, dok historiografija 19. i 20. stoljeća obrađuje uglavnom političku povijest, a na području razvoja društva i ekonomike učinjeni su tek prvi koraci“.¹⁶¹ I drugi su autori isticali s tim u vezi da je u prvom dijelu poslijeratnog razdoblja učinjen u hrvatskoj historiografiji određeni napredak u vidu više ili manje izraženog uključivanja socijalne i ekonomske povijesti, ovisno naravno o istraživačkom razdoblju.¹⁶² Skretana je k tome pozornost krajem 1960-ih na kvalitetne priloge tada srednje generacije hrvatskih povjesničara i povjesničarki koja je

160 „Predgovor“, u: Jaroslav Šidak, Mirjana Gross, Igor Karaman, Dragovan Šepić, *Povijest hrvatskog naroda 1860-1914.*, Zagreb 1968, str. XI.

161 „Proslava 20-godišnjice Povijesnog društva Hrvatske (Zagreb, 17. - 18. siječnja 1969)“, u: *Historijski zbornik*, god. 21-22, 1968-1969, str. 698.

162 Usp. primjerice T. Raukar, „Četiri desetljeća historiografije o hrvatskom srednjovjekovlju (1945-1985)“, u: *Historijski zbornik*, 1988, str. 65: „Ipak, taj prvi metodološki pomak čvrsto usmjerava poratnu medievistiku prema proučavanju gospodarskoga i društvenoga razvoja i to je ono bitno

radila istraživačke pomake. Naime, Jaroslav Šidak izdvojio je u *Historijskom zborniku* 1968-1969. godine primjerice radove M. Gross, Lj. Bobana i J. Adamčeka,¹⁶³ s obzirom na unapređenje dotadašnjih područja istraživanja ili pak otvaranja novih.

Na osnovu poduzimanih pomaka – zamjetnih u 1960-ima, odnosno na prijelazu iz 1960-ih u 1970-e godine – poput širenja organizacijske i institucionalne osnove te kumuliranja istraživačkog napretka u postojećim i novim područjima, uz postupno obuhvaćanje i socijalne i ekonomske povijesti (neovisno o isticanju što je sve potrebno dalje istraživati i obrađivati), ostvareni su preduvjeti za daljnje iskorake i s vremenom sve zastupljenija zagovaranja teorijskih i metodoloških preobrazbi. Dok se do tada o teorijskim i metodološkim pitanjima malo raspravljalo, ona će od 1970-ih godina sve više dolaziti na dnevni red. Stoga će i M. Gross u navedenom predavanju na proslavi Povijesnog društva Hrvatske 1969. godine navesti kako „predstoji kvalitetno novi i složeni proces prelaženja s gotovo isključive političke povijesti na obradu svih područja ljudske djelatnosti u prošlosti, proces koji može donijeti plodne rezultate samo suradnjom društvenih i humanističkih nauka“.¹⁶⁴ To nije bilo dakako samo ukazivanje na aktualne procese nego i nastojanje za određenim usmjeravanjem domaće historiografije.

Iako su autori recentnih tekstova o hrvatskoj i slovenskoj historiografiji navodili kako je 1970-ih i 1980-ih godina došlo do njihove pluralizacije,¹⁶⁵ kao što su 1980-ih godina i sudionici napominjali da su teorijska i metodološka pitanja dolazila tada sve više na dnevni red,¹⁶⁶ taj proces nije osim navedenih kratkih napomena bio predmetom zasebnih analiza niti mu je pristupano iz perspektive prakse zagovaranja teorijskih i metodoloških preobrazbi. A riječ je o procesu što ga provode sami akteri unutar historijskog polja, odnosno pojedine povjesničarke i povjesničari koji potiču rasprave o određenim teorijskim i metodološkim pitanjima kao i cjelovitije teorijske i metodološke preobrazbe hrvatske historiografije. Iz toga razloga detaljnije ću sada prikazati raspon djelovanja samih pojedinaca, između ostalog i na tragu riječi

na što ovdje valja upozoriti. Djelovanjem tih dvaju naraštaja [1945-1965] utemeljuje se zasebna disciplina ekonomske povijesti (...).“

163 Jaroslav Šidak, „O nekim novijim radovima Mirjane Gross“, u: *Historijski zbornik*, god. 21-22, 1968-1969, str. 575-577; „O nekim priložima Ljube Bobana povijesti hrvatskog pitanja 1929-1935“, str. 578-580; „Prilozi Josipa Adamčeka povijesti seljačke bune 1573“, str. 586-590.

164 „Proslava 20-godišnjice Povijesnog društva Hrvatske (Zagreb, 17. - 18. siječnja 1969)“, str. 698.

165 Usp. Peter Vodopivec, „Slovensko zgodovinske med tradicijo in inovacijo“, u: *Prispevki za novejšo zgodovino*, god. XLIV, br. 2, 2004, str. 19; Iskra Iveljić, „Hrvatska historiografija o 19. stoljeću nakon raspada Jugoslavije“, u: *Ibid.*, str. 31.

166 Usp. primjerice Ivo Goldstein, „O suvremenom trenutku hrvatske historijske znanosti“, u: *Historijski zbornik*, god. XXXVIII, 1985, str. 251: „I kod nas je u porastu interes za metodologiju i teoriju historije. (...) Smatram da je u posljednjih desetak godina, otkada je izašla ‘Historijska znanost’ [M. Gross 1976], u hrvatskoj historiografiji očigledan napredak u metodološkom pogledu.“; T. Raukar, „Četiri desetljeća historiografije o hrvatskom srednjovjekovlju (1945-1985)“, str. 73: „Zanimanje za metodološke postupke suvremene evropske/svjetske historiografije i širenje istraživačkih područja i u nas u posljednjih desetak godina postaje sve primjetnije.“

M. Gross iz navedenog predavanja 1969. godine: s obzirom da „znanstvena organizacija na području povijesti do sada nije bila moguća iz više razloga“ – „rezultati hrvatske historiografije zato su uglavnom posljedica znanstvenih interesa pojedinaca“. ¹⁶⁷

Smjerovi zagovaranja teorijskih i metodoloških preobrazbi u hrvatskoj historiografiji 1970-ih i 1980-ih godina

Upravo Mirjana Gross pripada među nekoliko pojedinaca koji su zagovarali teorijske i metodološke preobrazbe, stoga se područja povijesti historiografije i teorije i metodologije historije u hrvatskoj historiografiji znatnim dijelom vezuju uz nju. Rezultat je to prije svega njezinih knjiga *Historijska znanost* (1976) i *Suvremena historiografija* (1996), kao i brojnih radova o teorijskoj i metodološkoj problematici koje je objavljivala kroz čitav svoj radni vijek. Pri tome se iz toga dijela njezina opusa najčešće naglašava upoznavanje hrvatske historiografije sa suvremenim historiografskim tendencijama i napose povjesničarima oko časopisa *Annales*. ¹⁶⁸ Zbog svega navedenog, M. Gross se s pravom percipira kao središnju osobu u hrvatskoj historiografiji socijalističkog razdoblja koja je sustavno promovirala teorijsku i metodološku problematiku, posebice jer joj je posvetila zasebne knjige, što je rijetkost u hrvatskoj historiografiji. Treba međutim istaknuti da se 1970-ih i napose 1980-ih godina javlja sve više povjesničara i povjesničarki koji, u različitim rasponima i s različitim doprinosima, nastoje isticati važnost teorijskih i metodoloških tema te poticati preobrazbe.

Iz tog ću razloga sada nešto veći prostor posvetiti prilogima Mirjane Gross o historiografiji – čemu će se kasnije pridružiti i obrada priloga drugih autora – jer osim što čine važan dio tradicije bavljenja teorijom i metodologijom historije u hrvatskoj historiografiji, predstavljaju i iznimno značajan udio u zagovaranju teorijskih i metodoloških preobrazbi u hrvatskoj historiografiji. Premda knjiga M. Gross *Historijska znanost* (1976) sintetizira dvadesetljetno praćenje teorijske i metodološke problematike suvremene historiografije i znači afirmiranje M. Gross kao stručnjakinje za ta područja u hrvatskoj i jugoslavenskoj historiografiji – bivajući k tome naglašen primjer zagovaranja teorijskih i metodoloških preobrazbi hrvatske i jugoslavenske historiografije – analiza tekstova koji su prethodili knjizi ocrtava razvoj njezinih teorijskih i metodoloških shvaćanja i ukazuje kako se zagovaranje preobrazbi javlja postupno i uvijek u novim oblicima.

Već se u nekim od svojih prvih prikaza Mirjana Gross usmjerila prema praćenju suvremene inozemne historiografije. U *Historijskom zborniku* iz 1952. godine

167 „Proslava 20-godišnjice Povijesnog društva Hrvatske (Zagreb, 17. - 18. siječnja 1969)“, str. 698.

168 Usp. npr. Nikša Stančić, „Prof. dr. Mirjana Gross – život i rad“, u: *Zbornik Mirjane Gross*, Zagreb 1999, str. 10-11, 14-15; Neven Budak, „Anali u hrvatskoj historiografiji. Borba za modernizaciju povijesne znanosti“, u: Ibid., str. 459-466; Tomislav Raukar, „U povodu Zbornika Mirjane Gross“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 32-33, 1999-2000, str. 475-476; Zdenka Janeković-Römer, „Mirjana Gross: traganje za novim putevima povijesnog mišljenja“, u: Ibid., str. 481-484.

prikazala je, između ostalog, dva časopisa, njemački *Historische Zeitschrift* i sovjetski *Voprosy istorii*,¹⁶⁹ što je svojevrsni početak njezina kontinuiranog praćenja inozemnih časopisa, napose aktualnih rasprava o teoriji i metodologiji historije, primjerice povodom međunarodnih kongresa historijskih znanosti ili objavljivanja pojedinih utjecajnih knjiga. Jedna od tada intenzivnih i raširenih rasprava bila je o Toynbeejevom djelu o filozofiji povijesti o kojem je pisala 1953. godine u *Historijskom zborniku*. Iako je kritizirala djelo s marksističkog stajališta i negativno ga ocijenila, držeći ga neznanstvenim i historijskoj znanosti neprihvatljivim, prikaz Toynbeejeva djela imao je za hrvatsku historiografiju dodatnu funkciju jer je upućivao da je „važno za teoretsku naobrazbu i širinu pogleda mladih historičara marksista, da se barem u grubim crtama upoznaju s literaturom koja prilazi historijskoj građi teoretski“.¹⁷⁰

Svojevrsno pravilo da se povjesničari koji prate promjene u suvremenoj historiografiji, posebice s obzirom na teorijsku i metodološku problematiku, i sami ubrzo historiografski promijene, potvrdilo se i u slučaju M. Gross. Bitna prekretnica za njezin kasniji teorijski i metodološki razvoj, kao osnove za preobrazbe vlastitog historiografskog rukopisa – kao što je i sama isticala¹⁷¹ – bilo je sudjelovanje na X. kongresu europskih i svjetskih povjesničara u Rimu 1955. godine. Važnost njezina izvještaja o kongresu u tekstu „Historija XIX. i XX. stoljeća na X. Međunarodnom kongresu historijskih nauka u Rimu 4. – 11. IX. 1955.“ u *Historijskom zborniku* 1957. godine jest ponajprije u iznošenju informacija o povjesničarima oko francuskog časopisa *Annales*. No ono što je prvenstveno zaokupilo pozornost M. Gross bilo je „opadanje interesa za političku historiju, a porast interesa za socijalnu i ekonomsku historiju“, što podrazumijeva da se i kod proučavanja političke povijesti uzima u obzir i ekonomska i socijalna razina. U tom je smislu izdvojila francuske povjesničare oko časopisa *Annales* koji kritiziraju dotadašnju „pozitivističku“ historiografiju jer je „samo skupljala i nizala činjenice“, odnosno političku historiju „koja samo niže događaje“.

Premda je pisala i o prilogima njemačkih, talijanskih, engleskih, sovjetskih i američkih povjesničara na kongresu u Rimu 1955. godine, M. Gross je uvodno u prikazu izdvojila upravo skupinu („grupu“) francuskih povjesničara oko časopisa *Annales*, predstavljenih L. Febvreom, F. Braudelom, E. Labrousseom, kako zbog njihove kritike političke historije koja samo iznosi događaje tako i zahtjeva da povijesnu znanost „treba znatno proširiti“. Čitateljima je prenijela i neka druga shvaćanja i koncepte koje zastupaju povjesničari oko *Annales*: „proširenje predmeta istraživanja“, planski zajednički rad više grupa povjesničara na određenim temama, usmjeravanje na komparativnu historiju „civilizacija“, historiju mentaliteta. O posljednjem je u referatu na

169 Mirjana Gross, „Historische Zeitschrift‘ u povodu 90-godišnjice Friedricha Meinecke-a“, u: *Historijski zbornik*, god. V, 1952, str. 386-390; „Kritika časopisa ‘Voprosy istorii’“, u: *Ibid.*, str. 424-425.

170 Mirjana Gross, „A. J. Toynbee, A Study of History, Abridgment of Volumes I—VI by D. C. Somervell, 3. izd., 1949“, u: *Historijski zbornik*, god. VI, 1953, str. 90.

171 Usp. primjerice Mirjana Gross, *Suvremena historiografija*, Zagreb 1996, str. 10; Mirjana Gross, „O historiografiji posljednjih trideset godina“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, god. 38, br. 2, 2006, str. 583.

kongresu govorio Labrousse, smatrajući da bi istraživanje socijalne strukture buržoazije, temeljeno na socijalnoj i ekonomskoj historiji, trebalo „dovesti do proučavanja socijalne psihologije, t. j. kolektivnog mentaliteta socijalnih grupa“.¹⁷² Spomenula je i da je uz Febvreovo djelo *Combats pour l'histoire* (1953) najpoznatije djelo „škole“ Braudelov *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (1949).

Primjećujući u sekcijama povijesti 19. i 20. stoljeća želju za „proširenjem horizonta historijskog istraživanja“, odnosno „previranje, traženje novih putova, interes za područja koja su donedavna bila zanemarivana“, M. Gross je u prikazu kongresa zaključila: „Konceptija uske političke historije je prevladana. Glavni predmet historijskog istraživanja postaju socijalna i ekonomska historija i historija ideja.“¹⁷³ Treba međutim imati u vidu i riječi s početka prikaza u kojima je navela: „Kolikogod je prevladavanje uske političke historije pozitivna činjenica, druga skrajnost – njeno potpuno zanemarivanje – ne čini nam se opravdanom.“¹⁷⁴ To znači da, bez obzira na to što prikaz predstavlja prve retke M. Gross o povjesničarima oko utjecajnog francuskog časopisa *Annales* – povjesničarke koja će biti njihov sustavni promicatelj u hrvatskoj i jugoslavenskoj historiografiji¹⁷⁵ – u tom trenutku je kod M. Gross u prvom planu kritika tzv. događajne političke povijesti i zagovaranje širenja proučavanja prema socijalnoj i ekonomskoj povijesti. Upućivanje ka socijalnoj i ekonomskoj povijesti, koje će biti isticano u navedenom predgovoru knjige *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914.* iz 1968. godine, kojoj je M. Gross suautorica, pripada njezinim prvim teorijskim i metodološkim zagovaranjima što ih nastoji primijeniti u vlastitom i suradničkom istraživačkom radu. To je sukladno i s dijelom hrvatskih i jugoslavenskih povjesničara koji su isto tako zagovarali širenje istraživačke obrade uključivanjem socijalnih i ekonomskih aspekata povijesne zbilje, čiji su se opipljiviji rezultati mogli vidjeti 1960-ih godina. Oni će biti osnova na kojoj će se od 1970-ih godina javljati zagovaranja novih teorijskih i metodoloških preobrazbi, u slučaju M. Gross prema opsežnijoj socijalnoj historiji koja će nastojati istraživački obuhvatiti što više područja društvenog života.

Osim kao jedne od kritičara „uske političke historije“, M. Gross je navela kako je u sekcijama povijesti do 18. stoljeća na kongresu u Rimu došlo do „vrlo plodne izmjene misli, koja će svakako utjecati na budući razvoj historiografije“, što ju je zasigurno ponukalo na praćenje časopisa *Annales*, a to će 1960-ih i 1970-ih godina rezultirati i posebnim radovima o povjesničarima iz njegova kruga. Pored toga, praćenje tendencija u suvremenoj historiografiji uključivalo je nastavljanje sudjelovanja na međunarodnim kongresima historijskih znanosti, kao i pisanje prikaza o suvremenoj

172 Mirjana Gross, „Historija XIX. i XX. stoljeća na X. međunarodnom kongresu historijskih nauka u Rimu 4.-11. IX. 1955“, u: *Historijski zbornik*, god. X, 1957, str. 250.

173 Ibid., str. 256.

174 Ibid., str. 250.

175 Neven Budak navodi da se Mirjanu Gross „s pravom može proglasiti najzaslužnijim propagatorom analovskih ideja u hrvatskoj historiografiji“ („Anali u hrvatskoj historiografiji“, u: *Zbornik Mirjane Gross*, Zagreb 1999, str. 462).

njemačkoj historiografiji, poput već spominjanog časopisa *Historische Zeitschrift*, koja će uz francusku biti prilično zastupljena u knjizi *Historijska znanost*. Poveznica je pritom nastojanje za prelazenjem „okvira uske političke historije“.¹⁷⁶

Recepcija Anala kao dio zagovaranja teorijskih i metodoloških preobrazbi

Krug povjesničara oko časopisa *Annales* predstavljao je važne promjene u poimanju historije kao discipline, od znatnog širenja predmeta i subjekta istraživanja, preko suradnje sa drugim humanističkim i društvenim znanostima do niza oblikovanih koncepata i novih pristupa u cjelini. Zbog toga im se pridavao naziv „revolucije u historiografiji“¹⁷⁷ i stoga su iznimno mnogo prevedeni u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Za hrvatsku i jugoslavensku historiografiju recipiranje, prilagođavanje i nastojanje za primjenjivanjem pristupa i koncepata koje su razvili povjesničari oko Anala imalo je značajnu ulogu i zato što se na temelju Anala zagovaralo teorijske i metodološke preobrazbe matične historiografije i pokušavalo uz to ostvariti promjene i preobrazbe vlastitih historiografskih opusa. Transferiranje Anala u hrvatsku i jugoslavensku historiografiju – točno određenih aspekata koje se držalo funkcionalnim s obzirom na razvojne potrebe matične historiografije – doživljavano je ne samo kao širenje područja njezina dotadašnjeg bavljenja već kao „borba za modernizaciju povijesne znanosti“.¹⁷⁸ To se međutim odnosi na dio povjesničarki i povjesničara, prije svega one koji su zagovarali preobrazbe, stoga dakako ne znači da je svako pisanje o nekom povjesničaru kojeg vezujemo uz Anale ili prevođenje nekog njegovog djela uključivalo povezivanje s cjelokupnim krugom povjesničara oko Anala ili, štoviše, stavljanje u kontekst važnosti Anala za cjelinu historiografije, odnosno njezinih preobrazbi.

U sklopu jugoslavenske historiografije, o Analima se pisalo još u međuratnom razdoblju. Slovenski povjesničar Fran Zwitter boravio je u tom periodu u Parizu, a 1931. objavio je recenziju jedne Febvreove knjige i 1933. jedne Blochove knjige u časopisu *Geografski Vestnik* – nedugo nakon pokretanja časopisa *Annales* 1929. godine – te se zalagao za povezivanje sociologije i historije u tekstu „Sociologija in zgodovina“ iz 1937. godine.¹⁷⁹ Novi prikazi doći će 1950-ih godina. U hrvatskoj historiografiji to je prikaz jedne Braudelove knjige u suautorstvu. Iako je autoru prikaza Bogumilu Hrabaku poznato da je Braudel autor „izvanredne sinteze“ *La Méditerranée et le monde*

176 Mirjana Gross, „Stogodišnjica časopisa ‘Historische Zeitschrift’“, u: *Historijski zbornik*, god. XIII, 1960, str. 261.

177 Peter Burke, *The French Historical Revolution. The Annales School, 1929-1989*, 1991 (*Revolucija u francuskom zgodovinopisju: Anali 1929-89*, Ljubljana 1993; *Francuska istorijska revolucija: škola „Anala“ 1929-1989*, Beograd 2011).

178 Neven Budak, „Anali u hrvatskoj historiografiji. Borba za modernizaciju povijesne znanosti“, u: *Zbornik Mirjane Gross*, Zagreb 1999, str. 459-467.

179 Usp. Mirjana Gross, *Historijska znanost*, Zagreb 1976, str. 190, fusn. 8.

méditerranéen à l'époque de Philippe II,¹⁸⁰ u prikazu se ne spominju Anali niti se Braudela stavlja u taj kontekst. No izdvaja se Braudelovo upućivanje na „privrednu historiju“ i napominje kako se prethodno davala prednost „dokumentima za diplomatsko-političke odnose“ nasuprot izvorima „o svim ostalim domenima ljudske delatnosti“ te se spominje „tradicionalna historija“.¹⁸¹ Djelu se upućuju i afirmativne i kritičke ocjene, navodeći da sadrži „i sve dobre i sve loše osobine savremene građanske historiografije na Zapadu“, među ostalim i elemente po kojima „stvarno više i ne spada u građansku historiografiju, onakvu kakvu je inače znamo“. Prigovor je i što je Braudel „na mahove ubacio i po koju iskru ličnog uverenja koja ga prikazuje kao liberalnog čoveka koji se predaje razvoju stvari“, što znači da se nije spreman suprotstaviti tom razvoju. Ono čime bismo ovaj prikaz mogli povezati s radovima M. Gross o Analima svakako je navođenje širenja historiografije od političke prema ekonomskoj povijesti i drugim područjima („Opšta povezanost svih područja i svih domena aktivnosti osjeća se svuda.“¹⁸²).

Možda se može činiti, prema prvim tekstovima o Analima iz 1950-ih godina, da je okolnost da su povjesničari oko časopisa *Annales* pripadali građanskoj, a ne marksističkoj historiografiji bila otežavajuća za njihovu recepciju. Međutim budući da su neki njezini pripadnici bili više ili manje otvoreni utjecaju marksizma, to je moglo olakšati zagovaranje njihove recepcije i primjene. Vidljivo je to i u pogovoru Miroslava Brandta njegovom vrijednom prijevodu Blochova kapitalnog djela *Feudalno društvo* objavljenom u Zagrebu 1958. godine, kao prvom prijevodu u Jugoslaviji knjige nekog od povjesničara koji pripada najužem krugu Anala. U njemu je medievist Bloch predstavljen kao jedna od „najsnažnijih ličnosti u francuskoj progresivnoj historijskoj nauci između dva svjetska rata“,¹⁸³ i osnivač, zajedno s Febvreom, časopisa *Annales d'histoire économique et sociale* 1929. godine, „koji je uskoro postao jedna od najuglednijih periodičkih publikacija u svjetskim razmjerima i tribina najprogresivnije struje u građanskoj historiografiji posljednjih decenija“.¹⁸⁴

To promatranje Blocha u okviru građanske i marksističke historiografije neizbježno je sadržavalo napomene kako „Bloch nije bio marksistički historičar, bar ne u onom smislu, kako se ta oznaka obično upotrebljava“, s obzirom da „nije polazio od već stvorenog, izgrađenog materijalističkog pogleda na prirodu i društvo, i tako s ustaljene ideološke pozicije (koja je prednost, ali ponekad, u određenom smislu, i opasnost za naučenjake, rođene u socijalizmu) tražio potvrdu svoje teorije o građi, kojom se bavio.“ No njegov je znanstveni doprinos ogroman. „U tome smislu potpuno je na mjestu konstatacija sovjetskih kritičara njegova djela: 'Usprkos svim svojim nedostacima i protivurječnostima, Bloch je za cijelu visinu glave iznad reakcionarnih

180 Bogumil Hrabak, „F. Braudel - R. Romano, Navires et marchandises à l'entrée du port de Livourne (1547-1611), Paris, Armand Colin, 1951, p. 125“, u: *Historijski zbornik*, god. IX, 1956, str. 232.

181 Ibid., str. 231.

182 Ibid., str. 232.

183 Miroslav Brandt, „Marc Bloch“ (pogovor), u: Marc Bloch, *Feudalno društvo*, Zagreb 1958, str. 535.

184 Ibid., str. 538.

građanskih historičara svoga vremena.”¹⁸⁵ Brandt će pritom navesti i Sartreovo mišljenje prema kojem Bloch „pripada među one historičare, koji su – premda toga nisu svjesni, niti to deklariraju – bliski marksizmu, pa su upravo takva djela, kao što ih je pisao Bloch, zaista unaprijedila historijsku spoznaju.”¹⁸⁵ Blochovoj prihvatljivosti napose pripada i njegovo sudjelovanje u francuskom pokretu otpora i pogibija u borbi protiv nacizma.¹⁸⁶

Govoreći o samom Blochovom djelu *Feudalno društvo* Brandt niže značajne pohvale kvalitetama djela i istraživačkom, analitičkom i sintetskom doprinosu autora.¹⁸⁷ Iako je naveo Blochovu usmjerenost prema ekonomskoj i socijalnoj povijesti, snažnu komparativnost, a spomenuo je i da je u djelu *Les rois thaumaturges* („Kraljevi čudotvorci“) Bloch proučavao i „psihološke fenomene i vjerovanja“,¹⁸⁸ što znači historiju mentaliteta, Brandt nije dodatno govorio o samim Analima kao grupi povjesničara i njihovih shvaćanjima historije te pripadajućim konceptima. Blochovo djelo nije predstavljeno kao poticaj za teorijske i metodološke preobrazbe matične historiografije već prije svega kao izniman doprinos proučavanju europskog feudalizma. Stoga je Budak naveo da se Brandt, premda je kao stipendist boravio u Francuskoj i poticao prijevode francuskih povjesničara, „nikada nije otvoreno zalagao za primjenu njihove metodologije, niti je propagirao ‘školu’ *Annales* u Hrvatskoj“ te da je teško suditi o utjecaju spomenutog prijevoda Blochove knjige s obzirom da ga primjerice Nada Klaić u svojim sintezama o povijesti Hrvata u srednjem vijeku ne koristi.¹⁸⁹ To dakako jasno upozorava da je pitanje recepcije jedno, a utjecaja i primjene sasvim drugo te da to treba imati na umu za izricanje cjelovitije ocjene, čemu ću posvetiti dodatnu pozornost u sljedećem poglavlju.

Brandtov interes za Blocha kao vrsnog medievista čije je djelo nezaobilazno za bavljenje europskim feudalizmom, odnosno srednjovjekovnim feudalnim društvom, očitovao se u vlastitom znanstvenom usmjerenju upravo tom tematikom koja je oslonac njegove knjige *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka*. U njoj je naveo sljedeću zahvalu: „Malo je velikih imena svjetske medievistike kojima autor ne duguje tu zahvalnost, od H. Pirenna i M. Blocha (kojima je bio i prevodiocem) do G.

185 Ibid., str. 542.

186 Ibid., str. 535, 540. Tako je i na omotu knjige istaknuto da se Bloch kao jedan od najpoznatijih modernih francuskih povjesničara „svojom naučnom metodom (...) jako približio tezama historijskog materijalizma“ posvjedočivši „svoju naprednost (...) svojim političkim stavom za vrijeme njemačke okupacije Francuske u Drugom svjetskom ratu“, kada su ga Nijemci strijeljali 1944. kao pripadnika pokreta otpora. To je u svakom slučaju ilustrativan primjer označavanja i prisvajanja nekog autora kojeg se uvodi iz inozemnog u domaći kontekst opremom knjige i pogovorom, usp. Pierre Bourdieu, „Društveni uvjeti međunarodne cirkulacije ideja“, u: *Intelektualna historija*, Dija-log s povodom 6, prir. Branimir Janković, Zagreb 2013, str. 114-118.

187 Miroslav Brandt, „Marc Bloch“ (pogovor), u: Marc Bloch, *Feudalno društvo*, Zagreb 1958, str. 542-545.

188 Ibid., str. 537.

189 Neven Budak, „Anali u hrvatskoj historiografiji“, u: *Zbornik Mirjane Gross*, Zagreb 1999, str. 464.

Dubya, B. A. Rybakova i A. I. Neusyhina. Autor bi bio veoma sretan kad bi među čitaocima ovoga djela mogao naići makar i na dio one pažnje kojom je on sam pratio ostvarenja onih od kojih je učio.¹⁹⁰ Interes za Pirennea i Blocha svakako treba pripisati i njihovom bavljenju ekonomskom i socijalnom poviješću, napose ekonomskom. Stoga je i Brandtovo prevođenje Pirennea i Kulischera 1950-ih godina u velikoj mjeri vezano uz interes za ekonomsku povijest, što je u skladu s poticanjima ekonomske i socijalne povijesti u jugoslavenskoj historiografiji u drugoj polovici 1940-ih godina i dalje. Tako je Pirenne, kao i Bloch, predstavljen kao jedno „od najvećih imena zapadno-evropske građanske, liberalne historiografije“,¹⁹¹ uz naglašavanje određene povezanosti njegova djela s historijskim materijalizmom,¹⁹² odnosno dodatno isticanje kao posebne vrijednosti što se umjesto bavljenja političkom i vojnom poviješću usredotočio na ekonomske i društvene aspekte povijesti.¹⁹³

U prilog povjesničara oko Anala išlo je nekoliko vrijednosnih odrednica – povjesničari o kojima se sve više govori u europskoj historiografiji na raznim forumima; bavljenje, pored ostalog, ekonomskom i socijalnom poviješću (konačno, podnaslov časopisa *Annales* prilikom osnivanja 1929. godine sadržavao je ekonomsku i socijalnu povijest); mogućnosti određenog povezivanja s marksizmom. Tome dobrim dijelom i duguju prvotnu recepciju i prve transfere u hrvatsku i jugoslavensku historiografiju 1950-ih, dijelom i 1960-ih godina. Izraženija će recepcija doći međutim 1970-ih te će 1980-ih godina rezultirati i većim brojem prijevoda. Preduvjeti su dakle za slobodno korištenje povjesničara oko Anala, time i Blocha, zasigurno postojali,¹⁹⁴ no neke šire utjecaje bilo je u tom početnom recepcijskom

190 Miroslav Brandt, „Predgovor“, u: *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka*, knj. 1, Zagreb 1980, str. 10.

191 Miroslav Brandt, „Život i rad Henri Pirennea“, u: Henri Pirenne, *Povijest Evrope. Od seobe naroda do XVI stoljeća*, Zagreb 1956, str. 449.

192 Ibid., str. 455: „Neprolazna je Pirennova zasluga, što je kao građanski demokrat i liberal shvatio, da historijska zbivanja počivaju na osnovici ekonomskih snaga, koje pokreću društvo i određuju njegove perturbacije. Tu neospornu istinu, koja je u punom svom opsegu i svima konsekvencijama svojina marksističkog pogleda na historiju, prihvatio je u biti i Pirenne, stupivši tako, i bez svijesnih izjašnjavanja, faktično na put, koji nužno vodi do historijskog materijalizma. Nema sumnje, da u tom pogledu ima u njegovim djelima mnogo toga, što je još veoma daleko od materijalističkog pogleda na svijet i društvo, ali je golemi odjek i snažni utjecaj njegovih radova na zapadnoevropsku historiografiju svjedočanstvo o tome, da nauka i u uvjetima klasnoga društva, kad iskreno teži za nepristranim saznanjem, neodoljivo izlazi na putove, kojima svijesno kreće marksistička nauka.“

193 Tako i Oleg Mandić u prikazu vezuje Pirennea uz ekonomsku povijest („H. Pirenne, Histoire économique de l'Occident médiéval. Desclée de Brouwer et Cie, Bruges, 1951, str. 688“, u: *Historijski zbornik*, god. VI, 1953, str. 142-143). Tome zasigurno dugujemo prijevode Pirennea. Pored spomenutog zagrebačkog iz 1956, usp. *Srednjeveška mesta. Gospodarska in socialna zgodovina srednjeveške Evrope*, Ljubljana 1956; *Privredna povijest evropskog zapada u srednjem vijeku*, Sarajevo 1958. Treba pritom ubrojiti i: Josef Kulischer, *Opća ekonomska povijest srednjega i novoga vijeka*, sv. 1-2, Zagreb 1957.

194 Zbog toga mislim da nije na pravom tragu napomena N. Stančića da M. Gross „svoja stajališta nije mogla otvoreno iznijeti“ u prikazu iz 1957. o impresioniranosti i oduševljenosti Analima i

periodu – zbog opće teorijske i metodološke razine tadašnje historiografije – očito preuranjeno očekivati.

Nakon početne recepcije, o Analima će u Jugoslaviji objavljivati početkom 1960-ih godina B. Grafenauer i M. Gross. Knjiga Boge Grafenauera *Struktura in tehnika zgodovinske vede* objavljena u Ljubljani 1960. godine kao udžbenik čiji je cilj uvođenje u „zanat povjesničara“ – usprkos oslanjanju na francusku historiografiju i Blochovo djelo *Apologija historije ili zanat povjesničara* – nije sadržavala posebna poglavlja o povjesničarima oko Anala, kao što je to činila knjiga M. Gross *Historijska znanost* 1976. godine, iako je donosila informacije o njima. Grafenauer je u knjizi poseban naglasak stavio na povjesničara iz kruga Anala C. Morazéa i njegovo djelo o ekonomskoj historiji, što je zbog naglaska marksizma na ekonomsku povijest i u ovoj prigodi moglo pružiti dodatne mogućnosti za približavanje jugoslavenske historiografije Analima. Pritom je Grafenauer u knjizi upućivao i na Vilara kao marksističkog povjesničara.

Mirjana Gross je nakon prikaza iz 1957. godine u kojem je prvi puta spominjala Anale – u vrijeme kada je od 1954. do 1959. čekala na obranu predanog doktorata – realizirala nova istraživanja hrvatske povijesti te je 1960. godine objavila knjigu *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906-1907.*, za koju je bila i nagrađena. Analima se dakle vratila nakon u međuvremenu ostvarene postupne afirmacije kao profesionalne povjesničarke, objavivši o njima 1963. godine zaseban članak naslovljen „O francuskoj sociološkoj historiografiji“, iz kojeg je vidljivo da je sada raspolagala s mnogo detaljnijim obavijestima. Članak je objavljen u *Jugoslovenskom istorijskom časopisu*, čime se nastojalo doprijeti šire od hrvatske historiografije. Bio je to prvi zasebni članak o francuskim Analima.¹⁹⁵ Iako su pojedini povjesničari oko Anala i njihova pojedinačna djela, kao što smo vidjeli, bila i ranije poznata određenim povjesničarima u Jugoslaviji, sada je pisanje o Analima povezano s namjerama da se cjelovito informira o njima kao krugu povjesničara koji potiče poticajne rasprave u vodećim europskim časopisima. Osim toga, pripadnike Anala sada se ne navodi samo kao poznate europske povjesničare s utjecajnim djelima već se poziva da na njihovom tragu jugoslavenska historiografija i sama krene prema „novim putevima“.

Članak je stoga s jedne strane detaljno informiranje o povjesničarima vezanim uz časopis *Annales* i francusku historiografiju, a s druge kritika inozemnog i domaćeg dominiranja političke historije. Tekst započinje ocrtavanjem stanja francuske historiografije kraja 19. i početka 20. stoljeća. M. Gross navodi da nakon početnog povoljnog utjecaja na historiografiju pozitivističke sociologije (idejâ A. Comtea i H. Tainea), prije svega „kritikom empirijske, opisne historiografije“ i usmjeravanjem

diskusijama na kongresu u Rimu 1955. godine („Prof. dr. Mirjana Gross – život i rad“, u: *Zbornik Mirjane Gross*, Zagreb 1999, str. 10).

195 N. Budak („Anali u hrvatskoj historiografiji“, u: *Zbornik Mirjane Gross*, Zagreb 1999, str. 462, fusn. 5) navodi da je to „prvi važan prikaz francuske historiografije u Hrvatskoj (ujedno i u Jugoslaviji)“.

historije na socijalne i ekonomske pojave, zbog krute shematizacije u provedbi pozitivističkih ideja ponovno jača historiografija „u formi nizanja činjenica bez dubljeg tumačenja“ i „u okviru političke historije“ s naglaskom na podacima „iz političke djelatnosti ‘velikih ličnosti’“. ¹⁹⁶ Takvu „tradicionalnu historiografiju“ krajem 19. i u prvoj polovici 20. stoljeća predstavljaju u francuskoj historiografiji klasični priručnici „uske političke historije“ i povjesničari E. Lavisse i Ch. Seignobos shvaćanjem da je historija „samo realizacija dokumenata“. ¹⁹⁷ Autorica navodi prve kritike upućene tako zasnovanoj historiografiji što ih početkom 20. stoljeća donosi Berrova *Revija historijske sinteze* koju će nastaviti „grupa oko časopisa *Anali*“, odnosno „francuska sociološka historiografija“ ¹⁹⁸ sa svojim vrlo različitim izvorima i formativnim utjecajima.

Nakon prikazivanja konteksta u kojem su se formirali osnivači Anala, M. Gross je predstavila faze djelovanja „škole analista“ i navela najpoznatije predstavnike: L. Febvrea, M. Blocha, G. Lefebvrea, E. Labroussea, F. Braudela i Ch. Morazéa. Uz poznato Braudelovo djelo *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II*, posebno pritom ističe Blochovu knjigu *Apologija historije ili zanat historičara* (1949) i Febvreovu *Bitke za historiju* (1953) jer pružaju najbolji uvid u „osnovne ideje analista“, ¹⁹⁹ koje je zatim detaljno prikazala. Možemo pritom izdvojiti dvije osnovne točke što su bile važne Mirjani Gross – prije svega višestruko spominjana kritika „uske političke historije“ te zatim novi koncepti i shvaćanja historije kao discipline koje su razvijali Anali a koji predstavljaju novost za jugoslavensku historiografiju. „Glavna se bitka vodi, dakako, protiv tipične domene tradicionalne historiografije: političke i diplomatske historije ili historije događaja (...), koja se prema Braudelovoj ocjeni bavi nebitnim događajima – laganim mrežkanjem valova na površini oceana historije, dok joj dubinski tokovi ostaju nepoznati.“ ²⁰⁰ Iako je navela da „borbu analista protiv uske političke historije, a za proširenje historijske tematike, treba svakako pozdraviti“, M. Gross ističe ono što je spomenula i u prikazu iz 1957. godine, naime kako su analisti odbacivanjem političke historije „prešli u drugu krajnost“. Tome govori u prilog navođenje kako je Braudel upravo 1963. godine u časopisu *Annales* inicirao raspravu „za i protiv političke historije“.

Treba pritom spomenuti isticanje M. Gross kako je „borba analista protiv uske političke historije u osnovi napredna i humana“, čime se dotiče pitanje razgraničenja ideoloških pozicija, napose u sljedećoj rečenici u kojoj se navodi da „predstavnici uske političke historiografije redovno pripadaju konzervativnim i reakcionarnim buržoaskim krugovima, koji se, ograničavajući svoje istraživanje na samo jedan dio

196 Mirjana Gross, „O francuskoj sociološkoj historiografiji“, u: *Jugoslavenski istorijski časopis*, br. 4, 1963, str. 57-58.

197 Ibid., str. 58.

198 Ibid., str. 59.

199 Ibid., str. 61.

200 Ibid., str. 62.

bogatstva historijskog kompleksa, brane od suvremenih kretanja koja ugrožavaju njihove pozicije“.²⁰¹ S obzirom pak na odnos prema marksizmu, M. Gross je napomenula da u konceptima analista ima u određenoj mjeri i marksizma, iako je jasno vidljivo i njihovo razlikovanje, napose u izostanku upućivanja na načine proizvodnje, proizvodne odnose i klasne borbe, zbog čega „analisti nisu marksisti“,²⁰² premda su prilično otvoreni prema marksističkim povjesničarima.

I ovdje se dakle susrećemo s pitanjem mogućnosti recepcije Anala u Jugoslaviji budući da su Anali, kako se isticalo, svojom otvorenosti prema marksizmu i nesudjelovanjem u tadašnjem „sukobu Zapad-Istok“²⁰³ mogli biti pristupačni i marksistički orijentiranim jugoslavenskim povjesničarima kao i povjesničarima koji su se odmicali od marksizma. Iz toga proizlazi da pitanja okolnosti recepcije i razmjera prihvaćanja, odnosno odbacivanja Anala treba, prema mom mišljenju, tražiti izvan neposrednih ritmova „stezanja“ ili „popuštanja“ režimskog pritiska. Zbog toga je za sveobuhvatniju recepciju bilo nužno ostvariti teorijski i metodološki pomak kao preduvjet za primjećivanje i prihvaćanje kao relevantnih autora primjerice sofisticiranijih marksistički orijentiranih povjesničara poput E. Hobsbawma i E. P. Thompsona, kao i francuskih Anala i drugih ideološki više ili manje prihvatljivih povjesničara.

U članku M. Gross navedene su i kritike koje su analistima upućivali francuski, njemački i sovjetski povjesničari, a i sama je autorica spomenula ono što je smatrala proturječnostima kod škole Anala, primjerice da „obiluje kvalitetnim znanstvenim radovima ali i nejasnim, nerazrađenim deklaracijama kojima prijeti opasnost da se pretvore u fraze, interesom i sklonošću za znanstvenu diskusiju s drugim historijskim pravcima (ukoliko oni ne zastupaju usku političku historiju), ali i samohvalama koje dogmatski proglašavaju svoju 'školu' jedino spasonosnom“.²⁰⁴ No ukupni zaključak je dakako iznimno pozitivan: „Nesumnjivo je međutim da analističke ideje predstavljaju izvanredno osvježenje i da naprosto sile historičara na razmišljanje o svojoj struci i svom vlastitom radu te novim putevima koje treba tražiti. Budući da naši jugoslavenski historijski radovi umnogome nose obilježje pozitivističkog nizanja činjenica, donekle moderniziranog blijedim i neefikasnim 'garniranjem' ekonomsko-socijalnom problematikom, i nama se iz godine u godinu sve više nameće potreba da tražimo nove puteve.“²⁰⁵

Vidljivo je pritom da informiranje o inozemnim historiografijama i isticanje nekih njihovih kvaliteta neminovno sadrži i upućivanje kritika određenim obilježjima matične historiografije. Tako i iznošenje historiografskih koncepata i poimanja historije koje su razvijali Anali – čemu je posvećeno najviše prostora u članku – nije samo informiranje o važnim obilježjima povjesničara oko Anala već i mogućnost za

201 Ibid., str. 63, usp. i str. 65.

202 Ibid., str. 63, usp. i str. 60, 62, 68-70.

203 Ibid., str. 65.

204 Ibid., str. 71. U *Historijskoj znanosti* (1976, str. 193-197) M. Gross će navesti i neke druge napomene o onome što je smatrala proturječnim kod L. Febvrea.

205 M. Gross, „O francuskoj sociološkoj historiografiji“, str. 71.

iščitavanje analogija s jugoslavenskom historiografijom, ponajviše kao kritike onoga što odlikuje domaću historiografiju za razliku od predstavljane francuske. Osim već spominjane kritike uske političke historije, tu je i prenošenje zagovaranja kako bi, prema Analima, historija trebala biti teorijski fundirana, problemska, realizirana u perspektivi „dugog trajanja“ i „totalne historije“, s otvorenošću prema drugim, napose društvenim znanostima, i s interesom prema procesima i „malom čovjeku“, a ne usmjerena samo na činjenice, odnosno pojedinačne događaje i velike ličnosti.

S obzirom na ekonomsku historiju u Jugoslaviji, koja u poslijeratnom razdoblju doživljava izdvajanje u zasebnu poddisciplinu i produkcijski uspon, mogla je biti zanimljiva napomena da su analisti „često žestoko osuđivali radove bez čovjeka kao objekta, radove koji se često pojavljuju upravo unutar obrade problema iz ekonomske historije (npr. razvoj industrijalizacije bez obrade posljedica u životu ljudi), smatrajući to samo korisnom tehničkom pomoći, ali ne i vrijednim historijskim radom“. ²⁰⁶ Spomenuta je isto tako i „specifična analistička ekonomska historija, koja se prije svega služi kvantitativnom analizom tj. statističkom metodom“, ²⁰⁷ što će kasnije postupno ulaziti i u hrvatsku i jugoslavensku historiografiju.

Uz takve i slične opaske poput mišljenja da su analistički „pokušaji sinteza u usporedbi sa sintezama drugih historijskih pravaca najbolje što je historiografija dosad dala“ ²⁰⁸ – koje dodatno svjedoče o vrijednostima pridavanima zagovaranom promicanju Anala u matičnoj historiografiji te nukaju na povlačenje analogija – treba spomenuti i iznošenje napomena s kojima postupno započinje kultiviranje teorijskog mišljenja o historiji kao disciplini u hrvatskoj i jugoslavenskim historiografijama. To se odnosi na prenošenje tvrdnji koje ističu Anali da „bez teorije nema znanosti“, ²⁰⁹ kako „izvori ne sadrže gotove činjenice, da historičar treba da izvrši operacije selekcije i konstrukcije budući da traži objašnjenje u dubljim snagama i ne priznaje da je ‘vidljivi događaj’ pravi ‘historijski događaj’, koji historičar mora prvo klasificirati kao takav“, ²¹⁰ kao i da „često ističu da se historija ne piše samo s izvorima nego i sposobnošću historičara da ‘nađe’ i razumije ljudske realnosti iz prošlosti“. ²¹¹ Zbog svega navedenog, zaključno treba reći da članak M. Gross nije samo upućivanje na Anale već je i teorijsko i metodološko zagovaranje preobrazbi matične historiografije. Iako je dakle recepcije povjesničara oko Anala bilo i prije njezinih tekstova, M. Gross ih sada naglašeno vezuje upravo uz zagovaranje teorijskih i metodoloških preobrazbi tadašnje hrvatske i jugoslavenske historiografije. ²¹²

206 Ibid., str. 64.

207 Ibid., str. 61, fusn. 10.

208 Ibid., str. 68.

209 Ibid., str. 63.

210 Ibid., str. 67.

211 Ibid., str. 68.

212 I sama će autorica desetljeće kasnije navesti da je nakon X. međunarodnog kongresa historijskih znanosti u Rimu 1955. godine započela početkom 1960-ih godina „razmišljati o poticajima i za našu historiografiju“, što je rezultiralo člankom „O francuskoj sociološkoj historiografiji“ 1963.

No vezivanje uz zagovaranje preobrazbi tada ipak nije dominantno u recepciji Anala. Nakon prikazâ iz 1950-ih, prijevoda Blochova *Feudalnog društva* 1958. i tekstova o Analima 1960-ih godina, u 1970-ima se – prije njihova intenzivnijeg prevođenja 1980-ih godina – izdvaja važan prijevod spomenute Blochove *Apologije historije ili zanata povjesničara* i Dubyjeva teksta o historiji mentaliteta u publikaciji Trećeg programa Radija Beograd 1970. godine, kao i opsežne Le Goffove *Srednjovekovne civilizacije zapadne Evrope* u Beogradu 1974. godine. Ističući u kratkoj uvodnoj riječi „veoma originalnu i sugestivnu autorovu viziju srednjovekovnog Zapada“,²¹³ Sima Ćirković navodi da je Le Goff zahvaljujući oslanjanju na moderne društvene znanosti predstavio „veoma raznolike aspekte srednjovekovnog života do XIII veka“, počevši „od načina ishrane i poljoprivrednih tehnika do osobenosti mentaliteta i srednjovekovnog poimanja vremena“. Stoga Ćirković u kontekstu matične historiografije ističe sumnju „da se čitalac ikada sreo sa knjigom o jednoj davnoj civilizaciji u kojoj su pokrenuta tako mnogobrojna i tako moderna pitanja“.

Ćirković međutim u tom kratkom uvodu ne spominje Anale ili druge povjesničare pored Le Goffa, zbog čega nema ni zagovaranja preobrazbi, niti se Anali pritom javljaju kao sredstvo poticanja dubljih preobrazbi. To je dakako razumljivo jer su postojale različite funkcije prenošenja Anala iz francuskog u jugoslavenski kontekst. U Ćirkovićevom primjeru to je prenošenje vrhunskog historijskog djela koje pruža „proširenje vidokruga, intelektualno obogaćenje“,²¹⁴ odnosno stručni napredak, napose u vidu novog pogleda na srednjovekovnu povijest, o čemu svjedoči i sljedeći navod: „Napredak u istorijskim studijama ne postiže se samo otkrivanjem novih po-jedinosti, već i sagledavanjem i misaonim prožimanjem beskrajne složenosti jednog minolog sveta.“²¹⁵ Premda nije bilo direktnog zagovaranja, i tu se čitatelju mogla nadavati (kritička) analogija s domaćom historiografijom.

Kao te 1974. godine, i 1980-ih, 1990-ih godina i dalje, djela pojedinih povjesničara oko Anala prevodit će se kao primjer vrhunske historiografije, često kao upućivanje na važne europske povjesničare koji šire dotadašnje perspektive i znače napredak struke, o čemu sam prethodno govorio kao sastavnoj odrednici unutarnje dinamike svake historiografije. No neovisno od tome jesu li Anali služili kao osnova i dodatni argument zagovaranja opsežnijih teorijskih i metodoloških preobrazbi, njima su nerijetko pridruživane direktne ili indirektne poruke upućivane matičnoj historiografiji. Zbog toga su se Anali prenosili iz inozemnog konteksta s dodatnim značenjem koje su tom prilikom dobivali s obzirom na dominantna obilježja historiografskog konteksta u koji ih se unosilo.

godine. Mirjana Gross, „Lucien Febvre, živa misao jednog historičara“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 1973, str. 104, fusnota 2. Iako je upotrijebila riječ „poticaji“, neosporno je riječ o bitno angažiranijem zagovaranju preobrazbi.

213 Sima M. Ćirković, „Reč čitaocu“, u: Jacques Le Goff, *Srednjovekovna civilizacija zapadne Evrope*, Beograd 1974, str. 15.

214 Ibid., str. 16.

215 Ibid., str. 15.

Dinamika prisutnosti i odsutnosti zagovaranja teorijskih i metodoloških preobrazbi u određivanju zadataka hrvatske historiografije

Premda su za M. Gross Anali bili važan medij zagovaranja općih preobrazbi matične historiografije, posebice prema širenju područja bavljenja izvan „uske političke historije“, to se načelno zagovaranje uvijek odnosilo i na neke konkretne zadatke hrvatske i jugoslavenske historiografije. Tako je zagovaranje preobrazbi koje možemo pratiti krajem 1960-ih godina – u nizu njezinih tekstova objavljenima od 1967. do 1971. godine u različitim periodičkim publikacijama koje nisu samo historiografske provenijencije – bilo povezivano s različitim problemima suvremene hrvatske i jugoslavenske historiografije, poput institucionalne organizacije znanstvenog rada i nastave povijesti u školama. Primjerice, u tekstu „Prilog diskusiji o problemima i zadacima historiografije najnovijeg razdoblja“, objavljenom 1967. godine u časopisu *Naše teme*, autorica navodi da – budući da je historiografija „najnovije povijesti“ (19. i 20. stoljeća) suviše usmjerena na političku povijest, dok zaostaje obrada ekonomsko-društvene problematike – „postoji akutna potreba sistematske organizacije znanstvene naobrazbe mladih kadrova s posebnim obzirom na njihovu kvalifikaciju za obradu svih područja ljudskog života, a ne samo političke povijesti“.²¹⁶

Slično tom tekstu, i u novinskom članku u *Vjesniku* 1969. godine povodom „Dvadeset godina Povijesnog društva Hrvatske“, o čemu je već bilo riječi, M. Gross je u svojim zapažanjima o razvoju hrvatske historiografije napomenula da je hrvatska historiografija postupnim poslijeratnim institucionalnim i kadrovskim pomacima kao i znanstvenim rezultatima pružila solidnu osnovu „za buduću sintezu povijesti hrvatskog naroda“. Preduvjet tome je proces prelaska „od uske političke povijesti (koja daje pečat svakoj mladoj historiografiji), doduše s već jasno zacrtanim elementima proučavanja društvene strukture i ekonomskog razvoja, na obradu svih područja ljudskog života u prošlosti“.²¹⁷ Ističem pritom kako je M. Gross u svojim kritikama dominacije političke historije sada otišla korak dalje od početnog navođenja potrebe proučavanja i ekonomske i socijalne povijesti – što su i sami akteri socijalističkog razdoblja navodili kao postupno ostvareni pomak prema tim područjima u dvadesetak godina poslijeratne historiografije – upućujući sada k tome na „obradu svih područja ljudskog života“.

Ta će se vrsta zagovaranja teorijskih i metodoloških preobrazbi hrvatske historiografije kontinuirano javljati i u drugim tekstovima M. Gross tih godina,²¹⁸ a našla

216 Mirjana Gross, „Prilog diskusiji o problemima i zadacima historiografije najnovijeg razdoblja“, u: *Naše teme*, br. 2, 1967, str. 216.

217 Mirjana Gross, „Dvadeset godina Povijesnog društva Hrvatske“, u: *Vjesnik*, 14. 1. 1969, str. 5.

218 Mirjana Gross, „Ne više kao privjesak“, u: *Dometi*, 7, 1969, str. 17: „Naša se historiografija 19. stoljeća još uvijek bavi uskom političkom povijesti, ona tek prvim skromnim elementima obrade ekonomske problematike i društvene strukture nagovještava svoj put prema istraživanju društvene povijesti koja bi idealno trebala obuhvatiti sva područja ljudske djelatnosti“; „Hrvatska historiografija na prekretnici?“, u: *Kritika*, 14, 1970, str. 651: „Hrvatska historiografija još nije učinila

je mjesta i u novopokrenutom *Časopisu za suvremenu povijest* Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu 1969. godine, u kojem je M. Gross član uredništva, čiji program isto tako zagovara postupno širenje „istraživanja na različita područja društvenog života“.²¹⁹ Uz uredništvo u *Časopisu za suvremenu povijest*, M. Gross je deset godina bila predsjednica Povijesnog društva Hrvatske, a od 1971. godine i redovita profesorica Filozofskog fakulteta u Zagrebu, te s nizom radova već prilično etablirana povjesničarka. Svojim je funkcijama i statusom u historijskom polju bila dakle u poziciji koja joj je omogućavala dodatno promoviranje teorijskih i metodoloških preobrazbi što ih je zagovarala, primjerice potičući objavljivanje doktorandskih priloga o aktualnoj teorijskoj i metodološkoj problematici u *Časopisu za suvremenu povijest*.

No ako se sinkronijski zaustavimo upravo u razdoblju oko spomenute 1971. godine, moguće je zamijetiti različite naglaske prilikom govora o pojedinim zadacima hrvatske historiografije, među njima i one u kojima izostaje navođenje teorijske i metodološke problematike i zagovaranja preobrazbi. Primjerice tekst „Narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija u Hrvatskoj, velika tema i zadaća hrvatske historiografije“ (kao uvod tematu u *Časopisu za suvremenu povijest*), mladog povjesničara Ivana Jelića, zaposlenika Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu koji je doktorirao radom „Komunistička partija Hrvatske 1937-1941.“ 1970. godine,²²⁰ pripada onim temama koje je režim poticao i na kojima je temeljio svoj legitimitet. U tekstu se navode nastojanja da se povijest NOB-a i socijalističke revolucije uspostavi kao znanstvena istraživačka cjelina kojom će se baviti profesionalni povjesničari – a ne samo sudionici zbivanja i publicisti – koji će koristiti arhivsku građu i čiji će se rad organizacijski i institucionalno unapređivati i voditi prema sintezi. Cilj je dakle ostvariti historiografski pomak i znanstveni napredak u tom istraživačkom području. Iako autor napominje da je s istraživanjem društvenih skupina u ratu i revoluciji „povezan i problem primjene drugih, prvenstveno socioloških, metoda u istraživanju, jer su postojeće, koje su uobičajene u našoj historiografiji, očigledno nedovoljne“ te kako bi „upoznavanje s novom metodologijom historiografskih istraživanja“ trebalo biti „osnovno obilježje znanstvenog razvoja budućih

odlučan korak prema proučavanju šire društvene problematike u prošlosti. Ona je proširenjem svog područja istraživanja uglavnom u okviru političke povijesti, a u posljednje vrijeme i na neka ekonomska pitanja, stvorila tek pretpostavke za obradu bitnih vidova razvoja društva u prošlosti.“ I tekst „Novim stazama u proučavanju razvoja malih evropskih nacija“ (u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1970, str. 167) spominje „izlaz iz dosad uhodanih staza uske političke problematike prema obradi što širih područja društvenog života“, kao što i u tekstu „Ostvarenje želja“ (u: *Hrvatsko sveučilište*, 18. ožujka 1971, str. 9) navodi istraživanje „različitih područja ljudskog života u prošlosti“, odnosno „hrvatskog društva u cjelini ili široko shvaćene kulturne povijesti“.

219 „Uvodna riječ“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, god. 1, br. 1-2, 1969, str. 5.

220 Stjepan Matković, „Jelić, Ivan“, u: *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 6, Zagreb 2005, str. 433-434.

kadrova, koji se opredijele za proučavanje NOB-a i revolucije“,²²¹ teorijska i metodološka pitanja, odnosno zagovaranja teorijskih i metodoloških preobrazbi još uvijek nisu u prvom planu teksta kojim dominiraju naznačena nastojanja za znanstvenim i profesionalnim profiliranjem teme i unapređivanjem njezine obrade.²²²

I predavanja Marka Kostrenčića o historiografiji govore o temama i interpretacijama koje pripadaju važnim ideološkim naglascima sistema, inzistirajući pritom na podjeli na buržoasku i socijalističku historiografiju, premda ta razdioba u hrvatskoj historiografiji u praksi ne vrijedi. O navedenom je govorio u tekstovima „Stara baština i novi putovi“ 1948. godine,²²³ „Zadaci naše historiografije“ 1961. godine,²²⁴ „Filozofija historije i njezini problemi“ 1967. godine,²²⁵ „Historiografija na prekretnici“ 1973. godine²²⁶ i „Historiografija danas“ 1976. godine.²²⁷ U njima je razlagao dosege i ograničenja „buržoaske historiografije“ i razvijao ideju kako bi se „socijalistička historiografija“ umjesto narodima trebala baviti poviješću čovječanstva. Iako spominje i teoriju historije, vidljivo je da su njegova razmatranja zapravo usmjerena na filozofiju historije. Premda u tekstovima izriče opravdane napomene o pretežno usredotočenosti historiografije na nacionalnu povijest i upozoravanja na važnost bavljenja teorijom historije i pretpostavkama koje utječu na povjesničare u izboru istraživačkih tema i njihovo različito tumačenje, formuliranje zadataka historiografije u vidu pružanja opće povijesti čovječanstva na podlozi historijskog materijalizma nije moglo biti konkretan i funkcionalan poticaj hrvatskim povjesničarima.

Kostrenčićevi tekstovi jesu dakle zagovarane preobrazbe historiografije – iako više u domeni filozofije historije i općenitog razmatranja nego kao zagovarane teorijskih i metodoloških preobrazbi na temelju tendencija u suvremenoj historiografiji ili na konkretnoj analizi razvoja hrvatske i jugoslavenske historiografije – koje međutim svojom općenitošću nije moglo ostvariti utjecaj. Bez obzira što je zauzimao statusne akademske pozicije – član uredništva *Historijskog zbornika* na početku njegova izlaženja 1948-1949. godine, rektor Sveučilišta u Zagrebu 1949-1950. godine, akademik, voditelj Historijskog instituta Akademije osnovanog 1948. godine i

221 Ivan Jelić, „Narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija u Hrvatskoj, velika tema i zadatak hrvatske historiografije“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, god. 3, br. 2-3, 1971, str. 13.

222 To nije slučaj primjerice ni s okruglim stolom „Rasprava o problemima pisanja sinteze povijesti radničkog pokreta u Hrvatskoj“, objavljena u *Časopisu za suvremenu povijest*, god. V, br. 3, 1973, str. 113-160. Tako je M. Gross u diskusiji (str. 136) istaknula: „Radujem se što je u tom programu, doduše vrlo stidljivo, nagoviješten sociološki pristup. Međutim, kada se prilazi njegovoj razradi, on se gubi. Program se dalje kreće u okviru događajne političke povijesti.“

223 Marko Kostrenčić, „Stara baština i novi putovi“, u: *Historijski zbornik*, 1948, str. 11-24.

224 Marko Kostrenčić, „Zadaci naše historiografije“, u: *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije*, vol. 3, 1961, str. 5-22.

225 Marko Kostrenčić, „Filozofija historije i njezini problemi“, u: *Rad JAZU*, 347, 1967, str. 67-76.

226 Marko Kostrenčić, „Historiografija na prekretnici“, Predavanja, sv. 5, *Historijski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Zagreb 1973, str. 3-13.

227 Marko Kostrenčić, „Historiografija danas“, Predavanja, sv. 44, *Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti*, Zagreb 1976, str. 5-24.

potpredsjednik Jugoslavenske akademije 1957-1958. godine – izostanak historio-
 grafskog utjecaja uvelike je određen time što je Kostrenčić bio pravni povjesničar i
 profesor na Pravnom fakultetu, a primjerice 1973. godine, kada je održao predavanje
 „Historiografija na prekretnici“, bio je gotovo već devedesetogodišnjak (r. 1884).²²⁸

Kostrenčiću su zbog kritiziranja „buržoaskе historiografije“ pisane u „nacional-
 nim i nacionalističkim okvirima“²²⁹ – odnosno zbog tretiranja nacija i nacionalizma
 – bili tada upućivani pojedinačni prigovori,²³⁰ koji će početkom 1970-ih godina biti
 usmjereni i prema drugim akademskim povjesničarima. Ti su se prigovori odnosili
 na one povjesničare što su ih upućivači kritika smatrali podržavateljima tema i inter-
 pretacija ideološki važnih sistema. Time dolazimo do problematike odnosa prema
 akademskoj hrvatskoj historiografiji tijekom hrvatskog proljeća, po kome se taj po-
 kret ne ogleda samo kao reformistički već, preko dijela pojedinaca koji su se u njega
 uključili kritizirajući akademsku historiografiju, i kao mjesto privilegiranja naciona-
 lizma, što se u poimanju hrvatske povijesti očitovalo kroz njezinu nacionaliziranu in-
 terpretaciju. To je dobrim dijelom slabilo argumentacijsku težinu i opravdanost upu-
 ćivanih kritika, a – budući da se hrvatsko proljeće često navodi kao svojevrсни uvod
 u stjecanje neovisnosti početkom 1990-ih – moguće je ukazati i na slične obrasce
 pristupanja hrvatskoj povijesti u 1990-im godinama.

Gledano iz perspektive preobrazbi, i tijekom hrvatskog proljeća, odnosno počet-
 kom 1970-ih godina, zahtijevale su se preobrazbe hrvatske historiografije. U mediji-
 ma su se javljali glasovi koji su prozivali akademsku historiografiju kako nije ispunila
 svoju zadaću, što je izazivalo snažnu javnu pozornost. Nije se pritom radilo samo o po-
 znatom Kulundžićevom neprimjerenom osobnom napadu na Jaroslava Šidaka,²³¹ već
 i o drugim prozivanjima koja su dolazila izvan historijskog polja. I njih je komentirao
 Šidak u svom predavanju o „Hrvatskoj historiografiji – njezinom razvoju i današnjem
 stanju (1971)“ smatrajući da su iskoristili Kulundžićev „osobni obračun“, zavijen

228 Hodimir Sirotković, Mladena Tkalčević, „Kostrenčić, Marko“, u: *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 7, Zagreb 2009, str. 698-699. Usp. Magdalena Najbar-Agičić, *U skladu s marksizmom ili činjenicama. Hrvatska historiografija 1945-1960.*, Zagreb 2013, str. 161-166.

229 M. Kostrenčić, „Historiografija na prekretnici“, 1973, str. 11.

230 Usp. Jozo Ivičević, „Marka Kostrenčića pouka o patriotizmu i nacionalizmu“, u: *Kolo*, god. 8, br. 4, 1970, str. 475-479.

231 Zvonimir Kulundžić, *Tragedija hrvatske historiografije*, Zagreb 1970. Jaroslav Šidak je na to od-
 govorio člankom „Sračunata taktika dezinformiranja i prešućivanja“ (*Vjesnik*, 31. ožujka 1970), a
 na članak Drage Tovića „Čije su ruke čiste?“, na tragu Kulundžićevih optužbi (*Vjesnik u srijedu*,
 15. travnja 1970) člankom „O znanstvenoj istini i lažnim mitovima“ (*Vjesnik u srijedu*, 29. travnja
 1970). I drugi su povjesničari odgovorili, bilo skupno („Izjava Upravnog odbora Povijesnog dru-
 štva Hrvatske“, *Vjesnik*, 31. ožujka 1970; „Pismo grupe povjesničara drugu Mirku Božiću, pred-
 sjedniku Prosvjetno-kulturnog vijeća Sabora SRH“, *Vjesnik*, 28. travnja 1970), bilo pojedinačno.
 O tim raznim reakcijama usp. Dragutin Pavličević, „Tragedija hrvatske historiografije‘ ili ‘lažne
 uzbune’?“, u: *Jaroslav Šidak i hrvatska historiografija njegova vremena: zbornik radova sa znanstve-
 nog skupa održanog u Zagrebu 25. i 26. studenog 2011.*, D. Agićić, B. Janković ur., Zagreb 2012, str.
 53-56. i Franko Mirošević, „Moja sjećanja na profesora Jaroslava Šidaka“, u: *Ibid.*, str. 59-63.

„plaštem tobože ugroženih ‘hrvatskih svetinja’“,²³² za isticanje nedostataka hrvatske historiografije, pri čemu se osvrnuo na Ivu Frangeša, Dubravka Jelčića, Zvanu Črnju i druge. Šidak su posebno zasmatala prozivanja na Kulundžićevom tragu što ih je u članku „Službouljudni povjesničari“ (*Vjesnik*, 9. veljače 1971) izrekao Dubravko Jelčić napadajući „naše oficijelne povjesničare“, odnosno „profesore hrvatske povijesti na zagrebačkom Sveučilištu“ smatrajući kako se bave sporednim povijesnim podacima.²³³ Dok je Šidak u potpunosti odbacio kritike, M. Gross se nasuprot tome načelno slagala s kritikom da hrvatska historiografija nije ispunila svoju društvenu ulogu, imajući dakako pritom u vidu ne nacionaliziranu preobrazbu hrvatske historiografije već teorijsku i metodološku, u skladu s njezinim zagovaranjima preobrazbi početkom 1970-ih godina. No takvo načelno slaganje M. Gross iskorišteno je da se njezin članak znakovita naslova „Hrvatska historiografija na prekretnici?“ iz 1970. godine upotrijebi opremom „Pripomena uredništva“ u kojoj se navodi da „hrvatski povjesničari nisu uspjeli ispuniti dug prema vremenu i svome narodu“.²³⁴

O „Nedostacima i zadacima hrvatske povijesne znanosti“ pisao je 1971. godine i Trpimir Macan, mladi povjesničar koji je od 1965. radio u Leksikografskom zavodu u Zagrebu te 1971. doktorirao i objavio pregled *Povijesti hrvatskog naroda* koji je uskoro potom povučen iz prodaje.²³⁵ Osim toga, za prikazivanje pozicije iz koje je Macan u navedenom tekstu iz 1971. godine govorio o historiografiji treba imati u vidu i njegovo isticanje da se nalazi „na rubu stručnog života, nekako izvan stručnih organizacija pa i izvan izravnoga povjesničarskog kruga“. U tom, u cjelini umjerenom i uravnoteženom, tekstu Macan ne iznosi kritike hrvatske historiografije kakve su joj upućivali drugi koji su se uključili u hrvatsko proljeće, polazeći suprotno tome od pretpostavke kako se „stanovito stanje ne može na prečac izmijeniti žestinom riječi“.²³⁶ No ipak je moguće pronaći napomenu da „svi povjesničari u svakom trenutku ne moraju podlijevati samo ispitu svoje profesionalne savjesti, nego i sudu svojega naroda“ te da „moraju biti neprekidno svjesni da su i pripadnici svojeg naroda za koji pišu“,²³⁷ što je sukladno kritičarima tadašnjih akademskih povjesničara i dodatno svjedoči o nacionaliziranim poimanjima profesije povjesničara javno izricanima tijekom hrvatskog proljeća.

Premda je naveo da se „pokazalo da hrvatski povjesničari, koji proučavaju političku povijest, sami nisu kadri dati sintezu hrvatske prošlosti u cjelovitosti svih njezinih sastavnica, unatoč nastojanju da klasičnu političku povjesnicu prošire barem

232 Jaroslav Šidak, „Hrvatska historiografija – njezin razvoj i današnje stanje (1971)“, u: *Historijski zbornik*, 1970-1971, str. 19.

233 Ibid., str. 17. Bavljenje nevažnim detaljima prigovor je i Kostrenčića u spomenutim predavanjima, ali iz perspektive socijalističke historiografije.

234 Mirjana Gross, „Hrvatska historiografija na prekretnici?“, u: *Kritika*, 14, 1970, str. 642.

235 „Macan, Trpimir“, u: *Hrvatska enciklopedija*, sv. 6, Zagreb 2004, str. 719.

236 Trpimir Macan, „Nedostaci i zadaci hrvatske povijesne znanosti“, u: *Kritika*, br. 17, ožujak-travanj 1971, str. 325.

237 Ibid., str. 326.

društveno-gospodarskom sastavnicom“,²³⁸ takva teorijska i metodološka pitanja ipak nisu u prvom planu teksta o „nedostacima i zadacima“ hrvatske historiografije, odnosno predstavljena su tek kao jedan od njezinih „nedostataka“. To posebno vrijedi za druge autore koji su za vrijeme hrvatskog proljeća zagovarali nužne promjene hrvatske akademske historiografije, ali uopće nisu spominjali teorijska i metodološka pitanja. Njihovi su kritički tekstovi te drugi objavljivani radovi i djela imali naravno svoje društveno i političko značenje kao kritika dominantne ideologije, pri čemu povjesničari ipak ne bi trebali zanemariti i s time nerijetko povezan različit raspon nacionalizirane interpretacije hrvatske povijesti podvrgnute naciji. K tome je izostavljanje teorijsko-metodološkog aspekta značilo neuključivanje u poticanje kvalitativnih preobrazbi hrvatske historiografije.

Teorijska i metodološka pitanja nije spominjao ni J. Šidak u spomenutom predavanju o historiografiji 1971. godine u kojem je osuđivao napade na historiografiju tijekom hrvatskog proljeća – kao i one koji su dolazili od komunističkih političara 1971. godine²³⁹ – uzdajući se u napredak historiografije zadržavanjem njezinih profesionalnih standarda, a ne dodatnim zagovaranjem teorijskih i metodoloških preobrazbi. Naravno, neovisno od toga, Šidakova uloga u historijskom polju, pored ostalog u inzistiranju na znanstvenim normama – kako u kritici određenih nedovoljno utemeljenih marksistički usmjerenih generalizacija i interpretacija, tako i nacionaliziranih tumačenja hrvatske povijesti – jest neosporna. Međutim tada je zagovaranje teorijskih i metodoloških preobrazbi te određivanje prema njima postupno dolazilo sve više na dnevni red. U tom razdoblju to je napose vidljivo u tekstovima Mirjane Gross.

M. Gross će u svoja zagovaranja s početka 1970-ih godina, pored poticanja obrade ne samo ekonomske i socijalne povijesti uz političku već i što više područja društvene zbilje, unijeti dodatne naglaske – odnos historije i društvenih znanosti. U prikazu „Neke teme suvremene historiografije u svjetlu XIII međunarodnog kongresa povijesnih znanosti u Moskvi (16-23. kolovoza 1970)“ izdvojila je sekciju metodologije povijesti naslovljenu „Povjesničar i društvene znanosti“ kao dokaz da je odnos historije i društvenih znanosti, prema njezinom sudu, „prvi i osnovni problem suvremene historiografije, možda i njezino: biti ili ne biti!“²⁴⁰ Da je M. Gross taj odnos vrlo dramatično doživjela – kao što je 1990-ih i 2000-ih godina doživjela postmodernizam i dekonstrukciju historije²⁴¹ – svjedoče i sljedeće njezine riječi: „Među povjesničarima zvona zvone na uzbunu! Hoće li historiografija naći svoje mjesto u suvremenom društvu okrenutom prema budućnosti? (...) Danas svatko tko zasluškuje ime povjesničar mora dići glavu od svog radnog stola i osluškiivati buru. Svatko

238 Ibid., str. 328.

239 J. Šidak, „Hrvatska historiografija – njezin razvoj i današnje stanje (1971)“, str. 20.

240 Mirjana Gross, „Neke teme suvremene historiografije u svjetlu XIII međunarodnog kongresa povijesnih znanosti u Moskvi (16-23. kolovoza 1970)“, u: *Nastava povijesti*, br. 1, 1970-1971, str. 47.

241 Mirjana Gross, *Suvremena historiografija*, Zagreb 1996, str. 322-342; „Dekonstrukcija historije ili svijet bez prošlosti“, u: *Historijski zbornik*, god. 62, br. 1, Zagreb 2009, str. 165-194.

mora postati 'teoretičar' i upoznati se s metodama društvenih znanosti razmišljajući o tome može li i dalje raditi kao dosada."

Pri tome je smatrala da je na kongresu prevladalo mišljenje „da se isključivo klasičnim metodama povijesne znanosti više ne može zadovoljiti suvremena potreba istraživanja svih područja društvenog i ljudskog života u prošlosti, stoga treba primijeniti i metode društvenih znanosti u onoj mjeri i do one granice koje odgovaraju mogućnostima istraživanja povijesnih fenomena“.²⁴² Pod metodama društvenih znanosti napose je izdvojena kvantitativna metoda.²⁴³ U svom prikazu moskovskog kongresa M. Gross posebnu pozornost posvetila je referatu poznatog njemačkog povjesničara Theodora Schiedera jer „sama činjenica da je taj ugledni njemački povjesničar, koji se još prije nekoliko godina kretao u okviru tradicionalne njemačke povijesti ideja (*Geistesgeschichte*), postao pobornik suradnje i međusobne dopune društvenih i povijesnih znanosti, govori o tome da je problem odnosa povjesničara i društvenih znanosti akutan i za one povijesne škole koje nisu tradicionalno bliske sociologiji kao npr. francuska sociološka škola“.²⁴⁴

U sklopu zagovaranja preobrazbi, M. Gross je osim rada sekcije za metodologiju povijesti detaljnije izvijestila i o radu na povijesti društvenih pokreta i društvenih struktura „jer naša historiografija stoji vrlo slabo s obradom društvenih struktura u prošlosti“. Uz ekonomskog povjesničara E. Labroussea, već spominjanog u tekstovima o francuskim Analima, kao i druge povjesničare, posebno je bilo govora o istraživanjima francuskog povjesničara A. Soboula o seljačkim pokretima, feudalizmu i prijelazu iz feudalnog u kapitalističko društvo. O tim će temama Soboul kasnije biti i prijevodno zastupljen u jugoslavenskoj historiografiji, pored već prevedene knjige *Francuska revolucija* 1963. godine, o čemu će biti više riječi u četvrtom poglavlju. Navod kako iz Soboulova istraživanja proizlazi obvezanost historije „da teži prema definicijama i 'konceptualizacijama'“²⁴⁵ još je jedan primjer da su tekstovi M. Gross osim informiranja o tendencijama u suvremenoj historiografiji i zagovaranja teorijskih i metodoloških preobrazbi matične historiografije pridonosili kultiviranju teorijskog razmatranja historije kao discipline, što u hrvatskoj i jugoslavenskoj historiografiji početkom 1970-ih godina još uvijek nije bilo dovoljno rašireno.

Upoznavanje s radom moskovskog kongresa nametnulo je M. Gross odnos povjesničara prema društvenim znanostima kao vodeći teorijski i metodološki problem

242 M. Gross, „Neke teme suvremene historiografije u svjetlu XIII međunarodnog kongresa povijesnih znanosti u Moskvi (16-23. kolovoza 1970)“, str. 47.

243 O društvenim znanostima i primjeni kvantitativne metode u sklopu proučavanja nacija i nacionalizma M. Gross pisala je tada i u tekstovima „Novim stazama u proučavanju razvoja malih evropskih nacija“ (*Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1970, str. 167-173) i „Neka obilježja novije literature o 'nacionalizmu' na engleskom jezičnom području“ (*Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1971, str. 137-151).

244 M. Gross, „Neke teme suvremene historiografije u svjetlu XIII međunarodnog kongresa povijesnih znanosti u Moskvi (16-23. kolovoza 1970)“, str. 48.

245 Ibid., str. 49.

historijske znanosti 1970-ih godina, koji je njezinim tekstom tako i predložen hrvatskoj i jugoslavenskoj historiografiji. Stoga će mu u narednim tekstovima posvetiti središnju pozornost, što će se napose očitovati u njezinoj knjizi *Historijska znanost* 1976. godine, a o toj je problematici pisano tada i u jugoslavenskoj historiografiji.²⁴⁶ M. Gross će, s tim u vezi, postupno sve više zagovarati potrebu proučavanja „društvene strukture“ i taj će pojam – uz strukturalnu historiografiju – biti neizostavan dio njezinih tekstova o suvremenoj historiografiji i teoriji i metodologiji historije 1970-ih i 1980-ih godina, predstavljen na temelju sustavnog praćenja napose francuske i njemačke historiografije. To je vidljivo u još jednom njezinom tekstu o francuskim Analima „Lucien Febvre, živa misao jednog historičara“ iz 1973. godine, povjesničaru kojem je posvetila izrazitu pozornost, napose zbog njegova djela *Combats pour l'histoire*,²⁴⁷ čijem se čitanju vratila na poticaj recentne knjige o Febvreu njemačkog povjesničara Hans-Dietera Manna iz 1971. godine. Izdvojila je pritom važnost uloge Anala u potiskivanju tzv. tradicionalne historiografije i nastojanju historije da „obuhvati sva područja društvenog života u prošlosti“,²⁴⁸ ali i značenje za tada aktualno pitanje odnosa historije i društvenih znanosti.

Članak o Febvreu objavljen je u *Časopisu za suvremenu povijest* u kojem je M. Gross bila u uredništvu, što se osjetilo u povećem broju tekstova o teorijskim i metodološkim temama. Osim što su poslijediplomski studenti na njezin poticaj pisali prikaze znanstvenih skupova i knjiga o tim temama, u časopisu je 1974. pokrenuta rubrika „Problemi metodologije povijesti“, odnosno „Problemi metodologije historije“, u kojoj se prvi objavljeni tekst francuskog povjesničara F. Fureta odnosio upravo na primjenu kvantitativnih metoda u historijskoj znanosti,²⁴⁹ izdvojen dakako zbog aktualnosti odnosa historije i društvenih znanosti. U *Časopisu za suvremenu povijest* objavljena su zatim 1974. i 1975. godine dva članka M. Gross: „Opravdanja tradicionalne historije i počeci njene krize potkraj 19. i na početku 20. stoljeća“²⁵⁰ i

246 Usp. „Istorija i druge nauke“, u: *Treći program Radio-Beograda*, Proleće 1971, str. 305-497.

247 Knjiga koja nije prevedena na hrvatski jezik, kao ni jedno drugo Febvreovo djelo, dok je kao *Borba za istoriju* prevedeno na srpski 2004. i kao *Boj za zgodovino* na slovenski 2015. Od drugih knjiga prevedene su na srpski *Jedna sudbina Martin Luter* 1996. i *Ljubav sveta, ljubav profana. Oko Hep-tameronu* 2015. godine.

248 Mirjana Gross „Lucien Febvre, živa misao jednog historičara“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 1973, str. 107.

249 François Furet, „Od povijesti-priče do povijesti-problema“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1974, str. 95-100. U toj će rubrici, uz priloge M. Gross i drugih, napose mladih hrvatskih povjesničara, biti objavljeni prijevodi tekstova inozemnih autora: M. Mitterauera „O položaju ekonomske i socijalne historije u Austriji“ (br. 2, 1975, str. 61-70), E. J. Hobsbawma „Revolucija“ (br. 2-3, 1976, str. 51-80), G. Schödlu „Pruska-Njemačka i saveznonjemačka historijska znanost“ (br. 1, 1978, str. 41-69), F. Braudela „Historija i društvene nauke. Dugo trajanje“ i P. Vilara „Marksistička historija, historija u izgradnji“ (br. 2, 1983, str. 99-122 i 123-151).

250 Mirjana Gross, „Opravdanja tradicionalne historije i počeci njene krize potkraj 19. i na početku 20. stoljeća“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 1974, str. 93-114.

„Historija i društvene znanosti“.²⁵¹ Oba ova članka prve su verzije odabranih poglavlja iz rukopisa knjige *Historijska znanost* koja je čekala na objavljivanje.²⁵² Za prethodno objavljivanje u časopisu kao najava knjige odabrana su dva članka koja dobro zrcale dotadašnji rad M. Gross na teorijskoj i metodološkoj problematici, kako u vidu kritika tzv. tradicionalne historije tako i o aktualnoj problematici odnosa historije i društvenih znanosti o kojoj autorica piše od početka 1970-ih godina.

Knjiga *Historijska znanost* kao mjesto etabliranja zagovaranja teorijskih i metodoloških preobrazbi

Knjiga *Historijska znanost: razvoj, oblik, smjerovi* objavljena 1976. godine prva je knjiga hrvatske historiografije o teorijskoj i metodološkoj problematici i povijesti historiografije. Osim toga, to je važna knjiga u hrvatskoj historiografiji jer je primjer sustavnog zagovaranja teorijskih i metodoloških preobrazbi. K tome je ispunjavala i nekoliko drugih funkcija. Pored obavještanja o recentnoj europskoj i sjevernoameričkoj historiografiji, knjiga je predstavljala i udžbenik za predmet „Uvod u historiju“, odnosno „Metodologija historije“ koji je M. Gross vodila od 1964. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Zbog toga su uključene i osnovne informacije o povijesti historiografije, napose njezinom razvoju od antike, srednjeg vijeka, humanizma i prosvjetiteljstva te s naglaskom na 19. i 20. stoljeće, gdje je iznesen i pregled dominantnih odrednica suvremene i recentne historiografije, kao i poglavlje o teoriji i praksi historijskog istraživanja.

Prije toga je u poslijeratnom razdoblju nastavu o „metodologiji povijesti“ i povijesti historiografije na Filozofskom fakultetu, kroz razmjerno duži period, držao Josip Matasović, istraživač kulturne povijesti i povijesti svakodnevice. Matasović je nakon Drugog svjetskog rata kao vanjski suradnik – budući da je od 1941. do 1958. godine bio ravnatelj Državnog arhiva u Zagrebu – izvodio od 1946. do 1959. godine nastavu iz pomoćnih povijesnih znanosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu koja je sadržavala i predavanja i seminarsku nastavu iz „Metodologije povijesti“.²⁵³ U Matasovićevoj opsežnoj ostavštini sačuvane su, između ostalog, bilješke za predavanja, primjerci seminarskih radova studenata i brojne evidencije ispitnih pitanja, što omogućava detaljnu rekonstrukciju tema i autora na koje se Matasović fokusirao u nastava-

251 Mirjana Gross, „Historija i društvene znanosti“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 1975, str. 71-99.

252 Usp. Mirjana Gross, *Historijska znanost*, Zagreb 1976, str. 141-158, 307-345.

253 Kolegij je tijekom Matasovićeve izvođenja mijenjao naziv: od „Metodologija povijesti“ preko „Metodologija povijesti (s pregledom historiografije)“ do „Uvod u povijesnu nauku“. Prijepis poslijeratnih kolegija što ih je Matasović držao na Filozofskom fakultetu u Zagrebu donosi, prema *Redu predavanja Sveučilišta u Zagrebu*, Tomislav Galović, „Josip Matasović kao profesor pomoćnih povijesnih znanosti na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu“, u: *Josip Matasović i paradigma kulturne povijesti: zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavonskom Brodu 23.-24. studenoga 2012.*, ur. Suzana Leček, Slavonski Brod – Zagreb 2013, str. 260-272.

vi iz metodologije i povijesti historiografije. Bilješke predavanja, odnosno sačuvane bilježnice koje sadrže detaljne rukopise cjelokupnog gradiva predavanja iz „Metodologije povijesti“,²⁵⁴ namijenjene su, između ostalog, pružanju iscrpnog pregleda povijesti historiografije od antičke, srednjovjekovne, humanističke, prosvjetiteljske do historiografije 19. stoljeća.

Pritom prema zastupljenosti dominiraju autori važni za „teoriju milieua“ u sklopu Matasovićeve koncepcije kulturne povijesti koja važan izvorišni poticaj nalazi, u značajnoj mjeri, na zasadama francuskog pozitivizma 19. stoljeća i oblikovanja sociologije kao znanosti u vidu učenja A. Comtea i njegovih cjelovitijih ili tek djelomičnih devetnaestostoljetnih nastavljača, Bucklea i Tainea,²⁵⁵ kao i drugih autora koje se može smatrati prethodnicima spomenute „teorije milieua“. U Matasovićevom gradivu iz „Metodologije povijesti“ stoga uglavnom prevladavaju sljedeći autori: Hipokrat, Aristotel, Bodin, Montesquieu, Vico, Voltaire, Herder, Buckle i Taine. Ti su autori navođeni i u Matasovićevom programatskom prikazu Buckleova djela 1922. godine.²⁵⁶ Pored njih, arhivski izvori iz Matasovićeve nastavničke ostavštine sadrže i spominjanja J. Burckhardta i K. Lamprechta,²⁵⁷ premda na njima nije bio naglasak u njegovoj poslijeratnoj nastavi na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, a susreće se i podatak s popisa održanih predavanja iz kojeg proizlazi da je Matasović na Filozofskom fakultetu u Skopju u sklopu predavanja iz pomoćnih povijesnih znanosti i Uvoda u istorijsku nauku ak. god. 1925-1926. predavao „Istoriografsku metodu Oswalda Spenglera“.²⁵⁸ Sve to svjedoči kako je Matasović u manjoj mjeri nastavno obrađivao autore s prijelaza 19. na 20. stoljeće i iz međuratnog razdoblja (poput Lamprechta i Spenglera), dok je naglasak u svakom slučaju bio na autorima iz prethodnih razdoblja i zaključno s 19. stoljećem. Spominjanim podacima da je Matasović nakon 1945. godine odbijao u nastavu unositi marksizam²⁵⁹ treba pridodati da u njegovim predavanjima nakon 1945. nije bilo ni suvremene historiografije, poput francuskih

254 Osobni fond Josipa Matasovića (Hrvatski državni arhiv, Zagreb, broj fonda: HR-HDA-1059, dalje: HDA OFJM), kut. 22, 26, 32, bilježnice „Metodologija povijesti“. Kutije br. 21-32 sadrže gradivo o Matasoviću kao predavaču pomoćnih povijesnih znanosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu (1946-1959), usp. Analitički inventar fonda Josipa Matasovića, prir. Marijan Bosnar i Krešimir Čvrljak, Zagreb 2009.

255 U praćenju Comteovog i Buckleovog rada Matasović u hrvatskoj historiografiji nipošto nije iznimka jer se na njih referiraju primjerice N. Nodilo i V. Klaić, a najviše pak simpatija pokazuje već spomenuti J. Koharić. Usp. M. Gross, *Suvremena historiografija*, 1996, str. 179, 181, 186.

256 Josip Matasović, „Dio djela Buckleova“, u: *Jugoslavenska njiva*, 6, br. 2, 1922, str. 85-88.

257 Pregled rada na seminarskim vježbama iz Metodologije povijesti (Uvoda u povijesnu nauku), primjerci seminarskih radova, evidencija ispitnih pitanja, HDA OFJM, kut. 24-26, 28-32.

258 „Predavanja iz historijskih pomoćnih disciplina u Filozofskom fakultetu u Skoplju“, HDA OFJM, kut. 25.

259 Usp. Neven Budak, „Mi smo budućnost prošlosti: Josip Matasović i Povijesno društvo ‘Oti-um‘“, u: *Josip Matasović i paradigma kulturne povijesti: zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavonskom Brodu 23.-24. studenoga 2012.*, ur. Suzana Leček, Slavonski Brod – Zagreb 2013, str. 122-125; Stjepan Matković, „Ocjene Uprave za agitaciju i propagandu KP Hrvatske o

Anala ili drugih povjesničara kojima je svojom koncepcijom kulturne povijesti mogao biti historiografski blizak.

Budući da Matasovićeve bilješke za predavanja – s pregledom povijesti historiografije od antike do 19. stoljeća i metodologijom historije – nisu nažalost bile objavljene kao skripta ili knjiga (što bi tada svakako bilo značajno za hrvatsku historiju historiografije), knjizi Mirjane Gross *Historijska znanost* pripala je, pored ostalog, i oznaka prve knjige u hrvatskoj historiografiji kao sveučilišnog udžbenika iz povijesti historiografije i metodologije historije. Nije tada bilo ni prijevoda neke knjige o istovjetnoj povijesnohistoriografskoj i teorijskoj i metodološkoj tematici. Ono što je razlikovalo knjigu M. Gross od nastavnog gradiva J. Matasovića snažan je naglasak na suvremenoj, napose recentnoj poslijeratnoj historiografiji i aktualnim teorijskim i metodološkim raspravama. Premda u podlozi Matasovićevog nastavnog rada možemo iščitati njegovu koncepciju kulturne povijesti, po kojoj je važan za hrvatsku historiografiju i što ju je zagovarao u svojim međuratnim člancima, Matasović nakon Drugog svjetskog rata nije ni objavljivao, niti je zagovarao preobrazbe prema kulturnoj povijesti. Za razliku od toga, desetljeće i pol nakon Matasovićeve smrti (1962) knjiga M. Gross predstavlja snažno zagovaranje teorijskih i metodoloških preobrazbi historijske znanosti, u njezinom slučaju „od tradicionalne ‘dogodovštine’ prema modernoj društvenoj znanosti“.²⁶⁰

Bez obzira što je o sličnoj tematici Bogo Grafenauer objavio 1960. godine udžbenik *Struktura in tehnika zgodovinske vede: uvod v študij zgodovine*,²⁶¹ koji je M. Gross višekratno citirala u svom djelu, a primjerice Jerzy Topolski 1968. godine knjigu *Metodologia historii*,²⁶² čiju je strukturu prema izdanju iz 1973. godine – kao primjer kulturnih transfera – autorica preuzela, *Historijska znanost* imala je pionirsku važnost za hrvatsku historiografiju u kojoj je bila teorijski i metodološki izuzetno utjecajna knjiga.²⁶³ Za većinu tadašnje hrvatske i jugoslavenske historiografije – kao uostalom i za dobar dio današnje hrvatske historiografije – brojne napomene u knjizi mogle su djelovati prilično izazovno, poput tvrdnje kako autorica u knjizi nastoji

povjesničarima na Sveučilištu u Zagrebu do početka 1950-ih“, u: *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Sulejman Bosto, Tihomir Cipek, Zagreb 2009, str. 227.

260 Mirjana Gross, *Historijska znanost*, Zagreb 1976, str. 8.

261 Bogo Grafenauer, *Struktura in tehnika zgodovinske vede: uvod v študij zgodovine*, Ljubljana 1960, 1973, 1980.

262 Jerzy Topolski, *Metodologia historii*, Varšava 1968, 1973, 1984.

263 Neven Budak navodi da je to „vjerojatno najutjecajnija knjiga hrvatske historiografije“ („Anali u hrvatskoj historiografiji“, u: *Zbornik Mirjane Gross*, Zagreb 1999, str. 462). Usp. Božena Vranješ-Šoljan: „Ključni trenutak bio je objavljivanje knjige *Historijska znanost: razvoj, oblik, smjerovi*, 1975. Kao sveučilišni udžbenik knjiga je izvršila veliki utjecaj, osobito na mlađi naraštaj povjesničara koji se mogao informirati o kretanju svjetske historiografije ali i naučiti zanat povjesničara.“ („Historiografija o 19. stoljeću“, u: *Historijski zbornik*, god. 52, 1999, str. 185).

„pobiti mišljenje brojnih naših historičara da mogu uspješno obavljati svoju praksu bez teorije“.²⁶⁴

Poznavanje moderne i suvremene njemačke, francuske i angloameričke historiografije, upoznavanje s problematikom odnosa historije i društvenih znanosti te kritika tzv. tradicionalne, odnosno uske političke i događajne historije, predloženo u prethodnim tekstovima M. Gross, okosnica je i knjige *Historijska znanost*, dodatno prožete snažnim zagovaranjem teorijskih i metodoloških preobrazbi. Smatrajući naime kako u zamjetnom povećanju teorijske i metodološke literature napose 1960-ih godina dominira usmjeravanje suvremene historiografije prema strukturalnoj historiji, odnosno bavljenju društvenim strukturama, *Historijska znanost* izričito zagovara tako koncipiranu strukturalnu, odnosno genetičko-strukturalnu historiju. To zagovaraje prožima cijelu knjigu, ne samo dijelove o suvremenoj historiografiji već i povijesnohistoriografska i metodološkohistorijska poglavlja, vođeno između ostalog pretpostavkom kako „čitalac treba da upozna historiju historiografije isključivo s metodološkog gledišta kako bi se bolje objasnili suvremeni ključni metodološki problemi“.²⁶⁵

Uključivalo je to dakako već apostrofiranu kritiku tzv. tradicionalne historije, usmjerene na usku političku, odnosno događajnu povijest, što se odrazilo i na naslove poglavlja, naprimjer za historiografiju u 19. stoljeću kao „doba tradicionalne historije“, a historiografiju u 20. stoljeću kao „traženje novih putova“. Pritom su „nove putove“ otvarali francuski Anali, odnosno, kako ih se u knjizi naziva, „francuska strukturalna historija“ (u prethodnim člancima „francuska sociološka historija“), za koju autorica smatra da „zauzima danas predvodničko mjesto u općem razvoju buržoaske historije što ga je u 19. stoljeću imala Rankeova škola“.²⁶⁶ Osim Anala, zbog naglaska knjige na opsežnoj informativnosti, navode se i brojna druga usmjerenja te povjesničari i stručnjaci različitih disciplina, a knjiga sadrži i zasebna poglavlja o kvantitativnim metodama i problematici odnosa historije i društvenih znanosti, napose ekonomije i sociologije, kao i psihologije, etnologije i antropologije, politologije, lingvistike i geografije.

Tom prilikom je M. Gross iznosila kako najviše potencijala za ostvarivanje genetičko-strukturalne historije ipak ima marksistički pristup. To je s jedne strane značilo kritiziranje „dogmatskog marksizma“ u smislu shematičnosti i pojednostavljivanja u verziji staljinističkog učenja, a s druge strane isticanje vrijednosti Marxovih sveobuhvatnih analiza usmjerenih ka proučavanju društva i njegova razvoja. Pod često

264 Mirjana Gross, *Historijska znanost*, Zagreb 1976, str. 7.

265 Ibid., str. 7. Tako je i poglavlje o teorijskim i praktičnim odrednicama historijskog istraživanja – klasičnim pitanjima poput povijesne činjenice, povijesne istine, izvora, interpretacije itd. – premreženo zagovaranim usmjeravanjem na proučavanje društvenih struktura, procesa i razvoja, kao što svjedoči primjerice sljedeća rečenica: „Istraživač će se najviše približiti povijesnoj istini kad bude mogao obuhvatiti i strukture i njihove preobrazbe u povijesnom toku, tj. kad bude mogao objasniti razvoj povijesne činjenice-procesa.“ Ibid., str. 239-240.

266 Ibid., str. 188.

navođenim „marksističkim gledištem“ i „historičarima-marksistima“ M. Gross je polazila uglavnom od kvalitetnih povjesničara marksističke orijentacije na Zapadu usredotočenih na istraživanje društvenih struktura i historije društva (navela je primjerice na jednom mjestu izrijekom A. Soboula, J. Bouviera, P. Vilara, E. J. Hobsbawma, H. U. Wehlera²⁶⁷) i povećanog interesa za Marxa u društvenim i humanističkim znanostima na Zapadu (ne samo među francuskim analistima) te od kvalitetnih marksističkih povjesničara, povjesničara marksističke orijentacije i povjesničara u socijalističkim zemljama poput poljskih povjesničara J. Topolskog i W. Kule. Nije pritom kod M. Gross riječ o svođenju problematike na citate iz određenih marksističkih djela koje je samo trebalo primijeniti i dokazati u historijskim radovima već o potencijalima marksističkog pristupa u društvenoznanstveno zasnovanoj historiji, kako ih je ona, posve individualizirano, tumačila. O tome, osim općih napomena (primjerice, „Onima koji nisu podlegli ekonomizmu, vulgarnom marksizmu i staljinizmu, nego su se nedogmatski i kritički njome poslužili, Marxova je teorija uvijek pokazala da može uočiti i uopćiti složene pojave prošlosti.“²⁶⁸), napose svjedoči vezivanje marksizma uz strukturalnu historiju, zajedničku i nemarksističkim povjesničarima, pojačanu tvrdnjom da „historiografija koja se ne služi strukturalnom metodom ne može biti marksistička“.²⁶⁹

Svoje zagovaranje teorijskih i metodoloških preobrazbi M. Gross je usredotočila na upućivanje ka proučavanju društvenih struktura, umjesto niza pojedinačnih događaja, navodeći da su društvene strukture „odnosi koji povezuju elemente određene, povijesno nastale cjeline“.²⁷⁰ Kako bi se ti međusobno povezani elementi jedne društvene cjeline, odnosno povijesne strukture obuhvatili u svom razvoju, potrebno je, prema njezinoj interpretaciji, strukturalnoj historiji pridodati genetičku, oblikujući time zagovaranu genetičko-strukturalnu historiju kao marksistički pristup koji može „istraživati proces pretvaranja jedne strukture, tj. cjeline jedne kvalitete složene od sastavnih dijelova u određenom međusobnom odnosu, u strukturu druge kvalitete, tj. cjelinu složenu od novih komponenata kojih je međusobni odnos potpuno različit“. Pri tome se pojedinačni događaj, a time ni politički događaj, ne odbacuje već se podrazumijeva „usklađeno proučavanje događaja, struktura i njihove preobrazbe u vremenu“.²⁷¹ U sklopu toga, marksistički pristup istican je bitno adekvatnijim od same strukturalne historije (tako i francuske strukturalne historiografije, odnosno francuskih *Annales*), koja „ne objašnjava kvalitativni preobražaj strukture u vremenu“,²⁷² stoga joj je pridodan spominjani genetički aspekt kako bi se istraživale društvene strukture u svom razvoju.

267 Ibid., str. 349.

268 Ibid., str. 312.

269 Ibid., str. 346.

270 Ibid. str. 29 i drugdje.

271 Ibid., str. 30.

272 Ibid., str. 29. Usp. isto tako str. 187-188, 346-347.

Gledano retrospektivno, tako složeno zasnovano teorijsko i metodološko zagovaranje usmjeravanja prema proučavanju društvenih struktura u razvoju nije moglo u tom, razmjerno apstraktnom, obliku računati na široko prihvaćanje domaćih povjesničara – o čemu će kasnije biti više riječi – no treba imati u vidu da je ono, pored istraživanja društvenih struktura u razvoju, sadržavalo i upućivanje na bavljenje društvenim procesima i društvenim razvojem u cjelini. K tome, M. Gross u sklopu zagovaranja genetičko-strukturalne historije posebno ističe usmjerenje ka historiji društva, odnosno sveobuhvatnoj socijalnoj historiji. Tako oblikovana „nova“ socijalna historija nije samo poddisciplina poput političke, ekonomske i kulturne historije već objedinjava i političku, i socijalnu, i ekonomsku, i kulturnu povijest kao međusobno povezane dijelove nedjeljive društvene cjeline, odnosno društvenog totaliteta, zbog čega primjerice francuski Anali govore o „totalnoj“ ili „globalnoj“ historiji.²⁷³

Zbog toga zagovaranje genetičko-strukturalne historije u verziji M. Gross nije samo zagovaranje određene vrste razvijenog marksističkog pristupa već i bitno obuhvatnije socijalne historije, kao i usmjeravanja na proučavanje procesa i društvenog razvoja, što sve zajedno čini važna mjesta mogućeg kvalitativnog unapređivanja i vrijednih teorijskih i metodoloških preobrazbi tadašnje hrvatske historiografije. No bez obzira na različite nazive u upotrebi, usmjeravanje prema historiji društva bilo je dakako zajedničko marksistički orijentiranim povjesničarima na Zapadu, francuskim Analima i dijelu marksistički orijentiranih povjesničara u socijalističkim zemljama. Iako M. Gross genetičko-strukturalni smjer smješta primarno u okrilje marksističkog pristupa, ipak je pritom iskazivala znatnu otvorenost prema francuskim Analima i zapadnim povjesničarima marksističke orijentacije kao i nemarksističkim povjesničarima koji su upućeni na istraživanje povijesti društva te isticala njihov značajan utjecaj. Zbog toga su neki marksistički usmjereni povjesničari u Jugoslaviji smatrali njezin genetičko-strukturalni smjer suviše prožet zapadnim povjesničarima i time zapravo udaljen od marksizma, kao i da zagovaranje sveobuhvatne socijalne historije zapravo istiskuje marksistički zasnovanu historiografiju, o čemu će biti govora kasnije.

Sva su tako oblikovana zagovaranja M. Gross teorijskih i metodoloških preobrazbi matične historiografije vezana uz mišljenje kako jedino takva preobražena, a ne tradicionalna historija, može ispunjavati svoju suvremenu društvenu ulogu. Tom prilikom je znatan prostor posvećivala „ahistorizmu“ kako među nekim društvenim znanostima tako i – u jugoslavenskom kontekstu – u smanjenom interesu za ulogu povijesti u školstvu i društvu, te zamjetnom bujanju povijesnih mitova i nacionalističkih upotreba povijesti.²⁷⁴ Time dakako zagovaranje preobrazbi, kao i knjiga u cjelini, imaju u vidu šire društveno značenje koje nadilazi užu profesionalnu motivaciju naznačenu u predgovoru, naime da je knjigom bilo „za napredak naše historijske znanosti potrebno dati sustavnu, makar i površnu, obavijest o današnjem razvojuom

273 Usp. Ibid., str. 348.

274 Iz tog je razloga prvo uvodno poglavlje knjige *Historijska znanost* upravo „Funkcija historije u suvremenoj društvenoj praksi“, str. 13-20.

stupnju metodologije historije“.²⁷⁵ U profesionalnom smislu nije se knjigom namjeravalo napraviti samo (apostrofirani) napredak matične struke – kao već spominjane temeljne odlike unutarnje dinamike historiografije – već mnogo više od izrečenog. Bilo je to nastojanje za vlastitim uključivanjem u postojeća zagovaranja u suvremenoj europskoj i sjevernoameričkoj historiografiji usredotočena prema poticanju preobrazbe od – kako se tada nazivalo – tradicionalne, događajne historije ka modernoj, društvenoznanstveno utemeljenoj historiji kao disciplini.

Intenzivnije usmjeravanje zagovaranja preobrazbi prema hrvatskoj i jugoslavenskoj historiografiji

I dok su matičnoj, jugoslavenskoj, historiografiji tek u završnim rečenicama knjige *Historijska znanost* bile upućene kratke napomene kako „ne može ostati po strani od tih velikih previranja ne želi li izgubiti i ovu skromnu društvenu funkciju koju ima danas i beznadno zaostati iza drugih evropskih historiografija. I jugoslavenski historičari morali bi se odlučnije okrenuti prema marksistički shvaćenoj strukturalnoj historiji, tj. prema istraživanju društvenih struktura u razvoju. Iako takvih radova ima, ipak je na izlasku iz ‘dogodovštine’ urađeno dosad vrlo malo.“²⁷⁶ U člancima koji su uslijedili nakon objave *Historijske znanosti*, dakle u drugoj polovici 1970-ih godina, M. Gross će se – pored kontinuiranog obavještanja o tendencijama u suvremenoj historiografiji²⁷⁷ – izričitije usmjeriti na zagovaranje preobrazbi jugoslavenske historiografije. Dakako, i u tekstovima o suvremenoj inozemnoj historiografiji navodit će se napomene upućene jugoslavenskoj historiografiji, primjerice na kraju teksta „Na putu k budućoj historijskoj znanosti?“ iz 1977. godine: „Je li dovoljno što neki historičari traže i nalaze nove putove ali se to još nije odrazilo u jugoslavenskoj historiografiji kao cjelini? Ne bi li bilo potrebno da se metodološka pitanja naše ‘buduće znanosti’ postave odlučno i zajednički na dnevni red kako bi jugoslavenski historičari digli glave od svoga rutinskog posla i shvatili da ‘deficit teorije’ u našoj historiografiji koči njen napredak u krugu ostalih evropskih historiografija i onemogućava njenu društvenu funkciju te da je može pretvoriti u bespomoćnu žrtvu što će je progutati ahistorijske društvene znanosti preuzimajući njeno dosadašnje mjesto u školama.“²⁷⁸

To se međutim posebice vidi u tekstu „Metodološki problemi strukturalne historije s posebnim obzirom na stupanj razvoja jugoslavenske historije“ iz 1978. godine, čiji prvi dio govori o tendencijama razvoja „strukturalne historije“, a drugi dio o jugoslavenskoj historiografiji. M. Gross je u tekstovima krajem 1960-ih i početkom

275 Ibid., str. 7.

276 Ibid., str. 352.

277 Mirjana Gross, „Na putu k budućoj historijskoj znanosti“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, god. 9, br. 2, 1977, str. 37-65; „Što je novo u američkoj ‘novoj’ historiji?“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, god. 11, br. 1, 1979, str. 89-112; „O osnovnim metodološkim problemima historijske znanosti na kraju sedamdesetih godina“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, god. 12, br. 1, 1980, str. 97-112.

278 M. Gross, „Na putu k budućoj historijskoj znanosti“, str. 65.

1970-ih pisala o razvoju i stanju hrvatske historiografije, što je sada krajem 1970-ih godina prošireno analizom jugoslavenske historiografije iz perspektive zagovaranja njezine preobrazbe u vidu „strukturalne historije“. Tekst je prvotno izložen kao referat na VII. kongresu povjesničara Jugoslavije u Novom Sadu 1977. godine – čija su središnja tema bili „Društvene strukture i društveni pokreti“²⁷⁹ – i potaknuo „dosta živu raspravu“,²⁸⁰ a zajedno s knjigom *Historijska znanost* naveo Branislava Đurđeva, koji se bavio teorijom i metodologijom historije, na izrazito kritički osvrt. To se zatim prometnulo u polemiku između njega i M. Gross, o čemu će biti riječi u sljedećem poglavlju prilikom obrade raspona reakcija povjesničara i povjesničarki na zagovaranja teorijskih i metodoloških preobrazbi.

U tom je tekstu iz 1978. M. Gross dodatno zaokružila svoje dotadašnje upućivanje na važnost tzv. strukturalne historije. U usporedbi s primjerice 1960-im godinama i poslijeratnim razdobljem kada se kritizirala isključiva usmjerenost na političku historiju a poticalo okretanje prema proučavanju socijalne i ekonomske povijesti, pomak u zagovaranju očitovao se 1970-ih godina kod Mirjane Gross, a zatim i nekih drugih povjesničara, sada kao „interes za sva područja povijesnog i društvenog života“.²⁸¹ Taj je interes trebalo kanalizirati usredotočavanjem prema bavljenju društvenim strukturama (u razvoju), što bi u sklopu strukturalne historije u konačnici vodilo historiju prema transformaciji u društvenu znanost. I tu je autorica kao dio strukturalne historije posebno istaknula genetičko-strukturalnu historiju, čija se vrijednost ravnomjernog osvrta i na strukturu i na njezinu genezu pridaje pretpostavljenoj marksističkoj historiji. Usmjerenje prema socijalnim i ekonomskim područjima sada više nije dovoljno, a ni politička povijest ili događaj nije problem sam po sebi, budući da se predmnijeva okretanje totalitetu, odnosno svim ili što većem broju područja društvenog života, čega je politički aspekt ravnopravni sastavni dio, kao što su to, prema autorici, struktura, proces i događaj.²⁸² Treba napomenuti kako je 1970-ih godina kod M. Gross, uz kontinuirano praćenje francuskih *Annales*, sve zastupljenija njemačka historiografija upućena ka široko shvaćenoj socijalnoj historiji, odnosno historiji kao društvenoj znanosti, dakako uz angloameričku literaturu i pojedine njezine istaknute povjesničare.

279 U ostavštini Mirjane Gross u Arhivu Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (Korespondencija, mapa br. II, fascikl br. 6) sačuvano je njezino pismo Bogi Grafenaueru (8. VI. 1977) o naslovu i sadržaju planiranog referata s obzirom na mjesto strukturalne historije u jugoslavenskoj historiografiji, u kojem stoji i sljedeće: „No bez obzira na otpor koji zaoštavanje problema može izazvati kod nekih historičara, ja bih tim referatom mogla poduprijeti opće usmjerenje kongresa prema strukturalnoj historiji izraženo izborom tema.“

280 Ljubinka Trgovčević, „Sedmi kongres istoričara Jugoslavije“, u: *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1-4, 1978, str. 545. Zbog toga je, osim u *Jugoslovenskom istorijskom časopisu* i *Časopisu za suvremenu povijest* (br. 1, 1978), tekst M. Gross dijelom objavljen i u *Politici* (pod naslovom „Postoji li kriza istorije“, u: *Politika*, Beograd, 15. X. 1977).

281 Mirjana Gross, „Metodološki problemi strukturalne historije s posebnim obzirom na stupanj razvoja jugoslavenske historije“, u: *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1-4, 1978, str. 26.

282 Usp. *Ibid.*, str. 28-29.

Govoreći u drugom dijelu teksta o historiografiji u Jugoslaviji za koju drži da se nalazi u krizi, istoj onoj koja je u drugim zemljama rezultirala razvojem strukturalne historije, smatra kako je zbog toga i napose zbog pitanja položaja historije u školstvu i društvu „nemoguće da jugoslavenski historičari prepuste razvoj svoje discipline samo automatskom kretanju, tj. kvalitativnom napretku koji sam od sebe proizlazi iz nakupljenog znanja. Oni moraju problematizirati metodologiju svoje discipline da bi mogli utjecati na sadašnji očajni položaj historije a s time u vezi okrenuti se prema novim znanstveno-spoznajnim ciljevima u skladu s općim kretanjem evropske historije. (...) U tu svrhu moralo bi se ubrzati kretanje prema strukturalnoj historiji.“²⁸³ Primjetno je da više nije dovoljno oslanjati se na već spominjani napredak u historiografiji koji dolazi produbljivanjem istraživanja postojećih tema – primjerice novootkrivenim izvorima, novim istraživačkim pitanjima i interpretacijama, kao i otvaranjem novih tema – već se zagovara temeljitija teorijska i metodološka preobrazba historije kao discipline. Ona je tada označavana pojmom strukturalne historije, pri čemu je središnji poticaj i argumentaciju predstavljala suvremena europska i sjevernoamerička historiografija (bilo marksističke orijentacije bilo nemarksistička), koja je s tom namjerom prenošena i prilagođavana iz inozemnog u domaći kontekst.

Nakon analize suvremene jugoslavenske historiografije i usmjerenosti određenog njezinog dijela prema „strukturalnoj historiji“ M. Gross zaključuje kako međutim „usmjerenje prema ‘novom’ još ne prevladava u jugoslavenskoj historiografiji. No splet uvjetovanosti: razina, koja je postignuta nakon trideset godina i ne podnosi više isključivo ‘događajnu’ historiju, razvoj antidogmatske marksističke teorije u Jugoslaviji i izvan nje, opće kretanje evropske historijske znanosti, nužnost da se historijska znanost društveno afirmira u borbi s antihistorijskim redukcionizmom i u Jugoslaviji – upućuju nas na to da postoji mogućnost postepenog prevladavanja ‘staroga’. Zato sam uvjerena da i naša historijska znanost stoji pred značajnim preobražajem koji će joj omogućiti da ostane na životu pod uvjetom da se uloži sistematski napor za metodološko ‘osvježavanje’ historičara i za metodološki odgoj mladih snaga.“²⁸⁴

Izloživši u 1970-im godinama knjigom *Historijska znanost* i drugim člancima tako predstavljeno intenzivno i sveobuhvatno zagovaranje teorijskih i metodoloških preobrazbi – prema zagovaranjima i preobrazbama što su se mogle zamijetiti u suvremenoj europskoj i sjevernoameričkoj historiografiji – koje je zatim postupno sve više usmjeravala prema matičnoj, jugoslavenskoj historiografiji, M. Gross poduzimat će i dodatne korake u realizaciji tih zagovaranja. Nastojat će naime na tim osnovama okupiti i druge hrvatske povjesničare otvorene, u različitoj mjeri, spomenutim teorijskim i metodološkim pitanjima s kojima bi u zajedničkoj suradnji mogla istraživački ostvariti određene dijelove tih zagovaranja. Odnosilo se to prije svega na uređivanje zbornika *Društveni razvoj u Hrvatskoj* (1981), izradu planirane sinteze hrvatske povijesti Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu te rasprave oko koncepcije

283 Ibid., str. 34.

284 Ibid., str. 44.

treće knjige *Historije naroda Jugoslavije*, držeći krajem 1970-ih da su „naše ‘sinteze’ odlučna stepenica na putu prema strukturalnoj historiji i o njima umnogome ovisi budući razvoj jugoslavenske historijske znanosti“.²⁸⁵

Upravo je dakle pitanje izrade sinteze hrvatske povijesti bilo poticaj za zbornik *Društveni razvoj u Hrvatskoj: od 16. do početka 20. stoljeća*, kako se navodi u prvoj rečenici tako naslovljenog predgovora Mirjane Gross „Mostovi prema sintezi“, zbog čega je bila uvjerenja da se za realizaciju toga zbornika mora „bezuvjetno boriti“. Institut za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu najvažnijom je zadaćom svoga osnutka držao izradu sinteze hrvatske povijesti, koja međutim ni nakon prvog desetljeća rada Instituta, niti kasnije, nije bila realizirana. Osim usmjerenosti prema sintezi, urednica zbornika smatrala je da će za realizaciju poduzimanih zagovaranja preobrazbi biti učinkovitije predstaviti neko konkretno djelo koje sintetizira dotadašnja istraživanja – sada s novim teorijskim i metodološkim naglascima – nego načelni članci o potrebi i smjerovima preobrazbi.²⁸⁶ No to je značilo i određenu teorijsku i metodološku prilagodbu. Naime, urednica navodi kako je radni naslov zbornika bio „Društvene strukture“, ali treba reći da završni naslov knjige nije odstupanje jer je bavljenje društvenim procesima i razvojem sastavni dio zagovaranog proučavanja „društvenih struktura“.²⁸⁷

Navedeno je, kao i sada nešto zastupljenije ekspliciranje socijalne historije i napose historije društva nego strukturalne historije, već bilo detaljno zajednički obrazložano u *Historijskoj znanosti* i drugim člancima te im je autoricama pristupala kao dijelovima jedne cjeline. Bez obzira koje termine i naglaske u kojem tekstu stavila u prvi plan – kao u ovom „historiju društva“, a u prethodnim „strukturalnu historiju“ – zajedničko im je nastojanje za već elaboriranom usmjerenosti „prema totalitetu povijesnih procesa“, odnosno „međuzavisnosti dijelova povijesnih cjelina“,²⁸⁸ kao i „različitim područjima društvenoga života“ u sklopu udaljavanja od – tada nazivane – tradicionalne događajne historije. Kao što to svjedoče i zaključne riječi kako „upravo zdravo nezadovoljstvo sadašnjim stanjem izaziva snažnu motivaciju u borbi za ubrzanje procesa nadvladavanja uske ‘dogodovštine’ a usmjerenog prema složenim pitanjima historije ‘društva’“. Pri tome nas izražavanje nade kako će „napori desetoro

285 Ibid., str. 44.

286 Usp. Mirjana Gross, „Mostovi prema sintezi“, u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj: od 16. do početka 20. stoljeća*, ur. Mirjana Gross, Zagreb 1981, str. 8.

287 Autorica je to dodatno obrazložila i sljedećim riječima: „Valja istaknuti da se ‘socijalna’ historija koja se želi usmjeriti prema historiji ‘društva’ ne smije zadržati samo na nekim trenucima povijesnoga toka koje obilježava određena povezanost dijelova date društvene strukture, nego da uvijek mora težiti prema istraživanju preobrazbi (transformaciji) tih struktura što ih obuhvaćamo pojmovima *proces* ili *razvoj*. Zato sam smatrala da naslov ove knjige ne bi smio izraziti samo ključni interes za složene povijesne činjenice (strukture), kao što je bilo prvobitno zamišljeno, nego da mora obuhvatiti širi koncept ‘razvoja’ koji u sebi sadržava i pojam ‘struktura’“. Ibid., str. 12-13.

288 Usp. Ibid., str. 9.

historičara u ovoj knjizi biti korak naprijed u tom kretanju²⁸⁹ može potaknuti da obratimo pozornost na postupno pojavljivanje i drugih povjesničara koji se – posebice u 1980-ima – uključuju u zagovaranje teorijskih i metodoloških preobrazbi matične historiografije.

Uključivanje drugih povjesničara u zagovaranje teorijskih i metodoloških preobrazbi

Mirjana Gross s pravom je slovila kao povjesničarka koja se najviše angažirala oko bavljenja teorijom i metodologijom historije, kao i zagovaranjem preobrazbi u hrvatskoj historiografiji.²⁹⁰ Doista, izvodila je sveučilišni kolegij iz teorije i metodologije historije, objavljivala zasebne članke, kao i prvu knjigu u hrvatskoj historiografiji o toj problematici – *Historijsku znanost* 1976. godine, s drugim izdanjem 1980. i novom knjigom *Suvremena historiografija* 1996. godine. Kao članica uredništva *Časopisa za suvremenu povijest* sudjelovala je od 1974. godine u uređivanju rubrike „Problemi metodologije povijesti“, odnosno „Problemi metodologije historije“, potičući prijevode i priloge o toj problematici, što je od 1985. godine činila i u rubrici „Iz povijesti historiografije“ u *Historijskom zborniku*.²⁹¹ Svi ti prilozi snažno zagovaraju teorijske i metodološke preobrazbe.

Treba međutim imati u vidu da je bilo i drugih povjesničara koji su postupno započinjali objavljivati tekstove o teoriji i metodologiji historije i zagovarati preobrazbe. I tu je moguće najprije krenuti od kruga mladih povjesničara oko Mirjane Gross, napose zbog njezina usmjeravanja studenata i poslijediplomanata na pisanje priloga o različitoj teorijskoj i metodološkoj problematici u sklopu kolegija iz metodologije historije, koji su zatim objavljivani u *Časopisu za suvremenu povijest*. Tako se za Stančićev prikaz Toynbeejeva djela 1971. godine, o kojem je u *Historijskom zborniku* M. Gross pisala 1953. godine, navodi da je nastao „u toku postdiplomskog studija (III stupnja) povijesti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu“.²⁹² Kasnije su primjerice

289 Ibid., str. 13.

290 Niz je primjera ne samo nakon 1990-ih već i tijekom 1970-ih i 1980-ih godina koji mogu poslužiti za ilustraciju, npr. Željko Krušelj ističe kako je M. Gross „najenergičniji zagovornik socijalne historije“ („Povijest iz tunela. Može li socijalna historija prevladati političku“, u: *Danas*, 9. lipnja 1987, str. 17), a Miroslav Bertoša navodi: „Najznačajniji promicatelj novih pogleda u nas na historiografiju i pobornik ‘nove historije’, prof. Mirjana Gross (...)“ („Povijesni ‘model’ Istre mletačkog doba (XVI.-XVIII. stoljeće) i ‘nova historija’“, u: *Historijski zbornik*, XLI, 1988, str. 86).

291 Pregled sadržaja tih rubrika u sklopu djelovanja M. Gross donosi Josip Mihaljević, „Historijska teorija i metodologija u historiografskoj periodici 1948-1990. (*Historijski zbornik* i *Časopis za suvremenu povijest*)“, u: *Jaroslav Šidak i hrvatska historiografija njegova vremena: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu* 25. i 26. studenog 2011., ur. D. Agićić, B. Janković, Zagreb 2012, str. 173-211.

292 Nikša Stančić, „Civilizacija, zakoni njenog kretanja i uloga ličnosti u djelu A. Toynbeeja A Study of History“, u: *Časopis za suvremenu povijest* (dalje: *ČSP*), god. 3, br. 1, 1971, str. 223. U istom broju Branka Pribić prikazala je časopis *Annales* iz 1969. godine (str. 276-282).

Štefaniya Popović i Franko Mirošević prikazali 1974. godine publikacije *Trećeg programa Radio-Beograda* o dvama simpozijima o historiji i društvenim znanostima 1971. godine, odnosno historiji i njezinim metodama 1970. godine.²⁹³ I tada mladi povjesničar Marijan Maticka, koji je ak. god. 1971/1972. proveo na stipendiji na École pratique des hautes études u Parizu, napisao je u prvoj polovici 1970-ih godina nekoliko prikaza o teorijskoj i metodološkoj problematici²⁹⁴ te je i u drugim prikazima isticao važnost teorije i metodologije.²⁹⁵ Zbog toga je i izvodio nastavu iz kolegija „Metodologija historijske znanosti“ od ak. god. 1982/83. do 1990/91. godine, nakon što je M. Gross otišla u mirovinu 1982. godine. Na prijelazu iz 1970-ih u 1980-e godine studentski radovi i zasebni prilozi poslijediplomskih studenata te mladih povjesničara o teoriji i metodologiji bit će još zastupljeniji u rubrikama „Problemi metodologije historije“ *Časopisa za suvremenu povijest*. Dominirat će teme koje je M. Gross već bila predstavila kao važne za suvremenu historiografiju i o kojima je i dalje objavljivala u tim rubrikama: odnos historije i društvenih znanosti,²⁹⁶ historija kao društvena znanost,²⁹⁷ kvantitativne metode,²⁹⁸ francuski Anali,²⁹⁹ sinteze.³⁰⁰ Kasnije će, od 1985. godine u rubrici „Iz povijesti historiografije“ *Historijskog zbornika*,

293 Štefaniya Popović, „Historija i društvene znanosti“, u: *ČSP*, br. 2, 1974, str. 151-157; Franko Mirošević, „Historiografija i njene metode“, u: *Ibid.*, str. 157-160.

294 Marijan Maticka, „Dvije knjige o metodologiji znanstvenog rada“, u: *ČSP*, br. 1, 1971, str. 263-264; „History and Theory. Studies in Philosophy of History. Vol I-X (1960-1961 – 1971)“, u: *ČSP*, br. 1, 1972, str. 226-228; „Povijest radničkog pokreta i društvene znanosti u Francuskoj“, u: *ČSP*, br. 3, 1972, str. 195-202; „Centar za povijesna istraživanja u Parizu“, u: *ČSP*, br. 1, 1974, str. 159-162.

295 Primjerice prikazujući „Časopis za suvremenu povijest, 1-2/1969 – 3/1974.“ Maticka je naveo kako „posebnu pažnju zaslužuju prilozi o metodama i metodologiji povijesti. Dakako, problemi metoda pa i metodologije povijesti kao nužnog uopćavanja vezani su uz istraživanja pojedinih povijesnih pojava i problema, ali, nezavisno od toga, u našoj historiografiji osjeća se sve veća potreba za potpunijim upoznavanjem s tom problematikom u svjetskim razmjerima i sustavnijim radom na tim pitanjima u okvirima naše historiografije.“ (u: *Historijski zbornik*, 1974-1975, str. 483). Tako je i pišući o „Osmom zasjedanju jugoslavensko-čehoslovačke komisije historičara (Novi Sad, rujan 1974.)“ zagovarao „da u središtu pažnje takvih susreta budu prvenstveno razmatranja o metodama proučavanja pojava i procesa društvenog razvoja u prošlosti“ (u: *Ibid.*, str. 540).

296 Ivo Goldstein, „O odnosu historije i sociologije u nekim sociološkim udžbenicima“, u: *ČSP*, br. 3, 1977, str. 107-113; Josip Jurčević, „Antihistorijski strukturalizam C. Levi-Straussa“, u: *ČSP*, br. 1, 1978, str. 134-141.

297 Zlatko Matijević, „Povijest kao historijska društvena znanost“, u: *ČSP*, br. 3, 1980, str. 139-142.

298 Neven Budak, „O pitanju kvantitativnih metoda u historijskim istraživanjima na temelju nekih američkih iskustava“, u: *ČSP*, br. 1, 1980, str. 191-196. Autor navodi da je „ovaj referat izrađen (...) na postdiplomskom studiju školske godine 1979/80. kod prof. dr. Mirjane Gross“ (str. 191).

299 Zoran Batušić, „Traian Stoianovich. French Historical Method – The Annales Paradigm“, u: *ČSP*, br. 1, 1978, str. 131-134; Ivo Goldstein, „Annales, 1929-1979“, u: *ČSP*, br. 1, 1980, str. 185-189.

300 Nenad Moačanin, „Problemi sinteze povijesti islama – geografska dimenzija u djelu Xaviera de Planhola“, u: *ČSP*, br. 1, 1978, str. 142-155; Ivo Goldstein, „Metodološke značajke sinteza povijesti narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji“, u: *ČSP*, br. 2-3, 1979, str. 137-146. Usp. Josip Kljajić, „Pregled radova o problemima metodologije historije objavljenih u periodu 1970-1980. u

neki od njih nastaviti i dalje pisati o teorijskoj i metodološkoj problematici, između ostalih, I. Goldstein,³⁰¹ N. Budak³⁰² i M. Strecha.³⁰³

Pored navedenih povjesničara mlađe generacije, potkraj 1980-ih godina zasebne članke o teorijskoj i metodološkoj problematici objavljuivat će Tomislav Raukar i Miroslav Bertoša kao pripadnici srednje generacije hrvatske historiografije, u kojima će zagovarati usmjeravanje prema istraživanju društvenih struktura i društvenog razvoja, odnosno cjelovitoj društvenoj povijesti. Osim dijelom u nizu različitih priloga 1970-ih i 1980-ih godina, Raukar je takvo zagovaranje opširnije izložio napose u radovima „Hrvatsko srednjovjekovlje između tradicionalne i društvene povijesti“ 1987. godine i „Četiri desetljeća historiografije o hrvatskom srednjovjekovlju (1945-1985)“ 1988. godine³⁰⁴ o kojima će biti više riječi prilikom obrade diskusija o obnovi projekta Historije naroda Jugoslavije, na koje se direktno odnosi navedeni rad iz 1987. godine. I Miroslav Bertoša je – nakon što je u zborniku *Društveni razvoj u Hrvatskoj* iz 1981. godine upućivao na „napuštanje okvira tradicionalističke historiografije“ i „uključivanje u tijekove modernih strujanja u povijesnoj znanosti“, tada u vidu proučavanja društvenih struktura u razvoju³⁰⁵ – objavio u drugoj polovici 1980-ih godina zasebne tekstove u kojima je, mnogo detaljnije nego Raukar, izlagao o različitim odrednicama „nove historije“, referirajući se na opsežnu recentnu inozemnu literaturu koju je sustavno pratio.³⁰⁶ Bertoša je tom prilikom iskazao poseban interes prema mogućnostima primjene „modela“ iskristaliziranih u radovima i diskusijama stranih povjesničara na proučavanje istarske povijesti, o čemu će biti govora u trećem i petom poglavlju knjige.

‘Časopisu za suvremenu povijest’ i časopisu ‘Treći program’ Radio-Beograda“, u: *Slavonski povijesni zbornik*, god. 25, br. 1-2, 1988, str. 123-145.

301 Ivo Goldstein, „O suvremenom trenutku hrvatske historijske znanosti“, u: *Historijski zbornik* (dalje: *HZ*), god. 38, 1985, str. 251-255.

302 Neven Budak, „Suvremena austrijska socijalna historija“, u: *HZ*, god. 39, 1986, str. 263-270.

303 Mario Strecha, „Historija koja mjeri i broji. Michel Vovelle, Revolucija protiv crkve – od razuma do najvišeg bića, Izdavački centar Komunist i Grafički zavod Hrvatske, Beograd – Zagreb 1989, str. 206; Mediteran u historiji ‘dugog trajanja’, ‘Naše teme’, časopis za društvena pitanja, god. XXXIII, br. 5, Zagreb 1989“, u: *HZ*, god. 42, 1989, str. 301-319; „Trijumf buržoazije. Eric Hobsbawm, Doba kapitala 1848–1875, Biblioteka Povijesna istraživanja, Školska knjiga – Stvarnost, Zagreb 1989, str. 279“, u: *HZ*, god. 43, 1990, str. 377-384.

304 Tomislav Raukar, „Hrvatsko srednjovjekovlje između tradicionalne i društvene povijesti“, u: *HZ*, god. XL, 1987, str. 309-337; „Četiri desetljeća historiografije o hrvatskom srednjovjekovlju (1945-1985)“, u: *HZ*, god. XLI, 1988, str. 61-75.

305 Miroslav Bertoša, „Društvene strukture u Istri 16-18. stoljeća“, u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj: od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća*, ur. Mirjana Gross, Zagreb 1981, str. 150-151.

306 Miroslav Bertoša, „Povijesni događaj, naracija i političko u ‘novoj historiji’“, u: *Politička misao*, XXIII, 3, Zagreb 1986, str. 107-118; „Povijesni ‘model’ Istre mletačkog doba (XVI.-XVIII. stoljeće) i ‘nova historija’“, u: *Historijski zbornik*, XLI, 1988, str. 77-88; „Povijest i etnologija u ‘novoj historiji’“, u: *Naše teme*, XXXII, 6, 1988, str. 1572-1582.

Osim u hrvatskoj historiografiji, primjetno je kako se od početka 1980-ih godina i na općoj razini jugoslavenske historiografije povećao broj autora koji pišu radove o teorijskoj i metodološkoj problematici. U zagovaranje preobrazbi intenzivnije se uključio i Drago Roksandić. Kao asistent na Filozofskom fakultetu u Beogradu koji je magistrirao na hrvatskoj povijesti³⁰⁷ i participirao i u srpskoj i u hrvatskoj historiografiji, Roksandić je – studijski boravivši 1980/1981. godine u Parizu na École des hautes études en sciences sociales – započeo 1983. godine redovitu suradnju u beogradskom tjedniku *NIN*, a od 1985. godine u zagrebačkom tjedniku *Danas*. U tim je tjednicima namijenjenim široj publici pišući 1980-ih godina o jugoslavenskoj historiografiji zagovarao preobrazbe prema socijalnoj historiji. Već u svom prvom prilogu u *NIN*-u, intervjuu iz 1983. godine, istaknuo je da se u jugoslavenskoj historiografiji „zbivaju *tibi kvalitativni pomaci*. Ona prelazi granice tradicionalne historiografije (bilo pozitivističke bilo ‘političke’) i pretvara se – istina u neujednačenim ritmovima, ali sasvim sigurno i neopozivo – u socijalnu historiju!“³⁰⁸

Gledajući unatrag možemo raspravljati je li se i u kojoj mjeri tadašnja historiografija pretvorila u socijalnu historiju – o čemu više u sljedećem poglavlju – no u ovom trenutku treba svakako naglasiti povećanje broja povjesničara koji 1980-ih godina izrijekom kritiziraju dominaciju tzv. političke historije i upućuju na socijalnu historiju. To je u Roksandićevim tekstovima značilo kontinuirano i naglašeno zagovaranje socijalnohistorijskog pristupa te navođenje totalne, odnosno napose globalne historije,³⁰⁹ zatim historije društva³¹⁰ i „nove historije“,³¹¹ kao i historije kao društvene znanosti,³¹² u sklopu šireg pozivanja na teorijsko-metodološke i istraživačke inovacije. Riječ je o terminima i pripadajućim značenjima koje nakon tekstova M. Gross iz 1970-ih susrećemo u hrvatskoj historiografiji 1980-ih godina i kod nekoliko drugih, prethodno spomenutih, povjesničara. U slučaju D. Roksandića važan izvor tome zagovaranju bio je svakako studijski boravak u Parizu, što je primjerice vidljivo i po promoviranju francuskog povjesničara P. Vilara, s kojim je 1983. godine objavio razgovor o socijalnoj historiji.³¹³ Vilar je svojim objedinjavanjem zagovaranja nove, sveobuhvatne socijalne historije i nove marksističke historije bio poticajan i M. Gross koja je, nakon referiranja na njega u člancima, priredila prijevod jednog

307 Drago Roksandić, „Bune u Senju i Primorskoj krajini (1719-1722)“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, sv. 15, Zagreb 1982, str. 33-106.

308 „Intervju Teodora Anđelića s Dragom Roksandićem, ‘Novi talas, nove obale’, u: *NIN*, br. 1712, 23. X. 1983., citirano prema: Drago Roksandić, *UNIN-u i Danasu*, Zagreb 2011, str. 32.

309 Usp. D. Roksandić, *UNIN-u i Danasu*, str. 162, 176, 256, 261, 264, 289.

310 Ibid., str. 278.

311 Ibid, str. 251. Usp. Drago Roksandić, „Vojna krajina i ‘nova historija’“, u: *Naše teme*, br. 11, 1982, str. 1917-1926.

312 Usp. D. Roksandić, *UNIN-u i Danasu*, str. 92, 165.

313 „Problemi izgradnje socijalne istorije. Sa Pjer Vilarom razgovara Drago Roksandić“, u: *Marksistička misao*, 4, 1982, str. 189-210. Usp. i Drago Roksandić, „Umjesto pogovora“, u: Pierre Vilar, *Zlato i novac u povijesti 1450-1920.*, Beograd 1990, str. 435-447.

Vilarovog teksta o izgradnji nove marksističke historije utemeljene na široko koncipiranoj socijalnoj historiji.³¹⁴

Kao što je kod M. Gross zagovaranje teorijski i metodološki preobražene historije, historije kao društvene znanosti, smatrano važnim preduvjetom suprotstavljanja svemu onome što je ubrajala pod „ahistorizam“ i pripadajuća poimanja suvremene društvene uloge historije, i za D. Roksandića socijalna historija, kao i inovacijama prožeta marksistička historija, bile su pretpostavke za izbjegavanje svođenja historije kao discipline na „nacionalnu ideologiju“, što je 1980-ih godina dolazilo sve intenzivnije na dnevni red. Razmatranje mogućnosti nove marksističke historije uključivalo je kod Roksandića upućivanje kritika dotadašnjoj marksistički usmjerenoj jugoslavenskoj historiografiji, primjerice zbog izdvajanja bavljenja revolucionarnom i radničkom problematikom iz cjeline nacionalne povijesti,³¹⁵ kao i dijeljenja suvremene svjetske historiografije na marksističku i nemarksističku, pri čemu se pozvao na Hobsbawmovu tvrdnju iznesenu u razgovoru s R. Lovrenčićem da je „marksistička historiografija bitno transformirala i nemarksističku“.³¹⁶ Roksandić je kritizirao i tzv. marksistički pozitivizam³¹⁷ te redukcioniistički determinizam u shvaćanju odnosa baze i nadgradnje.³¹⁸ Poput M. Gross, Marxov doprinos vidio je u usmjerenosti prema proučavanju totaliteta, odnosno globalnosti društva, kao poveznice marksističke i sveobuhvatne socijalne historije.³¹⁹

To zagovaranje inovirane marksističke historije, posebice na temelju socijalne historije, daje Roksandiću osnovu za retrospektivnu tvrdnju kako „u mom slučaju, kada je o marksizmu riječ, nije se radilo o ‘pravovjerju’ nego o heretičkom propitivanju njegovih kreativnih granica u znanostima o povijesti“.³²⁰ Tim i drugim primjerima moguće je poduprijeti napomenu da se rasprava o karakteru primjene marksizma, odnosno historijskog materijalizma u jugoslavenskoj historiografiji dodatno pluralizirala 1980-ih godina. Naime toj se raspravi pridružio novi metodološki impuls u vidu integriranja poticaja iz nove socijalne historije, čime je marksistički orijentirana historiografija mogla zadobiti još jedno lice, na tragu konstatacije M. Gross da 1970-ih godina, u

314 Usp. Mirjana Gross, „Braudel i Vilar – dva predstavnika francuske historiografije“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 1983, str. 93-97; Pierre Vilar, „Marksistička historija, historija u izgradnji“, u: Ibid., str. 123-151. Prijevod Vilarovog teksta, pod naslovom „Marksistička istorija ili istorija u izgrađivanju“, objavljen je i u časopisu *Marksizam u svetu* (br. 12, 1983) u sklopu temata „Pitanja marksističke istoriografije“ koji je uredio Drago Roksandić.

315 D. Roksandić, *U NIN-u i Danasu*, str. 34.

316 Ibid., str. 110.

317 Ibid., str. 218.

318 Ibid., str. 279.

319 Usp. Ibid., str. 256, 289. O svemu tome je M. Gross pisala i tijekom 1980-ih godina, usp. „Historija: ideologija i (ili) znanost“, u: *Istoriografija, marksizam i obrazovanje. Nedjelja marksističkih rasprava* '85, ur. Ljubiša Vujošević, Beograd 1986, str. 163-179.

320 D. Roksandić, *U NIN-u i Danasu*, str. 26-27.

globalnom obzorju, „marksizam ima stotinu lica“.³²¹ To povezivanje – kako navodi M. Bertoša – „moderne metodologije i marksističke koncepcije (koncepcije marksizma shvaćene kao gramatika, ne kao katekizam!)“³²² u svakom je slučaju potencijalno značilo kako je „riječ o stvaralačkoj primjeni marksizma u praksi i teoriji historijske znanosti na znatno višem stupnju nego što je to bilo do sada“.³²³ Vrijedno je što se pritom upućivalo na dodatno konceptualiziranje historije, kao preduvjet za premošćivanje tzv. događajne historije. Treba međutim imati u vidu da se to odvijalo u razdoblju kada se velik broj povjesničara ipak sve više odmiče od marksizma, a kada su oni koji su zagovarali inoviranu marksističku historiju, ponajviše na iskustvima kvalitetnih marksistički usmjerenih zapadnoeuropskih povjesničara poput Hobsbawma, Vilara, Soboula i drugih, smatrali – poput Roksandića 1985. godine – da je „naša intelektualna ‘desnica’ u nesumnjivu križarskom pohodu protiv marksizma“,³²⁴ dok su drugi koji su pisali o historiografiji – poput Branislava Đurđeva 1984. godine – navodili da je historiografiju „koja se smatra marksističkom zapljusnuo (...) romantičarski nacionalistički talas“.³²⁵

Upućivanje na primjenu kompleksnijeg marksizma u jugoslavenskoj historiografiji možemo osim u prijevodima – izdvajaju se primjerice temati *Marksizam u svetu* 1979, 1983. i 1984. godine koje je uredio D. Roksandić³²⁶ – pratiti i u zbornicima o marksizmu i historiografiji u suvremenosti, u kojima se pokušavalo pronaći odgovore na niz kritičkih pitanja i društvenih izazova s kojima se susretalo daljnje razvijanje marksističke historiografije.³²⁷ Osim u općim raspravama o marksističkoj historiji

321 Mirjana Gross, „Na putu k budućoj historijskoj znanosti“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, god. IX, br. 2, 1977, str. 40.

322 Miroslav Bertoša, „Društvene strukture u Istri 16-18. stoljeća“, u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj: od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća*, ur. Mirjana Gross, Zagreb 1981, str. 151.

323 Franko Mirošević, „Historiografija i njene metode“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 1974, str. 160.

324 D. Roksandić, *U NIN-u i Danasu*, str. 110.

325 Ibid., str. 51.

326 „Rasprava o prelazu iz feudalizma u kapitalizam“ (D. Roksandić, P. Sweezy, M. Dobb, K. Takahashi, G. Procacci, E. Hobsbawm, R. Brenner, M. Murray, A. Soboul, E. Laclau itd.), u: *Marksizam u svetu*, god. 6, br. 2, 1979, str. V-XIX, 1-188; „Pitanja marksističke istoriografije“ (D. Roksandić, E. J. Hobsbawm, P. Vilar, H.-U. Wehler, G. Bois, K. Nield, G. Ránki, L. Gruppi, R. Villari, M. Hroch itd.), u: *Marksizam u svetu*, god. 9, br. 12, 1983, str. I-XII, 1-221; „Marksističko shvatanje istorije“ (D. Roksandić, H. Fleischer, M. Henry, J. Habermas, M. Godelier, J. Topolski itd.), u: *Marksizam u svetu*, god. 10, br. 1, 1984, str. 1-261.

327 Usp. *Historija i suvremenost. Idejne kontroverze*, ur. Stipe Pojatina, Zagreb 1984 (prilozi sa savjetovanja „Historiografija, memoarsko-publicistička i feljtonistička produkcija u svjetlu aktualnih idejnih kontroverzi“, održanog 1983. u Zagrebu); *Istoriografija, marksizam i obrazovanje. Nedelja marksističkih rasprava '85*, ur. Ljubiša Vujošević, uređivački odbor Milenko Marković, Vukašin Stambolić, Drago Roksandić, Beograd 1986 (prilozi sa „Nedelje marksističkih rasprava '85“ održane u Neumu s oko 400 sudionika o temi „marksistički zasnovane istorijske nauke u vaspitanju i obrazovanju omladine“). Tome možemo pridodati i zbornik *Metodološki problemi savremene istorije (saopštenja sa Okruglog stola održanog 17. i 18. decembra 1985. godine u Beogradu)*, ur. Petar Kačavenda, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1987, kao i brojne rasprave o sintezama

primjetno je da zagovaranje teorijskih i metodoloških preobrazbi prema socijalnoj historiji u vidu historije društva prodire krajem 1970-ih i tijekom 1980-ih godina i u načelne tekstove o povijesti radničkog pokreta i jugoslavenske komunističke partije. Primjerice Ivan Jelić je u tekstu „O nekim osnovnim metodološkim problemima u radu na sintezi historije Saveza komunista Jugoslavije“ iz 1978. godine uključio napomene M. Gross o kritici političke, odnosno tradicionalne historije, suradnji s društvenim znanostima, „širenju interesa za sva područja povijesnog i društvenog života“,³²⁸ tj. usmjeravanju „prema društvu kao cjelini“,³²⁹ dok je Bosiljka Janjatović u tekstu „O nekim značajkama historijske literature na teme iz povijesti radničkog i komunističkog pokreta u nas“ iz 1983. godine navodila kako njome dominiraju istraživanja političke povijesti umjesto cjelokupnog društvenog razvoja, pledirajući za afirmiranje „historije kao društvene znanosti“.³³⁰

Uz D. Roksandića možemo u jugoslavenskoj historiografiji ilustracije radi spomenuti i Đ. Stankovića. Đorđe Đ. Stanković (r. 1944), povjesničar Filozofskog fakulteta u Beogradu, boravio je u više navrata u Parizu te je pored svoga istraživačkog rada o povijesti 20. stoljeća objavio od početka 1980-ih godina, ponajviše u časopisu *Marksistička misao*, nekoliko radova o teorijskim i metodološkim problemima suvremene jugoslavenske historiografije koje je zatim 1988. godine okupio u knjizi *Iskušenja jugoslovenske historiografije*. Osim što su Stanković i Roksandić zajedno objavili 1984. godine tekst u *NIN-u* s ocjenom „tradicije i inovacije“ VI. toma *Istorije srpskog naroda*,³³¹ i Stanković je u svojim radovima, kao i Roksandić, jedan od zauzetih zagovaratelja socijalne historije u jugoslavenskoj historiografiji, odnosno teorijskih i metodoloških preobrazbi. I kod njega je riječ o kritici prevladavanja tzv. političke, tradicionalne i događajne historije, uz zalaganje, nasuprot tome, za socijalnu historiju koja – kako je to navodio na više mjesta – podrazumijeva „sveobuhvatno izučavanje jednog društva“³³² i to „u svom totalitetu i međuzavisnosti delova“.³³³ U tekstovima se k tome potiče na „teorijsko-metodološke inovacije“ i primjenu rezultata društvenih znanosti.

To isto tako uključuje i modificirano poimanje marksističke historije sadržano u upućivanju kritika izdvojenog proučavanja radništva od građanstva, odnosno

revolucionarne i nacionalne povijesti, koje međutim nisu automatski podrazumijevale i zagovaranje teorijskih i metodoloških preobrazbi.

328 Ivan Jelić, „O nekim osnovnim metodološkim problemima u radu na sintezi historije Saveza komunista Jugoslavije (teze za raspravu)“, u: *Dometi*, br. 9-10-11, 1978, str. 53 („uvodni tekst za znanstveno savjetovanje 'Metodološki problemi na sintezi historije SKJ', koje je održano u Beogradu, 14-15. rujna 1978.“).

329 Ibid., str. 58.

330 Bosiljka Janjatović, „O nekim značajkama historijske literature na teme iz povijesti radničkog i komunističkog pokreta u nas“, u: *Dometi*, god. XVI, br. 9, 1983, str. 11.

331 Đorđe Stanković i Drago Roksandić, „Šesti tom tradicije i inovacije“, u: *NIN*, br. 134, 25. III. 1984., str. 31-33 (objavljeno i u: Đorđe Stanković, *Iskušenja jugoslovenske historiografije*, Beograd 1988, str. 133-139; Drago Roksandić, *U NIN-u i Danasu*, Zagreb 2011, str. 54-59).

332 Đorđe Stanković, *Iskušenja jugoslovenske historiografije*, Beograd 1988, str. 22.

333 Ibid., str. 25.

nacionalne povijesti u jugoslavenskoj historiografiji. Stanković pritom kritizira i povjesničare „dogmatske marksističke orijentacije“ te „marksistički pozitivizam“ kao svojevrsno povezivanje „tradicionalističke političke istoriografije“ i „dogmatskog marksizma“. ³³⁴ Umjesto toga, ističe se Marxova usmjerenost na društvo, što je, kao kod M. Gross i D. Roksandića, poveznica sa društveno orijentiranom socijalnom historijom. Svo troje su držali socijalnu historiju iznimno važnom u osnaživanju društvene uloge historije te racionalizaciju shvaćanja povijesti koja će onemogućiti njezine nacionalne i ideološke upotrebe. Tako Stanković osim što ističe da takva socijalna historija, za razliku od političke historije, omogućuje dublje i cjelovitije razumijevanje društva, smatra da „bez socijalne istorije neće se moći ni formirati kritička istorijska svest, pa, prema tome, ni društvena svest uopšte“, ³³⁵ odnosno da „bez spoznaje totaliteta ljudskog života učenik neće moći da racionalno spozna i razume prošlost“ te će „stalno da bude podložan svim oblicima manipulacije argumentima prošlosti. Za budućnost jednog društva, kakvo je naše, to je opasna pojava.“ ³³⁶ Treba napomenuti da se Stanković, Roksandić i M. Gross u svojem zagovaranju teorijskih i metodoloških preobrazbi obraćaju cjelini jugoslavenske historiografije, a ne samo hrvatskoj ili srpskoj, što govori u prilog navodu iz uvoda knjige o nizu povjesničara koji su nastojali djelovati – i komunicirati i dijeliti ideje – u širem jugoslavenskom historijskom polju, bez obzira na veću ili manju pripadnost republičkim historiografijama.

S obzirom na prikazano proizlazi da se 1980-ih godina – za razliku od 1960-ih i 1970-ih kada su se u jugoslavenskoj historiografiji radovima o teoriji i metodologiji historije isticali posebice Bogo Grafenauer, Branislav Đurđev, Mirjana Gross i Sima Ćirković – broj povjesničara koji objavljuju o toj problematici (s manje ili više različitim naglascima) bitno povećao. Uz B. Petranovića, A. Mitrovića, Đ. Stankovića, S. Đurovića, D. Roksandića i druge, u hrvatskoj historiografiji to su – pored M. Gross – M. Bertoša, T. Raukar, I. Karaman, I. Goldstein, N. Budak, M. Strecha, Z. Janevović-Römer, I. Iveljić i drugi. Iako pritom dominiraju mlađi povjesničari i povjesničarke, u tome sudjeluju i povjesničari srednje, a u manjoj mjeri i starije generacije.

Nastojanje za primjenom zagovaranja preobrazbi u reprezentativnim sinteznim djelima jugoslavenske historiografije

Budući da su mnogi među navedenim povjesničarima i povjesničarkama zagovarali potrebu teorijskih i metodoloških preobrazbi matične historiografije, bilo je razumljivo da njihova upućivanja i zagovaranja neće mimoći ni sudjelovanje u raspravama o aktualnim sinteznim projektima hrvatske i jugoslavenske historiografije 1980-ih godina. Ti su povjesničari, k tome, polazili od pretpostavke da se tada iskristalizirao veći broj zainteresiranih povjesničara za preobrazbe matične historiografije te da

³³⁴ Ibid., str. 52-53, 98-105.

³³⁵ Ibid., str. 49.

³³⁶ Ibid., str. 92.

je hrvatska i jugoslavenska historiografija ostvarila napredak koji se posljedično treba osjetiti i u tim sintezama. S obzirom da je za realiziranu *Istoriju srpskog naroda* navedeno 1983. godine – iz perspektive zagovaratelja preobrazbi prema socijalnoj historiji – kako njezinom „šestom knjigom srpska istoriografija je iscrpila svoje razvojne mogućnosti na tradicionalističkim pretpostavkama i uz značajno prisustvo inovacija postavila brojna pitanja svog daljeg razvoja na manje ili više drugačijim pretpostavkama“,³³⁷ a da sinteza povijesti hrvatskog naroda Instituta, odnosno Zavoda za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu – usprkos samostalnih knjiga pojedinih istraživača – nije ni tijekom 1970-ih niti 1980-ih godina bila realizirana, značajnu pozornost povjesničara poticatelja teorijskih i metodoloških preobrazbi zadobio je od sredine 1980-ih godina obnovljeni projekt dovršavanja *Historije naroda Jugoslavije*.

Nakon objave prve knjige iz 1953. godine o staroj povijesti i srednjem vijeku te druge iz 1959. godine o ranom novom vijeku, nije tijekom 1960-ih i 1970-ih nastavljena izrada serije objavljivanjem treće knjige o 19. stoljeću. Stoga su sredinom 1980-ih godina učinjeni koraci na obnovi projekta.³³⁸ Ta je edicija dakako primjer širih nastojanja kao i neuspjeha realizacije zajedničkih jugoslavenskih historiografskih projekata,³³⁹ jedan u nizu onih koji su izazivali polemike.³⁴⁰ Njihovo ideološko značenje i podrška „odozgo“, kako CK SKJ tako i vodećih historijskih društava i institucija, s dakle osiguranom stabilnom političkom i financijskom potporom, nije u praksi automatski značilo i njihovu uspješnu realizaciju, čak i kada je postojala načelna podrška „odozdo“, među zajednicom povjesničara. Osim zbog nacionalnih prijedora između povjesničara i republičkih historiografija, novinarskih središta i političkih predstavnika te nastupajućih društvenih promjena, realizacija je u značajnoj mjeri uvijek zavisila i od samog odgovora povjesničara na poticanje takvih projekata.

Gotovo je opće mjesto da treća knjiga *Historije naroda Jugoslavije* koja je trebala obrađivati 19. stoljeće nije zbog suvremenih prijedora oko tumačenja osjetljivih

337 Đorđe Stanković i Drago Roksandić, „Šesti tom tradicije i inovacije“, u: D. Roksandić, *U NIN-u i Danasu*, Zagreb 2011, str. 59. Stanković je u knjizi *Iskušenja jugoslovenske istoriografije* (Beograd 1988, str. 138) taj dio ponešto izmijenio: „Šestom knjigom, naša tradicionalna istoriografija je dosegla svoj vrhunac i uz znatno prisustvo inovacija ispunila svoju istorijsku dužnost i istovremeno postavila brojna pitanja vlastitog razvoja na manje ili više drugačijim pretpostavkama.“

338 O projektu *Historije naroda Jugoslavije* (prve dvije knjige) usp. S. Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945.-1960.)*, Zagreb 2012, str. 235-252; M. Najbar-Agičić, *U skladu s marksizmom ili činjenicama*, Zagreb 2013, str. 301-371; „Radi se o časti hrvatske nauke...“, *Rasprave o hrvatskoj povijesti ranoga srednjeg vijeka za Historiju naroda Jugoslavije (1949-1950)*, pripr. Magdalena Najbar-Agičić, Zagreb 2013.

339 Usp. Drago Roksandić, „O Vladanu Desnici i ‘Desničinih susretima’“, u: *Desničini susreti 2005.-2008. Zbornik radova*, ur. Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina, Zagreb 2010, str. 273, fusn. 56: „Projekti *Historije naroda Jugoslavije I.-II.* i *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije* (Beograd 1963.) te kasniji nedovršeni projekt primjer su granica ‘uspješnosti’ odnosno, ‘neuspješnosti’ ‘dogovorne jugoslovenske historiografije’.“

340 Kosta Nikolić, *Prošlost bez istorije. Polemike u jugoslovenskoj istoriografiji 1961-1991: glavni tokovi*, Beograd 2003, str. 409-414.

nacionalnih pitanja toga razdoblja, opterećenima događanjima u 20. stoljeću, mogla biti realizirana.³⁴¹ Političnost je sadržana i u samom naslovu edicije koji je iz *Historije naroda Jugoslavije* 1980-ih izmijenjen u *Historija naroda i narodnosti Jugoslavije*, što je isto tako izazivalo prijeopore. Iako je dakle projekt primjer upisivanja ideološkog značenja i nacionalnih prijeopora, ne treba zanemariti da pritom ništa manje burna nije bila rasprava o metodološkim pitanjima njegova oblikovanja. To je jedan od razloga zbog kojih će me ovdje više od političkog i ideološkog aspekta te reprezentativne edicije zanimati njezin teorijski i metodološki dio, odnosno pojedini slučajevi isprepletanja ideološke i metodološke razine. Osim analiziranja mjesta teorije i metodologije, odnosno zagovaranja teorijskih i metodoloških preobrazbi – na čemu je središnji istraživački naglasak moje knjige – u raspravama o konceptijskim temeljima obnovljene edicije *Historije naroda i narodnosti Jugoslavije*, ukazivanjem na teorijski i metodološki aspekt polemika (koji se inače često ispušta kada se govori o njima) želim naglasiti važnost tog aspekta za cjelovitiju ocjenu obilježja, kao i dosega tadašnje historiografije, koju ne možemo svoditi samo na njezin ideološki i politički aspekt.³⁴²

Nakon obnove projekta 1985. godine i okupljanja jugoslavenskih redakcija 1986. godine, u Zagrebu je 1987. održano savjetovanje kao opći znanstveni uvod u rad na ediciji. Iako se problematičnim držalo treću knjigu o 19. stoljeću, treba imati u vidu da je projekt planiran i za obradu 20. stoljeća, kao četvrta, peta i šesta knjiga, s kojom se planiralo zaokružiti projekt započet još u poslijeratnom razdoblju. Premda obnovljeni projekt, planiran kao petogodišnji (koji bi dakle bio završen početkom 1990-ih godina), nije nikada dovršen, njegove metodološke diskusije važan su prilog zagovaranju teorijskih i metodoloških preobrazbi u hrvatskoj i jugoslavenskoj historiografiji. Savjetovanje održano u Zagrebu 1987. godine bilo je reprezentativan znanstveni skup na kojem je sudjelovalo stotinjak povjesničara, među kojima je bilo osamdeset istaknutih jugoslavenskih povjesničara direktno uključenih u projekt. Ono je imalo „za cilj da razreši neka metodološka pitanja pri izradi studijskih projekata za svaku knjigu ‘Istorije’“,³⁴³ a na njemu su uvodne referate uz Simu Ćirkovića, Bogumila Hrabaka, Janka Pleterskog (i kratko pismo spriječenog Branislava

341 To se navodilo i u godinama odvijanja projekta, primjerice Drago Roksandić, „Mimo provincija“, *NIN*, br. 1918, 4. X. 1987., str. 30, u: *U NIN-u i Danasu*, Zagreb 2011, str. 203: „Treba li podsjećati da je Historija naroda Jugoslavije ‘zapela’ upravo na ovom [19.] ‘stoljeću nacionalnosti’.“ I u pozivu na zagrebačko savjetovanje 1987. godine o projektu edicije navodi se „da će za III knjigu biti od najvećeg značaja razrešiti pitanje nastanka nacija na jugoslovenskom prostoru i njihove međusobne odnose“, Ostavština Mirjane Gross, Arhiv Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, mapa br. VIII, fascikl br. 36, „Historija naroda i narodnosti Jugoslavije“.

342 O samom projektu, kao podlozi za rekonstrukciju njegovih različitih aspekata, pisano je, osim u historijskim časopisima, i u novinama, a postoji i dokumentacija, primjerice dopisi o sastancima redakcija i stenograf savjetovanja o ediciji održanom u Zagrebu 1987. godine. Tim dijelom sačuvane dokumentacije služio sam se u ostavštini Mirjane Gross u Arhivu Filozofskog fakulteta u Zagrebu, mapa br. VIII, fascikli 36-38, „Historija naroda i narodnosti Jugoslavije“.

343 Poziv Mirjani Gross na učešće na naučnom savetovanju o metodološkim pitanjima pisanja sinteze „Istorije naroda i narodnosti Jugoslavije“ 4. i 5. juna 1987. godine u Zagrebu, Ostavština Mirjane

Đurđeva) održali Mirjana Gross i Tomislav Raukar, koji su intenzivno zagovarali teorijske i metodološke preobrazbe dotadašnjeg pisanja takvih sinteza. I dok se T. Raukar usredotočio na pitanje obrade srednjeg vijeka, M. Gross je načelno govorila o koncepciji cjelokupne edicije.

Osim što se već afirmirala kao stručnjakinja za teorijsku i metodološku problematiku napisavši o tome zasebnu knjigu *Historijska znanost* i sada već niz članaka, Mirjana Gross objavila je 1985. godine temeljitu istraživačku knjigu *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*. Pored toga što je knjiga prošla prilično zapaženo i autorica za nju bila nagrađena, knjigom je M. Gross realizirala ono što je zagovarala – obradu što više područja društvenog života a ne samo uske političke povijesti te usmjeravanje na društvene procese poput modernizacije umjesto usredotočavanja na događaje.³⁴⁴ S dotadašnjim, kao i s tim novostečenim „simboličkim kapitalom“, rečeno Bourdieuom, M. Gross se još zauzela za poduzimanje teorijskih i metodoloških preobrazbi u raspravama o koncipiranju cjelokupne edicije i zatim pokušaja realiziranja treće knjige *Historije naroda i narodnosti Jugoslavije*.

Uvodni referat M. Gross polazi od pretpostavke „da barem u posljednjih desetak godina postoji kretanje koje probija uske okvire tradicionalne događajne historije i tamo gdje su oni bili najviše okamenjeni, te otvara vrata socijalnohistorijskom pristupu“ u jugoslavenskoj historiografiji, zbog čega je rad na *Historiji* prilika za njezin „kvalitativni napredak“.³⁴⁵ Za M. Gross obnavljanje *Historije naroda i narodnosti Jugoslavije* bila je dakle prigoda da se na reprezentativnom forumu koji je uključivao vodeće predstavnike i institucije jugoslavenske historiografije čvrsto založi za

Gross, Arhiv Filozofskog fakulteta u Zagrebu, mapa br. VIII, fascikl br. 36, „Historija naroda i narodnosti Jugoslavije“.

344 O tome je bilo riječi u odgovoru na Grafenauerove kritike njezinog uvodnog referata u kojem M. Gross navodi kako „moja posljednja knjiga ('Počeci moderne Hrvatske') sadrži veće obilje izvora od bilo koje druge knjige koja se bavi problemima 19. stoljeća u nas a ti izvori svjedoče o brojnim područjima društvenog života. Ta je knjiga rezultat istraživanja elemenata društvenih procesa, što sam ih ocijenila kao dominantne u određenom razdoblju. To je, dakle, usmjerenje prema istraživanju društvenih procesa onoliko koliko to dopušta današnja razina naše historiografije te moje vlastite mogućnosti i skromne sposobnosti. Prema tome, u svom sam metodološkom izlaganju preporučila upravo to što u praksi i sama pokušavam postići a ne više ili drugačije od toga. Bilo bi krajnje neozbiljno zahtijevati od drugih više nego od samoga sebe ili savjetovati nešto s čime čovjek nema nikakvog iskustva. To također nije arogantno nametanje mojih vlastitih rezultata kao nekakvog uzora za rad na 19. stoljeću jer sažeti tekstovi, što ih moramo napisati, zahtijevaju drugačiji pristup nego specijalizirani izvještaji. Prema tome, nema razlike između mog empirijskog rada i metodoloških stavova, što sam ih u svom referatu pokušala izložiti. No može se, dakako, reći da sam u svom rezultatu istraživanja još daleko od solidne analize društvenih procesa ili da moji metodološki iskazi nisu sretno formulirani.“ Mirjana Gross, „Je li u nas metodološka diskusija potrebna ili beskorisna?“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, god. 19, br. 1, 1987, str. 91.

345 Ibid., str. 79. Tekst M. Gross sastoji se od tri dijela: uvodnog referata („Pregled ili sinteza“) distribuiranog prije savjetovanja, zatim samog izlaganja („Komentar referatu prema stenogramu“) i na kraju „Odgovora diskutantima“.

promoviranje određenih teorijskih i metodoloških preobrazbi. To je primjerice podrazumijevalo da umjesto pregleda ostvarenog na podlozi onoga što je nazivala „tradicionalnom događajnom historijom“, usmjerenom na opis pojedinačnih događaja, *Historija* nasuprot tome bude sinteza, odnosno „moderno znanstveno djelo“ koje će staviti naglasak na društvene procese i značiti usmjerenje prema „historiji društva“. ³⁴⁶ Navedeno uključuje ravnopravno tretiranje političke, socijalne, ekonomske i kulturne povijesti kao međusobno povezanih dijelova „društvene cjeline“, suprotno tome „da se s kulturom postupa samo kao s nekim privjeskom kao što je velikim dijelom bilo dosada“. Primarno usmjeravanje na društvene procese trebalo bi omogućiti uspoređivanje sličnosti i razlika na jugoslavenskom prostoru i osigurati njegovo uvjerljivije povezivanje u cjelinu od „eventualnih uvodnih fraza, koje bi nastojale povezati jugoslavenski prostor ili njegov dio“. ³⁴⁷ Uz „poredbenu metodu“ M. Gross je pritom upućivala i na upotrebu kvantitativnih metoda u apostrofiranom proučavanju društvenih procesa.

Zbog pitanja mogućnosti realizacije tako zagovarane sinteze u uvjetima tadašnje razine jugoslavenske historiografije, M. Gross je smatrala kako svakako treba poduzeti „sintetičko usmjerenje“, držeći da je uvijek „bolje učiniti makar nesiguran korak naprijed nego ostati stajati na mjestu kao ukopan“. Napominjem i da je usmjeravanje na procese, osim teorijskih i metodoloških imalo dijelom i druge razloge – kao djelomična poveznica metodološke i ideološke, odnosno političke razine – jer je geslo „Što dalje od uske političke historije, što bliže istraživanju povijesnih procesa“ autorica držala jedinim osiguranjem „da se ideologizacija sa svojim dobro poznatim razornim posljedicama svede na minimum“. ³⁴⁸ Treba naglasiti kako M. Gross nije u svom zagovaranju, za razliku od dotadašnjih, navodila marksizam niti mu pridavala kakvo teorijsko i metodološko referentno mjesto u konceptualiziranju *Historije naroda i narodnosti Jugoslavije*. Osim te bitne promjene, tako oblikovano zagovaranje sinteze M. Gross – pored kontinuiteta s njezinim prethodnim zagovaranjima

346 Ibid., str. 81.

347 Ibid., str. 82.

348 Ibid., str. 83. Prema općenitim napomenama iz teksta M. Gross, ideologizacija se odnosi na ideološke interpretacije koje shemama i frazama „marksistički“ i „jugoslavenski“ prilagođavaju južnoslavensku povijest. U nekim drugim tekstovima M. Gross je isto tako kritizirala i nacionalizirane interpretacije povijesti. Na savjetovanju je pročitano pismo Branislava Đurđeva koji kritizira „tradicionalnu historiografiju i tzv. historizam“ smatrajući kako se u „toj ubudaloj historiografiji krije najveća opasnost za nas – nacionalizam“, što mogu premostiti „historičari marksisti i pristalice tzv. strukturalne historije“. Stenografski zapisnik sa savjetovanja o metodološkim problemima pisanja *Historije naroda i narodnosti Jugoslavije*, održanog u Zagrebu 4. 6. 1987., str. 51, Ostavština Mirjane Gross, Arhiv Filozofskog fakulteta u Zagrebu, mapa br. VIII, fascikl br. 38, „Historija naroda i narodnosti Jugoslavije“. I Neven Budak je u novinskom članku o savjetovanju naveo: „Ne želim tvrditi da svaka knjiga pisana u tradicionalnom duhu mora biti takva, niti da je svaka suvremena nužno valjana, no ipak metodologija, što ju je Raukar nazvao otočentističkom, krije mnoge zamke kojima se upada u nacionalizam, dogmatizam i uopće ideologizaciju.“ („Raščerečeni surogati. Historija naroda i narodnosti Jugoslavije“, u: *OKO*, 18. lipnja – 2. srpnja 1987., str. 3).

primjene određenih teorijskih i metodoloških preobrazbi na proučavanje hrvatske povijesti – sada je prošireno i prilagođeno primjenom na širu jugoslavensku povijest i cjelinu jugoslavenske historiografije. To je dakako neraskidivo povezano s velikim značenjem koje je tada pridavano sintezama. Osim političkog i društvenog značenja, povjesničari su ih k tome smatrali reprezentativnim ogledalom historiografije i ključnim dokazom njezina napretka.

Uz Mirjanu Gross, u zagovaranje novih teorijskih i metodoloških naglasaka u konceptualiziranju *Historije naroda i narodnosti Jugoslavije* uključili su se i Tomislav Raukar i drugi hrvatski povjesničari. Raukar je na savjetovanju u Zagrebu imao kao i Mirjana Gross uvodni referat, naslovljen „Metodološke bilješke o prvoj knjizi Historije naroda i narodnosti Jugoslavije“, objavljen kasnije pod znakovitim naslovom „Hrvatsko srednjovjekovlje između tradicionalne i društvene povijesti“.³⁴⁹ I Raukar smatra da bi obnova rada na sintezi koja se drži za „jedan od najvažnijih zadataka naše historiografije“ trebala „uvažiti historiografski razvoj u protekla tri desetljeća i, napose, metodološke postupke suvremene povijesne znanosti“ kao pitanje „našega napredovanja ili zastoja“.³⁵⁰ Pri tome se ne zalaže za preradu i nadopunu prve knjige iz 1953. godine već za pristupanje izradi nove knjige na novim metodološkim osnovama, ističući „da je nedovoljno uočavanje cjeline razvoja i oskudno ocrtavanje društvenih procesa obilježilo čitavu prvu knjigu ‘Historije naroda Jugoslavije’, koja je „samo zbir usporednih povijesti jugoslavenskih naroda“ umjesto da bude „sinteza o srednjovjekovnoj povijesti južnoslavenskih naroda“.³⁵¹

Premda je sadržavala nastojanje za istraživanjem gospodarskog i društvenog razvoja, Raukar je mišljenja kako je ono realizirano tek kao površinski dodatak „tradicionalnoj metodologiji stare historiografije“, zbog čega je politički razvoj bio dominantan kriterij organizacije teksta.³⁵² I Raukar dakle kritizira tzv. tradicionalnu događajnu historiju zalažući se nasuprot tome za usmjerenje prema društvenim procesima i društvenom razvoju te njihovom sintetiziranju i komparativnoj perspektivi. Upravo bi tako oblikovana kompleksna historija društva osiguravala metodološku

349 Tomislav Raukar, „Hrvatsko srednjovjekovlje između tradicionalne i društvene povijesti“, u: *Historijski zbornik*, god. XL, 1987, str. 309-337. Pritom je uz uvodni referat objavljen i odgovor na kritike B. Grafenauera iz teksta namijenjenog savjetovanju „Kontinuitet u konceptu – prelom u metodologiji (naravno u granicama koncepta)“. Tekst B. Grafenauera se nalazi u ostavštini M. Gross. Diskusija je objavljena i u *Zgodovinskom časopisu*: Bogo Grafenauer „Kontinuiteta v konceptu – prelom v metodologiji (seveda le v mejah koncepta)“, s uvodnom napomenom (*Zgodovinski časopis*, god. 41, br. 2, Ljubljana 1987, str. 339-342); Tomislav Raukar, „Kontinuiteta v konceptu‘ ili napredak u koncepciji? U povodu priloga B. Grafenauera ‘Kontinuiteta v konceptu – prelom v metodologiji (seveda le v mejah koncepta)’“ (*Zgodovinski časopis*, god. 41, br. 4, Ljubljana 1987, str. 717-725).

350 T. Raukar, „Hrvatsko srednjovjekovlje između tradicionalne i društvene povijesti“, str. 309.

351 Ibid., str. 311.

352 Ibid., str. 312.

suvremenost promicanoj potrebi izrade nove prve knjige.³⁵³ I Neven Budak isticao je kako „samo suvremenim metodološkim pristupom možemo ispuniti zadatak *Historije*“, priželjkujući da „bude manje završnica dosadašnjeg historiografskog razvoja, a više početak novog usmjerenja naše znanosti“.³⁵⁴ Ta su se načelna zagovaranja očitovala i u nacrtima sadržaja hrvatske povijesti u knjigama *Historije naroda i narodnosti Jugoslavije*, od prilogâ Nevena Budaka i Tomislava Raukara za prvu knjigu o srednjovjekovnoj povijesti preko, dakako, treće knjige o 19. stoljeću do prijedloga nacrta Ivana Jelića za petu knjigu o razdoblju 1941-1945. godine, sa zajedničkim usmjerenjem prema „društvenoj historiji“.³⁵⁵

Usprkos uključenosti razmjerno značajnog broja povjesničara u zagovaranje socijalne historije kao suvremenog pristupa navedenoj sintezi, potrebno je imati na umu i niz onih povjesničara koji su prema tome bili suzdržani ili direktno suprotstavljeni. Dovoljno je spomenuti brojne kritičke reakcije na uvodne referate M. Gross i T. Raukara – od isticanja da se pritom omalovažavaju dosezi tzv. tradicionalnih povjesničara/historiografije i zanemaruje politička povijest, čovjek i događaji, do držanja takvih zahtjeva nerealnima i neostvarivima s obzirom na razinu tadašnje jugoslavenske historiografije i druge praktične probleme.³⁵⁶ S obzirom na te i druge kritike – zbog kojih je savjetovanje pokazalo „koliko je teško osigurati konsenzus o bilo kojem od mnogobrojnih otvorenih pitanja“³⁵⁷ – kao i činjenice da *Historija naroda i narodnosti Jugoslavije* na kraju nije bila realizirana, očito je da su, osim okolnosti, razlozi neuspjeha dobrim dijelom i u reakcijama samih povjesničara. Zbog toga projekt *Historije naroda i narodnosti Jugoslavije* nije samo primjer politički i ideološki poticanog historiografskog projekta već i primjer kako bez obzira na podršku „odozgo“ ti projekti nisu mogli biti realizirani bez adekvatnih reakcija samih povjesničara, čak

353 Usp. Ibid., str. 316-317: „Ukratko: zalažem se za rad na jednoj novoj, bitno drugačijoj prvoj knjizi ‘Historije naroda i narodnosti Jugoslavije’ koja se mora oslanjati na metodologiju suvremene povijesne znanosti i koja mora biti usmjerena prema problemima društvenog razvoja na onom području što su ga u srednjem vijeku zapremali naši narodi.“

354 Neven Budak, „Raščerečeni surogati. Historija naroda i narodnosti Jugoslavije“, u: *OKO*, 18. lipnja – 2. srpnja 1987., str. 3. I novinar Željko Krušelj je u članku o savjetovanju „Povijest iz tunela. Može li socijalna historija prevladati političku“ podržavao stavove povjesničara, posebice Mirjane Gross, koji su *Historiju naroda i narodnosti Jugoslavije* držali prigodom da se „jugoslavenska historiografija oslobodi tradicionalne događajne historije i okrene se socijalnoj“, navodeći kako bi „napor u pravcu socijalne historije na najmanju mjeru sveo tendencije ideologizacije, koja redovito prati tradicionalnu političku historiju“, napose u tadašnjem kontekstu „naraslog etnocentrizma“ (u: *Danas*, 9. lipnja 1987, str. 17).

355 Usp. prijedloge nacrta knjigâ *Historije naroda i narodnosti Jugoslavije*, prilozi iz Hrvatske, Ostavština Mirjane Gross, Arhiv Filozofskog fakulteta u Zagrebu, mapa br. VIII, fascikl br. 37, „Historija naroda i narodnosti Jugoslavije“.

356 Usp. primjerice Mirjana Gross, „Je li u nas metodološka diskusija potrebna ili beskorisna?“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, god. 19, br. 1, 1987, str. 88-101 („Odgovor diskutantima“).

357 Željko Krušelj, „Povijest iz tunela. Može li socijalna historija prevladati političku“, u: *Danas*, 9. lipnja 1987, str. 17.

i kada zajednica povjesničara dijeli načelni pristanak. Iz teorijske i metodološke pak perspektive, slučaj *Historije naroda i narodnosti Jugoslavije* ogledan je primjer da šire realiziranje zagovaranja teorijskih i metodoloških preobrazbi, neovisno od pozicije aktera u historijskom polju koji iznose ta zagovaranja te broja onih koji im se pridružuju, presudno zavisi od reakcije većeg dijela zajednice povjesničara koji odražavaju dominirajuću teorijsku i metodološku razinu tadašnje historiografije.

Upravo su stoga pitanja raspona reakcija povjesničara, opsega i karaktera realizacije zagovaranja u konkretnim pojedinačnim i kolektivnim historijskim djelima, kao i opće razine hrvatske i jugoslavenske historiografije te ocjene značenja prikazanih zagovaranja nužna tema sljedećeg poglavlja kao pretpostavka cjelovitijeg vrednovanja hrvatske historiografije kasnog socijalizma. U ovom je pak poglavlju prikazano postupno pojavljivanje, počevši od kraja 1960-ih i početka 1970-ih godina, sve većeg broja zasebnih priloga u hrvatskoj historiografiji u kojima se zagovaraju različite teorijske i metodološke preobrazbe. To je u kontinuiranim radovima Mirjane Gross dobivalo na intenzivnosti 1970-ih godina, kada su se tome priključivali i drugi povjesničari, što se posebice očitovalo 1980-ih godina. Premda je zagovaranje teorijskih i metodoloških preobrazbi, napose u tom dvadesetljetnom razdoblju, zadobivalo različite naglaske, ono se uz kritike upućene matičnoj „tradicionalnoj“ historiografiji i pozivanje na suvremenu europsku i sjevernoameričku historiografiju može svesti na dominiranje zalaganja za sveobuhvatnu socijalnu historiju kao historiju društva.

Učinci zagovaranja teorijskih i metodoloških preobrazbi hrvatske historiografije

Nakon prikazivanja obilježja i intenziteta zagovaranja teorijskih i metodoloških preobrazbi hrvatske historiografije u 1970-im i 1980-im godinama, potrebno je ispitati mjeru njihova učinka. Kao što je navedeno, reakcije samih povjesničara kojima je zagovaranje preobrazbi upućivano držim iznimno važnim preduvjetom za raširenost njihove prihvaćenosti i provedbe. Stoga ću u ovom poglavlju obrađivati reakcije povjesničara na zagovaranje preobrazbe i razmatrati pitanje utjecaja zagovaranja na ostvarivanje preobrazbi i opću teorijsku i metodološku razinu hrvatske historiografije. To podrazumijeva i prikazivanje teorijske i metodološke pluralizacije hrvatske historiografije 1970-ih i 1980-ih godina u vidu intenziviranja dotadašnjih poddisciplina poput historijske demografije i uvođenja novih poput historije žena. Na kraju poglavlja iznijet ću ocjenu značenja predstavljenih zagovaranja teorijskih i metodoloških preobrazbi te izdvojiti ono što predstavlja važan doprinos, kao i ono što je ostalo zanemareno u odnosu na tendencije europske i svjetske historiografije 1970-ih i 1980-ih godina.

Reakcije povjesničara na zagovaranje teorijskih i metodoloških preobrazbi

Kao što u hrvatskoj historiografiji Mirjana Gross nije bila jedina povjesničarka koja je zagovarala njezine teorijske i metodološke preobrazbe, tako nije bila ni jedina osoba kojoj su upućivane raznovrsne reakcije na ta zagovaranja. No budući da je u hrvatskoj historiografiji slovila kao središnja osoba u zagovaranju preobrazbi od 1960-ih, a napose 1970-ih i 1980-ih godina, najviše reakcija odnosilo se na sadržaje i načine upravo njezina zagovaranja teorijskih i metodoloških preobrazbi. Iako je 1963. godine u članku „O francuskoj sociološkoj historiografiji“ upućivala na poticaje francuskih Anala, kritizirala usmjerenost na usku političku historiju i iznijela kritiku jugoslavenske historiografije („Budući da naši jugoslavenski historijski radovi umnogome nose obilježje pozitivističkog nizanja činjenica, donekle moderniziranog blijedim i neefikasnim ‘garniranjem’ ekonomsko-socijalnom problematikom, i nama se iz godine u godinu sve više nameće potreba da tražimo nove puteve.“³⁵⁸), to je bio samo jedan članak i to povjesničarke koja je tek doktorirala prije nekoliko godina i imala iza sebe svoju prvu knjigu, odnosno još uvijek nije zauzimala pozicije da bi to zagovaranje bilo istaknutije. To će se međutim mijenjati početkom 1970-ih godina, kada će kao afirmiranija povjesničarka i profesorica objavljivati i druge tekstove o teoriji i metodologiji historije i suvremenoj historiografiji, a napose knjigu *Historijska*

358 Mirjana Gross, „O francuskoj sociološkoj historiografiji“, u: *Jugoslavenski istorijski časopis*, br. 4, 1963, str. 71.

znanost 1976. godine. Tada će započeti i intenzivnije reakcije na njezina zagovaranja teorijskih i metodoloških preobrazbi.

U knjizi *Historijska znanost* M. Gross je zagovarala genetičko-strukturalnu historiju, pri čemu nije opsežnije ulazila u ocjenu jugoslavenske historiografije ili konkretne promjene koje bi trebala provesti, napominjući tek na kraju, kao što je već spominjano, kako „ne može ostati po strani od tih velikih previranja ne želi li izgubiti i ovu skromnu društvenu funkciju koju ima danas i beznadno zaostati iza drugih evropskih historiografija. I jugoslavenski historičari morali bi se odlučnije okrenuti prema marksistički shvaćenoj strukturalnoj historiji, tj. prema istraživanju društvenih struktura u razvoju. Iako takvih radova ima, ipak je na izlasku iz ‘dogodovštine’ urađeno dosad vrlo malo.“³⁵⁹ No na VII. kongresu povjesničara Jugoslavije u Novom Sadu 1977. godine – čija su središnja tema bili „Društvene strukture i društveni pokreti“ – referat M. Gross „Metodološki problemi strukturalne historije s posebnim obzirom na stupanj razvoja jugoslavenske historije“, pored prikaza tendencija razvoja „strukturalne historije“, govorio je u bitno većoj mjeri o jugoslavenskoj historiografiji, analizirajući je iz perspektive zagovaranja njezine preobrazbe u vidu „strukturalne historije“. U prethodnom poglavlju već je spomenuto kako je referat potaknuo „dosta živu raspravu“,³⁶⁰ zbog čega je dijelom objavljen i u *Politici*.³⁶¹ Zaoštrene teze o krizi historije u Jugoslaviji („sadašnji očajni položaj historije“) i nužnosti umjerenja „prema novim znanstveno-spoznajnim ciljevima u skladu s općim kretanjem evropske historije“, odnosno potrebe da se ubrza „kretanje prema strukturalnoj historiji“,³⁶² neminovno su poticale oprečne reakcije povjesničara, čega je autorica bila svjesna i prije kongresa, računajući u već spomenutom pismu „na otpor koji zaoštravanje problema može izazvati kod nekih historičara“.³⁶³

Najizraženije među intenzivnim reakcijama na knjigu i napose referat na kongresu bilo je reagiranje Branislava Đurđeva, što se prometnulo u jednu od poznatijih polemika Mirjane Gross. Osim kao profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu, gdje je, među ostalim, držao predavanja iz „Uvoda u historijsku nauku“, Đurđev je bio i dekan tog fakulteta, direktor Orijentalnog instituta u Sarajevu, akademik i

359 Ibid., str. 352.

360 Ljubinka Trgovčević, „Sedmi kongres istoričara Jugoslavije“, u: *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1-4, 1978, str. 545. Marijan Matica, „Sedmi kongres historičara Jugoslavije (Novi Sad, 4-7. listopada 1977)“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1978, str. 170, navodi da je referat pobudio „izuzetnu pažnju i izazvao reagiranja sudionika Kongresa“. O tome je Mirjana Gross u kasnijoj polemici napisala sljedeće: „U Novom Sadu Đurđev me žestoko napao, i to tako da su prisutni morali pomisliti da sam nekakav antimarksistički buržoaski ‘strukturalist’.“ („Je li historija društvena ili prirodno-historijska znanost?“ u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1978, str. 121).

361 Pod naslovom „Postoji li kriza istorije“, u: *Politika*, Beograd, 15. X. 1977.

362 Mirjana Gross, „Metodološki problemi strukturalne historije s posebnim obzirom na stupanj razvoja jugoslavenske historije“, u: *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1-4, 1978, str. 34.

363 Usp. Pismo Mirjane Gross Bogi Grafenaueru (8. VI. 1977), Ostavština Mirjane Gross, Arhiv Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Korespondencija, mapa br. II, fascikl br. 6.

predsjednik Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine te član drugih akademija, nalazeći se 1950-ih i 1960-ih godina, u različitim vremenskim intervalima, na nizu istaknutih funkcija u historijskom polju. U vrijeme pak polemike s M. Gross nije ih obnašao, s obzirom da je bio u razmjerno visokoj dobi (rođen je 1908. godine).³⁶⁴ Đurđev je objavio kritičku ocjenu knjige *Historijska znanost*,³⁶⁵ polemično je reagirao na njezin referat u diskusiji na kongresu i zatim u tekstu u *Dijalogu*, prenesenom u *Časopisu za suvremenu povijest*, gdje je zajedno s referatom M. Gross donesen i njezin odgovor Đurđevu.³⁶⁶ Polemika se nakon toga nastavila u časopisu *Prilozi*.³⁶⁷

B. Đurđeva je M. Gross u polemici označila kao predstavnika dogmatskog marksizma, što je ponovila i u *Suvremenoj historiografiji* 1996. godine, pridodavši tome oznaku „teoretičara” jedne varijante dogmatskoga marksizma,³⁶⁸ što se navodilo i u tekstovima o M. Gross.³⁶⁹ Međutim označavanje Đurđeva dogmatskim

364 Usp. Vesna Mušeta-Aščerić, „Biografija. Akademik Branislav Đurđev (1908-1993)“, u: *Naučno djelo akademika Branislava Đurđeva: zbornik radova sa Međunarodnog okruglog stola održanog u Sarajevu 4. decembra 2009*, ur. Dževad Juzbašić, Posebna izdanja, knjiga 39, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2010, str. 217-220.

365 Branislav Đurđev, „Povodom jednog priručnika za istoriju istoriografije i istorijsku metodologiju. Mirjana Gross, *Historijska znanost – razvoj, oblik i smjerovi*, Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest, Posebna izdanja 3, Zagreb 1976, 377 str.“, u: *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, god. XIII, br. 13, 1977, str. 355-372.

366 Mirjana Gross, „Metodološki problemi strukturalne historije s posebnim obzirom na stupanj razvoja jugoslavenske historije“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1978, str. 71-89; Branislav Đurđev, „Strukturalizam i 'kriza istorije' (Povodom VII kongresa istoričara u Novom Sadu)“, str. 91-104 (prvotno objavljeno u: *Dijalog. Časopis za filozofiju i društvenu teoriju*, 3, 1977, str. 115-129); Mirjana Gross, „Je li historija društvena ili prirodno-historijska znanost?“, str. 105-129 (odgovor B. Đurđevu).

367 Branislav Đurđev, „Istorija ljudi ne može biti potpuna negacija njihove prirodnosti, nego... (Kako Mirjana Gross tumači 'moje' shvatanje istorije)“, u: *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, god. XIV, br. 14-15, Sarajevo 1978, str. 441-470; Mirjana Gross, „Koji su zapravo osnovni problemi naše historijske znanosti?“, u: *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, br. 16, 1979, str. 239-261; Branislav Đurđev, „Riječ-dvije povodom odgovora Mirjane Gross“, u: *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, br. 17, 1980, str. 305-308; Mirjana Gross, „Dva nespojiva svijeta“, str. 309-310.

368 Mirjana Gross, „Nakon dvadeset godina“, u: *Suvremena historiografija*, Zagreb 1996, str. 13.

369 Usp. npr. Nikša Stančić, „Prof. dr. Mirjana Gross – život i rad“, u: *Zbornik Mirjane Gross*, Zagreb 1999, str. 15. O polemici su pisali Michael B. Petrovich („Structural History and Yugoslav Marxism. Historijska znanost. Razvoj, oblik, smjerovi. By Mirjana Gross. Posebna izdanja, 3. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, 1976, 377 pp.“, u: *Slavic Review*, vol. 39, br. 2, 1980, str. 293-296), Oto Luthar (*Majstori i muze*, Zagreb 2002, str. 108-112), Dino Mujadžević („Polemika između Mirjane Gross i Branislava Đurđeva“, u: *Naučno djelo akademika Branislava Đurđeva: zbornik radova sa Međunarodnog okruglog stola održanog u Sarajevu 4. decembra 2009*, ur. Dževad Juzbašić, Posebna izdanja, knjiga 39, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2010, str. 209-215) i Josip Mihaljević („Historijska teorija i metodologija u historiografskoj periodici 1948-1990. (*Historijski zbornik i Časopis za suvremenu povijest*)“, u: *Jaroslav Šidak i hrvatska historiografija njegova vremena: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 25. i 26. studenog 2011.*, ur. D. Agićić, B. Janković, Zagreb 2012, str. 188-190).

marksistom može današnjeg čitatelja dijelom navesti na krivi trag, primjerice kako je Đurđev dogmatski branio kakav službeni marksizam socijalističkog režima. No i Đurđev je od 1950-ih godina bio kritičar onoga što se tada u Jugoslaviji nazivalo dogmatskim marksizmom, među ostalim Staljinove „vulgarne“ interpretacije marksizma u vidu shematizirane periodizacije društveno-ekonomskih formacija i pojednostavljanja odnosa baze i nadgradnje, što je Mirjana Gross istaknula njegovom bitnom vrijednošću.³⁷⁰ Osim toga, i Đurđev se u brojnim člancima bavio teorijom i metodologijom historije, međutim više na općenitoj teorijskoj razini i u odnosu prema filozofijskoj problematici u marksizmu i historiografiji, ostavljajući posve po strani moguće poticaje iz suvremene europske historiografije za konkretno praktično istraživanje. Iako je polemizirao s različitim autorima, mnogi povjesničari cijenili su njegove teorijske i metodološke, odnosno istraživačke radove o ranonovjekovnoj južnoslavenskoj povijesti.³⁷¹

Đurđev je u ocjeni knjige i referata M. Gross polazio s marksističkog gledišta, ali njegovog vrlo individualiziranog pogleda na marksizam. Naime, on se držao originalnim tumačem „izvornog marksizma“, pri čemu je polazio od pojedinih neposrednih citata iz radova i korespondencije Marxa i Engelsa, ne služeći se tom prilikom kakvim kasnijim interpretacijama njihovih djela. Sva takva naknadna tumačenja nazivao je „postmarksizam“, bez obzira dolaze li iz socijalističkih i komunističkih režima ili primjerice zapadnog marksizma. Tome su dakako pripadali i oni pristupi iz zapadnoeuropskih historiografija, potaknuti „renesansom“ Marxa na Zapadu, što su ih predstavljali Hobsbawm, Vilar, Soboul i drugi povjesničari koji su bili važni M. Gross kako u knjizi *Historijska znanost* tako i u daljnjem poticanju socijalne historije. Možemo reći da Đurđevljevo apriorno odbijanje kasnijih interpretacija marksizma ulazi dobrim dijelom u dogmatski stav, no pritom se ne iscrpljuje u toj, tada karakterističnoj, oznaci, koja je mogla podrazumijevati mnogovrsna značenja i biti pripisvana različitim sadržajima i osobama. Tako se iza oznake „dogmatski marksizam“ pridavane Đurđevu krije mnogo dodatne problematike. Đurđev primjerice ilustrira ono o čemu sam već govorio – nije kod njega, kao i nekih drugih povjesničara, riječ o „odozgo“, „izvana“ nametnutoj i točno propisanoj marksističkoj interpretaciji nego

370 Usp. M. Gross, *Historijska znanost*, 1976, str. 296; M. Gross, „Je li historija društvena ili prirodno-historijska znanost?“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1978, str. 106.

371 Usp. *Naučno djelo akademika Branišlava Đurđeva: zbornik radova sa Međunarodnog okruglog stola održanog u Sarajevu 4. decembra 2009*, ur. Dževad Juzbašić, Posebna izdanja, knjiga 39, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2010. Drago Roksandić naveo je 1985. godine, prikazujući knjigu Đurđevljevih istraživačkih radova, da je Đurđev „najugledniji turkolog u suvremenoj jugoslavenskoj historiografiji“, s „istraživački izuzetno poticajnim radovima, neovisno o tome da li se suglašavamo ili ne suglašavamo s pojedinim stavovima“, odlikovanim „reskom polemičnošću“ i originalnošću, odnosno „snažnim pečatom svoje individualnosti“ („Nauka i plemena. Branišlav Đurđev, ‘Postanak i razvitak brdskih, crnogorskih i hercegovačkih plemena. Odabrani radovi’, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd 1984“, u: *NIN*, br. 1803, 21. VII. 1985., str. 42, citirano prema: *UNIN-u i Danasu*, Zagreb 2011, str. 116-118).

o vrlo individualiziranim stavovima, ali dakako sukladnim općoj marksističkoj paradigmi u Jugoslaviji, unutar koje se kreću i prema kojoj nisu kritični. No pozivanje na marksizam B. Đurđeva i M. Gross pri tome je bitno različito.

Đurđev je u kritičkoj ocjeni knjige M. Gross o povijesti historiografije i metodologiji historije naveo da postoji potreba za takvom knjigom, ističući da je autorica nastojala polaziti s „marksističkih pozicija“. Međutim kritizirao je njezino usmjerenje prema strukturalnoj historiji, u vidu inzistiranja na bavljenju društvenim strukturama u razvoju, kao i držanju marksizma za genetičko-strukturalni smjer (prigovarajući joj na stavu da historiografija bez strukturalne metode nije marksistička). Dok je smatrao da dio knjige o povijesti historiografije može služiti kao sveučilišni udžbenik, dio o metodologiji historije po njemu to nikako ne može. Najviše je zamjerao „kompilatorski karakter knjige“, izostanak originalnosti i preuzimanje literature, posebno knjige poljskog povjesničara Topolskog, odnosno slijeđenje „mode“. Prema Đurđevljevom poimanju, njezina knjiga pripada postmarksizmu, odnosno postmarksističkoj historiografiji i nedostaje joj teorijski doprinos (koji je kod autorice zapravo podređen metodologiji), primjerice u izraženijem utemeljenju u izvornom marksizmu. Osim tih i drugih prigovora knjizi, Đurđev je ipak smatrao da vjera u „napredak istorijske nauke kojom odiše čitava knjiga jest najizrazitija vrlina izlaganja Mirjane Gross“, ³⁷² zaključno izdvojivši sljedeće: „Mora se na kraju istaći da knjiga ima najveću vrijednost kao prvo obavještenje o metodološkim i teoretskim stremljenjima koja vladaju u modernoj historiografiji, kao obavještenje koje donosi literaturu dovoljno iscrpno. Da se to ostvari, bio je potreban veliki trud. Moramo na tome Mirjani Gross biti zahvalni.“ ³⁷³

Kritiziranje pristupanja marksizmu kao određenom strukturalizmu (čime se primjerice povezuju marksizam i francuski Anali) i prevladavajućeg usmjeravanja prema društvenim strukturama, odnosno sociologizmu zastupljeno je i u Đurđevljevom tekstu o referatu M. Gross na kongresu u Novom Sadu, na kojem je, kao novost s obzirom na prethodne kongrese jugoslavenskih povjesničara, „teoretski/metodološki referat pokušao da zastupa potrebu modernizacije naše istoriografije u duhu istorijske škole koja prenaplaćava ‘strukturalnu istoriju’“. ³⁷⁴ Đurđev posebice prigovara što M. Gross, prema njemu, rješenje „krize historije“ vidi u (nekritičkom i pomodarskom) slijeđenju suvremene europske (strukturalne) historiografije umjesto izvornog marksizma (kao suprotnosti dominirajućem postmarksizmu). Kritički prigovori pritom su znatno izraženiji nego povremena djelomična slaganja, primjerice kako ne tvrdi da „moderna francuska istorijska škola nije pokrenula važna teoretska

372 Branislav Đurđev, „Povodom jednog priručnika za istoriju historiografije i istorijsku metodologiju. Mirjana Gross, Historijska znanost – razvoj, oblik i smjerovi, Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest, Posebna izdanja 3, Zagreb 1976, 377 str.“, u: *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, god. XIII, br. 13, 1977, str. 362.

373 Ibid., str. 372.

374 Branislav Đurđev, „Strukturalizam i ‘kriza istorije’ (Povodom VII kongresa istoričara u Novom Sadu)“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1978, str. 94.

i metodološka pitanja“ (poput dugog trajanja i odnosa „strukturalne“ i „događajne“ historije)³⁷⁵ ili u odnosu na „njeno istupanje protiv učmalosti dobrog dijela naše istoriografije koja umnogome ostaje u okvirima tradicionalne istorije“. Iako navodi da kritičke ocjene M. Gross o jugoslavenskoj historiografiji u dobroj mjeri vrijede, Đurđev ipak drži da autorica ispušta njezina „vrhunska dostignuća“, kao i (njegove) doprinose teoriji i metodologiji historije na temelju izvornog marksizma. Tom prilikom prenosi i kritiku Smiljane Đurović da se isto tako zanemaruje da „danas u Jugoslaviji postoji značajna, po svojim naučnim rezultatima, autohtona marksistička istoriografija u Jugoslaviji“.³⁷⁶ To prema Đurđevu znači da „Mirjana Gross u svojoj eklektičkoj misaonoj djelatnosti kaska za evropskim uzorima, a naša domaća nastojanja samo registruje“.³⁷⁷

Mirjana Gross je u svom odgovoru na Đurđevljeve kritike njezine knjige i referata navela da ne može „proglasiti tvrdnje jednog jedinog autora kao isključivo ‘pravi’ marksizam“, tako ni „Đurđevljevi ‘izvorni marksizam’“.³⁷⁸ Premda je kritizirao staljinističku varijantu dogmatskog marksizma, M. Gross smatra da Đurđev kasnije nije „pratio kretanja ni u ‘marksologiji’ ni u historijskoj znanosti“ (zbog čega autorica za moto teksta uzima Hobsbawmov navod o Marxu, a ne, naprimjer, izravno Marxa) te svemu novom pripisuje kritičke etikete „strukturalizma“ i „postmarksizma“, držeći sebe jedinim ispravnim tumačem. M. Gross najprije kritički prikazuje kako Đurđev u svojim radovima shvaća izvorni marksizam, a zatim se brani od tvrdnje da je „strukturalist“. Prigovara Đurđevu što je „nova kretanja, koja ne odgovaraju starim okamenjenim oblicima, proglasio isključivo – modom!“.³⁷⁹ M. Gross nadalje ističe i kako nije „marksolog“ te se ne bavi „sustavno teorijom marksizma“ već je usmjerena na metodologiju historije, stoga je za nju „teorija prije svega u funkciji metode“, odnosno konkretne istraživačke primjene „antidogmatske, kritički shvaćene historijsko-materijalističke dijalektike“. To je različito od Đurđeva koji se, prema njezinim riječima, „na žalost, bavi prije svega svojom dogmatiziranom teorijom, a samo se iznimno spušta na razinu metodologije“.³⁸⁰ U završnom dijelu M. Gross se neće složiti ni s prigovorima da podcjenjuje „djela pisana tradicionalnom metodom“, ističući da polazi od „svoga shvaćanja položaja i potreba jugoslavenske historijske znanosti, a ne od želje da budem ‘moderna’ i da oponašam ‘zapadno-evropsku’ historiografiju, kako bi Đurđev htio uvjeriti čitaoca“.³⁸¹ M. Gross napominje kako govori o europskoj historiografiji u koju ulaze i zapadnoeuropski marksisti, kao i oni iz

375 Ibid., str. 103.

376 Ibid., str. 94. Navedene riječi Smiljane Đurović potječu iz njezina teksta nakon novosadskog kongresa „U čemu je suština ‘krize istorije’“, u: *Politika*, Beograd, 22. X. 1977.

377 B. Đurđev, „Strukturalizam i ‘kriza istorije’“, str. 101.

378 Mirjana Gross, „Je li historija društvena ili prirodno-historijska znanost?“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1978, str. 106.

379 Ibid., str. 120.

380 Ibid., str. 124.

381 Ibid., str. 128.

socijalističkih zemalja koji mogu biti poticajni, poput Topolskog. Osvrće se i na tvrdnju S. Đurović o postojanju „autohtone marksističke historiografije“ u Jugoslaviji, držeći nejasnim što se misli pod tim pojmom, stoga je smatra neargumentiranim.³⁸²

B. Đurđev je u polemici inzistirao na vlastitom originalnom tumačenju „izvornog marksizma“, iz čije je perspektive načelno kritizirao francuske *Anale*, strukturalnu historiju i historiju kao društvenu znanost, što je promicala M. Gross. Dok je Đurđev polazio od općenite teorijske marksističke razine, M. Gross se oslanjala na metodološku, odnosno praktičnu istraživačku, stoga se rasprava vodila na odvojenim razinama, zbog čega sudionici nisu mijenjali svoja polazišta. Iz toga razloga knjiga i referat M. Gross nisu problematizirani iz perspektive zagovarjanja teorijskih i metodoloških preobrazbi jugoslavenske historiografije (na temelju intenzivnog informiranja o recentnim teorijskim i metodološkim preokupacijama suvremene europske historiografije), nadalje mogućnosti realizacije takve orijentacije u praksi, zatim prevladavajuće razine jugoslavenske historiografije, kao i potencijalnih smjerova njezina daljnjeg razvoja. Zbog toga polemika nema veće teorijsko i metodološko, odnosno historiografsko značenje za hrvatsku i jugoslavensku historiografiju, već predstavlja tek jednu vrstu reakcija na zagovarjanje preobrazbi. Ta reakcija u sebi sadrži i dijelove argumentacije što će ih navoditi ne samo S. Đurović i B. Hrabak – kao dobrim dijelom Đurđevljevi suistomišljenici s obzirom na kritike upućivane M. Gross – nego i neki drugi povjesničari nezadovoljni njezinom ocjenom jugoslavenske historiografije. I dok je usprkos tome dio povjesničara nastavio prihvaćati i slijediti zagovarjanja M. Gross, držeći do važnosti njezine knjige *Historijska znanost*, Đurđevljevo originalno iznošenje apstraktne teorijske marksističke razine nije moglo biti dovoljno poticajno i funkcionalno za određeno slijeđenje među jugoslavenskim povjesničarima druge polovice 20. stoljeća.³⁸³

Dakako, osim prikazivanja polemike iz teorijske i metodološke perspektive te kao primjera reakcije na zagovarjanje teorijske i metodološke preobrazbe, polemika između M. Gross i B. Đurđeva može se interpretirati i s ideološkog aspekta. Budući da je njezino ishodište bilo u teorijskoj i metodološkoj problematici, radi se o još jednom

382 Ibid., str. 129. M. Gross u fusnoti navodi kako S. Đurović u spomenutom članku u *Politici* (22. X. 1977) „nedostojno napada jedan referat i jednu knjigu ne spominjući uopće moje ime“, zbog čega „nije zavrijedila odgovor“.

383 M. Gross je o tome navela sljedeće: „Iako je Đurđev iznio svoje teze na svim kongresima, njegovi članci, razasuti po raznim časopisima, nisu utjecali na većinu historičara-istraživača.“ („Metodološki problemi strukturalne historije s posebnim obzirom na stupanj razvoja jugoslavenske historije“, u: *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1-4, 1978, str. 39); „Jugoslavenski su ga ‘marksolozi’ ignorirali (izuzev dvije polemike), a jugoslavenski historičari uljudno su slušali njegova izlaganja na brojnim skupovima – i nikome ništa! Zato se i sam često žalio da se njegovo mišljenje ne uzima u obzir usprkos silnim ponavljanjima.“ („Je li historija društvena ili prirodno-historijska znanost?“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1978, str. 107). Međutim, korištena je primjerice Đurđevljeva marksistički zasnovana opća periodizacija povijesti, usp. Čedomir Popov, „Predgovor“, u: *Grđanska Evropa (1770-1971)*, Novi Sad 1989, str. 9.

primjeru kada se teorijska i metodološka razina preklapa s ideološkom, odnosno političkom, iako se ne može svesti samo na ideološku razinu. Kao što je već navedeno, M. Gross držala je da ju je na novosadskom kongresu Đurđev „žestoko napao, i to tako da su prisutni morali pomisliti da sam nekakav antimarksistički buržoaski ‘strukturalist’“, iako je to u kritici referata i knjige prikazao ne kao prigovaraje njezinom navodnom suprotstavljanju marksizmu već povezivanju marksizma sa strukturalizmom, spomenuvši da se M. Gross ipak razlikuje od „izričitog strukturalizma“.³⁸⁴ No s obzirom da je polemika s obje strane bila oštra (M. Gross je Đurđeva, kao što je spomenuto, označavala dogmatskim marksistom), pojavljivale su se tijekom razvijanja polemike i različite ideološke implikacije.

Đurđev je, kako je polemika odmicala, primjerice naveo: „Jasno je da pri tome ne činim nikom bilo kakva politička prebacivanja. Jer i sa takvim pogledima može čovjek biti odličan učesnik u našoj izgradnji samoupravnog socijalizma. Može biti i dobar naučnik. To sam, kad je riječ o knjizi M. Gross, izričito rekao. S moje strane nije riječ o političkoj insinuaciji nego o raščišćavanju pitanja o osnovnoj orijentaciji naše historiografije. Ali, sa svoje strane mogu reći da sam doživio da me vrlo mnogo zastrašuju ljudi koji se koriste klimom koja vlada u jednom dijelu naše inteligencije. ‘Dogmatičar’, ‘metafizičar’, ‘zastupnik gledišta Kautskog’, ‘pristalica teorije odraza’, ‘zastupnik predmarksovske ahistorijske antropologije’ itd. A van naše zemlje ‘revizionista’, ‘pristalica buržaskog tehnokratizma’ itd. Kad bi se sve to prikupilo, imao bih na sebi lijep broj etiketa.“³⁸⁵ Đurđev u polemiku uvodi zatim i svoje kritike filozofa okupljenih oko časopisa *Praxis* čije je izlaženje obustavljeno 1974. godine, dakle nekoliko godina prije polemike, ističući da je M. Gross „navučena na tanak led od praksista“.³⁸⁶ Pritom Đurđevljevo spominjanje Titovog iskaza,³⁸⁷ a još više naprimjer prigodni tekst o Titu iz 1977. godine,³⁸⁸ upućuju na poteze kojima akteri nastoje osnažiti vlastitu poziciju u historijskom i društvenom polju.

Vraćajući se na ovdje primarno raspravljani teorijski i metodološki aspekt napominjem da je znatna kritičnost M. Gross prema tzv. tradicionalnoj historiji, odnosno isticanje njezinog dominiranja hrvatskom i jugoslavenskom historiografijom – premda je naglašavala da nije pretjerano kritična, kao i da cijeni njezine doprinose – izazivala kritičku reakciju ne samo B. Đurđeva i S. Đurović nego i drugih

384 M. Gross, „Je li historija društvena ili prirodno-historijska znanost?“, str. 121.

385 B. Đurđev, „Istorija ljudi ne može biti potpuna negacija njihove prirodnosti, nego... (Kako Mirjana Gross tumači ‘moje’ shvatanje istorije)“, u: *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, god. XIV, br. 14-15, 1978, str. 442.

386 Ibid., str. 465.

387 Usp. B. Đurđev, „Strukturalizam i ‘kriza istorije’“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1978, str. 101.

388 Usp. Branislav Đurđev, „Doprinos druga Tita teoriji naučnog socijalizma (Povodom 85-godišnjice života i 40-godina rukovođenja KPJ, odnosno SKJ)“, u: *Svečani skup o doprinosu druga Tita teoriji naučnog socijalizma* (Svečani skup Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine povodom jubileja Josipa Broza Tita), ur. Edhem Čamo, Sarajevo 1977, str. 11-26.

povjesničara, koji za razliku od spomenutih nisu prvenstveno polazili iz marksističke perspektive. Iako se o tome nije kritički očitovao u javno objavljenim tekstovima, arhivski izvori svjedoče o izraženoj kritičkoj reakciji Igora Karamana upravo s polazišta ocjene matične historiografije.

Pitanje odnosa prema matičnoj i inozemnoj historiografiji

Igor Karaman, kolega M. Gross s Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu – povjesničar koji je dao bitan doprinos etabliiranju ekonomske i socijalne historije – naveo je 1981. godine da u pristupu radu na VI. knjizi sinteze „Povijest hrvatskog naroda“ Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu (koja međutim nije bila realizirana) postoje između M. Gross i njega „neke bitne i temeljne razlike u pristupu nacionalnoj povijesti u 19. st.“³⁸⁹ Time je Karaman prekinuo suradnju na VI. knjizi sinteze. Detaljnije navođenje nekih od razloga uslijedilo je dvije godine kasnije kada je Karaman u dopisu Institutu za hrvatsku povijest smatrao da je M. Gross u tekstu „Socijalna historija i istraživanja Vojne krajine“ (*Naše teme*, br. 11, 1982) prešutila i negirala njegov rad „na području ekonomske historije Hrvatske tokom dvadeset i pet godina“, kao i „dosadašnje znanstvene rezultate kolega dr Mirka Valentića i dr Dragutina Pavličevića o povijesti Vojne Krajine u 19. st.“ budući da je napisala sljedeće: „U istraživanju gospodarskih i društvenih struktura Vojne krajine u 19. stoljeću pred nama je doista t a b l a r a s a, izuzevši neke pojedinačne informacije.“ Karaman je pritom naveo da „ako po osobnom mišljenju drugarice Gross ukupni znanstveni rad I. Karamana, M. Valentića i D. Pavličevića možda i spada u ‘tradicionalnu, događajnu historiju’, to još ne opravdava njezin pokušaj totalnog negiranja nečijeg imena i doprinosa u našoj historiografiji“. Ta se Karamanova reakcija može povezati s drugim reakcijama koje su polazile od pitanja odnosa prema dotadašnjoj historiografiji i njezinom određivanju kao tradicionalne i događajne. Karaman stoga citira riječi Drage Roksandića iz istog broja časopisa *Naše teme* koje bi trebale svjedočiti o mogućem bitno drugačijem odnosu: „Znanstveno-historijsko mišljenje o povijesti Vojne krajine u Hrvatskoj uvelike dovodi u pitanje razvojne tokove tradicionalne hrvatske, srpske i jugoslavenske historiografije općenito. Odnos prema našoj tradicionalnoj historiografiji u tom dijalogu nikada ne bi smio biti nihilistički. Dapače, na novim pretpostavkama bi se morao u nju integrirati.“³⁹⁰

389 Dopis Igora Karamana Josipu Adamčeku, predstojniku Odjela za hrvatsku povijest Centra za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 8. I. 1981. Usp. Dopis Igora Karamana Mirjani Gross, pročelniku redakcije VI knjige sinteze, 8. I. 1981. Ostavština Mirjane Gross, Arhiv Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, mapa br. VI, fascikl br. 25, „Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Odjel za hrvatsku povijest: sinteza hrvatske povijesti (VI. knjiga), II. dio“.

390 Dopis Igora Karamana Josipu Adamčeku, predstojniku Odjela za hrvatsku povijest Centra za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 19. II. 1983. Ostavština Mirjane Gross, Arhiv Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, mapa br. VI, fascikl br. 25, „Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Odjel za hrvatsku povijest: sinteza hrvatske povijesti (VI. knjiga), II. dio“.

M. Gross je odgovorila da nije istina da se odnosi „nihilistički” prema tradicionalnoj historiji“, navodeći: „Od ‘Historijske znanosti’ dalje uvijek sam naglašavala da je tradicionalna historija dala dostignuća na kojima moramo korak po korak graditi dalje a ne izolirati se u njoj kao u nekakvoj tvrđavi. Istina je da sam pokazala određeno nestrpljenje prema onim mlađim historičarima koji uporno ostaju isključivo unutar ‘dogodovštine’ i ljute se na mene što o tome uopće govorim.“ Stoga drži neistinom da negira „rezultate Igora Karamana uopće i da smatram da pripadaju isključivo tradicionalnoj historiji“,³⁹¹ kao i rad Mirka Valentića i Dragutina Pavličevića. Pozvala je Karamana da umjesto dopisa Institutu javno objavi u časopisu svoje gledište o toj problematici, gdje bi imao prigodu „konačno nešto reći i o drugim neslaganjima među nama radi kojih je prije dvije godine napisao svoje prvo pismo Institutu protiv mene“.³⁹² Spomenuto, kao i opći ton ljutitog Karamanovog reagiranja, dokaz su osobnom sukobu što je potaknuo dopise, koji međutim sadrže i materijal za razmatranje različitih vrsti reakcija na zagovaranje preobrazbi, kao što je primjerice napomena M. Gross: „Najviše me smeta to kada se mojim ocjenama u vezi s izlaskom iz tradicionalne historije, ne suprotstavlja drugo mišljenje, što bi bilo normalno, nego se osuđuje to što uopće o tome govorim.“³⁹³

Tome je Karaman u svom opsežnom odgovoru na čak 55 tipkanih stranica (kao „otvoreno pismo“ upućeno M. Gross i „članovima znanstvenoga kolektiva sveučilišnog instituta“³⁹⁴) posvetio dodatnu pozornost. Sukobljavajući se i dalje u vrlo osobnom tonu, Karaman je uz to precizirao kako drži važnim nastojanja za osuvremenjivanjem hrvatske historiografije, čemu „pripada istaknuto mjesto neophodnoj teorijskoj-metodološkoj konceptualizaciji rada povjesničara, brizi oko ekspanzije znanstvenoistraživačkoga kadra, a naročito kritičkoj valorizaciji dosadašnjih rezultata historiografije“.³⁹⁵ Karaman navodi kako upravo oko citiranoga imaju različita mišljenja. „Pravi razlog i predmet našeg spora“ jest u tome što je u tekstu o istraživanju Vojne krajine, prema njegovom mišljenju, M. Gross iznijela između ostalog „odlučnu i oštru ocjenu ukupne hrvatske ekonomsko-socijalne historiografije za razdoblje od 15. do 19. st.“³⁹⁶ Premda je M. Gross izdvojila doprinose J. Adamčeka, T. Raukara i M. Bertoše u istraživanju „gospodarskih i društvenih struktura“, nije spomenula Karamanov i doprinose drugih povjesničara, što je predmet njegove kritike. Suprotno

391 Dopis Mirjane Gross Josipu Adamčeku, predstojniku Odjela za hrvatsku povijest, 15. III. 1983, str. 3. Ostavština Mirjane Gross, Arhiv Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, mapa br. VI, fascikl br. 25, „Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Odjel za hrvatsku povijest: sinteza hrvatske povijesti (VI. knjiga), II. dio“.

392 Ibid, str. 5.

393 Ibid., str. 4.

394 Pismo Igora Karamana Mirjani Gross, 2. VI. 1983, str. 1. Ostavština Mirjane Gross, Arhiv Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, mapa br. VI, fascikl br. 25, „Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Odjel za hrvatsku povijest: sinteza hrvatske povijesti (VI. knjiga), II. dio“.

395 Ibid., str. 2.

396 Ibid., str. 5.

tome, Karaman ističe „svoje uvjerenje o vrijednosti dosadašnjih rezultata na polju ekonomsko-socijalne povijesti Vojne krajine u 19. st., te o mogućnostima da se (uz potrebnu kritičku valorizaciju) korisno upotrebe u nastojanjima oko suvremene konceptualizacije znanstvenih istraživanja ovog segmenta naše povijesti“.³⁹⁷

Karaman dakle stavlja naglasak upravo na pitanje ocjene dotadašnjih dosega hrvatske historiografije – držeći to važnom točkom razilaženja s M. Gross – zalažući se za više kontinuiteta i uvažavanja prethodnih rezultata, smatrajući da ih ona potpuno odbacuje. Karaman tvrdi da M. Gross u obrani na prozivanja zbog svoga kritičkog odnosa prema tzv. tradicionalnoj historiji načelno i deklarativno ističe „pozitivan odnos prema nasljeđu tradicionalne historije“, ali da je u praksi ipak riječ o bitnoj kritici.³⁹⁸ S time bih se mogao složiti jer je M. Gross često u polemikama odgovarala kako cijeni povjesničare koje povezuje s tzv. tradicionalnom historijom, kojoj je i sama pripadala, ali će ju uvijek iznova oštro kritizirati. No to je isto tako razumljivo jer zagovaranje teorijskih i metodoloških preobrazbi većinom polazi od naglašeno kritičkog odnosa prema dotadašnjoj historiografiji, premda je drugo pitanje hoće li to djelovati poticajno ili odbijajuće za pripadnike zajednice povjesničara koji trebaju prihvatiti i provesti takvo zagovaranje preobrazbi.

Tom prilikom spomenuti su neki argumenti koje je navodio i Đurđev, primjerice navodno „slijeđenje mode“ u korištenju pojmova „struktura“ i „strukturalna historija“,³⁹⁹ zatim pretežna usredotočenost na informativnost u praćenju tendencija suvremene historiografije nauštrb originalnosti u bavljenju teorijsko-metodološkom problematikom⁴⁰⁰ te napomena da se „neophodna preobrazba naše historiografije ne može postići samo površnim kopiranjem vrhunskih dosega povjesničara u drugim zemljama“.⁴⁰¹ To je neopravdana Karamanova kritika zagovaranja kako ih je oblikovala M. Gross s obzirom da njezina nastojanja ne predstavljaju nekritičko slijeđenje mode već želju za priključivanjem onim tendencijama suvremene europske i sjevernoameričke historiografije koje je smatrala prihvatljivima, poticajnim i osobito važnim. Isto tako, Karaman je naveo argument da ima i drugih važnijih problema od metodoloških, poput kadrovskog izostanka istraživača Vojne krajine: „Po mojem dubokom uvjerenju, nikakve (makar i najbolje) ‘metode’ i nikakva (makar koliko bila znanstveno intrigirajuća) ‘istraživačka pitanja’ neće nas sama po sebi niti za jedan korak ‘približiti socijalnoj historiji Vojne krajine’ – ako i nadalje u našim redovima ne bude nikoga živoga koji bi te metode i istraživačka pitanja pretočio u praksu znanstvenoga rada!!!“⁴⁰²

397 Ibid. str. 17.

398 Ibid., str. 27.

399 Ibid., str. 18.

400 Ibid., str. 29.

401 Ibid., str. 43.

402 Ibid., str. 20.

Zbog toga neophodna „iscrpna, produbljena i konstruktivna diskusija o suvremenoj teorijsko-metodološkoj konceptualizaciji (...) može imati djelotvoran utjecaj samo ako je izravno u funkciji borbe za izgradnju kruga mladih istraživača, koji će ostvariti nužnu preobrazbu vojnokrajiške historiografije.“⁴⁰³ I za tu je Karamanovu argumentaciju moguće imati razumijevanja, iako je razumljivo i nastojanje M. Gross da upravo teorijska i metodološka pitanja budu u prvom planu, a ne podređena organizacijskim i drugim pitanjima. Potrebno je napomenuti da je i Karaman u vezi sinteze „Povijest hrvatskog naroda“ smatrao pogrešnim izostanak teorijske i metodološke rasprave o njezinoj konceptualizaciji i zadržavanje samo na administrativno-tehničkim aspektima izrade sinteze.⁴⁰⁴

Usprkos kritikama, naglašavam da Karaman na više mjesta ističe svoju opredijeljenost za društvenohistorijski pristup, kao i za teorijsko i metodološko osuvremenjivanje hrvatske historiografije i njezinu preobrazbu, čime dakle ne brani matičnu historiografiju od svega novog i ne zalaže se za zadržavanje postojećeg stanja. No nastojanja za osuvremenjivanjem tom prilikom povezuje, pored ostalog, s različitim institucionalnim organizacijskim problemima te potrebnim kritičkim vrednovanjem dotadašnjih rezultata historiografije. Dok smatra kao središnji prigovor da M. Gross zanemaruje uvažavanje tih rezultata, izdvojit će primjer radova T. Raukara s početka 1980-ih godina koje odlikuje suvremena društvenohistorijska istraživačka konceptualizacija, ali i „temeljito poznavanje i kritička valorizacija rezultata dosadašnje historiografije“.⁴⁰⁵ Pri tom Karaman kritizira M. Gross i zbog nedovoljnog razlikovanja i objašnjavanja društvene i socijalne historije (socijalne historije kao zasebne poddiscipline, odnosno sveobuhvatne socijalne historije koja teži totalnoj historiji), čemu pridodaje i pojmove „struktura“ i „strukturna historija“.⁴⁰⁶

Sukob između I. Karamana i M. Gross bio je, zaključno rečeno, primarno osobni i sveo se na internu polemiku u okviru Instituta za hrvatsku povijest (prva su dva dopisa bila čitana na sjednici projektnog vijeća), koja nije objavljena u časopisima s ciljem da bude javna i tako djeluje na širu zajednicu povjesničara, odnosno hrvatsku historiografiju u cjelini. Osim što je iz predloženog razvidno da je zagovaranje teorijskih i metodoloških preobrazbi i kod onih koji se u određenoj mjeri slažu s potrebom preobrazbi izazivalo odbijajuće reakcije zbog naglašavanja suviše kritičke ocjene tzv. tradicionalne historije, odnosno tadašnje matične historiografije, taj primjer svjedoči da uz javne polemike i kritička očitovanja postoji i cijeli raspon drugih reakcija koje su manje poznate.

I reakcija Mladena Švaba (povjesničara iz Leksikografskog zavoda u Zagrebu) sadrži, pored ostalog, nekoliko vrsti napomena koje čine često prisutne reakcije na zagovaranje teorijskih i metodoloških preobrazbi. Iako je 1983. godine u osvrtu na drugo izdanje knjige M. Gross *Historijska znanost* naveo da je autorica uložila velik

403 Ibid., str. 22.

404 Ibid., str. 32-35.

405 Ibid., str. 36.

406 Usp. Ibid., str. 30 i 45-49.

trud u izradu knjige, i Švab je kritički spomenuo njezin kompilatorski karakter. Kritizirao je k tome povijesnohistoriografski dio, smatrajući da nedostaje dodatnih informacija o antičkim, srednjovjekovnim i ranonovovjekovnim povjesničarima i njihovim djelima te referentnoj literaturi, navodeći čitav niz pojedinosti koje su, prema njegovom mišljenju, trebale biti zastupljene. Nije se slagao ni s time što je povijest historiografije prikazana, autoričinim riječima, „isključivo s metodološkog gledišta kako bi se bolje objasnili suvremeni ključni metodološki problemi“. ⁴⁰⁷ To znači da je M. Gross primjerice ocjenjivala neke predmoderne povjesničare bave li se uskom političkom poviješću ili širim društvenim područjima, što je očigledno promatranje povijesti historiografije iz perspektive tada suvremenih diskusija i poticanih teorijskih i metodoloških preobrazbi.

Razumljivo je da se tim autorima moglo pristupati iz niza drugih perspektiva, ali ne treba gubiti iz vida da je knjiga M. Gross prije svega zauzeti čin zagovaranja teorijskih i metodoloških preobrazbi matične historiografije. Stoga s obzirom na te i druge primjedbe, naprimjer opravdanu kritiku europocentričnosti u prikazu povijesti historiografije, treba naglasiti da – osim što je autoričina knjiga bila prva u hrvatskoj historiografiji koja je predočila razvoj povijesti historiografije, dok je kasnije u *Suvremenoj historiografiji* 1996. godine povijest historiografije prikazana bitno obuhvatnije zahvaljujući opsežnijoj literaturi koja je autorici bila u međuvremenu dostupna – ocjenjivanje *Historijske znanosti* samo prema tome što sadrži ili ne sadrži, što je pogrešno ili što se moglo nadopuniti i proširiti, predstavlja tek jedan njezin aspekt. To se napose odnosi na to da je knjiga objavljena s namjerom direktnog utjecanja na teorijsku i metodološku preobrazbu hrvatskih i jugoslavenskih povjesničara promovirajući historiju kao društvenu znanost, sveobuhvatnu socijalnu historiju i niz drugih pripadajućih naglasaka.

U odnosu prema tim zagovaranjima, i Švab polazi od pretpostavke da se nedovoljno vrednuje dotadašnja historiografija. Zbog toga smatra da „kada se iznose nova shvaćanja (...) potrebno je uzeti ono najbolje i najvrednije od onih na čijim ramenima se gradi dalje, dublje i sveobuhvatnije“. U suprotnom se i s nastojanjima za koja se „s pravom Mirjana Gross zalaže“ može kasnije dogoditi da „bez obzira na njihov novum koji unapređuje (...) budu zanemarena i odbačena“. ⁴⁰⁸ To će Švab posebno istaknuti 1996. godine, pišući o knjizi *Suvremena historiografija*. Tada je naglasio da je autorica u knjizi *Historijska znanost* „gotovo bezrezervno“ slijedila poljskog povjesničara J. Topolskog, a napustila ga u *Suvremenoj historiografiji*, „jer riječ je o stranutici koja proistječe iz njegova pokušaja pronalaženja boljeg varijeteta marksizma“, što je, prema Švabu, „slijepa ulica koja ni jednoj europskoj historiografiji nije donijela ploda pa to dakako vrijedi i za hrvatsku historiografiju“. ⁴⁰⁹ Posebno pritom izdvaja

407 M. Gross, *Historijska znanost*, Zagreb 1976, str. 7.

408 Mladen Švab, „Uz drugo izdanje knjige Mirjane Gross *Historijska znanost*“, u: *Historijski zbornik*, 1983, str. 227.

409 Mladen Švab, „U povodu knjige Mirjane Gross, *Suvremena historiografija*. Korijeni, postignuća, traganja“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, 1996, str. 459.

sljedeće: „Mirjana Gross započela je pedesetih godina s oduševljenjem i pristajanjem uz grupu povjesničara oko časopisa *Annales*, da bi u sedamdesetim godinama prihvatila Topolskog, a u devedesetima, pod recentnim dojmom kretanja u velikim historiografijama, ostaje bez preporuke za koji se pravac zalaže.“⁴¹⁰ To je provodna nit njegove kritike – novosti u historiografiji prolaze, a znanstveno-istraživačka jezgra ostaje. Naglasak stoga treba biti na ostvarivanju istraživačkih pomaka i postupnog napretka, umjesto na zagovaranju izraženijih preobrazbi, i to još na temelju – već poznatog argumenta – kakvih pomodnih pravaca.

M. Gross u svom se odgovoru posebno usredotočila upravo na prigovore „podložnosti modi“, napominjući da je njezino „usmjerenje otprije dvadesetak godina ostalo u svojim polaznim točkama uglavnom isto, ali se dopunjavalo spoznajama koje mi je pružala opsežna literatura o novim kretanjima“ te da je „punim plućima udisala svjež zrak različitih pa i suprotstavljenih shvaćanja“.⁴¹¹ Smatra da Švab „pokazuje veliki otpor prema suvremenoj historiografiji u Europi i Sjedinjenim Državama“, iz čega proizlazi „da su to velikim dijelom nekakva skretanja uglavnom štetna za hrvatsku historiografiju“, što M. Gross drži provincijalnim, oznakom kojom je i naslovila svoj odgovor.⁴¹² Nasuprot tome upozorava na važnost praćenja novih tendencija u suvremenoj historiografiji i pratećih promjena, ističući da „otpor protiv suvremene historiografije nema nikakva smisla, on može samo proizvesti provincijalizaciju hrvatske historiografije“.⁴¹³ Napominjem i da je, izlažući razloge za svojevremeno konceptijsko slijedenje Topolskog, istaknutog poljskog povjesničara, navela – s obzirom na u mojoj knjizi obrađivani aspekt odnosa prema marksizmu u hrvatskoj historiografiji nakon 1990. godine – da Švab „uopće ne misli na to da bi neki marksistički povjesničari mogli imati utjecajne znanstvene rezultate“.⁴¹⁴ To je primjedba koje ne vrijedi samo za Švaba nego i za mnoge druge hrvatske povjesničare.

Navedenim Švabovim prigovorima treba pridodati i druge kritike poput argumenta „da je kretanje spram prevladavanja tradicionalne povijesti moguće samo u onim historiografijama koje imaju uglavnom temeljito obrađenu većinu povijesnih razdoblja i njihovih različitih vidova“.⁴¹⁵ Iz toga proizlazi da zagovaranja M. Gross nisu ostvariva u slučaju „jedne relativno slabo razvijene historiografije kakva je ona u Hrvatskoj i Jugoslaviji“, stoga „knjiga je doduše nastala u hrvatskoj historiografiji, ali ne na podlozi njezinih dometa“.⁴¹⁶ Osim toga, Švab je 1983. izrekao argument koji kao lažnu dilemu možemo susresti i danas, naime kritičku opasku nije li „težnju prema novom pristupu u povijesti u smislu Mirjane Gross moguće protumačiti kao

410 Ibid., str. 462.

411 Mirjana Gross, „Europska ili provincijalna historiografija“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1997, str. 313.

412 Ibid., str. 311.

413 Ibid., str. 319-320.

414 Ibid., str. 314.

415 M. Švab, „Uz drugo izdanje knjige Mirjane Gross *Historijska znanost*“, 1983, str. 234.

416 Ibid., str. 235.

bijeg od mukotrpnog i dugotrajnog rada na izvornom materijalu“.⁴¹⁷ To je M. Gross dakako posebno zasmatalo i držala je to u odgovoru iz 1997. uvredom koju je demantirala već 1985. knjigom *Počeci moderne Hrvatske* izrađenoj na iscrpnoj arhivskoj građi.⁴¹⁸ Budući da je Švabova kritička ocjena knjige *Historijska znanost* objavljena 1983. godine, prema njegovim riječima, „na požurivanje J. Šidaka, tada glavnog i odgovornog urednika *Historijskog zbornika*“,⁴¹⁹ koji je i intervenirao u neke dijelove teksta,⁴²⁰ prigoda je to za spominjanje reakcija Jaroslava Šidaka, jednog od vodećih povjesničara poslijeratne hrvatske historiografije.

Iako je u predgovoru *Historijskoj znanosti* 1976. godine Mirjana Gross zahvalila Jaroslavu Šidaku na pomoći u otklanjanju pogrešaka i uređivanju dijela o historiografiji, u predgovoru *Suvremenoj historiografiji* 1996. godine navela je da njezinu „kritiku ‘događajne’ historije, u duhu struje oko Anala, nije odobravao“,⁴²¹ odnosno da ju je shvaćao „kao negativnu ocjenu svoga vlastitoga rada“.⁴²² Premda se nije suprotstavljao njezinom radu, M. Gross je pritom spomenula da je bilo za nju vrlo bolnih nesporazuma te istaknula da učenici ipak trebaju krenuti različitim putem. J. Šidak se nije slagao ni s proglašavanjem „krize historije“, odnosno neispunjenja njezine „društvene funkcije“, o čemu je M. Gross isto tako angažirano pisala.⁴²³ Iz toga razloga iz Šidakovog navođenja da je *Historijski zbornik* „prema svojim mogućnostima, s uspjehom usmjeravao razvoj hrvatske historiografije u skladu s razvojnim tendencijama suvremene historijske znanosti, izbjegavajući njihove metodičke krajnosti i sljedeći kao svoj cilj isključivo traganje za znanstvenom istinom“,⁴²⁴ spomenute „metodičke krajnosti“ možemo dovesti u vezi sa zagovaranjima M. Gross. Tome treba pridružiti poznatu epizodu s promocije zbornika *Društveni razvoj u Hrvatskoj* objavljenog 1981. godine – koji je urednica M. Gross shvaćala kao dodatno promoviranje novih metodoloških pristupa u hrvatskoj historiografiji – na kojoj je J. Šidak istaknuo, za razliku od urednice, da vrijednost zborniku daju novi podaci, ne nove metode.⁴²⁵

417 Ibid., str. 234.

418 M. Gross, „Europska ili provincijalna historiografija“, 1997, str. 320.

419 M. Švab, „U povodu knjige Mirjane Gross, *Suvremena historiografija*“, 1996, str. 457.

420 Usp. Ibid., str. 458; Mladen Švab, „Umjesto odgovora Štefaniji Popović, „Povodom napisa Mladena Švaba: ‘Uz drugo izdanje knjige Mirjane Gross, *Historijska znanost*’“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 1985, str. 380 (fusnota 1), 382.

421 M. Gross, *Suvremena historiografija*, Zagreb 1996, str. 12, fusnota 6.

422 Tomislav Brandolica, Filip Šimetin Šegvić, „Šidakova škola: povijesna radionica zanata. Oralna historija“, u: *Jaroslav Šidak i hrvatska historiografija njegova vremena. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 25. i 26. studenog 2011.*, ur. D. Agičić, B. Janković, Zagreb 2012, str. 364.

423 Usp. Jaroslav Šidak, „Hrvatska historiografija – njezin razvoj i dotadašnje stanje (1971)“, u: *Historijski zbornik*, 1970-1971, str. 19-20.

424 Jaroslav Šidak, „Četvrt stoljeća *Historijskog zbornika*“, u: *Historijski zbornik*, 1972-1973, str. 3.

425 Usp. primjerice N. Stančić, „Prof. dr. Mirjana Gross – život i rad“, u: *Zbornik Mirjane Gross*, Zagreb 1999, str. 15; T. Brandolica, F. Šimetin Šegvić, „Šidakova škola: povijesna radionica zanata“, str. 365 i 367.

K tome je M. Gross nakon odlaska J. Šidaka sa mjesta urednika *Historijskog zbornika* 1984. godine započela već sljedeće, 1985. godine objavljivati priloge u rubrici „Iz povijesti historiografije“ koje je prethodnih godina, 1970-ih i 1980-ih, objavljivala u *Časopisu za suvremenu povijest*. Sve te, razmjerno ipak „tihe“, Šidakove reakcije kao znak teorijski i metodološki suprotstavljenih pogleda podsjećaju na ono što je Stefano Petrungaro na primjeru proučavanja društvenog protesta nazvao „prosvjedom u molu“, koji predstavlja poseban istraživački izazov.⁴²⁶

Kolektivne reakcije na zagovarane preobrazbe

Uz pozitivne reakcije (poput onih povjesničara koji su podržavali zagovarane preobrazbi, prihvaćali ih ili nastojali realizirati), kao i navedene individualne kritičke reakcije – obznanjivane u polemikama, kritikama i usputnim opaskama – moguće je i za niz neobjavljivanih reakcija pronaći dodatne obavijesti i tragove u samim tekstovima onih koji su zagovarali preobrazbe. Pored već navedenih izravnih reakcija na zagovarane M. Gross spomenut ću i one za koje nisu navođena imena, primjerice: „Historičari danas više ne mogu naći izgovor za ‘dogodovštinu’ i potpunu apstinenciju od metodološke refleksije, ali mnogi ipak pružaju otpor novim kretanjima. U početku svojih nastojanja da upoznam historičare sa suvremenim metodološkim problemima, kako bismo mogli tražiti svoje vlastite putove u skladu s našom tradicijom i našim mogućnostima, nisam u mnogih naišla na razumijevanje. Neki su se ljutili smatrajući da omogućavam političkim faktorima, koji nas i onako često kritiziraju, nove ‘prozivke’, jer iz mojih tekstova proizlazi da naša historija još nije marksistička. Pri tom velikom smetnju predstavlja činjenica da u nas pojam ‘marksizam’ ima prvenstveno političko značenje i da se često zaboravlja da postoji i marksistička metoda, o kojoj je ovdje riječ. Niska razina metodološke naobrazbe u mnogih historičara izrazila se i u optužbi da se bavim nekakvom ‘filozofijom povijesti’, nepotrebnom i štetnom za historičara-praktičara iako je riječ o metodološkim pretpostavkama neposredno vezanim za istraživački posao.“⁴²⁷

M. Gross je inače reakcije retrospektivno svodila na dva pola: dogmatski marksizam i tradicionalnu historiju.⁴²⁸ Neovisno od tih oznaka, o kojima se može raspravljati, važnijim se čine argumenti upotrebljavani u reakcijama, koji će se u takvim ili sličnim oblicima katkad javljati i kasnije. Uz spominjano, zanimljivo je navesti i jednu neimenovanu reakciju što ju donosi M. Gross koja svjedoči koliko su određene teme kojima su se bavili Anali doživljavane radikalnima: „Kada se jedan moj kolega

426 Usp. Stefano Petrungaro, *Kamenje i puške. Društveni protest na hrvatskom selu krajem XIX. stoljeća*, Zagreb 2011, str. 91.

427 Mirjana Gross, „Historija – ideologija, skladište podataka, znanost“, u: *Naše teme*, br. 12, 1982, str. 2184-2185. Igor Karaman nije se slagao s time navodeći da je krivica za nenailaženje na razumijevanje i na M. Gross (usp. spomenuto pismo Mirjani Gross 2. VI. 1983, str. 52).

428 Usp. M. Gross, *Suvremena historiografija*, 1996, str. 12-14.

upoznao s nekim temama kojima se 'analisti' bave, uskliknuo je: 'Pa to je već perverzno!' No ja ne mislim tako. Istina je da mnoge od tih tema ne dolaze u obzir kao istraživačka pitanja jugoslavenske historiografije ili barem ne u tom obliku. No obavijest o njima vrlo je važna i radi širenja našeg horizonta a pogotovu zato što su one već odavna predmet istraživanja društvenih znanosti. O njima historičar treba da vodi računa, ako načelno smatra da je na mjestu težnja da se obrađuju sva područja ljudskog iskustva."⁴²⁹

O intenzitetu neimenovanih otpora svjedoče i napomene Miroslava Bertosa: „Nastojanje da se i u nas povede diskusija o 'dugom trajanju' i 'temporalnosti povijesti' izaziva, zasad, velike otpore i nespornosti, diletantska domišljanja i velike simplifikacije... Svaki pokušaj pokretanja problema novih metodoloških pristupa u praksi izaziva u našoj historiografiji odbojnu i netolerantnu reakciju."⁴³⁰ Takvom rasponu prihvaćajućih i odbijajućih reakcija treba dakako pribrojiti i rasprostranjene reakcije šutnje i nezainteresiranosti. Svim tim različitim reakcijama hrvatska historiografija predstavlja jedan slučaj u sklopu širih reakcija na Anale u europskim i sjevernoameričkoj historiografiji, što je već međunarodno istraživano.⁴³¹ K tome reakcije čine značajan vid intelektualne povijesti i sociologije historiografije.

Sav spomenuti raspon glasnih i tihih reakcija, pozitivnih i odbijajućih, okupljen je na jednom mjestu u diskusijama o obnovljenom projektu izrade *Historije naroda i narodnosti Jugoslavije*, o čemu je već bilo riječi u prethodnom poglavlju. Na savjetovanju u Zagrebu 1987. godine nakon teksta i izlaganja Mirjane Gross, čije je završno geslo bilo „što dalje od uske političke historije (...) što bliže istraživanju društvenih procesa“,⁴³² kao i Tomislava Raukara, koji je umjesto ostajanja na tzv. tradicionalnoj historiografiji pledirao za usmjerenje prema društvenoj povijesti, Dragoslav Janković usredotočio se u diskusiji na, od Mirjane Gross, „često zastupanu omiljenu tezu protiv tradicionalne historiografije koju ona pomalo pežorativno obično i redovno naziva događajna ili događajna historija, a njen kolega Raukar, da i to uzgred spomenem, našao je za tu historiografiju također jedan termin s potcjenjivačkim podrugljivim izrazom otočentistička historija i metodologija“.⁴³³ Dojma je „da se tradicionalni historijski metod uopće u nas i od strane Grossove i kod Raukara čini mi se prikazuje

429 M. Gross, „Na putu k budućoj historijskoj znanosti“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, god. IX, br. 2, Zagreb 1977, str. 56.

430 Miroslav Bertosa, „Povijesni 'model' Istre mletačkog doba (XVI.-XVIII. stoljeće) i 'nova historija'“, u: *Historijski zbornik*, 1988, str. 78 (fusnota 7).

431 Usp. primjerice Peter Burke, *The French Historical Revolution. The Annales School, 1929-1989*, 1991. i posebno Joseph Tandler, *Opponents of the Annales School*, 2013.

432 Stenografski zapisnik sa savjetovanja o metodološkim problemima pisanja Historije naroda i narodnosti Jugoslavije, održanog u Zagrebu 4. 6. 1987., str. 13, Ostavština Mirjane Gross, Arhiv Filozofskog fakulteta u Zagrebu, mapa br. VIII, fascikl br. 38, „Historija naroda i narodnosti Jugoslavije“.

433 Ibid., str. 52.

nekako odveć uprošćeno i jednostrano.⁴³⁴ Iako se načelno slaže kako edicija „ne treba i ne smije da bude samo uska politička historija ili pregled samo političkih zbivanja, a da bi svakako valjalo da bude što je moguće više historija pretežno socijalnih društvenih kretanja i procesa“,⁴³⁵ ipak smatra da je „stepen razvitka naše historiografije, stanje naše historiografije takvo da nam ne omogućuje da obrađujemo velike i šire teme, veća područja i duže procese“,⁴³⁶ kao što to mogu primjerice francuski povjesničari. Za razliku od toga, kako napominje Janković, u jugoslavenskoj historiografiji postoje brojna neistražena područja, a nedostaje i kadrova koji bi mogli sintetizirati društvene procese, stoga je bolje biti realniji i skromniji u zahtjevima.⁴³⁷

I Rene Lovrenčić smatrao je u diskusiji da treba biti realniji te da edicija „bude u prvom redu sublimat onoga što imamo, a, po mogućnosti, da bude i pionirski rad, bez velikih pretenzija. Jer, ove naše velike pretenzije vrlo često ne dovode do ičega. Postoje velike pretenzije, a poslije toga beskrajne debate, rezultat čega je takoreći nikakav.“⁴³⁸ I Lovrenčić se kao i Janković načelno slagao da je umjesto događajne historije moguće više naglasiti usmjerenje prema procesima, upozoravajući međutim da bi „bez obzira na procese, strukture i slično (...) znatno više morao biti prisutan i živ čovjek“, odnosno „život ljudi, a ne život anonimne mase“.⁴³⁹

Kritički su o zagovaranjima raspravljali Bogumil Hrabak i Smiljana Đurović, koji su svoje neslaganje s nastojanjima M. Gross izražavali i tijekom 1970-ih i 1980-ih godina. Tako je B. Đurđev u polemici s M. Gross naveo 1978. godine sljedeće Hrabakovo protivljenje zagovaranjima francuskih Anala M. Gross: „Kad je prije više godina opet na jednom savjetovanju o nastavi, uporno propagirajući francusku sociološku školu u istoriji (tako ju je ona onda zvala), ustala protiv ‘događajne istorije’, onda joj je B. Hrabak, na oštar način kako on već zna, ukazao na moju kritiku škole analista.“⁴⁴⁰ Već je spomenuto i da je S. Đurović povodom referata M. Gross na novosadskom kongresu 1977. godine, s tezom o krizi historije, kritički navela da se time zanemaruje „autohtona marksistička istoriografija u Jugoslaviji“,⁴⁴¹ što je Đurđev koristio u polemici s M. Gross. I S. Đurović i B. Hrabak kritizirali su zagovaranja M. Gross i na okruglom stolu o „metodološkim problemima savremene istorije“ održanom

434 Ibid., str. 53.

435 Ibid., str. 52.

436 Ibid., str. 55.

437 Uz stenografski zapisnik, reakcije povjesničara sa savjetovanja prenosi i drugi dio teksta Mirjane Gross, „Je li u nas metodološka diskusija potrebna ili beskorisna?“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, god. 19, br. 1, 1987, str. 88-101 („Odgovor diskutantima“).

438 Stenografski zapisnik sa savjetovanja o metodološkim problemima pisanja Historije naroda i narodnosti Jugoslavije, održanog u Zagrebu 4. 6. 1987., II. dio, str. 9.

439 Ibid., str. 10.

440 B. Đurđev, „Istorija ljudi ne može biti potpuna negacija njihove prirodnosti, nego... (Kako Mirjana Gross tumači ‘moje’ shvatanje istorije)“, u: *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, god. XIV, br. 14-15, 1978, str. 448.

441 S. Đurović, „U čemu je suština ‘krize istorije’, u: *Politika*, Beograd, 22. X. 1977.

u Beogradu 1985. godine. Polemična primjedba kako nerazrađenost marksističke historijske metodologije „omogućava pojedincima (koji još tvrde da su marksisti) da strana materijalistička učenja (naročito francuska i engleska) pokušaju da saobrazu opštim postavkama marksizma, te sve što se ne slaže s njihovom kombinatorikom proglašavaju dogmatizmom“⁴⁴² odnosi se dakako na Mirjanu Gross i njezinu polemiku s Branislavom Đurđevom.

Izrijekom ju je Hrabak kritizirao napose zbog zagovaranja primjene kvantitativnih metoda, a osobito oštro u neprimjerenoj i netočnoj rečenici: „U jugoslovenskoj istorijskoj nauci najveći zagovornik kvantitativnih metoda kao načina izražavanja činjeničnog stanja je dr. Mirjana Gros (Gross), ranije marksista, i to pod uticajem strukturalista (koje ona ne razlikuje od ‘analista’) i mada sama stvarno nije objavila nijedno istraživanje sa takvom primenom kvantitativnih metoda.“⁴⁴³ Iako Hrabak u određenoj mjeri poznaje francusku historiografiju, kod njega je marksizam – i to ne u vidu kakvih recentnih varijanti – načelno tome posve nadređen. Otuda i prozivanja M. Gross za odmicanje od marksizma u korist zapadnoeuropske historiografije, u čemu Hrabak pristaje uz Đurđeva. I Smiljana Đurović držala je Mirjanu Gross zagovornicom strukturalizma, što je pak vezivala uz zahtjeve „za uvođenjem ‘socijalne istorije’ kao alternative za marksističku istoriografiju, kao i sa teorijom ‘procesa dugog trajanja’“,⁴⁴⁴ u kojem kontekstu je s obzirom na bavljenje suvremenom poviješću spomenula i Ivana Jelića. To izričito smatra udaljavanjem od marksističkog pristupa.

Njihova protiviljenja očitovala su se i na zagrebačkom savjetovanju o *Historiji naroda i narodnosti Jugoslavije*. Stoga je B. Hrabak izricao naprimjer sljedeće u vezi s predloženim zagovaranjima M. Gross za usmjerenjem na društvene procese: „Ovdje se vrše izvjesna suprostavljanja koja u dnevnom životu ne postoje. U dnevnom životu ne postoji nikakvo suprostavljanje između onoga što je događajno i onoga što je proces. (...) Mi vršimo mehaničko razdvajanje, mehaničko suprostavljanje ako tražimo jedan ili drugi element. Prema tome ovdje se s druge strane vrši suprostavljanje tradicionalne historije i neke nove koja se predlaže.“⁴⁴⁵ Uz Hrabaka, koji je kritizirao i usredotočavanje na procese dugog trajanja, nekoliko je povjesničara smatralo da isticanjem procesa M. Gross odbacuje bavljenje događajima, iako ih je držala sastavnim dijelom procesa i neizostavnom praksom „zanata povjesničara“ te naglašavala da njezina zagovaranja nikako ne impliciraju odbacivanje događaja i političke povijesti. Pored napomena Ljube Bobana i drugih o važnosti događaja, i Čedomir Popov

442 Bogumil Hrabak, „Interpretacija istorijskih izvora kao faza tradicionalnog istorijskog metoda“, u: *Metodologija savremene istorije (Saopštenja sa Okruglog stola održanog 17. i 18. decembra 1985. godine u Beogradu)*, odgovorni urednik Petar Kačavenda, Beograd 1987, str. 30.

443 Ibid., str. 32.

444 Smiljana Đurović, „Osnovni tokovi razvoja istoriografije 20. veka u Jugoslaviji (Teze za istoriju historiografije)“, u: *Metodologija savremene istorije (Saopštenja sa Okruglog stola održanog 17. i 18. decembra 1985. godine u Beogradu)*, odgovorni urednik Petar Kačavenda, Beograd 1987, str. 55.

445 Stenografski zapisnik sa savjetovanja o metodološkim problemima pisanja Historije naroda i narodnosti Jugoslavije, održanog u Zagrebu 4. 6. 1987., str. 44.

razmatrao je u diskusiji međudodnos usmjerenosti na procese i „tretiranja političkih činjenica i političke historije“, odnosno „maltene persifliranu događajnost“, na što je M. Gross dobacila da ju nije persiflirala.⁴⁴⁶

Isto tako, potezani su i uobičajeni argumenti nekritičkog slijeđenja inozemnih historiografija, primjerice u Hrabakovoj napomeni – koji se u svojim testovima o metodologiji referirao na francusku historiografiju – kako ne treba „uzimati neke uzore kao gotovu stvar“.⁴⁴⁷ Smiljana Đurović je u diskusiji odmah na početku spomenula kako su između M. Gross i nje poznata „naša neslaganja oko nekih stvari“.⁴⁴⁸ Osim što se nije slagala s kritičkom ocjenom jugoslavenske historiografije, ne smatrajući je, za razliku od M. Gross, zaostalom, kritički je isticala kako „prihvaćamo neke ideje i metodologije, koje prodiru iz drugih historiografija, spremni smo ih prihvatiti bez provjeravanja i odnosa prema njima“,⁴⁴⁹ te da je to „u vezi s našom inferiornošću u odnosu na svjetsku historiografiju, pa stalno govorimo da trebamo pratiti Francusku, itd.“. K tome je rekla da ne treba „izbaciti događaje kao takve“,⁴⁵⁰ iako to M. Gross nije ni tvrdila, no to dobro svjedoči o načinu na koji su se njezina zagovaranja doživljavala, a u nekim slučajevima i upotrebljavala. Pritom se S. Đurović pozvala i na Lovrenčićevo spominjanje čovjeka kako bi dodatno kritizirala ono što M. Gross nije ni navela: „Apelirati na to da se apstrahira čovjek i događajnost, a posmatra društvo bez svega toga, uopće ne može stajati.“ Na to je M. Gross ironično dobacila: „Valjda istražujemo životinje a ne ljude...“⁴⁵¹

B. Hrabak i S. Đurović u svojim su kritikama dobrim dijelom na tragu polemika B. Đurđeva, što je i naglasila M. Gross u svom „odgovoru diskutantima“. To se odnosi na pretežno odbacivanje zagovaranja koje se teorijski i metodološki u određenoj mjeri inspirira onime što je izvan marksizma. Treba međutim napomenuti da je Đurđev u već spominjanom pismu pročitano na savjetovanju naveo da „metodološko oruđe naše tradicionalne historiografije i tzv. historizma ne može dati djelo koje naša javnost očekuje“, smatrajući da „to moraju biti historičari marksisti i pristalice tzv. strukturalne historije“.⁴⁵² Time je – usprkos znatnim neslaganjima – na kraju ipak dao na važnosti poimanjima M. Gross. Prisutni su dakako i drugi povjesničari koji su načelno podržali zagovaranja M. Gross, premda uz neke ograde, a Janko Prunk svojoj je podršci pridodao i riječi kako je bio „pomalo začuđen nekim istupima prema profesorici Gross. Mislim da su neki diskutanti, ne znam zbog čega, da li zbog neshvaćanja ili neprihvatanja njezinih teza, bili nefer.“⁴⁵³ Sima Ćirković je zaključno

446 Ibid., str. II. dio, str. 6ž.

447 Ibid., str. 45.

448 Ibid., II. dio, str. 29.

449 Ibid., II. dio, str. 32.

450 Ibid., II. dio, str. 33.

451 Ibid., II. dio, str. 35.

452 Stenografski zapisnik sa savjetovanja o metodološkim problemima pisanja Historije naroda i narodnosti Jugoslavije, održanog u Zagrebu 4. 6. 1987., str. 51.

453 Ibid., II. dio, str. 46.

naveo da je diskusija pokazala da „kad izlažemo svoje metodološke doktrine, činimo to krutije i apstraktnije nego što ih ostvarujemo, i otuda mislim da je neko naše suprotstavljanje malo umjetno. Ne vidim da bi bilo neke velike razlike između onih koji su zastupali modernu historiografiju i ovih drugih.“⁴⁵⁴

Uz kritičare i podržavatelje, niz je povjesničara smatralo da treba biti praktičniji i realniji u pristupanju izradi edicije, a bilo je dakako i onih koji bili sumnjičavi u njezinu realizaciju. Za mnoge koji nisu sudjelovali u diskusiji (na savjetovanju je bilo oko stotinu sudionika) ne znamo kako su se postavljali prema načelnim pitanjima. S obzirom na to, M. Gross je navela da je „u susretima, pogotovu s mlađim historičarima, stekla iskustvo da i oni misle kako je postepeno napuštanje događajne historije uvjet za unapređenje naše historiografije.“⁴⁵⁵ Međutim, osim onih koji su promovirana zagovaranja držali udaljavanjem od marksizma (poput B. Đurđeva, B. Hrabačka, S. Đurović), značajnom dijelu povjesničara prijeporno je bilo razumijevanje tzv. tradicionalne historiografije (kao što je to bilo I. Karamanu i M. Švabu u prethodno prikazanim polemikama).

M. Gross je u tekstu o održanoj diskusiji, objavljenom nakon savjetovanja, u svom „odgovoru diskutantima“ isticala da nije namjeravala „oponašati ovu ili onu struju u suvremenoj historiografiji“,⁴⁵⁶ spomenuvši pritom kako primjerice Braudelov termin „dugog trajanja“ zapravo „na mnoge djeluje kao crvena krpa“. S obzirom da su brojni povjesničari načelno ipak podržali zagovaranja M. Gross, ističući međutim i različite vrste (znatnih) rezervi, zaključila je sljedeće: „Nitko nije otvoreno ustao za tradicionalnu historiju ali su mnogi istakli takve zamjerke usmjerenju prema prikazu povijesnih procesa da se može pretpostaviti kako oni to ne žele.“⁴⁵⁷ „Nitko se nije usudio izravno braniti događajnu historiju ali je ona neizravnim putem doživjela masivnu obranu.“⁴⁵⁸ Još je jednom istaknula da nije za izbacivanje političke historije, događaja i čovjeka. Ponovila je da ne omalovažava povjesničare koje se vezuje uz tzv. tradicionalnu historiju napominjući da su „pisci tradicionalne historije“ bili njezini „cijenjeni učitelji kod kojih sam ispekla zanat a i sama sam dugo vremena tako pisala.“⁴⁵⁹

Onima koji su polazili od toga da na prvom (i jedinom) mjestu treba biti teorij-ska i metodološka inspiracija marksizmom, a ne inozemnim historiografijama, odgovorila je: „To što neki misle da je grijeh učiti od onih kojima se ne može priljepiti etiketa marksizma po kriteriju jedne od jugoslavenskih varijanti, sigurno me neće spriječiti da i dalje učim od drugih (uključujući, dakako, i jugoslavenske historičare).“⁴⁶⁰

454 Ibid., II. dio, str. 49.

455 Mirjana Gross, „Je li u nas metodološka diskusija potrebna ili beskorisna?“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, god. 19, br. 1, 1987, str. 99.

456 Ibid., str. 88.

457 Ibid., str. 89.

458 Ibid., str. 100.

459 Ibid., str. 94.

460 Ibid., str. 92.

Na kritike S. Đurović uzvratila je kako „namjerno preokreće moje izjave naglavce“, smatrajući da time slijedi načelo „optuži oponenta zbog apsurdnih tvrdnji, koje on ne zastupa, a onda ih pobija“. Razočaranost M. Gross opisanim reakcijama na njezina zagovaranja – što je vidljivo i iz naslova njezina teksta „Je li u nas metodološka diskusija potrebna ili beskorisna?“ – izbijala je na mnogim mjestima: „Uvjerenje što sam ga izrazila na početku svoga usmenog izlaganja na tom savjetovanju, da postoji konsenzus u vezi s metodološkim usmjerenjem, pokazalo se doista krajnje naivnim.“⁴⁶¹ Stoga je navela čak i sljedeće: „Uostalom, obećavam svima kojima idem na živce da neću napisati ni jedan ‘metodološki članak’ u vezi s našom ‘Historijom’ i ne bih to uradila ni ovom prilikom da nisam bila na to pozvana.“⁴⁶²

Napominjem da je M. Gross vrlo zaoštrano doživljavala diskusiju i da je – inače poznata kao oštra polemičarka – kritički odgovarala i onima koji su načelno pristajali uz njezinu orijentaciju. Diskusija očito pokazuje koliko je brojnim povjesničarima bio važan odnos prema tzv. tradicionalnoj, odnosno događajnoj historiji. M. Gross je istaknula da termin „tradicionalna historija“ nije njezin nego da se rašireno koristi, no jasno je da je upravo izbor termina doživljavao prijepornim, o čemu ću detaljnije govoriti kasnije. Naime, jedno je kad taj termin koristite u polemici, a drugo kad time označavate one koje nastojite privoljeti na suradnju u napuštanju staroga i otvaranju novome. O tome dobro svjedoči i napomena M. Gross: „Već dvadesetak godina uvijek ponovo nailazim na iskustvo da neki historičari smatraju da je moje uvjerenje osobni napad na njih.“⁴⁶³ Pritom su reakcije cjelovite zajednice povjesničara na zagovaranja teorijskih i metodoloških preobrazbi ključne s obzirom da upravo od njihova prihvaćanja zavisi šire provođenje zagovaranih preobrazbi. Prikazano pokazuje da zagovaranje preobrazbi potiče raznovrsne kako pozitivne i prihvaćajuće tako i polemične, kritičke i odbijajuće reakcije, bilo više ili manje javne bilo različite „tihe“ reakcije, odnosno reakcije „u molu“, ali i nezainteresiranost i nereagiranje. Sve su te reakcije ujedno dio intelektualne povijesti, a katkad i „povijesti mentaliteta“ pojedine historiografije, osobito kada se u određenim aspektima strukturno bitno ne mijenjaju u dužem periodu.

Teorijska i metodološka pluralizacija hrvatske historiografije

Intenzivnom zagovaranju teorijskih i metodoloških preobrazbi, kao i njihovoj primjeni u istraživačkim djelima povjesničara koji su zagovarali preobrazbe treba pribrojiti i druge vidove teorijske i metodološke pluralizacije hrvatske historiografije 1970-ih, a napose 1980-ih godina.⁴⁶⁴ Uz teorijske i metodološke priloge u 1970-im

461 Ibid., str. 99.

462 Ibid., str. 97.

463 Ibid., str. 100.

464 To je za hrvatsku historiografiju kratko navela I. Iveljić, a za slovensku P. Vodopivec, usp. Peter Vodopivec, „Slovensko zgodovinsko med tradicijo in inovacijo“, u: *Prispevki za novejšo zgodovino*,

i 1980-im godinama, odnosno članke koji zagovaraju što sveobuhvatniju socijalnu historiju i djela koja ju nastoje realizirati, javljaju se dakle i radovi u kojima se tematiziraju i istraživački provode i druge historijske poddiscipline i teorijsko-metodološki pristupi. Osim ekonomske historije treba tijekom 1980-ih izdvojiti posebice historijsku demografiju, historiju žena, kvantitativnu historiju (odnosno poticanje primjene kvantitativnih metoda), a početkom 1990-ih godina i historiju svakodnevice. I dok je ekonomska historija poticana već od samih početaka poslijeratne historiografije te je imala i prije toga određenu tradiciju, ostale poddiscipline uglavnom su, osim historijske demografije, posve nova pojava u hrvatskoj historiografiji. Njihovo promoviranje nije međutim zagovarano u smislu poticanja cjelovite preobrazbe matične historiografije, kao što je zagovaranje socijalne historije predstavljalo važan vid preobrazbe tzv. tradicionalne historije. Zbog toga su navedene poddiscipline većinom uvedene kao oblik pluralizacije matične historiografije, odnosno nastojanje da se unošenjem onih poddisciplina kojih do tada nije bilo ili nije bilo u takvom intenzitetu hrvatska historiografija učini metodološki raznolikijom i perspektivama obogaćenijom, i to dobrim dijelom na tragu razvoja suvremene europske i sjevernoameričke historiografije.

Ekonomska historija

S obzirom na ekonomsku historiju, bilo je dakako autora i radova kako u 19. stoljeću tako i u međuratnom razdoblju koji su pored političke povijesti obraćali pozornost i na ekonomsku i socijalnu povijest (poput primjerice Josipa Matasovića), no to je u poslijeratnom razdoblju prilično intenzivirano. Dapače, načelno se nastojalo nadoknaditi i proširiti bavljenje prethodno većinski ipak zanemarenim područjem ekonomske povijesti. O tome dobro svjedoči nekoliko načelnih tvrdnji, primjerice uvodnik prvom broju *Historijskog zbornika* iz 1948. godine koji navodi da dotadašnju historiografsku tradiciju „treba kritički provjeriti i obogatiti novim prinosima, osobito s područja ekonomske i društvene historije. Baš na tome, dosad toliko zanemarenom, području potreban je što opsežniji monografski rad.“⁴⁶⁵ Jaroslav Šidak u svojim je tekstovima u kojima je sumirao dosege hrvatske historiografije navodio kako je ona „u metodološkom (...) pogledu, pod utjecajem materijalističkog shvaćanja povijesti, usmjerila svoje istraživačke napore prije svega na dotada zanemarene probleme ekonomskog i društvenog razvoja.“⁴⁶⁶ Pri tome je za Šidaka bilo ponajprije riječ o „ekonomsko-socijalnom produbljavanju“,⁴⁶⁷ pri čemu navodi i za *Historijski*

god. XLIV, br. 2, 2004, str. 19; Iskra Iveljić, „Hrvatska historiografija o 19. stoljeću nakon raspada Jugoslavije“, u: *Ibid.*, str. 31.

⁴⁶⁵ „Riječ uredništva“, u: *Historijski zbornik*, god. I, br. 1-4, Zagreb 1948, str. 8.

⁴⁶⁶ Jaroslav Šidak, „Historiografija. Hrvatska“, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 4, 1960, str. 12.

⁴⁶⁷ Jaroslav Šidak, „Hrvatska historiografija – njezin razvoj i dotadašnje stanje (1971)“, u: *Historijski zbornik*, 1970-1971, str. 9.

zbornik da „u metodičkom je pristupu političku problematiku, još nedavno tako značajnu za hrvatsku historiografiju, nastojao ukotviti u ekonomska i društvena zbivanja“.⁴⁶⁸

To znači pristupanje ekonomskoj povijesti kao dodatnom proširivanju dotadašnje obrade povijesne zbilje, prilikom čega se dominantnoj političkoj povijesti pridružuje ekonomska i socijalna povijest, odnosno nastoji uravnoteženo objediniti prikaz političke, ekonomske i socijalne povijesti. Time se, kao što je vidljivo iz navedenih citata, ekonomska povijest držala neodvojivom od socijalne. Zbog toga je u poslijeratnoj historiografiji niz radova koji objedinjuju političku, socijalnu i ekonomsku povijest, kao određenu vrstu „produbljenije“ obrade povijesne zbilje. Osim načelnih napomena, o tome svjedoči i Šidakova ocjena prve knjige *Historije naroda Jugoslavije* iz 1953. godine: „Nikada dosad nije u jugoslavenskoj historiografiji uloženi toliko napor u iznošenju ekonomskog i socijalnog razvoja naših naroda i njegovo povezivanje s političkim i idejnim razvojem.“ Tom prilikom su međutim prisutni nedostaci „u organskom povezivanju, prije svega, političkog razvoja s društvenim i ekonomskim, kao i u što potpunijem izlaganju ekonomskog razvoja samoga“.⁴⁶⁹

No istodobno je sve više radova koji posebnu pozornost pridaju upravo ekonomskoj povijesti, čime se ekonomska historija postupno profilirala kao zasebna poddisciplina u hrvatskoj historiografiji.⁴⁷⁰ Osim niza djela o različitim aspektima hrvatske ekonomske povijesti – primjerice u 1950-im godinama Rudolfa Bićanića *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750-1960)* iz 1951. i *Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici* iz 1952. te Mije Mirkovića *Ekonomska historija Jugoslavije* iz 1958. godine – tome u prilog govori pokretanje edicije Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti „Građa za gospodarsku povijest Hrvatske“ 1951. godine, u kojoj je do 1987. godine objavljen 21 svezak, a kasnije i „časopisa za ekonomsku povijest Jugoslavije“ *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae* u Zagrebu 1974. godine, pod uredništvom Ivana Ercega.⁴⁷¹ Organizacijska podloga za razvoj ekonomske historije kao poddiscipline bila je sadržana i u osnivanju i djelovanju Sekcije za ekonomsku historiju Povijesnog društva Hrvatske 1950-ih godina, čiji je pročelnik bio Rudolf Bićanić. Sekcija se dodatno aktivirala početkom 1970-ih, djelovanjem Igora Karamana i Ivana Ercega, njezina pročelnika.⁴⁷² Njih su dvojica sudjelovali 1970-ih i 1980-ih

468 Jaroslav Šidak, „Četvrt stoljeća ‘Historijskog zbornika’“, u: *Historijski zbornik*, 1972-1973, str. 3.

469 Jaroslav Šidak, „Pred izlazak prvog sveska Povijesti naroda FNRJ“ (Bilješke), u: *Historijski zbornik*, god. V, br. 1-2, 1952, str. 188.

470 To je posebno istaknuo Tomislav Raukar, „Četiri desetljeća historiografije o hrvatskom srednjovjekovlju (1945-1985)“, u: *Historijski zbornik*, 1988, str. 65.

471 O priložima iz ekonomske povijesti u poslijeratnoj historiografiji usp. *Bibliographia historico-oconomica Iugoslaviae* / *Bibliografija o ekonomskoj historiji Jugoslavije* / *Bibliography of the economic history of Yugoslavia*, ur. Ivan Erceg, Danica Milić, Jože Šorn, Zagreb 1978.

472 Usp. Pismo Igora Karamana Mirjani Gross, 2. VI. 1983, str. 41. Ostavština Mirjane Gross, Arhiv Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, mapa br. VI, fascikl br. 25, „Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Odjel za hrvatsku povijest: sinteza hrvatske povijesti (VI. knjiga), II.

godina i u Jugoslavenskoj komisiji za ekonomsku historiju Saveza društva istoričara Jugoslavije.⁴⁷³ Tome treba pribrojiti predmet „Ekonomska povijest novog vijeka“ na Filozofskom fakultetu u Zagrebu koji je predavao Igor Karaman, a nakon njegova umirovljenja Mira Kolar od 1988. godine, pod izmijenjenim nazivom „Gospodarska i socijalna povijest u Novom vijeku“.⁴⁷⁴

Naziv predmeta ukazuje na snažno isprepletanje ekonomske i socijalne historije, što je dobrim dijelom vidljivo prema naslovima knjiga objavljivanih 1970-ih i 1980-ih godina, primjerice Igora Karamana, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću* (1972), Ivana Kovačevića, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867-1914.* (1972), Mire Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931.* (1973), Tomislava Raukara, *Zadar u XV. stoljeću: ekonomski razvoj i društveni odnosi* (1977), Josipa Adamčeka, *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća* (1980). Za razliku od ekonomskih povjesničara s Ekonomskog fakulteta u Zagrebu, povjesničari koji se bave ekonomskom poviješću to će bavljenje snažno povezivati sa socijalnom poviješću, čak i kad to nije naznačeno naslovom. Nakon stručnjaka za ekonomsku povijest Mije Mirkovića i Rudolfa Bičanića koji dominiraju ekonomskom historijom 1950-ih godina, 1960-ih će se postupno afirmirati Igor Karaman, Miroslava Despot, Ivan Erceg, kojima će se u 1970-im godinama pridružiti primjerice Mira Kolar-Dimitrijević, Tomislav Raukar, Josip Lučić, Zdenka Šimončić-Bobetko, Marijan Matićka, Josip Adamček⁴⁷⁵ i niz drugih povjesničara i povjesničarki poput Nade Klaić, Miroslava Brandta, Ivana Kampuša, Renea Lovrenčića koji su se bavili i ekonomskom i socijalnom problematikom.

Potrebno je spomenuti da su povjesničari upućivali kritike tezama Rudolfa Bičanića, posebice njegovoj knjizi *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750-1960)* objavljenj 1951. godine kao prvoj knjizi predviđene cjeline „Hrvatska ekonomika na prijelazu iz feudalizma u kapitalizam“ u četiri knjige koja međutim nije nastavljena. Knjiga je nakon snažnih kritika iznesene periodizacije hrvatske ekonomske povijesti – ponajprije, kako se pritom ne može govoriti ni o „dobu manufakture“ niti „industrijskoj revoluciji“, te zbog nekih drugih pristupa i pogrešaka, ali i mišljenja da sadrži važan materijal – ipak tiskana, dok su kritike navedene u urednikovoj uvodnoj

dio“; Ivan Kampuš, „Izvještaj Upravnog odbora o radu PDH-e podnesen Glavnoj skupštini 1. VI 1973.“, u: *Historijski zbornik*, 1972-1973, str. 639.

473 Usp. Ivan Kampuš, „Izvještaj o radu Upravnog odbora od izvanredne skupštine Povijesnog društva Hrvatske održane 23. XII. 1974. do redovne skupštine Saveza povijesnih društava održane 23. VI 1977.“, u: *Historijski zbornik*, 1978-1979, str. 472; Ivan Kampuš, „Izvještaj o radu Upravnog odbora Saveza povijesnih društava Hrvatske od redovne skupštine održane 23. 6. 1977. do redovne skupštine održane 16. 4. 1982.“, u: *Historijski zbornik*, 1982, str. 351.

474 Damir Agičić, „Mira Kolar – profesorica Filozofskog fakulteta u Zagrebu 1988.-2003.“, u: *Mira Kolar i Podravina. Zbornik radova sa znanstvenog skupa u povodu 80. obljetnice prof. dr. sc. Mire Kolar-Dimitrijević*, ur. Hrvoje Petrić, Dragutin Feletar, Koprivnica 2013, str. 42-48.

475 Naslovi knjiga navedenih povjesničara donose se u popisu literature.

riječi.⁴⁷⁶ Bićanić je pak ostao pri svome navodeći: „Argumenti, izneseni u diskusiji nisu me mogli pokolebati ni u jednom od bitnih rezultata moga rada, dok sam ispravio netočnosti, koje su se potkrale u knjizi, a na koje sam bio u diskusiji upozoren.“⁴⁷⁷ Jaroslav Šidak će kasnije u vezi knjige spomenuti da njezino „gotovo pionirsko, značenje ne umanjuje činjenica da je Bićanićeva osnovna teza o ‘doba manufakture’ u nas naišla na opravdan otpor“.⁴⁷⁸

No bez obzira na kritike njegovih teza o „doba manufakture“, ekonomskim uzrocima seljačke bune 1573. godine s obzirom na njezine „kapitalističke elemente“,⁴⁷⁹ kao i načina „tumačenja političkog zbivanja spomoću ekonomske podloge“,⁴⁸⁰ Bićanićeva sklonost tezama i konceptualizaciji, odnosno praćenju inozemne literature iz ekonomske povijesti⁴⁸¹ daje mu znatnu vrijednost, napose u usporedbi s radovima povjesničara o ekonomskoj povijesti kojima navedeno nedostaje i koji su više usmjereni na nizanjanje podataka.⁴⁸² Budući da nije bilo mnogo teorijskih i metodoloških rasprava o ekonomskoj historiji u poslijeratnoj hrvatskoj historiografiji,⁴⁸³ Bićanićev doprinos i tu je značajan, imajući na umu njegovu diskusiju o ekonomskoj historiji s F. Zwitterom 1950-ih godina u *Zgodovinskom časopisu*.⁴⁸⁴

Za temu moje knjige osobito je važno uključivanje ekonomske historije u zagovaranje teorijskih i metodoloških preobrazbi hrvatske historiografije 1970-ih i 1980-ih godina. Osim što ekonomski aspekt povijesne zbilje, uz socijalni, politički i kulturni,

476 Stanko Frank, „Riječ urednika“, u: Rudolf Bićanić, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750-1960)*, Zagreb 1951, str. V-VI.

477 Rudolf Bićanić, „Predgovor“, u: Isto, str. VII. O diskusiji o Bićanićevoj knjizi usp. Magdalena Najbar-Agičić, *U skladu s marksizmom ili činjenicama? Hrvatska historiografija 1945.-1960.*, Zagreb 2013, str. 133-136.

478 Jaroslav Šidak, „Hrvatska historiografija – njezin razvoj i dotadašnje stanje (1971)“, u: *Historijski zbornik*, 1970-1971, str. 12.

479 Usp. kritike Nade Klaić, „Predgovor“, u: *Društvena previranja i bune u Hrvatskoj u XVI i XVII stoljeću*, Beograd 1976, str. 7.

480 S. Frank, „Riječ urednika“, str. VI.

481 Usp. primjerice Rudolf Bićanić, „Maurice Dobb, Studies in the development of capitalism (Studije o razvoju kapitalizma)“, London, Routledge 1947“, u: *Historijski zbornik*, 1948, str. 243-245.

482 Iz toga razloga je napomenu slovenskog povjesničara J. Žontara koji 1952. godine „u vezi s djelom R. Bićanića o doba manufakture ističe njegovu pretežno sociološku usmjerenost“ (Jaroslav Šidak, „Bilješke“, u: *Historijski zbornik*, 1953, str. 124), tada vjerojatno upućenu kao kritiku, moguće vidjeti i kao vrijednost.

483 Izostajali su i pregledni/sintezni radovi o ekonomskoj historiji u hrvatskoj historiografiji poput recentnog rada Hrvoja Petrića, „Prilozi poznavanju historiografije o gospodarskoj povijesti u Hrvatskoj“, u: *Vizija raziskav slovenske gospodarske in družbene zgodovine*, ur. Darja Mihelčič, Ljubljana 2014, str. 97-124.

484 Rudolf Bićanić, „Ekonomska povijest među ekonomskim i historijskim naukama“, u: *Zgodovinski časopis* (Kosov zbornik), god. VI-VII, 1952-1953, str. 820-826; Fran Zwitter, „Gospodarska zgodovina kot znanost“ (Problemi za diskusijo), u: *Zgodovinski časopis*, god. VIII, 1954, str. 169-173; Rudolf Bićanić, „Još jedna riječ o ekonomskoj povijesti“ (Problemi za diskusijo), u: *Zgodovinski časopis*, god. IX, 1955, str. 197-199; Fran Zwitter, „Odgovor“, u: Ibid., str. 199-201.

predstavlja neodvojiv dio društvene cjeline u sklopu zagovaranog usmjeravanja prema obradi što više područja društvenog života, odnosno „cjelovitog društvenog razvoja“, Mirjana Gross je u knjizi *Historijska znanost* 1976. godine istaknula „da je od svih historijskih disciplina ekonomska historija postigla najznačajnije rezultate u istraživanju društvenih struktura i u teoretskom uopćavanju“, zbog čega „napredak cijele historije prema idealu ‘totalne’ historije odnosno historije društvenih procesa vodi velikim dijelom preko traženja i dostignuća ekonomske historije“.⁴⁸⁵ Pored dakle usmjerenosti ekonomske historije prema proučavanju struktura i procesa, odnosno pojava dugog trajanja, M. Gross pohvalno je isticala – na osnovi raznih pravaca razvoja ekonomske historije u suvremenoj europskoj i sjevernoameričkoj historiografiji – i njezinu usredotočenost na pružanje tipologije i generalizacije, kao i konceptualizaciju i upotrebu modela te suradnju s društvenim znanostima.⁴⁸⁶ Tome treba pridodati i utjecaj ekonomske historije na razvijanje primjene zagovaranih kvantitativnih metoda u historijskoj znanosti.⁴⁸⁷ O važnosti koja se pridavala ekonomskoj historiji u sklopu zagovaranja preobrazbi prema historiji društva svjedoči i napomena Tomislava Raukara: „Bez ekonomske povijesti, naprimjer, ili bez istraživanja o društvenim klasama i, dakako, bez njihove metodološke i tehnološke modernizacije, ne može biti ni društvene povijesti, unatoč svim našim načelnim odlukama.“⁴⁸⁸

S tako oblikovanim zagovaranjem povezano je i pitanje ocjene tadašnje ekonomske historije u hrvatskoj i jugoslavenskoj historiografiji. Usprkos navedenih načelnih vrijednosti ekonomske historije i njezinom znatnom poslijeratnom rastu zbog nastojanja da se obrađuju i ekonomski i socijalni aspekti, a ne samo politički, M. Gross navodi kako realizacija ekonomske historije sadrži „pretežno ‘događajni’ karakter opisivanja određenih ekonomskih činjenica“.⁴⁸⁹ Spomenuto znači da ni ekonomska historija – kao niti druge poddiscipline poput socijalne, političke i kulturne historije, historijske demografije, historije žena, historije svakodnevice – nisu vrijednost same po sebi, budući da mogu samo nizati događaje i podatke bez složenije interpretacije i šireg uopćavanja. To podrazumijeva da se takva ekonomska historija zapravo može držati „tradicionalnom“, odnosno „događajnom“ historijom.

Podsjećam međutim da je Igor Karaman u spomenutoj reakciji 1983. godine smatrao da Mirjana Gross u kritičkoj ocjeni matične historiografije koju treba teorijski i metodološki preobraziti nedovoljno vrednuje, a time ni ne uvažava dosege

485 M. Gross, *Historijska znanost*, Zagreb 1976, str. 310.

486 Usp. Ibid., str. 316-317.

487 Usp. Ibid., str. 264-281. Ovdje navedene ukupne vrijednosti ekonomske historije u tako zasnovanom zagavaraju preobrazbi Mirjana Gross spominje i u tekstu „Metodološki problemi strukturalne historije s posebnim obzirom na stupanj razvoja jugoslavenske historije“, u: *Jugoslavenski historijski časopis*, br. 1-4, 1978, str. 37.

488 T. Raukar, „Četiri desetljeća historiografije o hrvatskom srednjovjekovlju (1945-1985)“, u: *Historijski zbornik*, 1988, str. 74.

489 M. Gross, „Metodološki problemi strukturalne historije s posebnim obzirom na stupanj razvoja jugoslavenske historije“, str. 37.

ekonomsko-socijalne historije o hrvatskoj povijesti 15-19. stoljeća.⁴⁹⁰ No i Karaman pritom navodi sljedeću ocjenu: „Znanstveni rad na polju ekonomske (i socijalne) povijesti Hrvatske bilježi, nesumnjivo, posljednjih desetljeća vrijedan i zapažen napredak – kako s obzirom na ostvareni opseg edicija građe i objavljenih studija, tako i u pogledu sadržajnog bogatstva obrađenih tema. No, unatoč tome osnovno obilježje našoj ekonomskoj historiografiji u sadašnjem času (kao i u ukupnoj povijesnoj znanosti u nas) još uvijek pretežno daje ostajanje na faktografskoj razini (bez obzira da li se radi o istraživanju događaja, institucija, struktura, odnosa, procesa itd. itsl.) – a nedostaje neophodna suvremena teorijsko-metodološka konceptualizacija u pristupu istraživanjima i u valorizaciji postignutih rezultata.“⁴⁹¹

Pridodamo li toj ocjeni Karamanovo spominjanje njegovih neuspješnih nastojanja 1965. i 1970. godine za osnivanjem katedre za ekonomsku i socijalnu povijest na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu,⁴⁹² bitno manji broj obavljenih svezaka edicije „Građa za gospodarsku povijest Hrvatske“ u 1980-im godinama, kada je i T. Raukar za „proučavanje ekonomske povijesti hrvatskih zemalja u srednjem vijeku“ istaknuo da se, nakon intenzivnog poslijeratnog razvoja, „od početka 80-ih godina to važno istraživačko područje gotovo sasvim ugasilo“,⁴⁹³ možemo zaključiti da je položaj ekonomske historije u hrvatskoj historiografiji bio (i ostao) ambivalentan. Naime, iako je pojava ekonomske historije kao zasebne discipline važna za teorijsku i metodološku pluralizaciju hrvatske historiografije u drugoj polovici 20. stoljeća, njezin daljnji status, kao i teorijsko-metodološka razina obrade istraživanih područja ostaju – usprkos brojnim vrijednim priložima – nesigurni i polovični. Time je pitanje vrednovanja razine ekonomske historije u hrvatskoj historiografiji sastavni dio ocjene ukupne teorijske i metodološke razine tadašnje hrvatske historiografije.

U usporedbi s europskom historiografijom, i hrvatska ekonomska historiografija služila se primjerice kvantificiranim podacima, ali ekonomskim povjesničarima koji ne dolaze iz redova ekonomista ipak je u većoj mjeri nedostajalo izraženijih nastojanja za konceptualizacijom vlastitih istraživanja, dajući nasuprot tome prednost pronalasku i prezentaciji podataka te obradi različitih pojedinačnih tema. Ne treba međutim zanemariti primjerice vrijednosti Bićanićevih široko zasnovanih istraživanja, nastojanja koje je Karaman kasnije uložio u veće konceptualiziranje vlastitih ekonomsko-socijalnih analiza, kao i Raukarovo obrađivanje ekonomske povijesti

490 Usp. Pismo Igora Karamana Mirjani Gross, 2. VI. 1983, str. 5 i dalje. Ostavština Mirjane Gross, Arhiv Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, mapa br. VI, fascikl br. 25, „Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Odjel za hrvatsku povijest: sinteza hrvatske povijesti (VI. knjiga), II. dio“

491 Ibid., str. 39.

492 Ibid., str. 40, 44.

493 T. Raukar, „Četiri desetljeća historiografije o hrvatskom srednjovjekovlju (1945-1985)“, str. 70. Usp. i str. 71: „Pri svemu tome je najvažnije, a valja kazati i zabrinjavajuće, što nakon 1980. zanimanje za proučavanje društvenih odnosa u užem smislu u cjelini primjetno slabi, gotovo kao i za istraživanje ekonomske povijesti.“

u sklopu historije društva. To dakako ne umanjuje ni doprinos kontinuiranog rada prethodno navedenih povjesničara i povjesničarki, posebice I. Ercega, M. Despot, M. Kolar te niza drugih istraživača važnih za razvoj ekonomske historije i njezino etabliranje u hrvatskoj historiografiji, s brojnim vrijednim prilogima obradi konkretnih istraživačkih tema, čime neosporno imaju istaknuto mjesto u hrvatskoj historiografiji.

Time ekonomska historija zasigurno ima važnu tradiciju u hrvatskoj historiografiji. Na takvoj je tradiciji bilo moguće graditi promoviranje novih poddisciplina i teorijsko-metodoloških pristupa poput ekohistorije, kao bitnog priloga daljnjoj pluralizaciji hrvatske historiografije, o čemu ilustrativno svjedoči *Ekonomska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša* pokrenut 2005. godine. Iako je oslanjanje na ekonomsku historiju (naglašeno i u samom naslovu časopisa), odnosno „socioekonomsku historiju“,⁴⁹⁴ omogućavalo u uvjetima hrvatske historiografije iznimno važnu širu podlogu nastojanjima za prakticiranjem ekohistorije, ipak je praćenje recentnih tendencija suvremene historiografije vidljivije u ekohistoriji nego u ekonomskoj historiji hrvatske historiografije. Usprkos tome je i kod ekohistorije dakako otvoreno pitanje vrednovanja teorijske i metodološke razine praktične realizacije zagovarane primjene.⁴⁹⁵

Zaključno rečeno, važan doprinos ekonomske historije pluralizaciji i razvoju hrvatske historiografije nije se međutim u većoj mjeri očitovao u intenzivnijem poticanju kako teorijskih i metodoloških preobrazbi tako ni teorijskih i metodoloških diskusija ili pak prenošenja kontinuiranijih i opsežnijih informacija o tendencijama u suvremenoj historiografiji koje bi mogle imati važnost za cjelinu hrvatske historiografije. Ekonomska historija nije dakle davala dodatni teorijsko-metodološki ritam hrvatskoj historiografiji. I to je svakako jedan od pokazatelja djelomično ostvarenog dosega i ambivalentnog položaja ekonomske historije.⁴⁹⁶

494 Usp. Mira Kolar-Dimitrijević, Hrvoje Petrić, „Nekoliko uvodnih riječi. Novi časopis: Ekonomska i ekohistorija“, u: *Ekonomska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, Vol. 1, br. 1, 2005, str. 5.

495 Usp. primjerice napomenu Iskre Iveljić da dobrodošlo pojavljivanje ekohistorije u hrvatskoj historiografiji 2000-ih godina sadrži i „postojanje atraktivnih naslova a zapravo tradicionalističkog pozitivističkog pristupa nekih radova koje bi se moglo klasificirati i kao priloge gospodarskoj a ne ekohistoriji“ („Hrvatska historiografija o 19. stoljeću nakon raspada Jugoslavije“, u: *Prispevki za novije zgodovino*, god. XLIV, br. 2, 2004, str. 41).

496 Ilustrativan je za sličnu percepciju ekonomske historije u hrvatskoj historiografiji sljedeći navod: „Eko-Eko“ bi htio biti takav časopis ponajprije u jednoj, kod nas ukorijenjenoj tradiciji koja je istodobno uvijek bila nekako suspektna, a to je tradicija ekonomske historije. Posljednjih je desetljeća ekonomska historija u nas nesumnjivo gubila 'dah', što je bilo u potpunom nesuglasju s njezinim brojnim razvojnim trendovima u svijetu, posebno u, kako se to obično kaže, razvijenom, zapadnom svijetu, kojemu i sami želimo pripadati. Iako se i kod nas povećava broj ekonomsko-historijskih istraživanja, konceptualnih teškoća je sve više, a interes za raspravu o njima u stalnim je usponima i padovima. Tradicionalna ekonomska historija, koja bi bila 'analogna' tradicionalnoj političkoj, kulturnoj ili bilo kojoj drugoj strukovnoj 'Teildisziplin', koliko god uvijek iznova mogla

Kvantitativne metode

S ekonomskom historijom povezana je i upotreba kvantitativnih metoda, koja se su sreće i u drugim poddisciplinama – u hrvatskoj historiografiji osobito u socijalnoj historiji i historijskoj demografiji. Upotreba kvantitativnih metoda i zasebno pisanje o njima isto je tako doprinos teorijsko-metodološkoj pluralizaciji hrvatske historiografije. O njihovoj raširenoj primjeni u europskoj i svjetskoj historiografiji koja je osim u ekonomskoj historiji nalazila sve više plodno mjesto i u nizu drugih poddisciplina – formirajući čak k tome samostalnu kvantitativnu, odnosno serijalnu historiju – posebice je pisala M. Gross kako u nizu članaka tako i u knjizi *Historijska znanost* 1976. godine, s izdvojenim poglavljem o kvantitativnim metodama.⁴⁹⁷ Osim što je time prenosila obavijesti o dominantnim tendencijama u suvremenoj historiografiji 1960-ih i 1970-ih godina, zagovarane kvantitativnih metoda imalo je kod M. Gross važan udio u sklopu poticanja usmjeravanja matične historiografije prema bavljenju društvenim strukturama i procesima te različitim područjima društvenog života, kao i suradnji s društvenim znanostima.

Uz neke druge zapise u jugoslavenskoj historiografiji primjerice krajem 1970-ih o upotrebi kompjutera u primjeni kvantitativnih metoda za historijsko istraživanje,⁴⁹⁸ u hrvatskoj će historiografiji početkom 1980-ih biti objavljivani zasebni tekstovi o primjeni kvantitativnih metoda. Pritom su tekstovi Nevena Budaka i Božene Vranješ-Šoljan dodatno prenosili informacije o različitim primjenama kvantitativnih metoda u europskoj i američkoj historiografiji.⁴⁹⁹ M. Gross, N. Budak i B. Vranješ-Šoljan iznosili su obavijesti o primjeni kvantitativnih metoda u ekonomskoj, socijalnoj i političkoj historiji, kao i historijskoj demografiji. Navodili su prednosti i

biti korisna u prikupljanju brojnih obavijesti pa i rekonstrukciji fenomena i/ili procesa koji kod nas historiografski još nisu elaborirani, krajnje je ograničen 'okvir' za problematiku s kojima se inovacijski orijentirana historijska znanost danas suočava. Bilo koji problem ekonomske historije danas može biti i predmetom istraživanja nove kulturne historije, historijske antropologije, ekohistorije itd. Međutim, ekonomska historija kojoj je u središtu čovjek sa svim svojim radnim, praktičnim, kreativnim potencijalima nužno mora biti otvorena prema drugim disciplinama, u smislu interdisciplinarnosti pa i transdisciplinarnosti. U tom se prostoru želi kretati 'Eko-Eko'." Drago Roksandić, „Na kraju prvog broja: Čemu 'Eko-Eko'?“, u: *Ekonomika i ekohistorija*, Vol. 1, br. 1, 2005, str. 147-148.

497 Mirjana Gross, *Historijska znanost* (poglavlje „Kvantitativne metode utvrđivanja činjenica“), Zagreb 1976, str. 264-281.

498 Danica D. Gavrilović, „Kompjutersko proučavanje istorije“, u: *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1-4, 1978, str. 46-53.

499 Neven Budak, „O pitanju kvantitativnih metoda u historijskom istraživanju na temelju nekih američkih iskustava“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1980, str. 191-196 (referat s poslijediplomskog studija kod M. Gross); Božena Vranješ-Šoljan, „Kvantitativne metode u povijesnim istraživanjima. Osvrt na 'Nove primjene kvantitativnih metoda u ekonomskoj i socijalnoj povijesti' (Osmi međunarodni kongres ekonomskih povjesničara – Budimpešta 16-20. kolovoza 1982.)“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 1982, str. 235-241.

ograničenja upotrebe kvantitativnih metoda, argumente što su ih iznosili zagovaratelji i osporavatelji, pledirajući za upotrebu kvantitativnih metoda, pri čemu su između krajnosti njihova apsolutiziranja, odnosno apriornog odbijanja njihove upotrebe bili za njihovo „razumno korištenje“. Osim što se time „omogućuje historičarima da zađu u ona područja koja su do sada bila potpuno zapostavljena ili tek površno istražena“, ⁵⁰⁰ važna motivacija bila je i priključivanje tendencijama u inozemnoj historiografiji. ⁵⁰¹

Poticanje složenije primjene kvantitativnih metoda podrazumijevalo je i razmatranje promjena u dotadašnjoj istraživačkoj praksi povjesničara koji su se služili kvantifikacijom, odnosno bili spremni početi se služiti njome. Tako je primjerice N. Budak naveo kako je poduzeta kvantifikacija I. Vojea ipak ograničena opsegom rada što ga može ostvariti pojedinac, zbog čega je bila nužna selekcija građe, stoga se cjelovita obrada izvora može realizirati jedino „primjenom suvremenih kvantitativnih metoda, grupnog rada i elektronskih računala“. Pored nastojanja „da se u primjeni kvantitativnih metoda ide i dalje“, ⁵⁰² što je uključivalo i upotrebu kompjutora, time se dodirivalo pitanje kolektivnog rada u hrvatskoj historiografiji. Premda je spomenut sličan projekt primjene kvantitativnih metoda, timskog rada i kompjutora („Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu pokrenuo je tek nedavno, u suradnji s Historijskim institutom Jugoslavenske akademije, projekt obrade podataka o urbarijalnoj regulaciji selišnih posjeda 1781. Zbog obilja materijala na sređivanju građe radi se u grupama, a materijal će biti obrađen uz pomoć elektronskog računara.“ ⁵⁰³), kolektivni rad na zajedničkim polazištima kako s obzirom na primjenu kvantitativnih metoda tako i općenito u hrvatskoj historiografiji ipak je bio vrlo rijedak, što se nije promijenilo ni kasnije.

500 N. Budak, „O pitanju kvantitativnih metoda u historijskom istraživanju na temelju nekih američkih iskustava“, str. 196.

501 Usp. B. Vranješ-Šoljan, „Kvantitativne metode u povijesnim istraživanjima“, str. 241: „Dojam koji se stekao na kongresu daje uvjerenje da će se kvantitativna istraživanja u ekonomskoj i socijalnoj povijesti sve više primjenjivati. Koliko ćemo ih u nas slijediti – o tome valja razmisliti.“; Neven Budak, „Nov metodološki pristup u izučavanju naše prošlosti na primjeru knjige Ignacija Vojea: Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku, Sarajevo 1976.“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 1982, str. 260-262: „Obrada velikih serija podataka i s tim u vezi primjena suvremenih kvantitativnih metoda u našoj je historiografiji tek u početnoj fazi. (...) Time ćemo barem formalno stati uz bok velikom broju zemalja gdje su takve metode već davno u upotrebi.“; „Pokušamo li utvrditi na kojem su stupnju razvoja kvantitativne metode u nas, i koliko se njima naši historičari služe, morat ćemo zaključiti da nam historiografija s obzirom na primjenu tih metoda daleko zaostaje ne samo za američkom i francuskom nego i za historiografijama mnogih drugih zemalja u kojima su kompjutori postali redovita pomagala historičara.“; „Ovom prilogu nije bio cilj ocijeniti ili prikazati bez sumnje kvalitetno Vojeovo djelo, nego pomoću njega ukazati na nove metode koje su kod nas zapostavljene, a koje se u drugim historiografijama već dugo smatraju neophodnima.“

502 N. Budak, „Nov metodološki pristup u izučavanju naše prošlosti na primjeru knjige Ignacija Vojea“, str. 262.

503 Ibid., str. 260.

Pridružimo li tome uobičajene reakcije povjesničara i povjesničarki u vidu upućivanja pretežnih kritika upotrebi kvantitativnih metoda, poput kritika Bogumila Hrabaka,⁵⁰⁴ kao i većeg ili manjeg otpora i nezainteresiranosti za njihovu širu upotrebu, pitanje kvantitativnih metoda još je jedno područje na kojem se ogleda potencijalno propitivanje opsega i karaktera načelne teorijske i metodološke pluralizacije hrvatske historiografije. Iako su hrvatski i jugoslavenski povjesničari i povjesničarke – kako oni koji su izrijeком promovirali kvantitativne metode tako i drugi – nastojali upotrebljavati ih u vlastitim istraživačkim djelima i člancima, uglavnom iz ekonomske i socijalne historije te historijske demografije, to se svodilo na njihovu „umjerenu“ primjenu. Iako je dakle realizirana upotreba kvantitativnih metoda – kao vrijedan doprinos dodatnoj pluralizaciji – u hrvatskoj historiografiji, među povjesničarima i povjesničarkama, ipak nije zaživjela i obuhvatnija kvantitativna, odnosno serijalna historija. Navedeno dodatno pokazuje da je s obzirom na transfere tendencija iz suvremene historiografije i njihovu prilagodbu matičnim potrebama i mogućnostima hrvatska historiografija u cjelini odabirala i realizirala većinom „umjerena“ teorijska i metodološka rješenja.

Historijska demografija

Osim s ekonomskom i socijalnom historijom, kvantitativne metode poveznica su i s historijskom demografijom, poddisciplinom koja se u hrvatskoj historiografiji postupno sve više promovira u 1970-im i osobito 1980-im godinama. Kao područje u čijem su profiliranju sudjelovale različite discipline, historijska demografija imala je u hrvatskoj znanosti vrijednu tradiciju koja seže u drugu polovicu 19. stoljeća. Brojni prilozi o različitim aspektima povijesti stanovništva zadržali su svoj kontinuitet i u međuratnom i poslijeratnom razdoblju, što u 1970-im i posebice 1980-im godinama – razdoblju koje je u središtu interesa ove knjige – zadobiva dodatnu dinamiku. Pored objavljivanih djela demografa iz redova ekonomista, i među povjesničarima se počinje promovirati važnost bavljenja poddisciplinom historijske demografije. Na to će povjesničari, osim bavljenjem različitim povijesnodemografskim istraživačkim područjima, odgovoriti i postupno sve izraženijom konceptualizacijom.

Važnost potencijalnog teorijsko-metodološkog doprinosa historijske demografije ukupnoj historiografiji – poput socijalne i ekonomske historije te upotrebe kvantitativnih metoda – isticana je i u knjizi *Historijska znanost* Mirjane Gross 1976. godine. Vidljivo je to i iz sljedeće napomene: „Historijska demografija danas je postala disciplina koja, uz svoje dragocjene rezultate pogotovu u regionalnoj historiji, ima temeljno metodološko značenje za razvoj ‘serijalne’ historije i uopće

504 Usp. Bogumil Hrabak, „Interpretacija istorijskih izvora kao faza tradicionalnog istorijskog metoda“, u: *Metodologija savremene istorije (Saopštenja sa Okruglog stola održanog 17. i 18. decembra 1985. godine u Beogradu)*, odgovorni urednik Petar Kačavenda, Beograd 1987, str. 32-33.

svake kvantifikacije.⁵⁰⁵ Dakle, višedisciplinarna usmjerenost historijske demografije i njezine poveznice s ekonomskom i socijalnom historijom, odnosno ekonomijom i demografijom te primjenom kvantitativnih metoda dodatno je približavala historiju društvenim znanostima, a potencijalno složenom konceptualizacijom činila ju je vrijednom za napredovanje ukupne teorijske i metodološke razine historiografije. Doprinos francuskih povjesničara oko Anala historijskoj demografiji i značaj koji su joj pridavali, kao i usmjerenost na bavljenje procesima, činili su historijsku demografiju u poslijeratnoj historiografiji poželjnom za sve koji su zagovarali i promovirali „novu historiju“.

U hrvatskoj historiografiji međutim historijska demografija, poput ekonomske historije, nije bila izraženim predmetom zagovaranja njezine teorijske i metodološke preobrazbe, za razliku od socijalne historije – poticane kao povijest društva – koja je trebala nadomjestiti pretežnu usmjerenost na, kako se tada navodilo, političku i događajnu povijest, odnosno tzv. tradicionalnu historiju. No ako se nije polemički zagovarala, zasebno načelno pisanje o historijskoj demografiji u sklopu kojeg se ona dodatno promovirala i poticala, kao i njezina sve kompleksnija primjena, svakako su bili važan doprinos daljnjoj teorijskoj i metodološkoj pluralizaciji hrvatske historiografije.

Pored solidne tradicije, činjenicu da se tijekom 1970-ih, a osobito 1980-ih godina bavljenje povijesnom demografijom postupno sve više dinamizira u hrvatskoj historiografiji izdvojio je primjerice i Jaroslav Šidak 1980. godine kada je naveo kako je, u 1970-im godinama, „pojačan interes za historijsku demografiju, koji je urodio nizom važnih radova (I. Mažuran, M. Bertosa, J. Buturac, I. Erceg i dr.), postigao (...) vrhunac u golemom djelu M. Korenčića i njegovih suradnika *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971*, u izdanju Jugoslavenske akademije (1980) i s predgovorom V. Stipetića o istraživanjima i zadacima historijske demografije“.⁵⁰⁶ Upravo je u tom predgovoru Stipetić, tada već akademik, osim izricanja uvjerenja kako će knjiga „podstaći rad na daljim demografsko-povijesnim istraživanjima, koja su od velikog značenja za društvene znanosti“,⁵⁰⁷ navodio međutim da je, usprkos ekonomistima i povjesničarima koji se bave historijskom demografijom, „neophodno da ukažemo na razvoj ove u nas slabo poznate znanstvene discipline“.⁵⁰⁸

Takva percepcija stanja matične discipline, zasnovana na pretpostavci njezine još uvijek nedovoljne afirmiranosti, karakteristična je za one koji potiču promoviranje novih poddisciplina, odnosno inoviranje unutar postojećih. Na sličan je način Stipetić, prikazujući 1984. godine u *Historijskom zborniku* knjigu *Sources and Methods*

505 Mirjana Gross, *Historijska znanost*, Zagreb 1976, str. 268. Usp. i str. 291.

506 Jaroslav Šidak, „Historiografija“, u: *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, ur. Igor Karaman, Zagreb 1980, str. 212.

507 Vladimir Stipetić, „Predgovor“, u: Mirko Korenčić, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971*, Zagreb 1979, str. XXII.

508 Ibid., str. XV. Uz taj i druge predgovore i pogovore knjigama iz historijske demografije, Stipetić je objavio i niz radova iz toga područja.

of *Historical Demography*, istaknuo da je knjiga dotad „najopsežniji i najtemeljitiji uvod u područje povijesne demografije, discipline koja poslije drugoga svjetskog rata dobiva sve više pristalica“, zbog čega „prikazom ove knjige želimo ne samo da ukažemo na poglede autora već i pobudimo interes za ovo, u nas ponešto zanemareno područje interesa povjesničara“. ⁵⁰⁹ Tome je dodao da historijska demografija, pored prethodnih i tadašnjih istraživača, „još uvijek čeka na priliv novih mladih istraživača“, stoga je „ova recenzija i poziv svima, koji se bave poviješću da se pridruže radu na jednom novom području, koje mnogo obećaje“. ⁵¹⁰

Uz demografe poput pravnika M. Korenčića i ekonomista S. Krivošića, V. Stipetića, A. Wertheimer-Baletić, J. Gele i drugih te povjesničare I. Karamana, I. Ercega, M. Bertoše i drugih koji su se bavili povijesnom demografijom ili se u određenoj mjeri doticali problematike povijesti stanovništva, ⁵¹¹ jedna od apostrofiranih mladih istraživača koji su tada ulazili u to područje bila je povjesničarka Božena Vranješ-Šoljan. Ona je od početka 1980-ih godina pisala o djelima iz historijske demografije i promovirala ju u zasebnim tekstovima. Osim prikaza tada kapitalnih djela o demografiji i povijesnoj demografiji u hrvatskoj znanosti (M. Korenčić, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971.*, ⁵¹² A. Wertheimer-Baletić, *Demografija – stanovništvo i ekonomski razvitak* ⁵¹³ i J. Gelo, *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine* ⁵¹⁴), o historijskoj demografiji je pisala u već spomenutom osvrtu na tendencije u primjeni kvantitativnih metoda na kongresu ekonomskih povjesničara u Budimpešti 1982. godine, ⁵¹⁵ kao i u tekstu „Mjesto demografije u povijesnoj znanosti“. ⁵¹⁶

509 Vladimir Stipetić, „J. Dennis Willigan – Katherine A. Lynch, Sources and Methods of Historical Demography, Academic Press, New York 1982, XVI + 506.“, u: *Historijski zbornik*, 1984, str. 283.

510 Ibid., str. 287.

511 Detaljnije o brojnim autorima i radovima iz povijesne demografije, odnosno povijesti stanovništva te razvoju historijske demografije u hrvatskoj historiografiji i znanosti usp. Vladimir Stipetić, Nenad Vekarić, *Povijesna demografija Hrvatske*, Zagreb – Dubrovnik 2004.

512 Božena Vranješ-Šoljan, „Mirko Korenčić, Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857–1971., Djela JAZU, knjiga 54, Zagreb 1979“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 1984, str. 212-218.

513 Božena Vranješ-Šoljan, „Alica Wertheimer-Baletić, Demografija – stanovništvo i ekonomski razvitak, Informator, Zagreb, 1982, 462 stranice (drugo, prerađeno i dopunjeno izdanje)“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 1986, str. 290-294.

514 Božena Vranješ-Šoljan, „Jakov Gelo, Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine, ‘Globus’, Zagreb, 1987“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 1988, str. 255-259. O knjizi je pisao i Drago Roksandić u *NIN*-u (br. 1915, 13. IX. 1987, 36; objavljeno i u: *U NIN-u i Danasu*, Zagreb 2011, str. 200-202).

515 Usp. Božena Vranješ-Šoljan, „Kvantitativne metode u povijesnim istraživanjima. Osvrt na ‘Nove primjene kvantitativnih metoda u ekonomskoj i socijalnoj povijesti’ (Osmi međunarodni kongres ekonomskih povjesničara – Budimpešta 16-20. kolovoza 1982.)“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 1982, str. 235-241.

516 Božena Vranješ-Šoljan, „Mjesto demografije u povijesnoj znanosti“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 1989, str. 303-310. Nakon toga, B. Vranješ-Šoljan objavila je 1991. godine knjigu *Stanovništvo gradova banske Hrvatske na prijelazu stoljeća (socijalno-ekonomski sastav i vodeći slojevi 1890.-1914.)*.

U tim je tekstovima B. Vranješ-Šoljan, na tragu navedenih napomena M. Gross iz *Historijske znanosti*, važnost historijske demografije vezivala uz primjenu kvantitativnih metoda, isticala njezinu povezanost s francuskim Analima (što su navodili i V. Stipetić i M. Bertoša⁵¹⁷) te usmjerenost prema društvenim znanostima kao vid nadilaženja tzv. tradicionalne historije, o čemu svjedoči primjerice sljedeći navod: „Kao što povijest danas sve više probija tradicionalne okvire svoje znanosti jer se nužno koristi rezultatima drugih društvenih znanosti, demografija kao društvena znanost to također čini (...), pri čemu, dakako, postavlja mnoga pitanja i traži odgovore upravo od povijesne znanosti.“⁵¹⁸ Takvo promoviranje historijske demografije odvija se upravo pod spomenutom pretpostavkom da, za razliku od dotad prevladavajućeg usmjeravanja historije na „politička zbivanja u prošlosti“, „danas prevladava usmjerenje ka društvenoj, odnosno socijalnoj historiji, kraće rečeno, prevladava istraživanje društvenog razvoja, osobito pojava tzv. dugih trajanja.“⁵¹⁹

U tom je promoviranju historijske demografije V. Stipetić na jednom mjestu otišao i korak dalje, izražavajući 1979. godine nadu „da će se i naša povijest pisati na temelju spoznatih kvantitativnih odnosa u razvoju jedinog pravog tvorca povijesti: čovjeka i naroda.“⁵²⁰ To je komentirala B. Vranješ-Šoljan navodeći sljedeće: „Koliko god bio jednostran, stav da se ključ povijesnih procesa mora tražiti u promjeni stanovništva, opravdan je isto toliko koliko i svaka druga povijesna teorija koja polazi od predrasude da mora postojati primarni pokretač društvenog ili ekonomskog razvoja kao što su tehnologija, klasna borba, formiranje kapitala, itd.“, upućujući pritom na Schumpeterovo djelo.⁵²¹ U cjelini se pisanje o historijskoj demografiji ipak zadržalo na promoviranju važnosti te historijske poddiscipline, a ne na polemičnom zagovaranju potrebe njezina istaknutijeg ili čak vodećeg statusa.

Iz tih su razloga ilustrativni tekstovi koji svjedoče o tome kako se govorilo o historijskoj demografiji u hrvatskoj historiografiji, odnosno kako ju se percipiralo, kao i teorijski i metodološki promoviralo, zbog čega je na njima ovdje veći naglasak

517 Pored Anala, i Stipetić i Bertoša prenosili su u svojim radovima iz razdoblja koje je u središtu interesa ove knjige obavijesti i o drugim inozemnim historijskodemografskim djelima, usp. primjerice Miroslav Bertoša, „Glad i kriza mortaliteta god. 1817: istarski mikrokozmos i evropski kontekst (Obavijest o arhivskim sondiranjima i metodama elaboracije. Prethodne teze za buduću raspravu)“, u: *Rad JAZU*, 445, Zagreb 1989, str. 3-53. O njima detaljno govori i kasniji Bertošin tekst „Matične knjige – arhivsko vrelo o demografskim previranjima predindustrijske Europe“, u: *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci*, 41-42, 2000, str. 315-352.

518 B. Vranješ-Šoljan, „Mjesto demografije u povijesnoj znanosti“, str. 305-306.

519 Ibid., str. 306.

520 V. Stipetić, „Predgovor“, u: Mirko Korenčić, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971*, Zagreb 1979, str. XVI. S obzirom na Stipetićevo promoviranje historijske demografije treba navesti napomenu Miroslava Bertoše (*Izazovi povijesnog zanata. Lokalna povijest i sveopći modeli*, Zagreb 2002, str. 342, fusnota 78): „Akademik Stipetić hrvatsku je povijesnu demografiju zadužio pravim i plodonosnim poticajima mnogim znanstvenim djelatnicima da se posvete toj društvenoj disciplini.“

521 B. Vranješ-Šoljan, „Mirko Korenčić, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971*“, str. 212.

nego na konkretnim istraživačkim radovima. Zbog toga treba izdvojiti i dodatnu konceptualizaciju historijske demografije proisteklu iz postupno sve raširenije primjene teorije demografske tranzicije. Osim A. Wertheimer-Baletić, koja je o njoj pisala napose u spomenutoj knjizi *Demografija – stanovništvo i ekonomski razvitak*, i važne primjene u navedenoj knjizi *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine* J. Gele, teoriju demografske tranzicije uključio je sredinom 1980-ih u konceptualizaciju modernizacije i povjesničar Igor Karaman. Karaman je oblikovao model prema kojem modernizacija društva obuhvaća četiri ključna procesa: industrijalizaciju privrede, disperziju kulture, demokratizaciju politike i urbanizaciju naselja.⁵²²

Demografi i historijski demografi poput M. Korenčića, A. Wertheimer-Baletić, J. Gele, S. Krivošića i drugih objavili su 1970-ih, 1980-ih i na prijelazu u 1990-e godine važne knjige iz demografije i povijesne demografije, čemu treba pridružiti brojne priloge o povijesti stanovništva kako ovdje već spomenutih tako i mnogih drugih povjesničara. Ako tome pridodamo i različite, ovdje djelomično predstavljene, tekstove o historijskoj demografiji,⁵²³ moguće je ustvrditi da se promoviranje i bavljenje povijesnom demografijom u tom razdoblju znatno dinamiziralo te doprinijelo teorijskoj i metodološkoj pluralizaciji tadašnje hrvatske historiografije. Taj se razvoj historijske demografije nastavio u 1990-im i 2000-im godinama, s važnim dodatnim institucionalnim, personalnim i istraživačkim iskoracima te objavljenim djelima spomenutih i novih autora i autorica. To se u historiografiji posebice očitovalo istraživačkim i organizacijskim radom Nenada Vekarića i Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. U tom je krugu, osim pokrenutih edicija i iznimno brojnih objavljenih knjiga i članaka, osnovan 2006. godine doktorski studij „Povijest stanovništva“ u Dubrovniku, kao još jedan pokazatelj suvremenog etabliranja poddiscipline historijske demografije u hrvatskoj historiografiji.

Nevisno od toga, ocjena njezinih dosega i ostvarene teorijske i metodološke razine ostaje dakako otvorena. Moguće je pritom uputiti na tvrdnje kako ne postoje prijevodi važnih historijskodemografskih djela – što je karakteristično i za druge poddiscipline hrvatske historiografije – kao i da je „naša povijesna demografija siromašna (...) u primjeni sofisticiranijih metoda“.⁵²⁴ Isto tako, dok su vodeći hrvatski

522 Igor Karaman, „Tranzicija stanovništva u povijesnim tokovima modernizacije društva“, u: *Naše teme*, br. 12, 1986, str. 2035-2036; usp. također „Počeci tranzicije stanovništva u Hrvatskoj i njihova socioekonomska osnova (do 1918)“, u: *Sociologija sela*, 24/91-94, 1986, str. 63-78. O primjeni teorije demografske tranzicije usp. Nenad Vekarić, Božena Vranješ-Šoljan, „Početak demografske tranzicije u Hrvatskoj“, u: *Analiza Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 47, 2009, str. 9-13.

523 U to svakako ulazi i važan prijevod istaknutog poljskog povjesničara Witolda Kule, „Povijesna demografija. Demografija kao pomoćna povijesna znanost“, u: *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, 8, 1981, str. 17-79.

524 Poglavlje „Ocjena ostvarenog napretka i perspektive povijesne demografije u Hrvatskoj“, u: V. Stipetić, N. Vekarić, *Povijesna demografija Hrvatske*, 2004, str. 253.

povjesničari koji su se bavili povijesnom demografijom, odnosno stanovništvom nastojali iznijeti i kvalitativnu povijesnu kontekstualizaciju podataka o demografskim prilikama i kretanjima, povezujući je k tome i sa socijalnom i ekonomskom poviješću, za razliku od njih, vrijednim priložima raznih povjesničara lokalnoj, regionalnoj i hrvatskoj povijesti znalo je nedostajati takve kompleksnije obrade istraživanih tema, odnosno dodatne konceptualizacije i uklapanja u određene tendencije suvremene historijske demografije. Iz toga razloga nedostajalo je izraženije primjene drugih teorijsko-metodoloških pristupa pored teorije demografske tranzicije koja dominira historijskom demografijom u hrvatskoj historiografiji. U svakom slučaju, historijska demografija pridružila se u drugoj polovici 20. stoljeća ostalim poddisciplinama koje su teorijsko-metodološki dodatno pluralizirale hrvatsku historiografiju.

Historija žena

Dok je historijska demografija imala određenu tradiciju u hrvatskoj historiografiji, historija žena počela se u hrvatskoj historiografiji načelno poticati 1980-ih godina kao bitna novost. To se promoviranje, na jugoslavenskoj razini, moglo oslanjati na intenzivnije bavljenje i objavljivanje o ženama u radničkom pokretu, ženskim organizacijama i Drugom svjetskom ratu, posebice Antifašističkoj fronti žena (AFŽ), u 1970-im i 1980-im godinama.⁵²⁵ Tome je doprinosilo poticanje zasnivanja „ženske perspektive“ i u drugim humanističkim i društvenim disciplinama u Jugoslaviji, u dijalogu s inozemnim ženskim studijima, snažno razvijanim osobito 1970-ih i 1980-ih, kao i začecima novog feminističkog pokreta u Jugoslaviji.⁵²⁶

Sve navedeno objedinjavala je Lydia Sklevicky i davala tome znatnu dinamiku. Svojim cjelokupnim djelovanjem L. Sklevicky bila je u hrvatskoj historiografiji vodeća promicateljica historije žena 1980-ih godina. Nakon što je diplomirala sociologiju i etnologiju 1976. godine L. Sklevicky je radila na Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu do 1988. godine, kada je prešla na Zavod za istraživanje

525 O tim je knjigama obavještavala npr. Mira Kolar-Dimitrijević („Žena u borbi 1943/45“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 1975, str. 204-206; „Najnovije knjige o sudjelovanju žena u radničkom pokretu i NOB-u“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, 1977, str. 127-131). Usp. primjere *Borbeni put žena Jugoslavije*, ur. Dragutin Kosorić, Beograd 1972; Jovanka Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918-1941.*, Beograd 1978 (usp. prikaz Bosiljke Janjatović u *Časopisu za suvremenu povijest*, br. 1, 1981, str. 173-176); Desanka Stojić, *Prva ženska partizanska četa*, Karlovac 1987 (usp. prikaz Lydije Sklevicky u *Časopisu za suvremenu povijest*, br. 1-2, 1988, str. 235-237).

526 Usp. Mirjana Gross, „Ulazak žena u povijest“, u: *Suvremena historiografija*, Zagreb 1996, str. 343-349; Dubravka Peić Čaldarović, „Teorijski aspekti historije žena i ženskih studija“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 1996, str. 273-287; Joan Wallach Scott, *Rod i politika povijesti*, Zagreb 2003, str. 29-46; Michelle Perrot, *Moja povijest žena*, Zagreb 2009, str. 7-18; Biljana Kašić, Sandra Prlenda, „Women's History in Croatia: Displaced and Unhomed“, u: *Aspasia*, 7, 2013, str. 154-162; Ida Ograjšek Gorenjak, *Opasne iluzije. Rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji* (poglavlje „Povijest žena i rodna povijest u hrvatskoj historiografiji“), Zagreb 2014, str. 22-29.

folkloru.⁵²⁷ Magistarski rad „Žene i moć – povijesna geneza jednog interesa“ iz 1984. godine i doktorski rad prijavljen 1988. godine (nedovršen zbog preuranjene smrti) „Emancipacija i organizacija: uloga Antifašističke fronte žena u postrevolucionarnim mijenama društva (NR Hrvatska 1945-1953)“ bili su usmjereni na bavljenje Antifašističkim frontom žena u sklopu problematike (povijesti) ženske emancipacije.⁵²⁸ Pri tome se L. Sklevicky nastojala odmaknuti od kritizirajućih ili idealizirajućih ideoloških i historiografskih interpretacija proučavanih ženskih pokreta, kako građanskih i radničkih, tako i AFŽ-a. K tome je u svom radu objedinjavala historiju, etnologiju i sociologiju, kao i feminizam, što je znatno širilo proučavana istraživačka pitanja. Radilo se o socijalnoj i snažno antropologiziranoj historiji žena, temeljenoj k tome na brojnoj suvremenoj teorijskoj i metodološkoj literaturi iz etnologije, sociologije i ženskih studija, odnosno historije žena.

Promoviranje „ženske perspektive“⁵²⁹ u etnologiji (što je činila i Dunja Rihtman-Auguštin), odnosno historije žena u hrvatskoj historiografiji odvijalo se nizom recenzija L. Sklevicky objavljenih u časopisima,⁵³⁰ sudjelovanjima na kongresima u inozemstvu, kao i inozemnom suradnjom, u čemu je posebno angažirana bila i Andrea Feldman, također zaposlenica Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu. L. Sklevicky je, osim kao članica uredništva domaćeg *Časopisa za suvremenu povijest*, bila i članica uredništva međunarodnog časopisa *Gender and History* (o povijesti žena i rodnoj povijesti), pokrenutog 1989. godine, u čijem je prvom broju objavila na engleskom jeziku svoj poznati tekst „Konji, žene, ratovi itd.: problem utemeljenja historije žena u Jugoslaviji“. Važnim je bilo kontinuirano sudjelovanje 1980-ih godina L. Sklevicky i A. Feldman na kongresima i konferencijama o povijesti žena i rodnoj povijesti, o čemu su izvještavale u prikazima objavljenima u

527 O Lydiji Sklevicky usp. Dunja Rihtman-Auguštin, „In memoriam. Lydia Sklevicky (1952-1990)“, u: *Narodna umjetnost*, 27, 1990, str. 333-334; „Sklevicky, Lydia“, u: *Hrvatska enciklopedija*, sv. 9, Zagreb 2007, str. 829; Biljana Kašić, „Sklevicky, Lydia (1952-1990)“, u: *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms: Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*, ur. Francisca de Haan, Krasimira Daskalova, Anna Loutfi, Budimpešta 2006, str. 517-520.

528 Usp. primjerice Lydia Sklevicky, „Antifašistička fronta žena – kulturnom mijenom do žene ‘novog tipa’“, u: *Gordogan*, Zagreb, VI, 15-16, 1984, str. 73-111; „Organizirana djelatnost žena Hrvatske za vrijeme Narodnooslobodilačke borbe 1941-1945.“, u: *Povijesni prilozi*, 3, 1984, str. 85-127; *Konji, žene, ratovi*, prir. Dunja Rihtman Auguštin, Zagreb 1996.

529 Usp. Lydia Sklevicky, „Nužnost ‘ženske perspektive’ u etnologiji“, u: *Etnološka tribina*, br. 4-5, 1983, str. 121-126.

530 Primjerice prikazima u *Časopisu za suvremenu povijest*: „Ženski svijet“. Konferencija za aktivnost i ulogu žene u društvenom razvoju RK SSRNH i Izdavački savjet časopisa 'Žena', Zagreb 1979 (reprint)“ (br. 2, 1981, str. 176-179); „Uloga i položaj žene u tradicijskoj kulturi. Redoviti godišnji sastanak Hrvatskog etnološkog društva, Zagreb, 26. i 27. siječnja 1981.“ (br. 2, 1981, str. 187-194); „Radnički pokret i feminizam. Izvještaji iz četrnaest zemalja. Ernest Borneman (urednik), Frankfurt/M–Berlin–Wien, 1982, 2595 str.“ (br. 2, 1983, str. 212-216); „Claudia Coonz. Mother in Fatherland. Women, the Family and Nazi Politics“ (br. 1-2, 1988, str. 233-235).

Časopisu za suvremenu povijest.⁵³¹ I iz prikaza primjerice konferencije održane 1986. godine u Amsterdamu – na kojoj su sudjelovale L. Sklevicky, A. Feldman i Dubravka Peić Čaldarović, kao jedine sudionice iz socijalističkih zemalja⁵³² – vidljiva je pozornost koja je pridavana teorijsko-metodološkoj problematici, teorijskoj literaturi i poticanju konceptualizacije. Uz navođenje raširene opreke između „konvencionalne događajne“ i „socijalne historije“, L. Sklevicky apostrofirala je i potrebu za „konceptualnim inovacijama u historiografskom istraživanju socijalnih pokreta“,⁵³³ pri čemu je napose važna napomena kako „istraživanje povijesti žena nipošto ne znači promatrati jednu socijalnu grupu van konteksta cjelokupnog društva“. ⁵³⁴

I spomenuti tekst L. Sklevicky „Konji, žene, ratovi, itd.: problem utemeljenja historije žena u Jugoslaviji“ polazi od različite teorijske literature, primjerice poznatih teoretičarki historije žena poput G. Lerner, G. Bock, N. Zemon Davis i drugih. Ističu se poticaji socijalne historije za historiju žena, nasuprot „temama koje su činile okosnicu tradicionalnih povijesnih istraživanja, kao što su politička, vojna i diplomatska povijest“,⁵³⁵ kao i nužnost „uvođenja roda kao kategorije historiografske analize“. ⁵³⁶ Autorica je navela da je diskusija o ženama u jugoslavenskoj povijesti „tek prisutna u početnom obliku, i to izvan profesionalnih povjesničarskih krugova“, prije svega u sklopu sekcije „Žena i društvo“ Sociološkog društva Hrvatske. ⁵³⁷ Tom prilikom je, oslanjajući se na istraživanja udžbenika povijesti, konstatirala kako dominira „historija ratova, pobuna, sukoba, što prema interpretaciji Rajke Polić objašnjava upadljivu brojčanu nadmoć životinja nad ženama u udžbenicima SRH“, kao i poznati naslov njezina teksta. ⁵³⁸ Iako je L. Sklevicky prenijela „zahtjev za promjenom paradigme, zahtjev za novom univerzalnom povijesnom znanošću, za holističkom historijom koja će biti sinteza tradicijske historije i historije žena“, što ga je 1979. godine istaknula G. Lerner, ⁵³⁹ u hrvatskoj i jugoslavenskoj historiografiji historija žena u manjoj će mjeri biti medij zagovaranja korjenite preobrazbe, a više promoviranje i uspostavljanje nove poddiscipline, odnosno perspektive u hrvatskoj historiografiji. Međutim, u očekivanju potencijalno novih razvojnih koraka („Novija jugoslavenska istraživanja utemeljena na kritičkim polazištima ženskih studija, kao i prvi pokušaji

531 Andrea Feldman, Lydia Sklevicky, „U povodu šestog međunarodnog susreta historičarki (Bonn, 28-31. V. 1985.)“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 1985, str. 139-146; Lydia Sklevicky, „Informacija o Međunarodnoj konferenciji o povijesti žena (International Conference on Women's History-ICWH, Amsterdam, 1986.“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1986, str. 195-199.

532 Ibid., str. 199.

533 Ibid., str. 198.

534 Ibid., str. 196.

535 Lydia Sklevicky, „Konji, žene, ratovi, itd.: problem utemeljenja historije žena u Jugoslaviji“, u: *Žena i društvo. Kultiviranje dijaloga: zbornik radova*, Zagreb 1987, str. 51-60. Citirano prema *Konji, žene, ratovi*, prir. D. Rihtman Auguštin, Zagreb 1996, str. 14.

536 Ibid., str. 16.

537 Ibid., str. 17.

538 Ibid., str. 18.

539 Ibid., str. 17.

istraživanja historije žena i ženskih pokreta u Jugoslaviji unatoč neizvjesnoj (institucionalnoj) budućnosti otvaraju nove perspektive.⁵⁴⁰), Lydia Sklevicky smrtno je stradala u prometnoj nesreći početkom 1990. godine, u svojim kasnim tridesetima.

U desetljeću prije toga, od početka 1980-ih, u promoviranju historije žena u hrvatskoj historiografiji učinjeno je mnogo. U tome su konstitutivni bili angažman, domaća i međunarodna suradnja te radovi D. Rihtman-Auguštin, L. Sklevicky, A. Feldman, D. Peić Čaldarović i R. Polić.⁵⁴¹ Usprkos smrti vodeće promicateljice historije žene – budući da su se uključivale i druge povjesničarke – u 1990-im i 2000-im godinama nastavljeno je bavljenje tim važnim područjem. Tako su i dalje objavljivi teorijski i metodološki prilozi, primjerice M. Gross,⁵⁴² D. Peić Čaldarović⁵⁴³ i A. Feldman,⁵⁴⁴ kao i niz istraživačkih radova M. Kolar-Dimitrijević, L. Benyovsky, D. Peić Čaldarović, Z. Janeković-Römer, S. Stojan, S. Leček, T. Luetić, M. Karbić, Z. Nikolić Jakus, M. Mogorović Crljenko, I. Ograjšek Gorenjak, D. Dijanić, R. Jambrešić Kirin, S. Prlende, M. Bitunjac, V. Janković, D. Župana i drugih. Znatan dio navedenih autorica, kao i nekih drugih, većinom je zastupljen u zborniku *Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest* (prir. Andrea Feldman, Zagreb 2004), koji je predstavljao novi važan doprinos afirmaciji historije žena. Tome treba pridodati djelovanje sekcije „Povijest žena“ na kongresima hrvatskih povjesničara 1999, 2004, 2008, 2012. i 2016. godine i osnivanje Udruge za istraživanje povijesti žena „Klio“, koja priređuje predavanja o povijesti žena. Bitno je spomenuti i održavanje kolegijâ iz povijesti žena i rodne povijesti na sveučilištima, rad različitih domaćih i međunarodnih projekata, djelovanje Centra za ženske studije u Zagrebu osnovanog 1995. godine, objavljivanje teorijskih prijevoda u biblioteci *Ženska infoteka*⁵⁴⁵ itd.

Sve to dakako svjedoči o nizu poduzetih istraživanja i objavljenih radova i knjiga te razgranatoj suradnji i široj afirmaciji historije žena u hrvatskoj historiografiji. No i dalje je naravno moguće – kao i za druge poddiscipline – problematizirati ostvareni kvalitativni doprinos i njezinu cjelokupnu teorijsko-metodološku razinu. Usprkos sada već zaista znatnom broju ukupnih radova navedenih autorica i autora, za znatan

540 Ibid., str. 21.

541 Usp. Andrea Feldman, „Predgovor. Posljednjih dvije tisuće godina: povijest žena – ženska povijest – kulturna povijest“, u: *Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest*, prir. Andrea Feldman, Zagreb 2004, str. 16-17.

542 Mirjana Gross „Nevidljive žene“, u: *Erasmus*, god. 1, br. 3, 1993, str. 56-64; „Ulazak žena u povijest“, u: *Suvremena historiografija*, Zagreb 1996, str. 343-349.

543 Dubravka Peić Čaldarović, „Teorijski aspekti historije žena i ženskih studija“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 29, 1996, str. 273-287.

544 Andrea Feldman, „Posljednjih tisuću godina: povijest žena – ženska povijest – kulturna povijest“, u: *Otium*, 7-8, 1999-2000, str. 30-37.

545 U biblioteci otvorenoj knjigom priređenih radova L. Sklevicky, *Konji, žene, ratovi* iz 1996. i u kojoj je 2004. objavljen zbornik *Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest*, povjesničarkama i povjesničarima posebno su važni prijevodi djela Joan Wallach Scott, *Rod i politika povijesti* iz 2003. i Nire Yuval-Davis, *Rod i nacija* iz 2004. godine. Osim doprinosa te biblioteke važan je i prijevod Michelle Perrot, *Moja povijest žena*, Zagreb 2009.

dio istraživačica – ponajprije povjesničarki – bavljenje poviješću žena još je uvijek prigodno, primjerice povodom kongresa hrvatskih povjesničara, i nerijetko se zaustavlja na pojedinačnim priložima. S obzirom da uglavnom prevladava prigodno i pojedinačno bavljenje položajem žena ili nekim drugim aspektima povijesti žena, specijaliziranje povijesti žena i rodne povijesti (koje je poduzela primjerice Ida Ograjšek Gorenjak) ustvari je i dalje rijetko među povjesničarkama. I sama će I. Ograjšek Gorenjak naglasiti kako je očito da u hrvatskoj historiografiji postoji interes za bavljenje poviješću žena, no to se bavljenje međutim odvija usporedno, uz druga istraživanja, što kao pristup nosi sa sobom, prema njezinim riječima, i prednosti i nedostatke: „S jedne strane, gomila bazu informacija i otvara nove teme kao polazišta za buduća istraživanja, ali s druge strane taj ‘usporedni’ rad na ženskoj tematici vrlo često ne uzima u obzir specifične metodološke probleme i teoretske izazove ovog historijskog područja.“⁵⁴⁶

Nadalje, zamjetno je da je interes prije svega na oslikavanju određenih tema iz povijesti žena, a manje na teorijski i metodološki razrađenijem oslanjanju na rodnoj historiji. Zbog toga iz historije žena isto tako ne dolaze teorijske i metodološke diskusije koje bi zagovarale preobrazbe ili imale šire značenje za hrvatsku historiografiju u cjelini. Stoga nakon nastojanja za afirmacijom historije žena u hrvatskoj historiografiji i njezinog etabliranja izostaje znatniji angažman na tome da historija žena svojom važnošću pokuša prijeći okvir tek jedne od poddisciplina unutar kojeg sada suviše mirno prebiva. Bez obzira na to, uvođenje historije žena i rodne historije u hrvatsku historiografiju 1980-ih godina, koje je do danas zadržalo istraživački kontinuitet, svakako je bio značajan doprinos teorijskoj i metodološkoj pluralizaciji hrvatske historiografije. Osim otvaranja važne nove poddiscipline, apostrofiranje socijalne historije, odnosno historijske antropologije i historije svakodnevice u sklopu historije žena bilo je bitna poveznica s drugim teorijskim i metodološkim tendencijama hrvatske historiografije.

Historija svakodnevice

Upravo su gorespomenuta historijska antropologija i historija svakodnevice imali svoje zametke u hrvatskoj historiografiji koncem 1980-ih godina, što se nastavilo razvijati početkom 1990-ih godina, čemu ću isto tako posvetiti pozornost jer predstavlja dio opisanog procesa teorijske i metodološke pluralizacije hrvatske historiografije. S obzirom na 1970-e i 1980-e godine – izuzmemo li međuratne radove Josipa Matasovića o svakodnevnom životu – moguće je kao prethodničku spomenuti primjerice knjigu Danice Božić-Bužančić *Privatni i društveni život Splita u XVIII. stoljeću* (Zagreb 1982), u kojoj je sintetizirala svoja dotadašnja istraživanja. No, iako važan rani doprinos historiji svakodnevice, kao što je primjerice knjiga Dušanke

⁵⁴⁶ I. Ograjšek Gorenjak, *Opasne iluzije. Rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji*, Zagreb 2014, str. 25.

Dinić-Knežević *Položaj žena u Dubrovniku u XIII i XIV veku* (Beograd 1974) rani doprinos historiji žena u jugoslavenskoj historiografiji, te se knjige nedovoljno oslanjaju na teorijsku i metodološku literaturu i pripadajuću problematiku (ne razmatrajući ili nedefinirajući npr. „privatno“, „svakodnevno“, „društveno“, kao i „privatni i društveni život“ i „položaj žena“, držeći to samorazumljivim), odnosno na dijalog s tendencijama u suvremenoj historiografiji. To dakako ne umanjuje važnost njihove pojave, istraživačke kvalitete i poticaje drugim istraživačima, koji se na njih mogu pozivati u poticanju bavljenja tim temama.

Spomenuto vidimo primjerice prema sljedećim navodima iz prikaza Z. Janeković-Römer: „Djelo D. Božić-Bužančić dobiva posebno značenje kada se sagleda u svjetlu situacije u hrvatskoj historiografiji. O problemima kojima se ona bavi vrlo se malo pisalo, što pokazuje i popis literature. Problemi političke i ekonomske povijesti predmet su mnogih vrlo uspješnih radova, a uz pomoć mnogih prirodnih i društvenih znanosti djelomično je istraženo i područje materijalne i duhovne kulture. Međutim, čovjek i njegov život u različitim razdobljima prošlosti gotovo da su potpuno nepoznanice. A nije li upravo istraživanje toga kompleksa problema jedna od važnijih zadaća historičara? S obzirom na takvu situaciju u našoj historiografiji, rad D. Božić-Bužančić ima posebnu vrijednost, jer znači prodor u jedno neistraženo, a toliko važno područje.“⁵⁴⁷ Zbog toga je Z. Janeković-Römer navela da je knjiga D. Božić-Bužančić „dragocjen početak koji bi, kako autorica sama zaključuje, ‘trebao pokrenuti daljnja istraživanja privatnog i društvenog života’“. ⁵⁴⁸ Z. Janeković-Römer te će poticaje usmjeriti kako prema promoviranju proučavanja obitelji krajem 1980-ih godina, ⁵⁴⁹ tako i svom sudjelovanju u dodatnom otvaranju hrvatske historiografije prema historijskoj antropologiji i historiji svakodnevice početkom 1990-ih godina.

Stoga je pokretanje *Otiuma: časopisa za povijest svakodnevice* 1993. godine ⁵⁵⁰ važan dio procesa postupnog afirmiranja historije svakodnevice u hrvatskoj historiografiji. Jasno je da osim same godine pokretanja časopisa treba imati u vidu i vrijeme potrebno za sazrijevanje uvjeta za pokretanje časopisa specijaliziranog za određenu poddisciplinu. Dodamo li tome i da su se suradnici časopisa formirali kao povjesničari 1980-ih godina, historiju svakodnevice vidim kao proces koji objedinjava kraj 1980-ih i početak 1990-ih godina. Pritom se promoviranje historije svakodne-

547 Zdenka Janeković Römer, „Danica Božić-Bužančić, Privatni i društveni život Splita u osamnaestom stoljeću, Školska knjiga, Zagreb 1982“, u: *Historijski zbornik*, 37, 1984, str. 277.

548 Ibid., str. 278.

549 Zdenka Janeković Römer, „Strutture familiari, epidemie, migrazioni, nell’Italia medievale, ed. Rinaldo Comba, Gabriella Piccinni, Giuliano Pinto, Edizioni scientifiche italiane, Napoli 1984“, u: *Historijski zbornik*, 41, 1988, str. 354-357; „Pristup problemu obitelji i roda u stranoj i domaćoj medievistici“, u: *Historijski zbornik*, 42, 1989, str. 171-182.

550 O povijesnom društvu i časopisu *Otium* usp. Neven Budak, „‘Mi smo budućnost prošlosti’: Josip Matasović i Povijesno društvo ‘Otium’“, u: *Josip Matasović i paradigma kulturne povijesti: zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavonskom Brodu 23.-24. studenoga 2012.*, ur. S. Leček, Slavonski Brod – Zagreb 2013, str. 111-121.

vice nije javilo kao u njemačkoj historiografiji, gdje je 1980-ih godina pojavljivanje historije svakodnevice (*Alltagsgeschichte*) označavalo polemičko suprotstavljanje etabliranoj historijskoj društvenoj znanosti, odnosno socijalnoj historiji, zamjerajući im zanemarivanje žrtava modernizacije i industrijalizacije, držeći da naglašavanjem struktura i procesa gube iz vida životna iskustva tzv. malih ljudi. U hrvatskoj historiografiji socijalna historija tek se kod određenog dijela povjesničara etablirala 1980-ih, stoga je i u 1990-im godinama s obzirom na dobar dio hrvatske historiografije označavala bitan teorijski i metodološki iskorak.

Iz toga razloga historija svakodnevice i s njom povezane mikrohistorija i historijska antropologija nisu u hrvatsku historiografiju ulazile polemički ili kao kritičko zagovaranje preobrazbi matične historiografije već kao njezino teorijsko i metodološko pluraliziranje. Radi se dakako o važnoj pluralizaciji za koju su se među mlađim povjesničarima očito stekli potrebni uvjeti, što je pored odnosa prema prevladavajućim temama u tadašnjoj hrvatskoj historiografiji bilo u određenoj mjeri potaknuto tendencijama u inozemnim historiografijama. To je moguće pratiti i u slovenskoj historiografiji kada je 1994. godine pokrenut časopis *Zgodovina za vse*, a iste godine u srpskoj historiografiji časopis *Godišnjak za društvenu istoriju*, u kojem su objavljivani i tekstovi iz povijesti svakodnevice.⁵⁵¹ Zbog toga se bavljenje časopisom *Otium* (koji je izlazio od 1993. do 2000. godine) može u određenim aspektima napose staviti u komparativnu perspektivu prema slovenskom časopisu *Zgodovina za vse* (koji još uvijek izlazi).

U hrvatskoj historiografiji postoje različiti, većinom prigodni zapisi o historijskim časopisima, ali bez konceptualno osmišljenih zasebnih istraživanja. Ta je istraživanja moguće oslanjati na spoznajama teorije časopisa, postupno oblikovane tijekom 20. stoljeća, napose u njemačkoj znanosti, što je primjenjivano primjerice u kroatistici.⁵⁵² Kao i književni časopisi, i historijski časopisi mogu biti važan medij koji informira o recentnim tendencijama suvremene historiografije i usmjerava povjesničare prema određenim teorijsko-metodološkim pristupima, čime su, kao što je to za književnu periodiku rekao Stanislav Šimić, „motori književnosti“. K tome je teorija časopisa upozorila na važnost urednika i suradnika te publike na koju časopis cilja, zatim na raskorak između programskih želja i mogućnosti njihova ostvarenja, kao i na obilježje časopisa kao otvorenog djela, svojevrsnog rada u nastajanju, podložnog promjenama. Časopisi dobro dokumentiraju ulazak novih generacija, uka-

551 O širem procesu uvođenja historijske antropologije u različite struke u zemljama Jugoistočne Europe usp. Karl Kaser, *Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft*, Wien – Köln – Weimar, 2. izd. 2000, str. 202-206. Na „brz prodor historijske antropologije u hrvatskoj i slovenskoj historiografiji“ i „sličnosti novih časopisa *Otium* i *Zgodovina za vse* – *vse za zgodovino* s austrijsko-njemačkim časopisom *Historische Anthropologie*“ kratko je ukazao i Oto Luthar, *Majstori i muze*, Zagreb 2002, str. 114. Usp. i N. Budak, „Mi smo budućnost prošlosti“: Josip Matasović i Povijesno društvo 'Otium', str. 120-121.

552 Usp. Vinko Brešić, *Kako čitati časopis? Uvod u studij hrvatske književne periodike 19. stoljeća*, Zagreb 2005.

zuju na razlikovanja i katkad razilaženja između starijih i mlađih, otvaranja prema novim temama i pristupima, kao i politički i društveni kontekst.

Osim ilustriranja teorijske i metodološke razine određene historiografije, važnost pojedinih historijskih časopisa za promoviranje novih teorijsko-metodoloških pristupa dovoljno oslikava najpoznatiji historijski časopis, francuski *Annales*, koji je dao naziv utjecajnom krugu povjesničara okupljenih oko njega. Pri tome su se historijski časopisi osim usmjeravanja na određena povijesna razdoblja sve više počeli razlikovati prema teorijsko-metodološkim pristupima. Stoga je pluralizacija historiografije u 20. stoljeću rezultirala pokretanjem brojnih časopisa specijaliziranih za političku, ekonomsku, socijalnu i kulturnu historiju, kao i primjerice historijsku demografiju, historiju žena, historijsku antropologiju i historiju svakodnevice. Neodvojivi dio te pluralizacije historiografije su i časopisi *Otium* i *Zgodovina za vse*, pretežno usmjereni prema historiji svakodnevice, odnosno, još šire, historijskoj antropologiji.

Otium: časopis za povijest svakodnevice pokrenut je 1993. godine u sklopu Povijesnog društva Otium osnovanog 1992. godine. Urednik časopisa Neven Budak imao je tada 36 godina, a suradnici i članovi uredništva bili su mladi povjesničari i povjesničarke u ranim tridesetim godinama te studentice i studenti. I urednici časopisa *Zgodovina za vse* Janez Cvirn i Andrej Studen bili su mladi povjesničari u ranim tridesetim godinama. To dakako svjedoči o drugačijem senzibilitetu koji unose nove generacije povjesničara kao važnom preduvjetu za uvođenje novosti i dodatno pluraliziranje i dinamiziranje svake historiografije. Teorijska napomena o časopisu kao radu u nastajanju podložnom promjenama vrlo se prikladno može primijeniti na *Otium*. Počevši sa samo 32 stranice u prvom broju te planirano izlaženje svaka tri mjeseca, časopis je 1994. izašao dva puta godišnje, zatim 1995. i 1996. jednom godišnje, a 1998. i 2000. godine kao dvogodišnjak, kada se i ugasio, s ukupno objavljenih 7 svezaka. Za usporedbu, *Zgodovina za vse* ima nakon pokretanja časopisa 1994. godine u sklopu Zgodovinskog društva Celje manje izraženijih promjena u svome razvoju te kontinuirano izlazi dva puta godišnje.

Dok slovenski časopis nije objavljivao uvodnike, u hrvatskom časopisu moguće je iz objavljivanih uvodnika iščitavati programske smjernice časopisa. Tako je urednik Neven Budak istaknuo u uvodnoj riječi prvom broju časopisa *Otium* da je cilj Povijesnog društva Otium bilo „promicanje suvremenih metodoloških načela, ponajprije u obradi onih tema što ih je tradicionalna historiografija, više ili manje, s prezirom zanemarivala“, kao i nastojanje za poticanjem istraživanja raznih tema o čovjeku, što uključuje „sve pojave svakodnevnog života u proteklim stoljećima, od seksualnosti i morala do prehrane i stanovanja“. ⁵⁵³ Drugi važan cilj novoosnovanog povijesnog društva i časopisa bila je izražena želja za popularizacijom povijesti, itekako vidljiva i u slovenskom časopisu. S obzirom na koncepciju časopisa, *Otium* se opredijelio za tematske brojeve (moral, teorijski i metodološki problemi historije svakodnevice,

553 Neven Budak, „Zašto *Otium*?“, u: *Otium: časopis za povijest svakodnevice*, god. I, br. 1, Zagreb 1993, str. 5.

memorija i uspomene na mrtve, obitelj i svakodnevica, povijest žena, odnos čovjeka i životinja kroz povijest, povijest mladih i ponovno povijest žena). S obzirom na razdoblja, *Otium* je usmjeren više prema srednjem i ranom novom vijeku, dok *Zgodovina za vse* prema 19. stoljeću i prvoj polovici 20. stoljeća.

Važan naglasak *Otium* je dao zadatku „da časopis u što većoj mjeri internacionaliziramo i tako rad naših znanstvenika i studenata učinimo dostupnim svjetskoj javnosti“.⁵⁵⁴ Stoga su u redakciju časopisa 1994. godine ušli Sarah Kent, Michael Mitterauer, Karl Kaser i Ludwig Steindorff, što potvrđuje intenzivne kontakte s austrijskom i njemačkom historiografijom i važnost koju su određeni rezultati tih historiografija imali za hrvatske povjesničare usmjerene prema historiji svakodnevice i historijskoj antropologiji. O nastojanjima za inozemnom orijentacijom govori i podatak da je od ukupno objavljenih 57 članaka u 7 svezaka časopisa čak 29 dolazilo od autora izvan Hrvatske (prije svega Austrije, Njemačke, zatim Mađarske, Slovenije) te da su tekstovi objavljivani na hrvatskom, engleskom i njemačkom jeziku, a 1995. godine objavljen je na stranim jezicima zajednički broj u suradnji s austrijskim časopisom *Medium Aevum Quotidianum*. U časopisu *Otium* od 1994. godine, dakle u drugoj godini izlaza, započinju se objavljivati teorijski i metodološki članci, primjerice Mirjane Gross „Mikrohistorija, dopuna ili suprotnost makrohistoriji?“, u kojem je autorica spominjala i kritike upućivane historiji svakodnevice.⁵⁵⁵

Koliko je časopis *Otium* bio rad u nastajanju svjedoči i zapis Nevena Budaka: „Kada smo prije tri godine osnivali OTIVM, imali smo vrlo malo obavijesti o povijesti svakodnevice ili o mikrohistoriji. Neki su se od nas susretali s radovima iz tih područja, ali o metodološkim raspravama vezanim uz njihovu kritiku i obranu nismo znali gotovo ništa. Moglo bi se reći da smo instinktivno osjetili potrebu za promjenom, za unosenjem svježine (...). Svi smo bili odgojeni u duhu socijalne makrohistorije, tražeći strukture i procese dugog trajanja. Onda smo primijetili da u svemu tome nedostaje čovjek. Ponavljam, bili su to više osjećaji, negoli metodološka promišljanja (...). Pročitavši prikazane članke osobno mi je drago da danas možemo pokazati kako smo se, slijedeći samo vlastite osjećaje i potrebe, uključili u glavne tokove svjetske povijesne znanosti.“⁵⁵⁶ Tu je potrebu za informiranosti *Otium* pokušavao premostiti, pored teorijskih i metodoloških članaka, velikim brojem prikaza knjiga i znanstvenih skupova koji su se odnosili na historiju svakodnevice. U to je znatan trud uložio urednik Neven Budak, koji je tijekom 1993. i 1994. godine studentski boravio u Njemačkoj. Posebna je vrijednost što su prikazi temama pokušavali pratiti tematske brojeve časopisa.

554 Neven Budak, „Uredničko slovo“, u: *Otium: časopis za povijest svakodnevice*, god. II, br. 3-4, 1994, str. 1.

555 Usp. Mirjana Gross, „Mikrohistorija, dopuna ili suprotnost makrohistoriji?“, u: *Otium: časopis za povijest svakodnevice*, god. II, br. 1-2, 1994, str. 17-35; „Historijska antropologija i svakodnevica“, u: *Suvremena historiografija*, 1996, str. 289-293.

556 Neven Budak, „Winfried Schulze (ur.), Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Mikro-Historie, Göttingen 1994, 82 str.“, u: *Otium: časopis za povijest svakodnevice*, god. II, br. 1-2, 1994, str. 67-68.

Tematski uspoređujući brojeve časopisa *Zgodovina za vse* do 2000. godine, do kada je izlazio *Otium*, zajednički zastupljene teme posebice su svakodnevni život i smrt te povijest žena, kao i odnos čovjeka i životinja, a slovenski povjesničari posvetili su se i temama migracija, dolasku željeznice i uvođenju vodovoda te higijeni i alkoholizmu. Moguće je primijetiti nešto širi tematski okvir slovenskog časopisa nego što je to hrvatski, koji se – posebno u prvim brojevima – primarno usredotočio prema historiji svakodnevice, postupno se šireći prema opsežnijim temama historijske antropologije, uključujući pritom kao suradnike antropologe i etnologe. No u trenutku kada se *Otium* profilirao u solidan časopis interdisciplinarno usmjeren prema historijskoj antropologiji, zbog različitih se okolnosti ipak ugasio. To svjedoči o tada još uvijek ambivalentnom položaju historijske antropologije u hrvatskoj historiografiji, kao što je to bio slučaj i s nekim drugim uvedenim historijskim poddisciplinama. Iako predstavlja važno mjesto iskustva primjene historijske antropologije u hrvatskoj historiografiji i bitan doprinos njezinoj teorijskoj i metodološkoj pluralizaciji, ipak je određeni teorijsko-metodološki pokazatelj da hrvatska historiografija nema časopis koji bi se mogao široko usmjeriti na historijsku antropologiju, historiju svakodnevice, mikrohistoriju, novu kulturnu historiju, historiju žena i rodnu historiju, usmenu historiju, historiju sjećanja i pamćenja te druge srodne poddiscipline, kao i neke u nastajanju i etabliranju poput povijesti emocija. Ima mnogo razloga za pokušaj ponovnog pokretanja tako profiliranog časopisa (nasljednika Matasovićeve *Narodne starine* i *Otiuma*) ili u većoj mjeri usmjeravanja nekog od postojećih, s obzirom da u hrvatskoj historiografiji časopisi nisu dovoljno teorijski i metodološki profilirani. U međuvremenu je primjetno i sve više mladih povjesničara otvorenih prema takvim temama koji bi mogli činiti dovoljnu mrežu suradnika.

Ono što se tadašnjim osnivačima i suradnicima *Otiuma* činilo kao prednost – naime naslov koji je, između ostalog, podrazumijevao i značenja dokolice i odmaka od dominirajućih praksi akademske historiografije – pokazalo se preprekom, budući da je funkcionirao kao historiografski izlet nakon kojeg je slijedio povratak u, recimo tako, svakodnevnu historiografiju. I dok su neki suradnici *Otiuma* svoje kasnije doktorate i radove realizirali u sklopu političke, socijalne i ekonomske povijesti te makrohistorijskih tema, ipak je *Otium* za neke od njih bio iskustvo izleta koji se ne zaboravlja. Tako je, između ostalih, I. Iveljić u knjizi *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* iz 2007. godine uključila poglavlje o svakodnevicu, a Z. Janeković-Römer nakon historijskoantropoloških istraživanja obitelji (čime se bavila i suradnica časopisa Z. Nikolić Jakus) u knjizi *Maruša ili suđenje ljubavi* iz iste godine pružila i mikrohistorijski pogled kontekstualiziran u makrohistorijskoj perspektivi.

Premda je krajem 1980-ih i početkom 1990-ih historija svakodnevice bila hrvatskim povjesničarima i povjesničarkama još uvijek preuranjena kao područje disertacije (za razliku od historijske antropologije, koja je to, napose u proučavanju obitelji, mogla biti), ipak su je povjesničari i povjesničarke, suradnici *Otiuma*, zadržavali u poglavljima svojih knjiga. Povijest svakodnevice danas je u hrvatskoj historiografiji

posve afirmirano područje, prihvaćeno u međuvremenu kao nužan sastavni dio koji trebaju obuhvaćati sinteze hrvatske povijesti, znanstveni radovi i skupovi, dokumentarne serije i izložbe te je predmetom zasebnih istraživanja. Međutim, pitanje kvalitativnog dosega i teorijske i metodološke utemeljenosti takvih priloga, kao i u slučaju drugih poddisciplina koje su značile vrijedan doprinos pluralizaciji hrvatske historiografije, ostaje dakako otvorenim.

Teorijska i metodološka razina hrvatske historiografije 1970-ih i 1980-ih godina

Nakon prikaza zagovaranja teorijskih i metodoloških preobrazbi, afirmativnih i kritičkih reakcija na njih te primjera teorijske i metodološke pluralizacije hrvatske historiografije, nameće se pitanje koliko se tadašnja historiografija promijenila, u kojoj je mjeri došlo do bitnih kvalitativnih preobrazbi i kakva je njezina opća teorijska i metodološka razina. Prikazanom znatnom povećanju tekstova i rasprava o teoriji i metodologiji historije u 1970-im i 1980-im godinama treba pridodati napomenu da su povjesničari koji su sudjelovali u zagovaranjima preobrazbi konceptualno mijenjali svoje istraživačke opuse. Time se potvrđuje gotovo kao pravilo da na povjesničare koji iščitavaju teorijsku i metodološku literaturu ona neminovno utječe i rezultira promjenama. To je u 1980-im godinama moguće pratiti primjerice kod Mirjane Gross, Tomislava Raukara, Miroslava Bertoše, Igora Karamana, Drage Roksandića i drugih. Već je spomenuto koliku je važnost za M. Gross imala knjiga *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji (1850-1860)* iz 1985. godine, kojom je nastojala realizirati intenzivna zagovaranja sveobuhvatne socijalne historije, odnosno historije društva usmjerene prema obradi što više društvenih područja. To je nastavljeno i knjigom *Prema hrvatskome građanskom društvu: društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća* (s Agnezom Szabo) iz 1992. godine.

Iako je i prije tih dvaju djela Mirjana Gross u knjizi *Povijest pravaške ideologije* iz 1973. godine učinila konceptualni iskorak prema proučavanju ideologije kao sveprožimnog fenomena, autorica je vlastitom teorijsko-metodološkom istraživačkom prekretnicom smatrala upravo knjigu iz 1985. godine. Držala ju je relevantnom realizacijom onoga što je načelno zagovarala, naime usmjerenja prema društvenim strukturama, odnosno obradi što više područja društvenog života, i to na opsežnoj izvornoj građi. Osim toga, M. Gross je hrvatsku povijest u 19. stoljeću istraživala uz pomoć dvaju središnjih makrohistorijskih modela iskristaliziranih u njezinom radu 1970-ih i 1980-ih godina: modelu nacionalne integracije (odnosno nacionalno-integracijskih ideologija i procesa, prema rezultatima inozemne literature o nacijama i nacionalizmu) i modelu modernizacije (primjenjujući isto tako na temelju inozemne literature tada rasprostranjenu teoriju modernizacije, kao i pripadajuće teorije poput one o jezgri i periferiji).⁵⁵⁷

557 O tome govori primjerice Nikša Stančić, „Prof. dr. Mirjana Gross – život i rad“, u: *Zbornik Mirjane Gross*, Zagreb 1999, str. 12-14; usp. Mirjana Gross, „Modernizacija – sastavnica

I kod Tomislava Raukara moguće je u njegovim recenzijama knjiga o srednjem vijeku u *Historijskom zborniku* 1970-ih i 1980-ih godina pratiti prvotno naglašavanje potrebe za istraživanjem ekonomske i socijalne povijesti, što je u središtu zanimanja njegove knjige *Zadar u XV stoljeću: ekonomski razvoj i društveni odnosi* iz 1977. godine. Zatim se u usmjerenju prema široko zasnovanom istraživanju srednjovjekovnog društva posebno ističu dvije studije s početka 1980-ih godina o dalmatinskim komunalnim društvima,⁵⁵⁸ kao i kasnija sinteza *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje* iz 1997. godine. I Miroslav Bertosa se u svojim knjigama najprije usmjerio prema socijalnoj i ekonomskoj povijesti ranonovjekovne Istre.⁵⁵⁹ U sklopu toga je postupno, na temelju sustavnog praćenja inozemne literature, lokalnu istarsku povijest kritički omjeravao prema „sveopćim modelima“.⁵⁶⁰ Jedno od takvih djela je knjiga *Zlikovci i prognanici: socijalno razbojništvo u Istri u XVII. i XVIII. stoljeću* iz 1989. godine u kojem je propitivao mogućnosti primjene koncepta „socijalnog razbojništva“ iz suvremene inozemne historiografije na primjeru istarske povijesti, o čemu će biti više riječi u petom poglavlju knjige. Promjene u historiografskom opusu zamjetne su sredinom 1980-ih godina i kod Igora Karamana koji je primjerice konceptualizirao već spomenuti model modernizacije u vidu njezinih ključnih procesa poput industrijalizacije privrede, disperzije kulture, demokratizacije politike i urbanizacije naselja.⁵⁶¹ I Drago Roksandić je zagovaranje „nove historije“, odnosno socijalne historije – usredotočene na društvo – realizirao u knjizi *Vojna Hrvatska = La Croatie militaire: krajiško društvo u Francuskom Carstvu (1809-1813)* iz 1988. godine.⁵⁶²

hrvatske nacionalne integracije u drugoj polovici 19. stoljeća“, u: *Historijski zbornik*, 1999, str. 149-152.

558 Tomislav Raukar, „Komunalna društva u Dalmaciji u XIV stoljeću“, u: *Historijski zbornik*, god. 33-34, 1980-1981, str. 139-209; „Komunalna društva u Dalmaciji u XV st. i u prvoj polovini XVI stoljeća“, u: *Historijski zbornik*, god. 35, 1982, str. 43-118.

559 Primjerice Miroslav Bertosa, *Mletačka Istra u XVI. i XVII. stoljeću, sv. I, Kolonizacija: teme i problemi, sv. II, Društvene strukture, populacija i gospodarstvo*, Pula 1985-1986; *Jedna zemlja, jedan rat: Istra 1615/1618*, Pula 1986.

560 Usp. podnaslov knjige M. Bertosa, *Izazovi povijesnog zanata: lokalna povijest i sveopći modeli*, Zagreb 2002.

561 Igor Karaman, „Prijelaz ili modernizacija. Društenohistorijski procesi modernizacije i problemi prijelaznih razdoblja“, u: *Naše teme*, 4-5, 1984, str. 655-676; „Tranzicija stanovništva u povijesnim tokovima modernizacije društva“, u: *Naše teme*, br. 12, 1986, str. 2033-2062; „Počeci tranzicije stanovništva u Hrvatskoj i njihova socioekonomska osnova (do 1918)“, u: *Sociologija sela*, 24, 1986, str. 63-78. Drago Roksandić napomenuo je da Karaman od sredine 1980-ih godina „sve više osjeća potrebu oblikovati svoja temeljna shvaćanja modernizacije i nacionalne integracije i u teorijskom smislu, referirajući na velik broj konkretnih njihovih fenomena, od demografske tranzicije nadalje“ („Povjesničar u pristupu vlastitom djelu. Predgovor izboru radova Igora Karamana“, u: Igor Karaman, *Hrvatska na pragu modernizacije (1750-1918.)*, Zagreb 2000, str. 11).

562 Što su tako vrednovali i ocjenitelji knjige, usp. primjerice Miroslav Bertosa, „Jedan metodološki obrazac socijalne historije“, u: *Naše teme*, god. 33, br. 7-8, 1989, str. 1917-1920, kao i druge priloge iz rasprave o Roksandićevoj knjizi (str. 1912-1954).

Povjesničarima koji su u svojim istraživačkim djelima nastojali realizirati neka teorijska i metodološka zagovaranja treba pridodati i druge povjesničare koji su u manjoj mjeri ili uopće nisu sudjelovali u zagovaranjima preobrazbi a objavili su knjige što ih možemo uvrstiti pod socijalnu historiju i/ili predstavljaju određene konceptualne iskorake. Tako primjerice knjigu Renea Lovrenčića *Geneza politike „novog kursa“* iz 1972. godine možemo držati obuhvatnom socijalnom historijom koja objedinjava analizu političke, socijalne i ekonomske povijesti.⁵⁶³ U 1970-ima se naprimjer knjiga Mate Suića *Antički grad na istočnom Jadranu* (1976) izdvaja svojom interdisciplinarnošću. Nadalje, i Nikša Stančić proučavao je hrvatsku povijest 19. stoljeća iz perspektive spomenutih koncepata ideologije i modela nacionalne integracije, primjerice u knjigama *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji (Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869)* iz 1980. godine i *Gajeve „Još Hrvatska ni propala“ iz 1832-33: ideologija Ljudevita Gaja u pripremnom razdoblju hrvatskog narodnog preporoda* iz 1989. godine.⁵⁶⁴

Problematicom ideologije u hrvatskoj povijesti 19. stoljeća bavio se i Petar Korunić u knjigama *Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici: hrvatsko-slovenski politički odnosi 1848-1870.* iz 1986. godine i *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu (1835-1875): studija o političkoj teoriji i ideologiji* iz 1989. godine. Socijalnoj historiji pripadaju i knjiga Josipa Adamčeka *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća* iz 1980. godine i Marijana Matice *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj od 1945. do 1948.* iz 1990. godine. Ovdje su, pored već ranije spomenutih u ovom poglavlju, navedena neka od djela koje možemo smatrati primjetnim iskoracima i određenom ukupno ostvarenom teorijsko-metodološkom ili pak konceptualnom napretku povjesničara s Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu u 1970-im i 1980-im godinama – napose s obzirom na dotadašnju hrvatsku historiografiju – neovisno o tome u koliko su mjeri sudjelovali u zagovaranjima teorijskih i metodoloških preobrazbi.

Jasno je da je pritom moguće spomenuti i druge autore i djela koji su činili istraživačke pomake, kao i da treba posebno istaknuti doprinose Jaroslava Šidaka i Nade Klaić koji, uz Mirjanu Gross, pripadaju vodećim osobnostima hrvatske historiografije 1970-ih i 1980-ih godina. Neke od prethodno navedenih povjesničara, a osobito J. Šidaka i N. Klaić, nije moguće ocjenjivati samo prema tome što nisu sudjelovali u zagovaranju i realiziranju teorijskih i metodoloških preobrazbi u skladu s tadašnjim važnim tendencijama suvremene historiografije. Za Jaroslava Šidaka često se tom prilikom navodi njegovo pretežno bavljenje političkom poviješću, čime bi okvirno pripadao tzv. tradicionalnoj historiografiji. Iako nije posve primjereno radove

563 Tome možemo dodati da Lovrenčićeva knjiga pokazuje, kao što ispravno navodi Drago Roksanđić, „što znači baviti se političkom poviješću na socijalnohistorijski način“ („Riječ na komemoraciji profesoru Renéu Lovrenčiću“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 45, 2013, str. 223).

564 Usp. više u tekstu Božene Vranješ-Šoljan, „Akademik Nikša Stančić – život i djelo“, u: *Zbornik Nikše Stančića*, ur. Iskra Iveljić, Zagreb 2011, str. 9-20.

promatrati samo iz perspektive pripadanja političkoj historiji ili tzv. tradicionalnoj historiografiji, o čemu više ubrzo, važnije je iz današnje perspektive istaknuti izostanak konceptualizacije radova. No bez obzira na to, potrebno je naglasiti da su Šidakovi radovi, između ostalog, na visokoj interpretativnoj razini.

Osim toga, zaustavljanje na navedenoj teorijskoj i metodološkoj ocjeni Šidakova opusa zanemarilo bi njegovo bitno značenje u historijskom polju. Na tom se primjeru još jednom mogu vidjeti vrijednosti primjene teorije polja P. Bourdieua, napose uloge aktera i njihovog simboličkog kapitala u polju. To osigurava izbjegavanje međusobnog isključivanja teorijske i metodološke ocjene sa Šidakovim nastavnim, pedagoškim, mentorskim, uredničkim i drugim značenjem za historiografiju toliko isticanom u prigodnim tekstovima o njemu i primjerice recentnom zborniku *Jaroslav Šidak i hrvatska historiografija njegova vremena* iz 2012. godine. Povjesničari i danas mogu držati vrijednim i potrebnim poznate primjere u kojima je Jaroslav Šidak kao urednik *Historijskog zbornika* radove što samo prepričavaju građu a nedovoljno je interpretiraju, kontekstualiziraju i sintetiziraju uvrštavao u rubriku „Građa“ iako imaju formalan oblik članka. Tu su dakako i njegovi brojni potezi u kojima se protivio plitkoj ideologizaciji i inzistirao na kvaliteti radova itd. Ako dakle J. Šidak nije sudjelovao u teorijskim i metodološkim preobrazbama hrvatske historiografije, raspon njegova značenja za hrvatsku historiografiju nije time u cjelini umanjen. No opravdano je isto tako pretpostavljati kako bi da je Šidak kao jedna od vodećih osobnosti hrvatske historiografije poticao druge povjesničare na bavljenje teorijskom i metodološkom problematikom – iako ih ni u kojem slučaju u tome nije sprečavao – hrvatska historiografija mogla još u većoj mjeri drugačije izgledati.

Na sličan se način može ocjenjivati opus i djelovanje Nade Klaić. Premda nije sudjelovala u zagovaranju teorijskih i metodoloških preobrazbi, ni u diskusijama o aktualnim teorijskim i metodološkim pitanjima bitnima za cjelokupnu historiografiju – pri čemu se navodi da se uglavnom nije osvrkala na inozemnu literaturu,⁵⁶⁵ čemu treba pridodati napose izostanak interesa za francuske *Anale* – njezina važnost za hrvatsku historiografiju bez dvojbe je vrlo velika. Pritom se – uz važne radove, knjige i sinteze – posebno izdvaja njezina iznimna kritičnost i polemičnost, čime je preispitivala i dovodila u pitanje uvriježene pretpostavke i poticala njihovo napuštanje, modificiranje ili pak preciznije argumentiranje. Time je, kao i otvaranjem niza istraživačkih pitanja i novih problemskih čvorišta u hrvatskoj povijesti srednjeg vijeka, N. Klaić – bez obzira na (ne)uvjerljivost pojedinih njezinih argumenata i interpretacija

565 Uz spominjanje kvaliteta kojima je N. Klaić bitno unaprijedila matičnu medievistiku, N. Budak navodi i izostanak interesa „za rezultate inozemnih stručnjaka, uočljivom već od kraja pedesetih godina“ („Hrvatska historiografija o srednjem vijeku“, u: *Historijski zbornik*, 1999, str. 168), kao i primjer da je Blochova knjiga *Feudalno društvo* (Zagreb 1958) „u tolikoj mjeri nestala iz svijesti hrvatskih povjesničara, da je Nada Klaić, autorica velike dvotomne srednjovjekovne hrvatske povijesti, pisane u dosta tradicionalnome građanskom duhu, ne koristi ni jedan jedini put“ („Analizirajući hrvatsku historiografiju“, u: *Zbornik Mirjane Gross*, 1999, str. 464).

– izuzetno dinamizirala matičnu medievistiku. Osobito je to važno za znanstvenu sredinu u kojoj zbog manjeg broja povjesničara vlada nesklonost međusobnim kritičkim raspravama.

Iz tih je, kao i mnogih drugih ovdje navedenih razloga niz povjesničara i povjesničarki u prigodnim tekstovima i opsežnom recentnom zborniku o N. Klaić isticao ili prikazao poticajnu važnost koju je imala za historiografiju i njih kao povjesničare.⁵⁶⁶ I ovdje je dakle šira uloga Nade Klaić u historijskom polju iznimno značajna, iako bi određena otvorenost prema nekim teorijskim i metodološkim tendencijama suvremene historiografije – koja je kod nje izostala – zacijelo osigurala dodatne kvalitete njezinom radu. O tome će biti riječi u petom poglavlju knjige, kako s obzirom na polemičnu kritičnost N. Klaić prema prevladavajućim interpretacijama „buna i otpora“ u hrvatskoj povijesti, tako i u odnosu na teorijsko-metodološke pristupe te konceptualizaciju koja bi potencijalno vodila dalje od društvene i ekonomske povijesti kojom se, uz političku, autorica pritom pretežno bavila.

Osim prethodno navedenih povjesničara i povjesničarki – a svi su s Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu – postavlja se pitanje što je s drugim institucionalnim sredinama hrvatske historiografije, odnosno kako ocjenjivati cjelokupnu zajednicu povjesničara. To pitanje ukupne razine hrvatske historiografije intrigiralo je dakako one koji su zagovarali preobrazbe te je bilo predmetom čestog izricanja općenitih ocjena. Neki među njima su, poput M. Gross, pitanje ocjene razine hrvatske historiografije smatrali ključnim za mogućnost provedbe određenih teorijskih i metodoloških preobrazbi. Tako je u referatu sa VII. kongresa povjesničara Jugoslavije u Novom Sadu 1977. godine, koji je nakon objavljivanja knjige *Historijska znanost* 1976. godine predstavljao započinjanje intenzivnijeg usmjeravanja prema zagovaranjima preobrazbi matične historiografije u skladu s teorijskim i metodološkim smjerovima naznačenim u knjizi, navela primjerice sljedeće: „Pitanje je naime mogu li se metodološke spoznaje primijeniti u praksi, drugim riječima dopušta li to današnja razina jugoslavenske historijske znanosti. Na to pitanje može odgovoriti samo produbljena analiza razvoja jugoslavenske historiografije.“⁵⁶⁷

Isto tako je u predgovoru zborniku *Društveni razvoj u Hrvatskoj* iz 1981. godine, kao novoj važnoj točki nastojanja za provođenjem zagovaranih preobrazbi, istaknula da joj je, s obzirom na knjigu *Historijska znanost* i obavješćavanje hrvatske historiografije o tendencijama u suvremenoj historiografiji, „trud uložen u skupljanje tolikih informacija uzaludan ako se, u usporedbi s inozemnim dostignućima, ne postavi odlučno pitanje: na kojem se stupnju razvoja nalazi hrvatska i jugoslavenska historijska

566 Nada Klaić i njezin znanstveni i nastavni doprinos razvoju historiografije: zbornik radova sa znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanog u Zagrebu 29.-30. studenog 2013. godine, ur. Tomislav Galović, Damir Agičić, Zagreb 2014.

567 Mirjana Gross, „Metodološki problemi strukturalne historije s posebnim obzirom na stupanj razvoja jugoslavenske historije“, u: *Jugoslavenski istorijski časopis*, br. 1-4, 1978, str. 42.

znanost?⁵⁶⁸ Kontinuirana prisutnost takvih pretpostavki vidljiva je i u raspravi o *Historiji naroda i narodnosti Jugoslavije* 1987. godine, kao završnom pokušaju šire realizacije priželjkivanih preobrazbi („Želim da prikupimo što više informacija o različitim strujama u historiografiji, o rezultatima istraživanja koji se ocjenjuju kao poticajni za razvoj historijske znanosti, o metodološkim diskusijama i da vidimo što se od toga može primijeniti u našoj historiografiji s obzirom na njezinu razinu, na drugačije povijesne procese na našem prostoru i na karakter izvorne građe koja ne dopušta postavljanje svih poželjnih istraživačkih pitanja.“⁵⁶⁹). Osim pitanja ocjene razine, radi se dakako i o nastojanjima da se ona podigne, odnosno da se vidi kako se može „ubrzati proces podizanja jugoslavenske historijske znanosti kao cjeline na višu razinu“.⁵⁷⁰

Tom prilikom se dakako javilo pitanje na čemu temeljiti ocjenu ukupne razine hrvatske historiografije budući da je ona neizbježno selektivna. B. Đurđev je navodio da „M. Gross ne ocjenjuje našu istoriografiju po njenim vrhunskim dostignućima nego po onom dijelu naše istoriografije za koji se može reći da predstavlja istoriografsku baru. Čak i kad bismo uzeli da ‘bara’ u našoj istoriografiji preovlađuje – što ne znam da li je tako, jer se to ne može znati bez ozbiljnog kritičkog proučavanja naše novije istoriografije – ocjena dostignuća naše istoriografije ne bi se smjela davati bez uzimanja u obzir njenih vrhunskih dostignuća.“⁵⁷¹ Premda se s tom kritikom nije slagala, i M. Gross je svjesna da je za pitanje razine potrebna „produbljena analiza razvoja jugoslavenske historiografije“ i da se u prigodi kongresa povjesničara u Novom Sadu 1977. godine morala „zadovoljiti određenim, nužno jednostranim, dojmovima na temelju površnih podataka koji na prvi pogled izazivaju pažnju“.⁵⁷²

Tada je, kao i u raspravama o *Historiji naroda i narodnosti Jugoslavije* 1987. godine, navodila da pritom mogu dobro poslužiti bibliografije jugoslavenske historiografije priređivane u desetogodišnjem ritmu za međunarodne kongrese historijskih znanosti.⁵⁷³ Prema njima je M. Gross smatrala 1978. i 1987. godine kako se može zamijetiti određeno usmjerenje prema strukturalnoj historiji, odnosno historiji

568 Mirjana Gross, „Mostovi prema sintezi“, u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)*, ur. M. Gross, Zagreb 1981, str. 7.

569 Mirjana Gross, „Je li u nas metodološka diskusija potrebna ili beskorisna?“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1987, str. 88.

570 Mirjana Gross, „Je li historija društvena ili prirodno-historijska znanost?“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1978, str. 105.

571 Branislav Đurđev, „Strukturalizam i ‘kriza istorije’ (Povodom VII kongresa istoričara u Novom Sadu)“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1978, str. 94-95.

572 M. Gross, „Metodološki problemi strukturalne historije s posebnim obzirom na stupanj razvoja jugoslavenske historije“, str. 42.

573 Hrvatski prilozi objavljivani su i u *Historijskom zborniku*, usp. „Hrvatska historiografija 1955–65.“ (1965, str. 1-46); „Historiografija od 1965. do 1975. za hrvatsku povijest do g. 1918.“ (1978-1979, str. 1-122); „Historiografija od 1975. do 1985. za hrvatsku povijest do g. 1914.“ (1987, str. 1-43; 1990, str. 317-363).

društva.⁵⁷⁴ Jasno je kako se pitanje teorijske i metodološke razine neke historiografije može analizirati na nekoliko istraživačkih područja, ali da je pojedinačni istraživač nužno upućen samo na dijelove cjeline, odnosno na ono što drži dominantnim trendovima. Osim bibliografija, istraživanje razine hrvatske historiografije moguće je temeljiti i na člancima u časopisima i objavljivanim knjigama, obranjenim magisterijima i doktoratima,⁵⁷⁵ odnosno ukupnoj historiografskoj obradi određenih povijesnih razdoblja.

Razinu možemo promatrati i kroz (ne)zastupljenost priloga o teorijskim i metodološkim temama. Tako se s jedne strane navodilo 1980-ih godina kako je zamjetno intenziviranje bavljenjem teorijom i metodologijom historije,⁵⁷⁶ a s druge su primjerice medievisti tada isticali kao nedostatak da nisu „napisali nijednu znanstvenu studiju, bilo koje vrste, o metodološkim problemima pri istraživanju hrvatske povijesti srednjega vijeka“.⁵⁷⁷ Isto tako, neki povjesničari koji su objavljivali o teoriji i metodologiji historije nisu nastavili kasnije o tome pisati, a neki su s time stali odmah čim su ispunili obavezu na postdiplomskom studiju kod M. Gross (pri čemu su neki od tih priloga, kao što je spominjano, bili objavljivani u historijskim časopisima). Sve to dakako govori u prilog tome da je ostvareni napredak uvjetan.

Na primjeru pak historije hrvatske historiografije, usprkos pomacima, do teorijskog i metodološkog iskoraka u tom razdoblju još uvijek nije došlo. Nakon F. Račkog („Nacrt hrvatske historiografije od 1835. do 1885. godine“ i F. Šišića („Pregled historiografije hrvatske“ u *Priručniku izvora hrvatske historije* 1914. i „Hrvatska historiografija od XVI do XX stoljeća“ u *Jugoslovenskom istoriskom časopisu* 1935. i 1936), najviše je o povijesti hrvatske historiografije u poslijeratnom razdoblju pisao J. Šidak. U nizu svojih radova iznosio je pregled razvoja i stanja hrvatske historiografije, znanstvene doprinose pojedinih povjesničara, pregled i ocjenu interpretativnih rezultata proučavanja nekog povijesnog razdoblja ili problematike u historiografiji. Činio je to na visokoj sinteznoj i interpretacijskoj razini, no time je historija historiografije

574 Usp. M. Gross, „Metodološki problemi strukturalne historije s posebnim obzirom na stupanj razvoja jugoslavenske historije“, str. 36-44; „Je li u nas metodološka diskusija potrebna ili beskorisna?“, str. 84.

575 Preduvjete za takvu analizu pružaju istraživanja koja je proveo Damir Agićić, *Poslijediplomski magistarski studij Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, Zagreb 2009; „Doktorati iz povijesti u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata (1946-2008). Prilog istraživanju historije historijske znanosti“, u: *Spomenica Josipa Adamčeka*, Zagreb 2009, str. 519-537; „Doktorati iz povijesti u Hrvatskoj 2009-2012. godine“, u: *Historijski zbornik*, br. 2, 2013, str. 421-441.

576 Usp. primjerice Ivo Goldstein, „O suvremenom trenutku hrvatske historijske znanosti“, u: *Historijski zbornik*, 1985, str. 251: „I kod nas je u porastu interes za metodologiju i teoriju historije.“; Tomislav Raukar, „Četiri desetljeća historiografije o hrvatskom srednjovjekovlju (1945-1985)“, u: *Historijski zbornik*, 1988, str. 73: „Zanimanje za metodološke postupke suvremene evropske/svjetske historiografije i širenje istraživačkih područja i u nas u posljednjih desetak godina postaje sve primjetnije.“

577 Tomislav Raukar, „Hrvatsko srednjovjekovlje između tradicionalne i društvene povijesti“, u: *Historijski zbornik*, 1987, str. 323.

podrazumijevana samo kao vrednovanje povjesničara i historiografije prema istraživačkim rezultatima koji predstavljaju važan znanstveni doprinos ili ostaju vrijediti i dalje, što je dakako legitimno, ali je udaljeno od niza drugih mogućih pristupa povijesti historiografije.

To je posebno očito u vrijednoj dvosveščanoj knjizi S. Antoljaka *Hrvatska historiografija do 1918. godine* objavljenoj 1992. a predanoj u tisak još 1984. godine, koja je realizacijom međutim dodatno svedena na nizanje brojnih podataka daleko od sinteznog i interpretacijskog umijeća J. Šidaka i k tome bez ikakve konceptualizacije.⁵⁷⁸ U takvom pristupanju povijesti historiografije teorijski i metodološki pomak, odnosno postupna preobrazba, ostvareni su tek od 2000-ih godina. Rezultat je to nastojanja da se historiju historiografije, često i danas shvaćanu samo kao obradu rezultata istraživačkog rada povjesničara, njihovih djela i historiografije o nekoj temi, proširi prema istraživanju povjesničara u širem kontekstu, što može – pored primjerice intelektualne historije i sociologije historiografije – potencijalno počivati i na čitavom nizu drugih teorijsko-metodoloških pristupa i konceptualnih modela.

Ukupnu razinu hrvatske historiografije moguće je promatrati i prema (ne)ostvarenim sintezama. Izradu sinteze nekog povijesnog razdoblja ili pak što veće cjeline hrvatske povijesti tadašnji su povjesničari, kao što je već navođeno, držali iznimno važnim. Štoviše, objavljivanje sinteze smatrano je najvažnijim zadatkom hrvatske historiografije. No oko zajedničke platforme u radu na sintezi ni u kom slučaju nije bilo lako postići dogovor. Tako je primjerice 1960-ih godina, zbog konceptijskih razilaženja, planirani rad na sintezi hrvatske povijesti kasnije rezultirao zasebno objavljenim djelima – *Povijesti hrvatskog naroda 1860-1914.* J. Šidaka, M. Gross, I. Karamana, D. Šepića iz 1968. godine i *Povijesti Hrvata u ranom srednjem vijeku* iz 1971. i *Povijesti Hrvata u razvijenom srednjem vijeku* iz 1976. godine N. Klaić.⁵⁷⁹ Navedeno djelo grupe autora držalo je važnim da sinteza obuhvati povijest matičnog naroda na cjelokupnom njegovom prostoru, zbog čega je J. Šidak naveo da djelu N. Klaić iz 1976. godine nedostaju „neka bitna obilježja prave sinteze“, kao što je „unutrašnja povezanost i usporednost povijesnog zbivanja na čitavom etničkom području hrvatskog naroda“, što je, prema njegovom mišljenju, „smisao jedne sinteze“.⁵⁸⁰

I planirana višesveščana sinteza povijesti hrvatskog naroda Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu sadržavala je teorijsko-metodološke nesuglasice, što je zajedno s nizom drugih okolnosti utjecalo na njezino nerealiziranje tijekom 1970-ih i 1980-ih godina. To onemogućuje – za razliku od srpske historiografije koja je realizirala višesveščanu sintezu *Istorije srpskog naroda*, o čemu je već bilo govora

578 Detaljnu analizu i ocjenu iznosi Branimir Janković, „Kritička ocjena doprinosa Stjepana Antoljaka (1909.-1997.) historiji hrvatske historiografije: povodom 100. godišnjice rođenja“, u: *Pro tempore: časopis studenata povijesti*, br. 8/9, 2010-2011, str. 549-570.

579 Usp. Nikša Stančić, „O postanku i djelatnosti Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu“, u: *Historijski zbornik*, 1970-1971, str. 552.

580 Jaroslav Šidak, „Historiografija“, u: *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, ur. Igor Karaman, Zagreb 1980, str. 211.

– ocjenjivanje razine hrvatske historiografije preko neke reprezentativne kolektivne sinteze, budući da nije realizirana ni zajednička obrada hrvatske povijesti u *Historiji naroda i narodnosti Jugoslavije*. Preostaje tek analiza spomenutih djela grupe autora i N. Klaić, kao i zasebno objavljenih djela u sklopu rada na sintezi 1970-ih i 1980-ih godina – zbornika *Društveni razvoj u Hrvatskoj* iz 1981. godine, kao „mostova prema sintezi“, zatim opsežnih knjiga M. Gross iz 1985. i 1992. godine te djela grupe autora *Hrvatski narodni preporod – ilirski pokret* iz 1988. godine. I tu su, ukratko rečeno, zamjetna nastojanja za teorijsko-metodološkim iskoracima, ali i mjesta njihova izostajanja.

Posljednje navedeni aspekt kroz koji se može gledati razina hrvatske historiografije ocjene su njezinih tadašnjih sudionika, koje dakako treba kritički analizirati. Za zagovaratelje preobrazbi to ocjenjivanje sadrži i isticanje ostvarenog teorijskog i metodološkog pomaka, ali i navođenje kako se on odvija nedovoljno brzo. Tako je M. Gross smatrala s jedne strane da je prisutno usmjeravanje prema historiji društva, ali da s druge strane ipak još uvijek dominira tzv. događajna, odnosno tradicionalna historija, s čime se neki povjesničari nikako nisu slagali. Pritom je gotovo opće mjesto navođenje zaostajanja matične historiografije za europskom i svjetskom. Iako je M. Gross ponavljala da ne zagovara puko oponašanje europske historiografije već da želi da „jugoslavenski historičari budu što bolje informirani o kretanjima u evropskoj historijskoj znanosti radi usporedbe s vlastitim radom, radi inspiracije za nove ideje, radi mogućnosti usvajanja i modifikacije određenih dostignuća“, ipak to podrazumijeva i da „historičari ne smiju biti izolirani i neinformirani, a samim tim i zaostali“. ⁵⁸¹ Tu istovremenu dvojnost napretka i zaostajanja zrcale i napomene I. Goldsteina, u kojima je navodio da je 1970-ih i 1980-ih godina primjetan „u hrvatskoj historiografiji očigledan napredak u metodološkom pogledu“, ali da treba i dalje raditi na tome kako „razlike između stanja u hrvatskoj historijskoj znanosti s jedne, te društvenih potreba i razvoja historijske znanosti u svijetu, s druge strane“ ne bi postale „još veće, a onda, rekao bih, i nenadoknadive“. ⁵⁸² Upozoravanja na zaostajanje prisutna su i kod povjesničara koji nisu intenzivnije sudjelovali u zagovaranjima teorijskih i metodoloških preobrazbi. ⁵⁸³

581 M. Gross, „Je li historija društvena ili prirodno-historijska znanost?“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1978, str. 128..

582 I. Goldstein, „O suvremenom trenutku hrvatske historijske znanosti“, u: *Historijski zbornik*, 1985, str. 251 i 255. Slično navodi i „U povodu dvadesete godišnjice Zavoda (Odjela) za hrvatsku povijest“ (u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 25, 1992, str. 318) kako je 1980-ih godina ostvaren „bitan pomak u metodološkom sazrijevanju hrvatske historiografije“, ali i da je u odnosu prema europskoj ona u „metodološkom zaostatku“.

583 Tako primjerice Dragutin Pavličević u prikazu Osmog kongresa jugoslavenskih povjesničara u Arandelovcu 1983. godine navodi da je „u zaključnoj riječi Rene Lovrenčić (Zagreb) konstatirao da se ‘velika pitanja’ historijske znanosti nisu ni na ovom kongresu postavila i da u tome znatno zaostajemo za razvijenijim historiografijama u Evropi“ (*Historijski zbornik*, 1984, str. 256).

Značenje i dosezi zagovaranih teorijskih i metodoloških preobrazbi hrvatske historiografije

Prethodno navedeno prigoda je za dodatno problematiziranje obilježja i načina zagovaranja teorijskih i metodoloških preobrazbi. Naime, promatranje hrvatske historiografije samo iz perspektive koliko je prihvatila zagovarane preobrazbe može značiti i nedovoljno uzimanje u obzir njezinih specifičnosti i dinamike vlastitog razvoja. To ostavlja po strani činjenicu da su brojni povjesničari i njihovi radovi imali svoju vrijednost i bili iz različitih razloga važni za matičnu historiografiju. No razumljive su i kritičke ocjene hrvatske historiografije od strane zagovaratelja preobrazbi jer je to sastavni dio argumentiranja potrebe provođenja bitnih teorijskih i metodoloških promjena. I sam držim iznimno važnim poticanje zagovaranja preobrazbi koje bi, prema mom mišljenju, trebala činiti svaka nova generacija povjesničara unoseći pritom uvijek nove vlastite senzibilitete.⁵⁸⁴ Isto tako bih iz moje suvremene perspektive rekao da je dobrom dijelu tadašnje hrvatske historiografije nedostajalo konceptualizacije, što opravdava kritičke napomene, uvažavajući dakako njezine vrijedne doprinose.

Pri tome je naravno itekako moguće preispitivati i sam karakter zagovaranih preobrazbi te upotrebljivanih termina i pripadajuće argumentacije. To se prije svega odnosi na pojmove političke, događajne i tradicionalne historiografije kojima se ocjenjivala tadašnja hrvatska i jugoslavenska historiografija. M. Gross je zbog vrijednosno gotovo negativnih implikacija označavanja bavljenja političkom povijesti kasnije isticala kako bavljenje političkom poviješću nije nedostatak samo po sebi jer se i ono može poticajno konceptualizirati, kao i da sveobuhvatna socijalna historija ravnopravno analizira i političku povijest, zajedno sa socijalnom, ekonomskom i kulturnom, ali je zadržala kritičku ocjenu bavljenja „uskom političkom poviješću“. Stoga se oznaka „događajne povijesti“ činila uvjerljivijom kritikom onih povjesničara koji se bave samo događajima umjesto procesima, odnosno tek nižu događaje bez obzira bili oni iz političke ili ekonomske, socijalne i kulturne povijesti. No i tu je moguće prigovoriti da je teško naći radove, posebno istaknutijih povjesničara, koji se bave ili samo nizanjem događaja ili samo političkom poviješću. To ipak nije moguće uspostaviti kao osnovni kriterij za razlikovanje kvalitetne i nekvalitetne historiografije, koje u praksi najčešće polazi od relevantnosti teme, vrsnosti provedenog istraživanja, interpretativnih dosega i drugih odrednica „zanata povjesničara“.

⁵⁸⁴ O generacijama u historiografiji druge polovice 20. stoljeća pisali su J. Šidak („Hrvatska historiografija – njezin razvoj i dotadašnje stanje (1971)“, u: *Historijski zbornik*, 1970-1971, str. 1-20) i T. Raukar („Četiri desetljeća historiografije o hrvatskom srednjovjekovlju (1945-1985)“, u: *Historijski zbornik*, 1988, str. 61-74), a I. Karaman naveo je u spomenutom pismu M. Gross 1983. godine (str. 44) da „o sadašnjim četrdesetogodišnjacima i tridesetogodišnjacima u redovima povjesničara ovisi i sudbina hrvatske historijske znanosti do kraja ovoga stoljeća...“. Ti zapisi, kao i suvremena istraživanja generacija u historiografiji i sociologiji, mogu biti poticaj za teorijski i metodološki osmišljeno bavljenje generacijama u historiografiji.

Zbog toga prijepornost sadrži i pojam „tradicionalna historiografija“, nosivi kritički pojam zagovaratelja teorijskih i metodoloških preobrazbi. Iako je M. Gross s pravom isticala da je podjela na tzv. tradicionalnu i novu historiju itekako prisutna u inozemnim historiografijama, kriteriji za njezino održavanje često su vrlo uvjetni i dovodili su u hrvatskoj historiografiji do nesporazuma, tim više što termin „tradicionalan“ ima negativne konotacije – bez obzira što su neki povjesničari zagovaratelji preobrazbi isticali da ga tako ne doživljavaju – i k tome antagonizira i odbija povjesničare. Nije moguće dijeliti historiografiju samo na binarnu opreku tradicionalno/novo jer postoje dakako brojna međusobna isprepletanja i fluidne granice. Osim toga, riječ je o pojmu koji može imati vrlo dinamičan i pomičan sadržaj. Naime, ono što se nekad označavalo kao „nova historija“ može postati „tradicionalna“, kao što će se to, iz njihove perspektive, činiti budućim generacijama povjesničara. Povjesničari zagovaratelji novog pritom su tijekom svoga razvoja itekako prisiljeni povlačiti granice prema uvijek novom i izabrati između različitih oblika novog te se negdje zaustaviti, pri čemu treba voditi računa i o onome starom što zaslužuje aktualiziranje. Iz svoje je perspektive to navela i M. Gross zapitavši se 1990-ih godina je li od „zagovornice ‘avangarde’ u šezdesetim i sedamdesetim godinama postala ‘konzervativna’ u vezi s kretanjima u osamdesetim godinama?“⁵⁸⁵ Jasno je međutim da je uvođenje oznake „tradicionalna historiografija“ bilo potrebno zagovarateljima teorijskih i metodoloških preobrazbi kako bi se naglasila nužnost promjena, kao i da taj pojam ima važnu upotrebu u polemične svrhe.

Konačno, sami su sudionici polemika, od L. Febvrea do M. Gross, često upotrebljavali riječ „borba“, kao znak kako se shvaćalo i kako je funkcioniralo bilo poticanje bilo otklanjanje potencijalnih promjena i preobrazbi matične historiografije. Jasno je i da označavanje „tradicionalnom historiografijom“, odnosno bavljenjem samo (uskom) političkom ili događajnom poviješću, podrazumijeva nasuprot tome zagovaranje bitno različitog shvaćanja historije. Tu različitost, primjerice riječima T. Raukara, odlikuje „interdisciplinarno proučavanje društvenog razvoja, osvajanje novih istraživačkih područja, suvremeni metodološki postupci, oslonjeni na gibanja svjetske historiografije, i usmjeravanje prema humanitetu povijesne spoznaje“.⁵⁸⁶ Bez obzira na povijesno i pojedinačno drugačije ostvarene naglaske zagovaranja, to bi se razlikovanje između onoga označavanim „tradicionalnim“ i „novim“ moglo, mojim riječima, sažeti na potrebu pažljivog praćenja i kritičke primjene tendencija suvremene historiografije, kao i osmišljenu konceptualizaciju te obraćanje pozornosti na brojne teorijske i metodološke aspekte. No time ništa manje ne ostaje otvorenim pitanjem za što se u kontekstu navedenog konkretno opredijeliti iz apostrofirane suvremene historiografije, koju odlikuje iznimna pluralnost tendencija.

S obzirom da upotreba oznake tradicionalne historiografije antagonizira povjesničare, neki su povjesničari zagovaratelji preobrazbi nastojali, osim naglašavanja

585 M. Gross, „Nakon dvadeset godina“, u: *Suvremena historiografija*, Zagreb 1996, str. 19.

586 T. Raukar, „Četiri desetljeća historiografije o hrvatskom srednjovjekovlju (1945-1985)“, str. 73.

doprinosu autora i djela koje se tako označava, upućivati na objedinjavanje napora tzv. tradicionalne i nove historije. Već spomenutim Roksandićevim riječima s početka ovog poglavlja o dijaloškom sintetiziranju tradicije i inovacije moguće je pridodati nove: „Ostvareni spoznajni pomak bio bi nemoguć bez niza teorijsko-metodoloških inovacija u istraživanjima u nizu disciplina, ali i bez prodora tradicionalnim metodologijama u manje poznata područja istraživanja.“⁵⁸⁷ To se odnosi i na Raukarove navode da se historiografija „istodobno mora oslanjati na baštinu dostignutoga i svim snagama otvarati prema novim obzorjima“ te da je nužan „kontinuitet između baštine i budućih zamisli, a ne razorna provalija“.⁵⁸⁸ Sve to govori da je hrvatska historiografija u zagovaranjima preobrazbi, kao i uvođenju novih poddisciplina, većinom tražila i katkad bila prisiljena birati umjerena, odnosno realna rješenja. Dijelom je tome razlog i svijest da nije moguće „nametnuti pravac traženja novih putova“, odnosno da „preduvjet za uspjeh u tom nimalo lakom pothvatu mora, dakle, biti kolektivan napor“.⁵⁸⁹ Šira realizacija zagovaranih preobrazbi ovisi o prihvaćanju zajednice povjesničara, čemu međutim nije pridonosilo označavanje većine historiografije „tradicionalnom“, niti su predstavnici hrvatske historiografije bili spremni prihvatiti ono što drže radikalnim promjenama ili preskakanjem koraka.

O tome svjedoči i ono što je izostalo u zagovaranju teorijskih i metodoloških preobrazbi u hrvatskoj historiografiji. Naime, napose se zagovaralo sveobuhvatnu socijalnu historiju – na čemu je u tadašnjoj suvremenoj historiografiji bio osobiti naglasak i što je značilo bitan kvalitativni napredak hrvatske historiografije – no pritom je 1970-ih i 1980-ih godina izostajalo poticanje primjerice kulturne historije, odnosno nove kulturne historije, čemu možemo pridodati i historiju mentaliteta, historijsku antropologiju i historiju svakodnevice. Iako je primjerice o historiji mentaliteta pisano u sklopu promoviranja Anala, inzistiranje na njezinoj široj primjeni bilo bi u tadašnjoj hrvatskoj historiografiji shvaćeno kao spomenuto preskakanje koraka, i to u teorijskoj i metodološkoj situaciji kada još nije etabliрана ni socijalna historija. Osim toga se socijalnoj historiji pridavala važnost za priželjkivano približavanje društvenim znanostima te osobito umanjivanje ideologizacije historiografije, napose naglašeno nacionaliziranih interpretacija u društveno kriznim 1980-im godinama, a u cjelini dakle za potencijalno jačanje društvene uloge historije kao discipline. Stoga i historija mentaliteta i nova kulturna historija, kao i historijska antropologija, kada su 1970-ih i 1980-ih godina bile iznimno utjecajne u suvremenoj historiografiji, nisu u hrvatskoj historiografiji izvan pojedinačnih krugova bile šire primjenjivane, niti je bilo moguće računati na ono prihvaćanje koje je znatan dio hrvatskih i jugoslovenskih povjesničara tada pridavao socijalnoj historiji kao povijesti društva.

587 Drago Roksandić, „Spoznajni pomak“, u: *Danas*, 7. I. 1986., citirano prema: *U NIN-u i Danasu*, Zagreb 2011, str. 276.

588 T. Raukar, „Četiri desetljeća historiografije o hrvatskom srednjovjekovlju (1945-1985)“, str. 73 i 74.

589 M. Gross, „Je li historija društvena ili prirodno-historijska znanost?“, str. 105.

Kao što je pisano o historiji mentaliteta, pisano je i o kulturi, odnosno dio je povjesničara isticao da u obradi povijesnih razdoblja ne treba zanemarivati prikaz kulture. Primjerice M. Gross je upućivala na potrebu da se kulturna povijest ravnopravno obrađuje uz političku, socijalnu i ekonomsku, a ne da bude, kako je govorila, samo puki „privjesak“. Iako je obavještavala i o bitnom širenju dotadašnjeg uobičajenog poimanja i definiranja kulture u suvremenim humanističkim i društvenim znanostima te nastojala u svojim knjigama o hrvatskoj povijesti 19. stoljeća obrađivati i područje kulture, kultura je i tada ostajala tek jednim od aspekata društvenog života u sklopu socijalne historije. Nije dakle mogla biti samostalno istraživačko područje, napose ne na osnovama nove kulturne historije koja je prakticirala široko poimanje kulture, niti će biti predmetom zagovaranja kao što je to bilo sa socijalnom historijom 1970-ih i 1980-ih godina. Premda će dodatna recepcija nove kulturne historije u vidu prijevoda doći 2000-ih godina,⁵⁹⁰ još uvijek nije riječ o opsežnijoj recepciji i primjeni da bi predstavljalo konstituiranje u zasebnu poddisciplinu u hrvatskoj historiografiji.⁵⁹¹

Usmjeravanje pak mlađih povjesničara prema historijskoj antropologiji i historiji svakodnevice postupno će se javljati krajem 1980-ih i početkom 1990-ih godina, i to od strane povjesničara koji su kao generacija bili teorijski i metodološki na razmeđu između promovirane socijalne historije i historijske antropologije stoga su ih u dobroj mjeri i povezivali. Isto tako je u razdoblju navedenih preobrazbi hrvatske historiografije 1970-ih i 1980-ih godina izostalo i recipiranje i primjenjivanje uvida književne teorije koja je tada bila iznimno utjecajna.⁵⁹² O tome će biti više govora 1990-ih i 2000-ih godina u prilogima o lingvističkom obratu i postmodernizmu te potrebi pozicioniranja prema njima,⁵⁹³ što će – pored više ili manje izraženog kritičkog odnosa – snažnog zagovornika kasnije dobiti prije svega u Zrinki Blažević.

590 *Nova kulturna historija*, ur. Lynn Hunt, Zagreb 2001; Peter Burke, *Što je kulturna povijest?*, Zagreb 2006.

591 Stoga još uvijek nije moguće za hrvatsku historiografiju označiti njezin razvoj kao raspon od socijalne historije do nove kulturne historije kako je to za španjolsku historiografiju učinio Miguel A. Cabrera, „Developments in Contemporary Spanish Historiography: From Social History to the New Cultural History“, u: *The Journal of Modern History*, Volume 77, Number 4, December 2005, str. 988-1023.

592 Nenad Ivić, koji se objedinjeno bavio upravo književnošću, književnom teorijom i historijom te sustavno pisao o francuskim Analima i tzv. novoj historiji, primjerice navodi: „Mirjana Gross u svojoj *Historijskoj znanosti* jedva da dotiče povijest književnosti i mentaliteta“ („Mentalitet, *imaginaire*, književnost“, u: *Gordogan*, 8-9, 1981, citirano prema *Napulj i druga imaginarna mjesta*, Zagreb 2009, str. 254).

593 Usp. Mirjana Gross, „Postmoderna i lingvistički obrat“, u: *Suvremena historiografija*, 1996, str. 322-342; Zdenka Janeković Römer, „O pisanju povijesti i znanju o prošlosti“, u: *Zbornik Mirjane Gross*, 1999, str. 445-458; Zdenka Janeković Römer, „Povijesna spoznaja i metodologija povijesti u postmoderni“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 32/33, 1999-2000, str. 203-220; Nada Kisić Kolanović, „Historiografija i postmoderna teorija pripovijedanja: Hayden White i Dominic

Imajući sve navedeno u vidu moguće je zaključiti da su, uz povećanje tekstova o teoriji i metodologiji historije, primjetne kvalitativne promjene kod povjesničara koji su zagovarali teorijske i metodološke preobrazbe, kao i da u opusima povjesničara koji nisu pratili tendencije u suvremenoj historiografiji nema znatnijih promjena, odnosno često su sadržane tek u prelasku na nova istraživačka područja. Isto tako, zamjetna je, napose 1980-ih godina, pluralizacija hrvatske historiografije intenziviranjem postojećih i uvođenjem novih historijskih poddisciplina, no katkad je u realizaciji dolazilo samo do tematskih, ali ne i teorijskih i metodoloških iskoraka. Opseg i karakter zagovaranih preobrazbi i pluralizacije ukazuju da je hrvatska historiografija uglavnom odabirala umjereni put.

I na drugim je područjima moguće argumentirati da je hrvatska historiografija napravila 1970-ih i 1980-ih godina teorijski i metodološki napredak, koji međutim nije obuhvatio cjelokupnu historiografiju. Riječ je o preobrazbi koja nije cjelovita nego djelomična, ali koja se u utjecajnom dijelu hrvatske historiografije ipak dogodila. Iako su u ovoj knjizi prikazane određene kvalitativne promjene u obradi hrvatske povijesti srednjeg i ranog novog vijeka te 19. i 20. stoljeća, razumljivo je da je za potpuniju ocjenu potreban opsežan kolektivni rad koji bi sintetizirao teorijsku i metodološku razinu bavljenja svakim od tih povijesnih razdoblja. Međutim mišljenja sam da bi se analizom još većeg opsega djela i radova ovdje izrečene ocjene najvećim dijelom zasigurno potvrdile. No prije iznošenja završnog zaključka iscrpnije ću obraditi dvije studije slučaja koje, osim što govore o teorijskoj i metodološkoj razini, detaljnije dotiču i specifičnosti hrvatske historiografije druge polovice 20. stoljeća u svjetlu njezine teorijske, metodološke, ideološke, političke i društvene dinamike. Radi se k tome o važnim temama koje je međutim zadesila recentna zanemarenost premda to ne zaslužuju.

LaCapra“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 2003, str. 217-233; Mirjana Gross, „Dekonstrukcija historije ili svijet bez prošlosti“, u: *Historijski zbornik*, br. 1, 2009, str. 165-194.

Primjer Francuske revolucije u hrvatskoj historiografiji. Mjesto teorijske i metodološke problematike u okvirima promoviranja jedne inozemne teme ideološkog značenja

Uvodne napomene

Nakon analize predložene u prethodnim dvama poglavljima koja je ukazivala na zagovaranje teorijskih i metodoloških preobrazbi te njihovu realizaciju u hrvatskoj historiografiji, kao i cjelovitiju teorijsku i metodološku razinu tadašnje hrvatske historiografije na temelju njezinih reprezentativnih povjesničara i historijskih djela, u završnim će dvama poglavljima biti detaljnije analizirane dvije „studije slučaja“, odnosno primjeri obrade konkretnih istraživačkih tema i načina na kojima je u njima vidljivo pitanje preobrazbe, napose teorijske i metodološke.

U ovom ću poglavlju analizirati bavljenje tematikom Francuske revolucije u hrvatskoj historiografiji u jugoslavenskom kontekstu. Taj primjer inozemne teme koja je u socijalističkoj Jugoslaviji dobila ideološko značenje kao i druge teme revolucionarnog karaktera sadrži pitanje preobrazbe u vidu poticanja njezine veće zastupljenosti, kako preko brojnih prijevoda tako i preko samostalne obrade i objavljivanja o njoj. Riječ je o važnoj temi iz izvorno inozemne povijesti, čiji su odjeci bili prisutni i u južnoslavenskim zemljama, koja je zadobila društvenu i političku relevantnost s obzirom na poredak što privilegira teme revolucionarnog i socijalističkog karaktera te koja može biti predmetom marksističkih interpretacija. Pored toga, više od dvostoljetna povijest njezine obrade pokazala je i važan udio teorijske i metodološke problematike na koje je bavljenje njome bilo upućeno.

U petom će pak poglavlju biti analizirano bavljenje tematikom „buna i otpora“ u hrvatskoj historiografiji u jugoslavenskom kontekstu, kao primjer domaće teme koja je u socijalističkoj Jugoslaviji imala važno ideološko značenje kao tema što povezuje brojne događaje buntovnog, pobunjeničkog i revolucionarnog karaktera. Obje teme ilustriraju aspekt preobrazbi s obzirom na političko i društveno zagovaranje proučavanja takvih tema, pitanje realizacije tih zagovaranja, kao i udjela marksističke interpretacije u njihovoj obradi, odnosno zastupljenosti druge teorijske i metodološke problematike. Obje teme time dakle pojedinačno sudjeluju u cjelovitijem argumentiranju odgovora na pitanje je li u hrvatskoj historiografiji u socijalističkoj Jugoslaviji došlo do izraženijih pluralizacija i bitnih preobrazbi, napose teorijskih i metodoloških, te koje neizostavno dalje zapitkuju što se s bavljenjem tim temama i ostvarenom tradicijom događalo nakon raspada socijalističke Jugoslavije.

Osim kao epohalan preokret u utiranju puta svijetu modernosti i modernog građanskog društva, praćen korjenitim preobrazbama i pripadajućim proturječjima,

Francuska revolucija poticala je ideološke podjele i politička opredjeljivanja kako kod suvremenika i ljudi 19. i 20. stoljeća tako i kod njezinih tumača i interpretatora. Bila je tako, zbog svojih socijalnih nastojanja, predmetom prisvajanja komunističkih, socijalističkih i socijaldemokratskih ideja kao važna prethodnica i pokušaj koji nije bio uspješno realiziran, ali koji međutim treba nastaviti. S druge su strane liberalna tumačenja ukazivala da su socijalna i utopijska nastojanja u Francuskoj revoluciji bila provođena nasiljem i terorom. Te su polemike bile posebno intenzivne u 20. stoljeću i napose u njegovoj drugoj polovici postižući kulminaciju 1989. godine kada se uz 200. obljetnicu Francuske revolucije odvijao raspad komunističkih i socijalističkih poredaka u Europi. Govoriti o Francuskoj revoluciji značilo je povlačiti analogije sa socijalizmom i komunizmom, kako za one koji su tu vezu afirmirali, tako i one koji su upravo tom vezom iznosili kritiku. Upravo je zahvaljujući tom društvenom kontekstu Francuska revolucija bila politička i ideološka tema *par excellence*.

No pored toga, iznimno opsežna historiografija o Francuskoj revoluciji u rasponu od 19. do 21. stoljeća jedno je od epistemološki, teorijski i metodološki najzanimljivijih dijelova europske i svjetske historiografije. Osim što su se proučavanjem Francuske revolucije bavili neki od ponajboljih europskih i svjetskih povjesničara – ne samo francuski povjesničari oko časopisa *Annales*, u luku od Georges-a Lefebvrea do François-a Fureta i Michela Vovellea – na tom su se istraživačkom području okušavale brojne historijske poddiscipline: od političke i socijalne historije, preko historije mentaliteta i kvantitativne historije, nove kulturne historije i historije sjećanja i pamćenja, zatim intelektualne i rodne historije, pa sve do danas propulzivne komparativne, transnacionalne i globalne historije. U sklopu njih korišteni su vrlo različiti teorijsko-metodološki pristupi i koncepti, sežući sve do recentnih naglasaka u istraživanju primjerice povijesti emocija, vizualne kulture ili kulturne/antropološke povijesti nasilja u Francuskoj revoluciji. Očito je dakle riječ o istraživačkom polju snažne zastupljenosti teorijske i metodološke problematike koja je ulančana u dominantne tokove europske i svjetske historiografije, stoga prelazi značenje proučavanja same Francuske revolucije.

Francuska revolucija povezana je sa hrvatskom poviješću ponajprije u vrijeme neposrednog izvoza Revolucije, u razdoblju sukoba Francuske s Habsburškom Monarhijom te boravljenja Napoleonove vojske i djelovanja francuske uprave u hrvatskim zemljama krajem 18. i početkom 19. stoljeća. U tom razdoblju Francuska revolucija ima intenzivno političko značenje, bilo za njezine simpatizere u hrvatskim zemljama, bilo za njezine protivnike. Dalje tijekom 19. stoljeća politička i ideološka načela proizašla iz Francuske revolucije bit će prihvaćena od vodećih hrvatskih političara Josipa Jurja Strossmayera i Franje Račkog te Ante Starčevića kao predvodnika dvaju središnjih ideologija – hrvatske jugoslavenske ideologije, odnosno hrvatske pravaške ideologije.⁵⁹⁴ Posebno su pritom izazivale pozornost 100. obljetnica Francuske

594 Premda svećenici, Strossmayer i Rački prihvaćali su kao predstavnici liberalnog katolicizma Francusku revoluciju, odnosno „francezki prevrat“, zbog poticanja razvoja građanskog društva,

revolucije 1889. godine i 150. obljetnica 1939. godine, kada se o njima intenzivno objavljivalo. To je objavljivanje, uz prevođenje književnih i historijskih djela te tematiziranje historiografije o Francuskoj revoluciji – prisutno u 19. stoljeću i međuratnom razdoblju – dobilo snažan zamah u socijalističkoj Jugoslaviji, s isto tako snažnim prekidom nakon 1991. godine. Pri tome je prenošenje Francuske revolucije u hrvatski kontekst vrlo prikladan primjer za oslikavanje koncepta kulturnih transфера i translacije (prevođenja).

Zagovaranje Francuske revolucije u socijalističkoj Jugoslaviji možemo ilustrirati uputama Milovana Đilasa u članku „O nacionalnoj istoriji kao vaspitnom predmetu“ iz 1949. godine kako je periodizaciju novije povijesti naroda Jugoslavije moguće organizirati prema revolucionarnim razdjelnicama – Francuskoj revoluciji, Pariškoj komuni i Oktobarskoj revoluciji.⁵⁹⁵ Bilo je to slijeđenje sovjetske historiografije koja ju je već bila provela, što je bilo vidljivo i u knjigama sovjetskih autora prevedenih i objavljenih u Jugoslaviji u neposrednom poslijeratnom periodu.⁵⁹⁶ Prihvaćeno je to i kod hrvatskih autora, primjerice u udžbenicima povijesti i drugim publikacijama.⁵⁹⁷

što otvara mjesto za građanstvo i seljaštvo, pruža uvjete „za učvršćenje narodne individualnosti“ (Mirjana Gross, *Vijek i djelovanje Franje Račkoga*, Zagreb 2004, str. 365) i tako omogućava afirmiranje modernih nacionalnih država, pri čemu su liberalnim postulatima Francuske revolucije pridavali kršćansko izvoriste (Ibid., str. 501). Starčević je Francuskoj revoluciji povodom 100. godišnjice 1889. godine posvetio značajnu pozornost opsežnim spisom „Ustavi Francezke“, prihvaćajući postulate Američke i Francuske revolucije prema kojima legitimitet vlasti ima suveren narod (Mirjana Gross, *Izvorno pravaštvo: ideologija, agitacija, pokret*, Zagreb 2000, str. 613). Posebice je naklonjen francuskom povjesničaru Julesu Micheletu zbog njegovog protežiranja revolucionarnog pariškog puka umjesto buržoazije, bogatog građanstva (Ibid., str. 616).

595 Milovan Đilas, *O nacionalnoj istoriji kao vaspitnom predmetu*, Zagreb 1949 (izvorno objavljeno u: *Komunist*, III, br. 1, 1949), str. 22-23, 28-29.

596 Aleksej Vladimirovič Efimov, *Povijest novoga vijeka: od Francuske revolucije do Pariske komune 1789.-1870.*, Beograd 1945 (tiskano u 14.000 primjeraka), 2. izd. Beograd 1946. i Zagreb 1946 (naklada: 30.000), 3. izd. Zagreb 1947, 4. izd. Zagreb 1949. U Beogradu je 1948-1949. godine objavljen prijevod djela *Istorija novoga veka: deo I. Od Francuske buržoaske revolucije do Francusko-pruskog rata i Pariske komune (1789-1870); Istorija novoga veka: deo II. Od Francusko-pruskog rata i Pariske komune do povelje Oktobarske revolucije u Rusiji i završetka imperijalističkog rata (1870-1918)*, u redakciji Evgenija Viktoroviča Tarlea i uz Efimovljevo sudjelovanje.

597 Usp. primjerice prve domaće gimnazijske udžbenike opće povijesti: Mirjana Gross, *Opća povijest: od engleske revolucije do propasti Francuskog Carstva (1640-1815)*, Zagreb 1954, Rene Lovrenčić, *Opća povijest: od Bečkog kongresa do Pariske komune (1815-1870)*, Zagreb 1955; Šarlota Đurano-
vić, *Opća povijest: od Pariske komune do kraja Prvog svjetskog rata (1870-1918)*, Zagreb 1954. I udžbenik opće i nacionalne povijesti Mirjane Gross *19. stoljeće. Historija za III razred gimnazije*, Zagreb 1961 (10. izd. 1976), značajan prostor daje Francuskoj revoluciji, revolucijama prve polovice 19. stoljeća, Pariškoj komuni i Ruskoj revoluciji 1905. godine. Primarni naglasak na revolucijama u organiziranju građe proveden je i u knjizi Ivana Leke, *Velike revolucije i obrazovanje*, Beograd 1969, s temama obrazovanja i Francuske buržoaske revolucije, Pariske komune, Oktobarske revolucije i socijalističke revolucije u Jugoslaviji.

No nije bila riječ samo o upućivanju na periodizaciju temeljenu na revolucionarnim događajima. Budući da su socijalističke i komunističke ideje Francuskoj revoluciji pridavale značajnu važnost kao iznimno bitnoj prethodnici, zagovaranje Francuske revolucije bilo je mnogo intenzivnije i sveobuhvatnije. Značilo je to ne ostati samo na periodizaciji već ju uključiti u širu politiku povijesti koja je poticala afirmiranje događaja revolucionarnog i pobunjeničkog karaktera. S obzirom da se radi o inozemnoj temi u kojoj pripadnici jugoslavenskih naroda nisu direktno sudjelovali, na djelu nije jednaki intenzitet poticanja proučavanja kao u slučaju domaćih tema poput seljačkih i drugih buna u hrvatskoj i jugoslavenskoj povijesti, no realiziraju se istraživanja o odjecima Francuske revolucije u južnoslavenskim krajevima i prilozi o historiografiji Francuske revolucije i samoj Revoluciji. Napose je tom prilikom prisutno objavljivanje prijevoda historijskih tekstova i djela o Francuskoj revoluciji, pretežno socijalno-ekonomskih i marksističkih interpretacija Francuske revolucije, te njihovo uvođenje u obrazovni sustav i širu kulturnu javnost. Objavljivanje i društvena pozornost intenzivirale su se dvjestotom obljetnicom Francuske revolucije 1989. godine, kada je, zbog svih okolnosti i nastupajućih društvenih promjena, predstavljana slika Francuske revolucije bila bitno pluraliziranija.

U ovom će poglavlju biti ukazano na brojna prijevodna djela kao i domaće priloge objavljivane o Francuskoj revoluciji. Njihovi su autori publicisti, novinari i stručnjaci različitih disciplina, u rasponu od povjesničara, preko sociologa i filozofa, do pravnika. Na tom će se primjeru moći još jednom propitati opseg i karakter utjecaja ideološke razine na historiografiju te odnosa akademske historiografije i političkog, javnog i publicističkog polja. Osim istraživanja Narodnooslobodilačke borbe, radničkog i komunističkog pokreta, poticane su i druge teme poput Francuske revolucije i seljačkih buna, stoga i za njih vrijedi pitanje je li riječ samo o ideološki promoviranim temama ili ujedno i vrijednim temama, čiju se istraživačku tradiciju može i treba ocijeniti, između ostalog, i teorijski i metodološki. Riječ je dakle o još jednom području – poput marksizma – koje sadrži i ideologijske, ali i teorijsko-metodološke aspekte. Pored socijalno-ekonomskih, marksističkih i radikalnih, odnosno liberalnih i konzervativnih interpretacija Francuske revolucije, mjesto teorijske i metodološke problematike vidi se u zastupljenosti i poticanju primjene marksizma te socijalne i ekonomske historije, ukazivanjima na historiju mentaliteta i kvantitativnu historiju, a izostancima primjerice nove kulturne historije.

Zbog značenja revolucionarnih tema za jugoslavensku politiku povijesti s jedne strane i kvaliteta istaknutih povjesničara i vodećih historijskih djela o Francuskoj revoluciji s druge strane, prevođenje i objavljivanje priloga o Francuskoj revoluciji uz aspekt recepcije sadrži i aspekt prisvajanja (aproprijacije) i s time nužno povezanih aspekata prilagođavanja (adaptacije) i usvajanja (adopcije). Prenosjenje (transferiranje) historijskih djela o Francuskoj revoluciji iz francuskog u hrvatski i jugoslavenski kontekst donosi Revoluciju u društveno, kulturno i povijesno različitu sredinu, stavljajući ta djela u posve nove odnose i mijenjajući im ili nadograđujući značenje. Stoga

su transferi studija o Francuskoj revoluciji u hrvatsku i jugoslavensku historiografiju, znanost i društvo zanimljiv primjer jednog specifičnog čitanja Francuske revolucije koji, k tome, prikladno ilustrira unutarnju dinamiku hrvatske i jugoslavenske historiografije, znanosti i društva. Osim toga, riječ je pojedinačnom slučaju koji omogućuje šire razumijevanje mehanizama kulturnih transfera, odnosno recepcije i apropijacije. Pri tome su transferi ideja, cirkuliranje tekstova, načini njihove recepcije i prisvajanja neizostavno i dio intelektualne povijesti.

Mehanizmi prenošenja Francuske revolucije u socijalističku Jugoslaviju

Kao što je vidljivo iz spomenutih Đilasovih naputaka, socijalistička Jugoslavija je nakon 1945. godine, u skladu s marksističkim učenjem na kojem je temeljila svoj ideološki legitimitet, vlastitu politiku povijesti usmjerila k isticanju povijesnih događaja pobunjeničkog i revolucionarnog predznaka. U tome je Francuska revolucija imala dakako važno značenje, pri čemu su se naglašavali njezini socijalni i (radikalno)revolucionarni aspekti. Prema toj interpretaciji Francuska revolucija – između ostalog – nije uspjela riješiti pitanje socijalne nejednakosti, no različiti pokušaji tijekom njezina odvijanja smatrani su dalekosežno važnim činovima koji su tumačeni kao važna inspiracija socijalističkim pokretima i Oktobarskoj revoluciji 1917. te mogući poticaj u naporima oblikovanja socijalizma u Jugoslaviji nakon 1945. godine. Pored naputaka ideoloških predstavnika poput Milovana Đilasa, afirmiranje socijalnerevolucionarnog karaktera Francuske revolucije odvijalo se i u novinskim tekstovima, zatim u enciklopedijskim natuknicama, kao i udžbenicima povijesti. No tom prilikom se posebno ističe jasno usmjerena politika prevodenja što se zasnivala na opsežnom prevodenju točno određene strane literature koja će poduprijeti željene interpretacije Francuske revolucije. To je bilo tim važnije jer oslanjanje na dotadašnje prijevode nikako nije moglo biti dovoljno, s obzirom da su uglavnom prevladavale liberalne interpretacije Francuske revolucije, a nedostajale socijalne, odnosno socijalističke.

Naime, prevodenje historijskih djela francuskih autora o Revoluciji započinje u drugoj polovici 19. stoljeća, kada je postupnim razvojem modernog hrvatskog građanskog društva i razgranatijim djelovanjem modernih nacionalnih institucija, poput Matice hrvatske, ostvarena društvena i organizacijska podloga za recipiranjem, prihvaćanjem i objavljivanjem većeg broja prijevodnih djela, time i liberalnih autora iz 19. stoljeća koji su pisali afirmativno o Francuskoj revoluciji. Promijenio se i društveno-politički kontekst, odnosno proteklo je dovoljno vremena s obzirom da su prije toga, na prijelazu 18. u 19. stoljeće, hrvatske zemlje bile kao dio Habsburške Monarhije u ratu s Francuskom i da su, zbog dominiranja suprotstavljenih ideoloških ishodišta, u prvoj polovici 19. stoljeća cirkulirala ponajprije djela koja osuđuju Francusku revoluciju.⁵⁹⁸ Recepcija i objavljivanje djela koja Francusku revoluciju po-

598 Moguće je spomenuti neobjavljeni rukopis *Epitome* svećenika Jurja Ligatića iz 1824. u kojem je autor na temelju pisaca koje nije naveo kompilirao proturevolucionarne kritike Francuske revolucije,

kušavaju razmatrati uravnoteženo ili pak s pretežnim pozitivnim naglaskom slijedili su dakle u drugoj polovici, odnosno krajem 19. stoljeća. Od najpoznatijih francuskih povjesničara iz 19. stoljeća koji pripadaju liberalnom prikazu Francuske revolucije (Augustin Thierry, François Mignet, Adolphe Thiers, Jules Michelet) prijevodima su zastupljeni samo Mignet i Thiers, dok primjerice poznato djelo J. Micheleta o Francuskoj revoluciji nije ni do danas prevedeno. Taj je izostanak posebno značajan jer hrvatski povjesničari nisu imali prilike čitati u prijevodu iznimno osebujno historiografsko i pripovjedačko pismo J. Micheleta, koji, osim što je jedan od najpoznatijih pisaca o Francuskoj revoluciji, predstavlja važnog povjesničara za francuske Anale.⁵⁹⁹

Hrvatskoj i srpskoj kulturi, uz srpski prijevod Thiersa,⁶⁰⁰ posebno prihvatljiv za predstavljanje Francuske revolucije bio je Mignet, koji je preveden i na srpski (1863) i na hrvatski jezik (1892).⁶⁰¹ U napomeni uz hrvatski prijevod navodi se da je Matrica hrvatska za to „najzanimljivije razdoblje u novoj povijesti“, koje izaziva veliku pozornost čitatelja, odabrala „između manjih djela o francuskoj revoluciji najznamenitije, prevedeno na sve evropske jezike, priznato od akademije francuske“, koje je, s obzirom da u razdoblju Francuske revolucije „imade toliko u njem delikatnih pitanja“, „klasično, a nježno i obzirno u vjerskim i svim drugim stvarima“. ⁶⁰² Vjerski i drugi obziri odnose se na Katoličku crkvu i monarhiju, dominantnu instituciju i državno načelo u hrvatskom društvu i Habsburškoj Monarhiji. Koliko je za navedene izdavače razdoblje Francuske revolucije značajno, svjedoči i činjenica da je djelo objavljeno u ediciji „Svjetska povijest“, podijeljenoj na cjeline: stara povijest, srednji vijek, novi vijek, najnovije doba, pri čemu je samo povijest Francuske revolucije dobila zasebnu knjigu. Vezano uz tu ediciju Matice hrvatske doći će 1901. i djelo *Povijest francuske revolucije: ustavotvorna i zakonodavna skupština i konvenat* Franje Valle,

što predstavlja nešto kasniji odjek austrijsko-francuskih ratova i strah od protuvjerskih francuskih revolucionara, „kraljoubojica“, usp. Željko Holjevac, „Napoleon i Europa u očima „plovana brinjskog“ Jurja Antuna Belića Ligatića“, u: *Hrvati i Ilirske pokrajine, 1809.-1813. / Les Croates et les Provinces illyriennes, (1809-1813), zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti prigodom dvjestote obljetnice proglašenja Ilirskih pokrajina, Zagreb – Zadar, 1. – 3. listopada 2009*, ur. Franjo Šanjek, Zagreb 2010, str. 189-200.

599 Usp. „Michelet, Jules“, u: *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, sv. 5, Zagreb 1979, str. 460-462; Mirjana Gross, *Suvremena historiografija*, Zagreb 1996, str. 152-153; Erika Dreifus, „Michelet, Jules (1798-1874). French historian“, u: *Encyclopedia of Historians and Historical Writing*, ur. Kelly Boyd, London – Chicago 1999, sv. 2, str. 809-810. Čitatelji na hrvatskom jeziku specifičan svijet Francuske revolucije kakvim ga je predstavio Michelet mogu predočiti tek jednom stranicom o mišleovskom opisu pada Bastille prevedenom u knjizi *Odabrana francuska proza*, priredio i preveo Dinko Štambak, Zagreb 1998, str. 138.

600 Adolf Tjer, *Istorija francuske revolucije*, sv. 1-2, Beograd 1899.

601 Fransoa-Ogist-Aleksis Minje, *Istorija francuske revolucije: od 1789 do 1814. godine*, sv. 1-2, Beograd 1863; F. M. A. Mignet, *Poviest francuzke revolucije od godine 1789. do godine 1815.*, Zagreb 1892.

602 Mignet, *Poviest francuzke revolucije...* 1892, str. [V] (nenumirano).

gimnazijskog nastavnika iz Karlovca, koji se u kompiliranju djela ugledao „na poznate pisce, ponajviše na Migneta“,⁶⁰³ što dodatno svjedoči o Mignetovoj prikladnosti.

U prvoj polovici 20. stoljeća pojavljuju se novi prijevodi djela o Francuskoj revoluciji, i to Thomasa Carlylea⁶⁰⁴ i Gustava Le Bona.⁶⁰⁵ Premda sa zakašnjenjem, prevođenje glasovitog Carlyleova djela, poznatog napose zbog svoje osebnosti i pripovjedačkih kvaliteta, možemo smatrati prevođenjem klasika, dok se djelo socijalnog psihologa Le Bona o psihologiji mase u revolucijama prevodi – u usporedbi s drugim djelima – bez većeg kašnjenja i ubrzo nakon objavljivanja jer je riječ o tada aktualnom djelu u vremenu kada na prijelazu stoljeća i u međuratnom razdoblju mase postaju važan politički akter. No dok Le Bonovo djelo, kao i do danas neprevedeno djelo Hippolytea Tainea⁶⁰⁶ o Francuskoj revoluciji, na mase gledaju kao na iracionalne gomile i njihovo ponašanje označavaju patološkim, za marksističke i socijalističke interpretacije mase predstavljaju pozitivnog aktera kojeg treba, zajedno sa pripadajućom socijalnom i ekonomskom problematikom, izdvojiti u prikazu Francuske revolucije. Iako poznata Jaurèsova „Socijalistička povijest Francuske revolucije“ (1901-1903, u Mathiezovoj redakciji 1922-1924), koja govori o njezinim socijalnim i ekonomskim aspektima, nije u međuratnom razdoblju ni u socijalističkoj Jugoslaviji kao niti do danas prevedena, napose zbog svoje opsežnosti, 1930-ih godina pojavljuju se prvi prijevodi o Francuskoj revoluciji koji se usmjeravaju upravo na ta područja. Djelo anarhokomunista Petra Kropotkina objavljeno je u Zagrebu 1936. godine,⁶⁰⁷ a djelo poznatog francuskog povjesničara Alberta Mathieza prevedeno je na slovenski jezik 1938. godine i objavljeno odmah zatim i u socijalističkoj Jugoslaviji 1948. godine, i to u 10.000 primjeraka.⁶⁰⁸

603 Franjo Valla, *Povijest francuske revolucije: ustavotvorna i zakonodavna skupština i konvenat* (napisao po najboljim piscima Franjo Valla), Karlovac 1901, str. 3.

604 Thomas Carlyle, *Francuska revolucija*, Zagreb 1918-1919; Tomas Karlajl, *Revolucija francuska*, sv. 1-2, Beograd 1933 (izvornik je objavljen 1837).

605 Gustave Le Bon, *Francuska revolucija i psihologija revolucija*, Zagreb, sv. 1-2, 1919-1924 (izvornik je objavljen 1912); *Psihologija naroda, gomila, revolucija*, Zagreb 2004.

606 Taineovo djelo *Les Origines de la France contemporaine* iz 1875-1893. većinom je posvećeno povijesti Francuske revolucije.

607 Petar Kropotkin, *Francuska revolucija (1789-1793)*, Zagreb 1936.

608 Albert Mathiez, *Francoska revolucija*, sv. 1-2, Ljubljana 1938; *Francuska revolucija*, Beograd 1948. Treba spomenuti da je slovenski povjesničar Fran Zwitter u međuratnom razdoblju bio dvije godine u Parizu, neposredno nakon što je 1929. pokrenut poznati francuski časopis *Annales* s kojim se upoznao, polazio seminar Alberta Mathieza te da „njegovo opredelitev za socializem [treba] razumeti v smislu reformnega socializma njegovih učiteljev Francoisa Simianda in Alberta Mathieza“ (Peter Vodopivec, „O življenju in delu profesorja dr. Frana Zwittera (1905-1988)“, u: *Zwittrov zbornik*, ur. Peter Štih, Ljubljana 2006, str. 10). I taj, kao i drugi prethodno navedeni primjeri, mogu poslužiti za napomenu da je postojala određena međuratna socijalistička i marksistička tradicija u historiografiji, bilo personalna bilo prijevodna, koja međutim nije bila toliko izražena, no koja ipak upućuje da nije sve, kako se to zna interpretirati, rezultat ideološkog nametanja nakon 1945. godine.

Takvo izdvajanje Mathieza oslanjalo se ne samo na njegovo bavljenje i socijalnim i ekonomskim aspektima Francuske revolucije već i na interpretacijama koje su pružale važan okvir za uspostavljanje marksističke interpretacije Francuske revolucije. To se odnosilo primjerice na tumačenje jakobinaca i Robespierrea, budući da je Mathiez, osnivač „Društva robespijerovskih studija“ (*Société des études robespierristes*) i međuratni profesor Francuske revolucije na Sorbonni, rehabilitirao jakobince i Robespierrea, nasuprot Alphonseu Aulardu, prvom šefu utjecajne katedre za historiju Francuske revolucije na Sorbonni, koji je davao prednost Dantonu. Mathiez ih je k tome predstavio kao preteče boljševičke revolucije 1917. godine – što je bilo službeno učenje u sovjetskoj historiografiji.⁶⁰⁹ Stoga će kratka bilješka uz prijevod Mathiezova djela iz 1948. navesti da iako „u interpretaciji koju daje ima nedostataka koji su posljedica njegovog pozitivističkog metoda i njegovog pogleda na svet (...) istorija francuske revolucije koja će, uzimajući u obzir i Matjezova naučna otkrića, biti napisana sa gledišta istoriskog materijalizma, potvrdiće mnoge istoriske zaključke i ocene koje je Matjez dao“.⁶¹⁰ Marksističku interpretaciju Francuske revolucije usustaviti će njegovi nasljednici na sorbonskoj katedri, Georges Lefebvre i Albert Soboul. Treba pritom u svakom slučaju napomenuti da Mathiezov opus predstavlja kvalitetan prilog sustavnom proučavanju Francuske revolucije, čineći važan dio historiografije o Francuskoj revoluciji i pripadajućim sintezama/pregledima Revolucije.

Dok u 19. i prvoj polovici 20. stoljeća hrvatska, srpska i slovenska kultura kao kulture s manjim brojem recipijenata i ograničenim financijskim mogućnostima nisu dakako mogle opsežno prevoditi recentnu produkciju, već su uglavnom odabirale ono što se smatralo klasičnim, reprezentativnim ili društveno-politički i tržišno prihvatljivim, upravo će socijalistička Jugoslavija afirmiranjem društveno-političke važnosti Francuske revolucije u sklopu poticane politike povijesti i osiguravanjem financijske i organizacijske podloge realizirati bitno obuhvatnije prevođenje i objavljivanje djela o Francuskoj revoluciji, napose socijalističke i marksističke interpretacije. Time je opseg i karakter prisutnosti teme Francuske revolucije u socijalističkoj Jugoslaviji – sadržan posebice u prevođenju i objavljivanju priloga, tekstova i djela o Francuskoj revoluciji – iznjedrio specifičnu intelektualnu povijest na koju osim intelektualne historije možemo poticajno primjenjivati i druge teorijske-metodološke pristupe poput kulturnih transfera i translacije te povijesti knjige i čitanja.

Premda je Mathiezovo djelo objavljeno već 1948. godine, u neposrednom poslijeratnom razdoblju zastupljeni su u socijalističkoj Jugoslaviji ponajprije prijevodi sovjetske literature. Spomenuto djelo Alekseja Vladimiroviča Efimova, *Povijest novoga*

609 Mirjana Gross, „O dvjestogodišnjici francuske revolucije“, u: *Suvremena historiografija*, Zagreb 1996, str. 268.

610 „Beleška o piscu“, u: Albert Mathiez, *Francuska revolucija*, Beograd 1948, str. [511], nenumeri-rano. Tako će i u natuknici „Mathiez, Albert“ (*Opća enciklopedija Jugoslavenkog Leksikografskog zavoda*, sv. 5, Zagreb 1979, str. 369) biti navedeno: „franc. građanski povjesničar (...). Dao analizu klasnih suprotnosti za jakobinske diktature, prikazao vodeću ulogu Robespierrea u Francuskoj revoluciji. Važna su njegova istraživanja o polit. i socijalno-ekon. pokretima Revolucije.“

vijeka: od Francuske revolucije do Pariske komune 1789.-1870., tiskano je u Beogradu 1945. godine i imalo nekoliko izdanja u Beogradu i Zagrebu do kraja 1940-ih godina. Efimovljevo djelo sadrži 40-ak stranica, a u spomenutoj Tarleovoj redakciji oko 120 stranica o „Francuskoj buržoaskoj revoluciji“.⁶¹¹ Nisu međutim nakon toga – dakako zbog sukoba Tito-Staljin 1948. godine, čime sovjetski autori ne predstavljaju više ponajvažniji i neprikosnoveni autoritet – prevedena kakva nova sovjetska djela o Francuskoj revoluciji, stoga će hrvatska i jugoslavenska historiografija prevođenje o Revoluciji nastaviti uglavnom izravno sa francuskog jezika. Pored navedenog djela o Francuskoj revoluciji, sovjetski autori prisutni su i u prijevodima o Napoleonu, koji je okončao Francusku revoluciju. Napoleon je dakako od samog početka 19. stoljeća bio važna kulturna tema, ponajprije kao istaknuti vojskovođa fascinirajuće biografije, stoga je kontinuirano prisutan u hrvatskoj kulturi, književnosti i historiografiji. Pritom su u prvoj polovici 20. stoljeća prevedene pretežno knjige s njemačkog jezika,⁶¹² kao i dalje vrlo važnog kulturnog posrednika u hrvatskoj i jugoslavenskoj kulturi.

Za vrijeme pak Drugog svjetskog rata u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj objavljen je 1943. prijevod opsežnog djela francuskog povjesničara Georges Lacour-Gayet *Napoleon: njegov život, njegovo djelo i njegovo doba* u seriji „Junaci djela i misli“.⁶¹³ Prijevod samog djela nije popraćen predgovorom ili pogovorom u kojem bismo mogli očitati određena ideološka značenja i funkciju koju bi djelo trebalo ispuniti. Prisutna je tek kratka bilješka u kojoj se Napoleona uspoređuje s „Übermenschom“.⁶¹⁴ Godina objavljivanja djela bila je ujedno i godina njemačkog poraza kod Staljingrada, na čijoj su se strani borile i snage NDH, što neminovno asocira na Napoleonov poraz u pohodu na Rusiju 1812. godine, dajući time knjizi specifičan povijesni okvir. Možemo nadalje spekulirati je li pojava drugog izdanja 1944. godine predstavljala svojevrsnu nadu u uspješan Napoleonov povratak poput onog iz 1815. godine, premda ne

611 A. V. Efimov, *Povijest novoga vijeka: od Francuske revolucije do Pariske komune 1789.-1870.*, Zagreb 1946, str. 17-61; E. V. Tarle, *Istorija novog veka*, I. dio, Beograd 1948, str. 43-166.

612 U Zagrebu je 1810. „iz nimachkoga u narodni jezik preneseno po Antunu Nagy“ djelo *Ispisavanje življenja i činih Napoleona, cesara Francuzah i kralja od njegovog narodenja do vrmena sklopljenoga mira u Tilsitu* (izvornik autora Roberta Plerscha objavljen je nedugo ranije). Godine 1905. tiskano je u Beogradu djelo *Napoleon kao vojskovođa* Maximiliana Grafa Yorcka von Wartenburga (izvornik *Napoleon als Feldherr*, sv. 1-2, Berlin 1885-1886). Djelo *Napoleon* Emila Ludwiga, poznatog njemačkog autora brojnih biografija istaknutih osoba objavljeno je u Beogradu 1934. i Mariboru 1983. Djelo *Napoleon i grofica Walewska* njemačke povjesničarke Gertrude Aretz objavljeno je u Zagrebu 1938. godine (izvornik je objavljen 1936).

613 Georges Lacour-Gayet, *Napoleon: njegov život, njegovo djelo i njegovo doba*, Zagreb 1943, sv. 1-2, drugo izdanje 1944; izvornik *Napoléon: sa vie, son œuvre, son temps*, Pariz 1921.

614 „NAPOLEON JEDINI – Bez uveličavanja i bez praštanja povijest je za Napoleona rekla, da je bio izvanredan čovjek; on je, prema riečima Tainovim, bio „saliven u posebnoj kalupu.“ Neki je Niemac u našim danima stvorio izraz „nadčovjeka“, „Übermensch“. Ako prihvatimo taj način govora, na koga bi se u svjetskoj poviesti taj izraz mogao bolje primieniti, nego li na generala vojske u Italiji, glavara Velike vojske, Prvoga konzula i cara? S pravom su ga prozvali Napoleon Veliki; bilo bi još pravednije nazvati ga Napoleon Jedini.“ (sv. 2, 1943, str. 498)

znamo jesu li priređivači i čitatelji imali u vidu takve poveznice i jesu li, s druge strane, pomišljali na dobro poznati Napoleonov konačni ishod, koji se uskoro približavao i NDH i nacističkoj Njemačkoj.⁶¹⁵ U svakom slučaju, izbor djela Lacour-Gayet-a koje je pohvalno o Napoleonu, kao i sam odabir Napoleona kao teme za vrijeme rata, moguće je – osim kao mehanizam ustaljenog ritma prevođenja kulturno istaknutih tema i nastojanja da se usprkos ratnim okolnostima zadrži kulturna proizvodnja – interpretirati i kao želju za naglašavanjem vojničke časti, odanosti, hrabrosti, žrtvovanja. Napoleon koji je rasplamsavao junaštvo kod vojnika i poticao ih da ostvaruju ono što je iznad njihovih mogućnosti te naglašavanje da je mali broj junaka postizao takve izuzetne podvige⁶¹⁶ – svi su ti dijelovi iz navedene knjige o Napoleonu mogli u određenoj mjeri biti upotrebljavani kao priželjkivani poticaj vojnicima i drugima te biti tumačeni i na taj način, ostvarujući time dodatne razloge za prevođenje upravo knjige o Napoleonu tijekom trajanja rata.

Za razliku od tog primjera čija potencijalna poruka nije izravno navedena već sam ju sam interpretativno izdvojio kao takvu, završetkom rata objavljena su 1945. godine dva prijevoda koja su izrijeком povezivala i, štoviše, itekako željela naglasiti poveznicu između Napoleona i Drugog svjetskog rata. Nakladnikov predgovor djelu *Vojna u Rusiji: zapamćenja jednog pobočnika cara Napoleona I*, Napoleonova generala Philipea de Ségura, jasno ističe: „Od prve do posljednje stranice svoje Ségurova knjiga nameće paralelu između 1812. i Hitlerove najezde na Sovjetski Savez 1941.-1945.”⁶¹⁷ K tome, u navođenju da je Ségur kritički ocjenjivao Napoleona, spominjući njegove propuste i pogreške,⁶¹⁸ vide se i dodatni razlozi zašto je za prevođenje odabrana upravo ta knjiga, za koju se pritom ističe njezina aktualnost.

I prijevod djela sovjetskog povjesničara Evgenija Viktoroviča Tarlea *Napoleonova najezda na Rusiju: 1812 godina*⁶¹⁹ snažno naglašava povezanost 1812. i 1941. godine. U autorovom predgovoru ratnom izdanju knjige primjetne su razne sličnosti između tih dvaju prevedenih knjiga iz 1945. godine, uz neke različitosti. Premda oba

615 Za razliku od priređivača koji nisu izrijeком povlačili analogije između Napoleonovih bitaka s bitkama Drugog svjetskog rata koji je bio u tijeku, Miroslav Krleža tu analogiju jasno uključuje u svoj tadašnji dnevnik. Prateći naime u naknadno objavljenom dnevniku pisanom krajem 1942. godine bitku kod Staljingrada, Krleža uz praćenje i komentiranje novinskih vijesti o staljingradskom frontu čita i u dnevniku opsežno citira Clausewitzevu analizu Napoleonova poraza 1812. godine. Napoleonov poraz pritom predstavlja dodatni prilog priželjkivanom nacističkom porazu u staljingradskoj bici. Miroslav Krleža, „Kalendar jedne bitke godine 1942.“, u: *Djetinjstvo 1902-03 i drugi zapisi*, Zagreb 1972. Sabrana djela Miroslava Krleže, svezak 27, str. 534-551 (tekst je prvotno objavljen u *Republici*, god. IX, br. 2-3, Zagreb 1953, str. 133-179).

616 Usp. Lacour-Gayet, *Napoleon*, sv. 2, 1943, primjerice str. 433-436, passim.

617 Philipe de Ségur, *Vojna u Rusiji: zapamćenja jednog pobočnika cara Napoleona I*, Zagreb 1945, str. 5.

618 Ibid., str. 250.

619 Evgenij Viktorovič Tarle, *Napoleonova najezda na Rusiju: 1812 godina*, Beograd 1945 (izvornik na ruskom jeziku objavljen je 1937); navedeno je da je tiskanje knjige u 10.200 primjeraka završeno 25. kolovoza 1945.

predgovora slave jakost ruskog naroda i slažu se da je u zločinima Hitler nadmašio Napoleona koji je izricao naredbe protiv pljačke i nasilja nad stanovništvom – što oba predgovora napose ističu – autor zagrebačkog predgovora Ségurovom djelu smatra da je obojici osvajača zajednički „prezir i omalovažavanje Rusije i njezinog čovjeka“,⁶²⁰ dok je za Tarlea „osećanje prezira i gađenja prema neprijatelju“ novost hitlerovskog napada u ratu 1941. godine.⁶²¹ Tarle će za razliku od zagrebačkog predgovora dodatno navesti da su u Napoleonovoj vojsci najveći pljačkaši bili Nijemci, da su Talijani manje pljačkali, a Francuzi bili najdiscipliniraniji.⁶²² Tu pojavu prijevoda sovjetskog djela u Jugoslaviji možemo interpretirati kao dodatno odavanje počasti pobjedi Crvene armije u Drugom svjetskom ratu i pomoći u oslobađanju Jugoslavije. Ti i drugi prijevodi sovjetskih autora, poput djela *Napoleon Bonaparta* Al'berta Zaharoviča Manfreda iz 1975. godine,⁶²³ istaknutog sovjetskog povjesničara, specijalista za francusku povijest, odraz su – bez obzira na cezuru zbog sukoba Staljina i Tita 1948. godine – postojećih jugoslavensko-sovjetskih znanstvenih kontakata dvaju komunističkih/socijalističkih zemalja, premda je sovjetska znanost, što je vidljivo i na ovom primjeru, predstavljala tek jednu od inozemnih historiografskih sredina s kojom je hrvatska i jugoslavenska historiografija bila u kontaktu i međusobnim razmjenama.

Iako je u drugoj polovici 20. stoljeća i dalje prisutno objavljivanje pojedinog prevedenog djela o Napoleonu s francuskog⁶²⁴ i, kao iznimka, s talijanskog jezika,⁶²⁵ u razdoblju socijalističke Jugoslavije prijevodi, kao i domaća historijska djela o Napoleonu,⁶²⁶ ipak su u velikoj mjeri rijetkost. To je dakako proizlazilo iz bitno većeg zagovaranja usmjeravanja jugoslavenskog socijalizma u kulturi, publicistici i historiografiji prema društvenim skupinama te socijalnim i ekonomskim aspektima Francuske revolucije nego na figuru Napoleona. Naime, Napoleon je tumačen kao osoba koja – iako je prihvatila određene rezultate Francuske revolucije – nije nastavila njezinu socijalnu revolucionarnost, idući potpuno na ruku buržoaziji, vrativši k tome monarhijsko načelo i nastojeći uz visoku ljudsku cijenu realizirati svoje opsežne imperijalne ambicije.

Taj je odnos moguće ilustrirati primjerom Miroslava Krleža, socijalistički angažiranog književnika i jednog od najvažnijih hrvatskih pisaca, koji je često kritizirao autore koji iz povijesti vade samo istaknute ličnosti a zanemaruju niže slojeve, veličaju

620 Ségur, *Vojna u Rusiji*, str. 5.

621 Tarle, *Napoleonova naježda na Rusiju*, str. 9.

622 Ibid., str. 8.

623 Al'bert Zaharovič Manfred, *Napoleon Bonaparta*, sv. 1-3, Subotica 1975 (izvornik na ruskom objavljen je 1971).

624 Kamon, *Napoleonovi ratovi*, Beograd 1957; Hubert Camon (1855-1942), francuski general i vojni povjesničar.

625 Guido Gerosa, *Napoleon*, Zagreb 1976.

626 Izdvaja se pritom tek opsežna knjiga hrvatskog generala i vojnog povjesničara Petra Tomca, *Francuski revolucionarni i Napoleonovi ratovi*, Beograd 1965.

ratne uspjehe a ne govore o žrtvama sukoba. Premda je kao gimnazijalac pisao Napoleonovu biografiju,⁶²⁷ u tekstu „Mereškovski o Napoleonu“ iz 1929. godine⁶²⁸ kritizirao je Mereškovskijevu romansiranu biografiju⁶²⁹ (od „novog ruskog nakladnog zavoda u Beogradu“) koja reproducira legendu o Napoleonu, s nizom anegdota prikupljenih od raznih autora. Krleža se pritom protivi idealizaciji Napoleona – napominje da je ubio dva milijuna ljudi, postao „od dobrog stratega suludi cezaroman“,⁶³⁰ iako je spomenuo i da je Napoleon bio „vrstan državnik, spreman i nadaren strateg, sjajan general i organizator“. Nepovoljno ocjenjujući knjigu, smatra da „jedan jedini redak Tolstoja o Kutuzovu više vrijedi nego sveukupna ta staračka i slaba knjiga o jednom čovjeku, koji je prije svega bio general i vojnik, a o kome Mereškovski piše kao da je bio primadona. Stendhal i Tolstoj, dva soldata, jedan pozitivno, a drugi negativno, dala su o Bonapartu sliku spram koje je knjiga Mereškovskoga jada rabota jednog civila, koji nikada u životu nije čuo topa!“⁶³¹

Nakon ove kritičke međuratne ocjene i spomenutog navođenja Clausewitzeve analize Napoleonova poraza 1812. godine u dnevničkim zapisima o bici kod Staljingrada 1942. godine vođenima tijekom Drugog svjetskog rata, Krleža je u tim zapisima objavljenima u socijalističkoj Jugoslaviji iznio i posve negativnu ocjenu Napoleona, ovoga puta na temu Prvog svjetskog rata: „Bonaparte je divljao od Lombardije preko Wagrama i Jene do Borodina i Moskve kao pravi, rođeni palikuća, potpaljujući sve novije i sve tragičnije požare, sijao strah i trepet, zločinstva i ludilo (kao svi generali u klaonici 1914-18). Iz svoje svetohelenske retrospektive, maštajući da naknadno osmisli svoju bijednu, iz beethovenske uzvišenosti sažaljenja dostojnu karijeru, on osim profesionalnih, strateško-političkih ideja nije uspio otkriti kasnijim pokoljenjima ni jedne pozitivne misli koja bi mogla da nas uvjeri kako je bio nešto drugo nego Ludendorff onoga vremena: rođeni profesional, koji ratuje, jer ne umije drugo nego da pali i robi po ratištima, po svom građanskom pozivu. Sve praljudske užitke ovog hajdučkog poziva Bonaparte je otkrio u totalitarnom ratu već kao mladi generalissimus u Milanu i u Mlecima, a na kraju svoje karijere, promatrajući jednog septembarskog jutra Moskvu, on je uspoređuje s nevjestom koja sva trepti da se poda

627 Miroslav Krleža, „Djetinjstvo 1902-03“, u: *Djetinjstvo 1902-03 i drugi zapisi*, Zagreb 1972. Sabrana djela Miroslava Krleže, svezak 27, str. 52. Podatak navodi i *Krležijana*, sv. 2, Zagreb 1999, „Napoleon I“, str. 69.

628 *Hrvatska Revija*, god. 1929, citirano prema Miroslav Krleža, *Eppur si muove. Studije i osvrti*, Zagreb 1938, str. 173-178.

629 Dmitrij Sergejevič Mereškovski, *Napoleon – život i delo*, Beograd [1929]. Knjiga je, osim 1929, u Beogradu objavljena i 1936. te zatim pretiskana 1991. i objavljena još jednom 2012. godine. Poznati ruski književnik Dmitrij Sergejevič Mereškovski (1866-1941) napisao je knjigu o Napoleonu kao emigrant u Parizu, otišavši iz Rusije zbog Oktobarske revolucije, stoga djelo dakako ne predstavlja primjer sovjetske interpretacije Napoleona.

630 M. Krleža, *Eppur si muove*, str. 176.

631 Ibid., str. 177. Krleža se na kraju teksta (str. 178) kratko referirao na zapise kapetana Gilberta, Kropotkina, Jaurésa, Talleyarda, Carlylea, Tolstoja i E. Ludwiga o Napoleonu.

osvajaju.“⁶³² No dok je Krležina kritika Napoleona isključivo usredotočena na ratne aspekte, enciklopedijske natuknice o Napoleonu i udžbenici povijesti tome će pridodati marksističku interpretaciju naglašavajući njegovo obuhvatno pogodovanje buržoaziji nauštrb nižih slojeva.⁶³³

S obzirom na odnos prema Napoleonu spomenut ću na kraju i primjer istaknutog povjesničara književnosti Stanka Lasića, koji je bio i komunistički angažiran. U *Autobiografskim zapisima* iz 2000. godine Lasić je napisao da je – premda zna „za sve njegove imperijalne ambicije, za krv i palež što ih je iza sebe ostavljao, za autokratizam i cinizam, za ‘izdaju’ revolucije, za Beethovenovu razderanu posvetu, za Tolstojevu antitezu u Kutuzovu“ – Napoleonu ostao „vjeran kao palom geniju“. Naveo je da je na to u velikoj mjeri utjecala njegova teta Ankica Oršanić koja je „gajila kult Napoleona“. Zanimljiv je pritom Lasićev navod da više nema razglednicu s reprodukcijom Meissonierove „1814“, što ju je kao dječak, potpuno potresen tom slikom, dobio od tete Ankice, te da ju je možda, s obzirom da se toga ne sjeća, „uništio u svom komunističkom bjesnilu“. ⁶³⁴ Kako se Lasić silno razočarao u svoj poslijeratni mladenački „komunistički fanatizam“ i partijski angažman, jedna pretpostavka može poći od vjerojatnosti da je za njega kao mladića – kao i za tolike druge, o čemu piše Stendhal u svojim romanima – Napoleon mogao značiti uzor iznimne predanosti u djelovanju i potencijalnog proboja u (partijskoj) karijeri, stoga je uspomena na njega mogla označavati, tada neželjenu, uspomenu na vlastitu komunističku posvećenost i ambiciju. Druga je pak interpretativna mogućnost da je Lasić reprodukciju uništio prije razočaranja svojim angažmanom i djelovanjem, odnosno za vrijeme svoga „komunističkog bjesnila“ – tada bi spaljivanje Napoleona bilo sukladno socijalističkom odbacivanju imperijalnog vojskovođe u korist revolucionarnog puka, što bi odgovaralo prevladavajućem odnosu socijalističke Jugoslavije prema Napoleonu.

Zbog toga je razloga u razdoblju 1945-1991. godine broj prevedenih i objavljenih historijskih radova i djela o Francuskoj revoluciji višestruko nadmašio broj djela o Napoleonu. Nakon raspada socijalističke Jugoslavije, u 2000-im godinama, nakon izostanka novih prijevoda o Napoleonu u 1980-im i 1990-im godinama, izlaze dva historijska djela o njemu, ali sada iz suvremene američke i britanske historiografije,⁶³⁵

632 Miroslav Krleža, „Eppur si muove (1919-1938-1961)“, u: *Djetinjstvo 1902-03 i drugi zapisi*, Zagreb 1972. Sabrana djela Miroslava Krleže, svezak 27, str. 195-196.

633 I dok u natuknici „Napoleon I.“ (*Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, sv. 5, 1961, str. 355-337) uz navedene kritike nalazimo i isticanje određenih Napoleonovih kvaliteta u ratnoj vještini i na nekim drugim područjima, udžbenici povijesti, primjerice Mirjane Gross, *Opća povijest: od engleske revolucije do propasti Francuskog Carstva (1640-1815)* (Zagreb 1954, str. 115-132) i *19. stoljeće. Historija za III razred gimnazije* (Zagreb 1961, str. 28-36), uglavnom ga posve negativno ocjenjuju.

634 Stanko Lasić, *Autobiografski zapisi*, Zagreb 2000, str. 235.

635 U Zagrebu je 2008. godine objavljen prijevod opsežne knjige američkog povjesničara Stevena Englanda, *Napoleon: politički život* (izvornik iz 2004), a 2009. godine prijevod knjige britanskog povjesničara Alistaira Hornea, *Napoleonovo doba* (izvornik iz 2004).

kao određeni pokazatelj sve raširenijeg tržišnog, kulturnog i historiografskog pomaka prema dominirajućoj angloameričkoj literaturi. Dokaz izmijenjenih perspektiva predstavlja i podatak da od 1990-ih godina do danas nije u Hrvatskoj prevedeno gotovo niti jedno zasebno djelo o Francuskoj revoluciji, stoga ta dva prijevoda o Napoleonu iz 2000-ih ponovno ukazuju na nastavljanje šire zastupljenosti koju je prevođenje djela o Napoleonu imalo prije 1945. godine i koju će, izgleda, nastaviti početkom 21. stoljeća.

Sumirajući praksu prevođenja zasebnih djela o Napoleonu,⁶³⁶ uočljivo je da je porred prevođenja s francuskog jezika, koje je očekivano, ali ne i prevladavajuće, bilo rasprostranjeno prevođenje s njemačkog, zatim s ruskog – no isto tako ne u većoj mjeri – te, vrlo rubno, s talijanskog jezika, uz najnovije uključivanje angloameričke literature. Iz tih razloga ne mora čuditi da – s obzirom na pitanje recepcije povjesničara oko časopisa *Annales* – nije prevedeno primjerice poznato djelo Georgesa Lefebvrea o Napoleonu iz 1935. godine. Pritom su tržišni i društveno-politički razlozi izdavanja bili katkad barem jednako važni kao i historiografski, a katkad i važniji od njih, stoga opus historijskih djela o Napoleonu na hrvatskom jeziku nije dovoljno teorijski i metodološki artikuliran, niti se prevođenjem nekog djela upućivalo na pojedine teorijsko-metodološke promjene i inovacije ili pak zagovaralo određene teorijske i metodološke preobrazbe u domaćoj historiografiji. Umjesto na slučaju zasebnih djela o Napoleonu, teorijska i metodološka pitanja bit će zastupljenija kod literature o Francuskoj revoluciji, koja je dobila prednost ne samo kao revolucija s epohalnim utjecajem na moderno društvo već i zbog naglašavanja društveno-političkog značenja njezinih socijalnih i (radikalno)revolucionarnih aspekata koje joj je pridavano, uz isticanje pripadajuće marksistički orijentirane interpretacije.

Politika prevođenja i objavljivanja o Francuskoj revoluciji. Između državne politike i pojedinačnog djelovanja

Nakon sovjetskih prijevoda o Francuskoj revoluciji i Napoleonu u neposrednom poslijeratnom razdoblju i uz važan prijevod Mathiezova djela 1948. godine, početkom 1950-ih godina javljaju se i prvi domaći izdavački potezi, koji se i dalje sastoje uglavnom od prijevoda, ali sada zajedno s vrlo opsežnim predgovorima. Sustavno prevođenje djela i priloga vezanih uz marksistički orijentiranu interpretaciju Francuske revolucije započeto 1950-ih godina nastavit će se sve do kraja socijalističke Jugoslavije. Ponajprije je to – napose u počecima – doprinos publicista, prevoditelja i političara Mile Joke. Diplomirani filozof Joka (1916-1998) bio je od gimnazijskih dana član SKOJ-a, ilegalno djelovao prije rata, a u NOB-u obnašao različite funkcije. Kao osoba sa prijeratnim i ratnim simboličkim kapitalom, u poslijeratnom je razdoblju bio vezan uz novinska i urednička područja, radeći 1945-1947. u jugoslavenskoj ambasadi u

636 O Napoleonu se naravno neizbježno govori u nizu djela koja daju pregled europske i svjetske povijesti, no naglasak je na zasebnim djelima o Napoleonu kao važnom pokazatelju važnosti koju određena tema zadobiva ili gubi.

Parizu, zatim 1947-1951. kao urednik u beogradskoj *Borbi*, a 1953-1958. godine – upravo u razdoblju kada će realizirati svoje prve prijevodne i uredničke projekte o Francuskoj revoluciji – bio je zastupnik na građanskoj listi u Saboru NRH.⁶³⁷

Kada je povodom 200. obljetnice Francuske revolucije 1989. godine otisnuta bibliografija priloga o Francuskoj revoluciji u socijalističkoj Jugoslaviji,⁶³⁸ bilo je vidljivo da je njihov pretežni prijevodni udio zasluga samog Joke. To ide u prilog onome što sam pokušao pokazati na primjeru Bogdanova, naime da bez obzira na dominirajuću politiku povijesti u socijalističkoj Jugoslaviji koja potiče bavljenje specifičnim temama, ipak je u historiografijama s relativno malim brojem povjesničara poput hrvatske i drugih jugoslavenskih historiografija naglasak na pojedincima koji se usmjeravaju na pojedine teme, nastojeći ujedno i individualno proširiti određene interpretacije koje pritom zastupaju. Dokaz tome je primjerice činjenica da je o Francuskoj revoluciji pisano i u Sloveniji i u Srbiji, ali je Jokinim sustavnim prevodenjem u Hrvatskoj objavljeno ponajviše prijevodnih priloga. Prilično razgranato Jokino promoviranje Francuske revolucije u Hrvatskoj i Jugoslaviji sastojalo se, u početnoj fazi 1953-1958. godine, u prevoditeljskoj i uredničkoj suradnji na priređivanju niza izdanja – u sklopu izdavačke serije „Velike ličnosti Francuske revolucije“, odnosno „Veliki ljudi i njihova djela“ – o Robespierreu i Saint-Justu (1953),⁶³⁹ Dantonu i Maratu (1955),⁶⁴⁰ revolucionarima „komunističkog“ usmjerenja Babeufu i Buonarrotiju (1955),⁶⁴¹ kao i radikalnim revolucionarnim skupinama *hebertistima* i *bijesnima* (1958).⁶⁴² Promoviranje Francuske revolucije kroz njezine „velike ličnosti“ bilo je dio šireg isticanja socijalističkih autora i ideja, pri čemu je Francuska revolucija bila njihova važna prethodnica, stoga je Joka priređivao i djela francuskih socijalista utopista i drugih autora revolucionarnog, socijalističkog i marksističkog usmjerenja.⁶⁴³

637 Filip Hameršak, „Joka, Mile (Milan)“, u: *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 6, Zagreb 2005, str. 504-505.

638 Mile Joka, „Izabrana bibliografija jugoslovenskih izdanja o francuskoj revoluciji (hronološki predstavljena)“, u: *Sloboda, jednakost, bratstvo: Francuska revolucija i savremenost. Deseti naučni skup „Marks i savremenost“*, Smederevo, 1989, priredio Ivan Vejvoda, Beograd – Ljubljana 1990, str. 316-318.

639 *Robespierre, Saint-Just. Odabrani govori*, ur. Mile Joka, Zagreb 1953.

640 *Danton i Marat. Izbor govora i članaka*, ur. Konstantin Bastaić, izbor uredio Mile Joka, Zagreb 1955.

641 *Babeuf i Buonarroti. Izbor*, ur. Mile Joka, Zagreb 1955. Njima je Joka i kasnije, napose u 1980-ima, posvetio i druge prijevodne priloge, usp. *Preteče naučnog socijalizma: od francuske revolucije do Komunističkog manifesta (1795-1848)*, izbor, predgovor, uvodni komentari i bilješke Mile Joka, Zagreb 1978; Philippe Buonarroti, *Zavjera za jednakost zvana Babeufova*, priredio Mile Joka, Zagreb 1982; Gracchus Babeuf, *Narodni tribun*, Zagreb – Beograd 1989; *Radikalne ideje u francuskoj revoluciji*, izbor, predgovor, uvodi, odabrana literatura Mile Joka, Zagreb 1998 (objavljeno posthumno).

642 *Hebertisti i bijesni* [Jacques René Hébert, Anaxagoras Chaumette, Anacharsis Clootz i Jacques Roux], ur. Mile Joka, Zagreb 1958.

643 Usp. Paul Lafargue, *Izbor iz djela*, ur. Mile Joka, Zagreb 1957; *Engels-Lafargue: nepoznata prepiska*, preveo i komentirao Mile Joka, Zagreb 1958; *Utopijski socijalisti: izabrani tekstovi*, priredio Mile

Ta su djela o Francuskoj revoluciji velike izdavačke kuće Kultura, odnosno Naprijed, objavljivana od 1953. do 1958. godine, imala opsežne predgovore, nekad i vrlo opširne,⁶⁴⁴ a vrijednost im je bila i što su donosila izvore, prevodeći govore i spise povijesnih protagonista. Tiskana u razmjerno velikom broju primjeraka, djela su bila namijenjena široj publici, ne samo akademskoj, ni samo onoj koju zanima Francuska revolucija, jer – osim što su s obzirom na izdavačku kuću ulazili u šire područje „kulture“ – predgovori su ih nastojali učiniti dijelom kontinuirane revolucionarne i socijalističke tradicije što seže od 18. do u 20. stoljeće. Navedene knjige nesporno pokušavaju – u sklopu šireg procesa zagovaranja i nastojanja za provođenjem i etabli- ranjem marksističke interpretacije domaće i inozemne povijesti – učvrstiti marksističku interpretaciju Francuske revolucije koja tu revoluciju vidi prvenstveno kao buržoasku revoluciju što je srušila feudalizam i stvorila uvjete za intenzivniji razvoj kapitalizma, pri čemu je profitirala ponajprije buržoazija zaustavljajući provođenje daljnjih koraka revolucije koji bi donijeli korist i nižim društvenim slojevima.

To nezadovoljstvo njezinim ishodom možemo ilustrirati jednim odlomkom iz Jokinih predgovora: „Često se ex cathedra, u školskim priručnicima i među laicima ponavlja: Francuska revolucija od 1789. bila je revolucija protiv plemstva, i potencira – istupala je u ime čitavog čovječanstva. Pritom se ne izriče, ne naglašava jedan drugi vid i sud, da je za vrijeme tog historijskog epohalnog procesa nova društvena snaga, buržoazija, jurišala istom oštrinom ‘protiv pokreta one klase, koja je bila više ili manje razvijeni preteča modernog proletarijata’ (F. Engels), – ponekad i brutalnije negoli u obračunu s feudalnom senjerijom, o čemu govore mnogi dokumenti, kao što su antiradnički zakon Le Chapelier, gušenje raznih progresivnih mjera pariske komune i giljotiniranje najnaprednijih narodnih predstavnika. Činjenica je, da se u pojedinim periodima Revolucije, dapače i za vrijeme jakobinske vladavine, činilo, da je tiranija samo ‘promijenila ruku’.“⁶⁴⁵ Zbog toga se unutar okvira „velike buržoaske revolucije“ izdvajalo njezine snažne revolucionarne osobnosti, a napose one što im se

Joka, Zagreb 1959; Mile Joka, *Paul Lafargue: marksistički mislilac i revolucioner*, Beograd 1974; *Preteče naučnog socijalizma: od francuske revolucije do Komunističkog manifesta (1795-1848)*, izbor, predgovor, uvodni komentari i bilješke Mile Joka, Zagreb 1978; Auguste Blanqui, *Kritika društva i ostali radovi*, izbor, prijevod, predgovor i bilješke Mile Joka, Zagreb 1979; Claude-Henri de Saint-Simon, *Izbor iz djela*, izbor, predgovor i bilješke Mile Joka, Zagreb 1979; Charles Fourier, *Civilizacija i novi socijetarni svijet*, izbor i predgovor Mile Joka, Zagreb 1980; Robert Owen, *Novi pogledi na društvo i ostali radovi*, izbor i bibliografija Mile Joka, Zagreb 1980; Théodore Dézamy, *Zakonik zajednice*, predgovor i bilješke Mile Joka, Zagreb 1982.

644 Usp. Vjekoslav Zrnc, „M. Robespierre“ (str. 7-98), Mile Joka, „Saint-Just“ (str. 213-230), u: *Robespierre, Saint-Just. Odabrani govori*, Zagreb 1953; Zdenko Rajh, „Jean-Paul Marat“ (str. 7-77), Konstantin Bastaić, „Danton – govornik i državnik buržoaske revolucije“ (str. 187-275), u: *Danton i Marat. Izbor govora i članaka*, Zagreb 1955; Mile Joka, „Babeuf i njegovo djelo“ (str. 7-40), u: *Babeuf i Buonarroti. Izbor*, Zagreb 1955; Konstantin Bastaić, „Hebertisti i bijesni u Francuskoj buržoaskoj revoluciji“ (str. 1-121), u: *Hebertisti i bijesni*, Zagreb 1958. V. Zrnc bio je prevoditelj i pjesnik, Z. Rajh diplomat, a K. Bastaić sveučilišni profesor na Pravnom fakultetu u Zagrebu.

645 Mile Joka, „Babeuf i njegovo djelo“, u: *Babeuf i Buonarroti*, ur. Mile Joka, Zagreb 1955, str. 7.

zbog njihove socijalnoradikalne revolucionarnosti pridavalo značenje socijalističkih prethodnika koje seže sve do „danas, kada socijalističke revolucije treba da ostvare neispunjene ljudske nade građanskih revolucija“.⁶⁴⁶

Budući da je Francusku revoluciju trebalo interpretirati iz socijalističke i marksističke perspektive, predgovori su zadobili važno mjesto u objavljivanim izdanjima. Oni su tom prilikom dio šireg mehanizma transfera (prenošenja) određenih inozemnih tekstova u domaću sredinu kada se – kako je to sugestivno pokazao Bourdieu – provode operacije selekcije (izbor onoga što će se prevesti i gdje će se objaviti) i operacije označavanja (primjerice predgovorima kojima se prisvaja i upotrebljava neki autor ili pripadajuća problematika).⁶⁴⁷ Bourdieuovo poticanje na izradu „sociološke komparacije predgovora“⁶⁴⁸ valjalo bi primijeniti na domaće predgovore, pri čemu su napose zanimljivi predgovori onim autorima koji, premda su iznosili priželjkivanu interpretaciju Francuske revolucije, nisu bili dovoljno radikalni. Tako u predgovoru knjizi *Jean Jaurès i socijalizam* – koja nije uključivala izvratke iz Jaurèsove „Socijalističke historije Francuske revolucije“, ali je, uz ogradu da je djelo, po Jaurèsovim riječima, „materijalističko prema Marxu, mistično prema Micheletu i herojsko prema Plutarhu“, istaknuta važnost njezina prikazivanja klasne borbe i ekonomske povijesti⁶⁴⁹ – navedeno je što sve u Jaurèsovom djelovanju i misli nije bilo dovoljno revolucionarno, iako se zaključno ističe njegova važnost za socijalizam. Isto tako su primjerice u predgovoru djelu *Klasne suprotnosti u doba Francuske revolucije* Karla Kautskog naglašavane „duboke protivurečnosti u delu Karla Kauckog – i danas cenjenog marksističkog teoretičara i historičara ali isto tako i renegata, neprijatelja Lenjina i Oktobarske revolucije“,⁶⁵⁰ zajedno s drugim „nedostacima“, no upućujući da navedeno djelo o Francuskoj revoluciji ipak sadrži niz vrijednosti.

Važnost predgovora, odnosno pogovora i pouzdanja u njihovu moć vidljiva je i kod objavljivanja poznate Büchnerove drame *Dantonova smrt* (1835) koja je vrlo kritična prema Robespieru, Saint-Justu i samovoljnoj nasilnosti u koju se prometnula revolucija, na što u drami upozorava Danton kao njezin glavni lik, dok se to u pogovoru Ervina Šinka iz 1950. godine potpuno obrće. U njemu Šinko posve

646 Vjekoslav Zrnc, „M. Robespierre“, u: *Robespierre, Saint-Just. Odabrani govori*, ur. Mile Joka, Zagreb 1953, str. 98.

647 Pierre Bourdieu, „Društveni uvjeti međunarodne cirkulacije ideja“, u: *Intelektualna historija*, Dija-log s povodom 6, prir. Branimir Janković, Zagreb 2013, str. 114-118.

648 Ibid., str. 117.

649 Konstantin Bastaić, „Život, djelo i misao Jeana Jauresa“ (str. 11-103), u: *Jean Jaurès i socijalizam: izbor rasprava, govora i članaka*, odabrao, preveo i uvodom popratio Konstantin Bastaić, Zagreb 1954, str. 97. I enciklopedijska natuknica „Jaurès, Jean-Léon“ (*Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, sv. II, Zagreb 1958, str. 651) ističe da Jaurès „kao historičar Francuske revolucije ima izvanredno značenje“ jer „prvi ulazi u iscrpno istraživanje društvenih i ekonomskih uzroka revolucionarnih zbivanja“.

650 Vladimir Milanović, „Predgovor“ (str. 5-14), u: Karl Kautsky, *Klasne suprotnosti u doba Francuske revolucije*, Beograd 1959 (djelo je prije toga objavljeno u Beogradu 1914).

diskreditira Dantona, hvaleći nasuprot tome Robespierreovu revolucionarnu odlučnost. Tako se u pogovoru ispušta revolucionarno kritičan sloj drame i nadomješta ga se afirmacijom revolucionarnosti, čime se drama uključuje u marksističku interpretaciju Francuske revolucije. To se pored ostalog čini i isticanjem da je Büchner bio devetnaestostoljetni revolucionar koji je, prema Šinkovom neutemeljenom zaključivanju, kritizirao francusku buržoasku revoluciju uvidjevši da „formalna ljudska prava bez socijalne revolucije ne donose oslobođenje“.⁶⁵¹ No to prisvajanje autora i njegova dramskog teksta pomoću pogovora ipak sadrži i prigovore – također iz suvremene perspektive – upućene primjerice Büchnerovom prikazivanju masovnih scena u drami, prema kojem se „u pomanjkanju konkretnog odnosa prema konkretnim masama očituje granica svake čisto intelektualne revolucionarnosti“.⁶⁵²

Osim u navedenim prijevodima i pratećim predgovorima i pogovorima etabliranje marksističke interpretacije vidljivo je i kod primjerice Miroslava Krleže koji Francusku revoluciju postavlja u kontinuitet s revolucijom 1848. godine, Pariškom komunom i Oktobarskom revolucijom, napominjući da ju je buržoazija preuzela, ne dopustivši razvijanje njezinih socijalnih zahtjeva.⁶⁵³ To se očituje i u enciklopedijskim natuknicama,⁶⁵⁴ kao i udžbenicima povijesti.⁶⁵⁵ Izdvojit ću pritom objavljivanje prijevoda izabranih izvora o Francuskoj revoluciji 1963. godine namijenjenih „učenicima srednjih škola, naročito gimnazija, a zatim i svima onima koje zanimaju društveni problemi XVIII i XIX st.“. Načelo selekcije izvora isto tako dobro svjedoči o utemeljenju marksističke interpretacije Revolucije, ali upućuje k tome i na određene teorijsko-metodološke aspekte. Polazeći naime od pretpostavke da je Francuska revolucija „događaj od svjetsko-historijskog značenja koji izlazi iz nacionalnih okvira jer je pokrenuo revolucionarni duh i potlačene mase čitave Europe“, načelo selekcije izvora dodatno je obrazloženo sljedećim riječima: „U klasnom sukobu koji se, na svoj način, očituje već prije revolucije i, naravno, u samoj revoluciji, odabrani su, zbog ograničenog opsega knjige, u prvom redu izvori koji u tom sukobu predstavljaju napredne snage historije. Tako je na žalost veoma manjkav i nepotpun prikaz staroga režima, povlaštenih staleža, dvora, a po istom ključu je kasnije gotovo otpao prikaz sila reakcije, kralja, kraljice itd. (...) Da bi se u daljnjem izboru građe moglo više mjesta posvetiti društvenoj povijesti u užem smislu, ekonomskoj i kulturnoj, sužena je

651 Ervin Šinko, „Georg Büchner“ (pogovor), u: Georg Büchner, *Dantonova smrt*, Zagreb 1950, str. 105.

652 Ibid., str. 111.

653 Usp. Miroslav Krleža, „Eppur si muove (1919-1938-1961)“, u: *Djetinjstvo 1902-03 i drugi zapisi*, Zagreb 1972. Sabrana djela Miroslava Krleže, svezak 27, str. 193-233.

654 Usp. primjerice natuknice „Francuzi. Povijest“, u: *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, sv. 3, Zagreb 1977, str. 34-36; „Robespierre, Maximilien“, u: *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, sv. 7, Zagreb 1981, str. 143-144.

655 Usp. primjerice Mirjana Gross, *Opća povijest: od engleske revolucije do propasti Francuskog Carstva (1640-1815)* (Zagreb 1954, str. 87-114) i *19. stoljeće. Historija za III razred gimnazije* (Zagreb 1961, str. 12-27).

politička povijest, nešto više nego je to u prikazu upravo toga historijskog razdoblja u običaju.⁶⁵⁶

Taj primjer može dodatno potvrditi da promoviranje Francuske revolucije u socijalističkoj Jugoslaviji nije značilo samo etabliranje marksističke interpretacije Francuske revolucije u sklopu nastojanja za pružanjem marksistički zasnovanog tumačenja inozemne i domaće povijesti već i tematiziranje socijalne i ekonomske povijesti, odnosno socijalne historije kao pristupa, sadržeći time dodatnu teorijsko-metodološku problematiku. To je dakako prisutno i prilikom prevodenja ili referiranja na istaknute socijalistički i marksistički orijentirane povjesničare Francuske revolucije koji su svojim teorijskim, metodološkim, istraživačkim i interpretacijskim kvaliteta ujedno i važan dio europske historiografije. Tako i Joka i drugi autori predgovora djelima o Francuskoj revoluciji 1953-1958. godine citiraju napose povjesničara A. Mathieza, ali i G. Lefebvrea. Obojica su tada pripadali među najpoznatije povjesničare Francuske revolucije i predavali je na Sorbonni (Lefebvre je od 1937. do 1945. godine bio na čelu prestižne katedre za historiju Francuske revolucije). Osim marksističke interpretacije Francuske revolucije Lefebvre je bio značajan i zbog svoje usmjerenosti na ekonomsku i socijalnu povijest, historiju odozdo (doktoriravši na seljaštvu za vrijeme Francuske revolucije) i historiju mentaliteta, odnosno vezanosti uz časopis *Annales*.⁶⁵⁷ No budući da Joka nije bio profesionalni povjesničar, nije se doticao teorijskih i metodoloških preokupacija suvremene historiografije, stoga će ukazivanje na Lefebvreovu povezanost s francuskim Analima doći u 1970-im godinama s priložima Mirjane Gross.

Uz prijevod Mathiezove Francuske revolucije 1948. godine, važan dobitak za profesionalnu historiografiju – budući da Lefebvre nije u socijalističkoj Jugoslaviji prevoden – značio je Jokin prijevod Soboulove *Francuske revolucije* 1966. godine. Primjer je to transfera (prenošenja) utjecajnih djela francuske historiografije o Revoluciji u domaću sredinu, kao središnjeg djela suvremene marksističke interpretacije Francuske revolucije s kojom će polemizirati F. Furet označivši Soboulovo djelo „revolucionarnim katekizmom“. Joka je u pogovoru naveo da je Soboul djelovao u Drugom svjetskom ratu kao član Komunističke partije Francuske i da „razmatra francusku revoluciju kao marksistički historičar“, prikazujući složena politička, ekonomska i socijalna zbivanja jednostavno, ali bez pojednostavljivanja.⁶⁵⁸ Tome možemo pridodati da je Soboul provodio sustavna istraživanja realiziravši ih na visokoj interpretativnoj razini, posvećujući ravnomjernu pozornost političkoj, socijalnoj i ekonomskoj povijesti, što je u svakom slučaju u tradiciji sveobuhvatne socijalne

656 *Francuska revolucija: izabrani izvori* (serija „Na izvorima historije“, sv. 16), priredila Marija Pavičić, Zagreb 1963, str. 5-6.

657 Usp. Martine Bondonio Morris, „Lefebvre, Georges (1874-1959). French historian of the French Revolution“, u: *Encyclopedia of Historians and Historical Writing*, ur. Kelly Boyd, London – Chicago 1999, sv. 1, str. 699-700.

658 Mile Joka, „Pogovor“, u: Albert Soboul, *Francuska revolucija*, Zagreb 1966, str. 494.

historije.⁶⁵⁹ K tome je njegov doktorat o sankilotima, raznolikim nižim gradskim slojevima, predstavljao poticajan prilog historiji odozdo, kao u slučaju Lefebvreova bavljenja seljaštvom tijekom Francuske revolucije. Soboul je kasnije, od 1967. do smrti 1982. godine, bio šef katedre za historiju Francuske revolucije na Sorbonni, čime je uz svoja historijska djela o Revoluciji predstavljao važan dio historiografije o Francuskoj revoluciji.⁶⁶⁰

Iz tih je razloga prijevod Soboula – objavljen 1966. godine, nedugo nakon objavljivanja izvornika 1962. godine, što nije bilo uobičajeno u hrvatskoj i drugim jugoslavenskim historiografijama – predstavljao važan Jokin doprinos akademskoj historiografiji, premda je došao izvan nje, budući da Joka nije bio njezin dio. To je tada, sredinom 1960-ih godina, bilo vjerojatno najviše što se moglo učiniti za kvalitetno kultiviranje praćenja historiografije o Francuskoj revoluciji. Iako je djelo služilo kao dodatan prilog etabliranju i daljnjem produbljivanju marksističke interpretacije Francuske revolucije, ono je svojom utemeljenosti u socijalnoj historiji, tada poddisciplini u znatnom usponu – premda Joka Soboulovo djelo nije izrijekom vezivao uz teorijsko-metodološku problematiku – moglo biti još jedan argument u sklopu nastojanja dijela hrvatske historiografije za poticanjem preobrazbi prema socijalnoj historiji.⁶⁶¹

Joka nije bio profesionalni povjesničar, niti su u navedene prijevodne publikacije 1950-ih i 1960-ih godina bili uključeni akademski povjesničari. One su prvenstveno rezultat socijalistički i marksistički motiviranog promoviranja revolucionarnih tema. Velik broj prijevoda o Francuskoj revoluciji, s naglaskom na marksističkoj interpretaciji i izdavanju radikalnorevolucionarnih povijesnih osoba kojima do tada nije bila posvećivana posebna pozornost, rezultat je opsežne institucionalne podrške u vidu izdavačke (prijevodne) politike, ali i intenzivnog djelovanja pojedinaca poput Mile Joke, na što su kulturne, znanstvene i historiografske sredine koje čini manji broj sudionika neminovno upućene. Nakon opsežnog prevođenja i objavljivanja u 1950-im godinama, u 1960-ima će to biti ipak manje, dok će u 1970-ima uslijediti bitno smanjenje izdavačkih aktivnosti, da bi u 1980-im godinama uslijedilo dodatno intenziviranje, napose približavanjem obljetnice 1989. godine. To vrijedi i za hrvatske profesionalne povjesničare koji se nisu izravno istraživački bavili Francuskom revolucijom, jer tada je u hrvatskoj i jugoslavenskim historiografijama bilo rijetko bavljenje, odnosno specijaliziranje opće povijesti. U govor o Francuskoj revoluciji

659 Soboul je u predgovoru objavljenom u 2. izdanju njegove *Francuske revolucije* (Zagreb 1989, str. 9) izrijekom naveo: „preostaje još da se napiše socijalna historija Revolucije“.

660 Usp. primjerice Martine Bondonio Morris, „Soboul, Albert (1914-1982). French historian“, u: *Encyclopedia of Historians and Historical Writing*, ur. Kelly Boyd, London – Chicago 1999, sv. 2, str. 1109-1110.

661 O relevantnosti koja se pridavala Soboulu svjedoči i objavljivanje njegova priloga „Od feudalizma do kapitalizma. Francuska revolucija i problematika puteva prelaska“ u sklopu temata „Rasprava o prelazu iz feudalizma u kapitalizam“ (ur. D. Roksandić), u: *Marksizam u svetu: časopis prevoda iz strane periodike i knjiga*, god. VI, br. 2, 1979, str. 143-163.

akademski povjesničari izrijekom će se uključiti krajem 1980-ih godina, približavanjem velike obljetnice, a do tada će se – napose 1950-ih godina – baviti ponajprije odjecima Francuske revolucije u hrvatskim zemljama. Prije prelaska na ponovno intenziviranje promoviranja Francuske revolucije 1980-ih godina potrebno je stoga prikazati i bavljenje hrvatske historiografije temom neposrednih odjeka Francuske revolucije u hrvatskim zemljama, što je tema koja sadrži i pitanje revolucionarne/marksističke interpretacije, kao i teorijska i metodološka pitanja.

U potrazi za domaćim jakobincima

Osim praćenja, prevođenja i objavljivanja priloga o Francuskoj revoluciji i s njome povezanim Napoleonom, problematika odnosa hrvatske historiografije u socijalističkoj Jugoslaviji prema Francuskoj revoluciji sadržana je i u bavljenju, s jedne strane, samim odjecima Francuske revolucije u hrvatskim zemljama koji se mogu pratiti od kraja 18. stoljeća, a, s druge, razdobljem direktne francuske uprave nad hrvatskim zemljama 1806-1811. godine. Budući da se razdoblje francuske uprave nije u hrvatskoj historiografiji promatralo prvenstveno kroz aspekt Francuske revolucije, spomenut ću ga ovdje tek djelomično, ponajprije kako bih istaknuo neke teorijske i metodološke odrednice objavljivanih historijskih djela, stoga će naglasak biti na istraživanju onih pojava koje se direktno povezivalo sa Francuskom revolucijom.

Iako je hrvatska historiografija u drugoj polovici 19. i prvoj polovici 20. stoljeća posvetila određenu pozornost neposrednim odjecima Revolucije,⁶⁶² u socijalističkoj Jugoslaviji im je dan revolucionarni predznak, što uključuje izdvajanje slučajeva afirmativne recepcije Francuske revolucije, uz objavljivanje zasebnih radova o tako karakteriziranim pojedincima i temama. Prateći razdoblje samog odvijanja Francuske revolucije, nekoliko se istraživača već 1950-ih godina – kada se tema Francuske revolucije ustrajno promovirala objavljivanjem niza prijevoda u sklopu navedenog rada Mile Joke i suradnika – usredotočilo na dokumentiranje i apostrofiranje afirmativnog odjeka Revolucije 1790-ih godina kako u sjevernoj Hrvatskoj kao dijelu Habsburške Monarhije tako i u Dalmaciji kao dijelu Mletačke Republike. Tematski, riječ je o usmjerenju na pojedince koji su pokazivali simpatije prema određenim idejama Francuske revolucije (primjerice protivljenju plemstvu ili nekim zahtjevima za društvenim promjenama) i na sudske procese koje je vlast – dakako neprijateljska prema Francuskoj revoluciji i Francuzima s kojima je, poput Habsburške Monarhije, bila u ratu ili od kojih se, poput Mletačke i Dubrovačke Republike, s pravom osjećala ugroženom – vodila protiv njih. Posebna pozornost dana je tako u Dalmaciji splitskom procesu 1793. godine protiv Jurja Antuna Matutinovića, okarakteriziranog

662 Usp. primjerice Tadija Smičiklas, *Poviest hrvatska*, sv. 2, Zagreb 1879, str. 399-400; Ferdo Šišić, *Hrvatska povijest. Treći dio. Od godine 1790. do godine 1847.*, Zagreb 1913, str. 113-119; Stjepan Antoljak, „Les répercussions de la Révolution française en Croatie“, u: *Annales de l'Institut française de Zagreb*, III, 1939, str. 68-83.

kao predvodnika građanske i revolucionarne opozicije plemstvu,⁶⁶³ i dubrovačkoj istrazi 1797. godine protiv navodnih domaćih jakobinaca,⁶⁶⁴ a za područje sjeverne Hrvatske procesu protiv ugarskog opata Ignjata Martinovića 1794-1795. godine,⁶⁶⁵ optuženog da je s urotničkim namjerama osnovao tajno društvo u Pešti, zbog čega je osuđen i pogubljen.

Premda su u 19. i prvoj polovici 20. stoljeća postojala djela koja su spominjala primjerice Matutinovića i Martinovića, historijski radovi iz 1950-ih godina uglavnom kritiziraju dotadašnje prikaze, zatim nastoje pronaći novu arhivsku građu i iznijeti novu interpretaciju, napose isticanjem revolucionarnih naglasaka, te u cjelini dati tim temama važnost kao predmetima koji zaslužuju zasebna proučavanja. Tako se i Nada Beritić, inače književna i kulturna povjesničarka, poduhvatila povijesne teme Jurja Antuna Matutinovića pronašavši u venecijanskom arhivu materijale sudskog procesa protiv Matutinovića i njegovih istomišljenika iz 1793. godine. Autorica Matutinovića stavlja u kontekst širenja slobodarskih ideja Francuske revolucije i oduševljenja koje su one izazvale kod „naprednih ljudi u cijeloj Europi“, što se odrazilo u obliku napada na feudalni režim.⁶⁶⁶ Kritizirala je pritom prethodne autore koji su negativno prikazivali Matutinovića.⁶⁶⁷ Nasuprot tome, za autoricu je Matutinovićeva revolucionarnost i privrženost Francuskoj revoluciji neupitna i gotovo da se podrazumijevala.

No na temelju zapisa povjesničara iz 19. stoljeća te pronađenog arhivskog izvora o sudskom procesu što donosi samo iskaze optužbe u kojoj ih se povezuje s neprijateljstvom prema plemstvu i svećenstvu teško je jasno zaključiti koje su sve ideje Francuske revolucije, u sklopu toga, Matutinović i njegovi istomišljenici prihvaćali, a koje pak samo djelomično ili uopće nisu. N. Beritić posebno navodi ideje slobode i jednakosti, kao i da je jedan kanonik iz toga kruga pohvalno govorio o novostima iz Francuske i napose hvalio jednakost svih pred zakonom te da je jedna javno objavljena satira završavala opomenom „Sjetite se Francuza“.⁶⁶⁸ Autorica međutim navodi i protivljenje poskupljenju hrane i načinu na koji je plemićko vijeće raspolagalo s općinskom blagajnom⁶⁶⁹ – što nije nužno vezano uz Francusku revoluciju – stoga na temelju predočenog čitatelju nije moguće razaznati koliko je pritom riječ o iznošenju

663 Nada Beritić, „Matutinovićev proces u Splitu 1793. godine“, u: *Analiz Historijskog instituta Dubrovnika*, IV-V, 1956, str. 571-582, objavljeno i u: Nada Beritić, *Otkrića iz arhiva: iz književne i političke povijesti Dubrovnika i Dalmacije u 18. i 19. stoljeću*, priredio Nikola Ivanišin, Split 2000, str. 239-250.

664 Žarko Muljačić, „Istraga protiv jakobinaca 1797. godine u Dubrovniku“, u: *Analiz Historijskog instituta JAZU*, II, 1953, str. 235-252, objavljeno i u: Žarko Muljačić, *Iz dubrovačke prošlosti*, Zagreb 2006, str. 9-31. Istraga protiv podtajnika Dubrovačke Republike Mara Martellinija zbog sumnje da je „jakobinac“ temeljila se na izjavi jednog svjedoka te nije rezultirala dokazima koji bi bili neprijeporno prihvaćeni.

665 Usp. napose Vaso Bogdanov, *Jakobinska zavjera Ignjata Martinovića*, Zagreb 1960.

666 N. Beritić, *Otkrića iz arhiva*, str. 239.

667 Ibid., str. 240.

668 Ibid., str. 244.

669 Ibid., str. 244 i 247.

samih ideja Francuske revolucije, a koliko su im one pripisivali takvima suvremenici i kasniji kritičari (ponajprije kao optužba) te na kraju, u svakom slučaju, i sama autorica.

Treba imati u vidu i da je Francuska revolucija imala za autoricu u njezinom vremenu jedno značenje, dok je za Matutinovića i njegove suvremenike u daljoj prošlosti imala nužno posve drugo. Naime autorica vezuje Francusku revoluciju uz slobodu i jednakost, rušenje feudalnog režima i premoći plemstva nad građanstvom i pukom, dok je dalmatinskim suvremenicima omjer pozitivnog i negativnog bio drugačije raspoređen, kao što dijelom navodi i autorica: „Uzmemo li u obzir još i to da su se uz neobično privlačna i prihvatljiva načela Francuske revolucije – slobodu i jednakost – o kojima su govorili splitski 'buntovnici', širile i priče o prevratu u Francuskoj, o progonu vjere i crkve, o ubijanju svećenika, onda će nam biti mnogo jasnije s kakvim su se sve teškoćama ti ljudi morali boriti.“⁶⁷⁰ Tu možemo podsjetiti i na navode T. Smičiklasa o propagandi Habsburške Monarhije prema Francuskoj revoluciji: „Gospodi i plemstvu govorio je opet dvor na sva usta, kako se diže Francezka ne samo na kralja već na plemstvo i svećenstvo, na vjeru i sav stari red. Revolucija predstavljala se kao vulkan, iz koga djeluju paklene sile, da razore sve, što je bog dobra na zemlji ostavio.“⁶⁷¹

Imajući to na umu razložno je pretpostaviti da je pozivanje na Francusku revoluciju moglo katkad poslužiti samo kao provokacija plemstvu, dok se o provedbi nekih ideja nije ni pomišljalo, a posebno ne same revolucije. Autorica je, nasuprot tome, podrazumijevala Matutinovićevu privrženost Francuskoj revoluciji i njegovu revolucionarnost koja jedino nije imala uvjeta da se realizira: „Cjelokupna djelatnost J. A. Matutinovića i njegovih istomišljenika – kako proizlazi iz istražnog materijala s procesa – prelazila je, bez svake sumnje, javno iskazivanje oduševljenja za slobodarske ideje Francuske revolucije. No ta djelatnost nije ni u jednom trenutku bila posljedica snažnijeg, organiziranijeg pokreta koji bi bio u mogućnosti ne samo otkriti negativnosti postojećeg stanja, već ih i ukloniti. Međutim, pri takvoj ocjeni treba voditi računa i o ovoj važnoj činjenici: ipak je to bila samo jedna mala grupa ljudi, prilično raznorodna, a usto vjerojatno i nedovoljno uporna i dosljedna. (...) A u presudnom trenutku 1797. godine, kad je došlo do otvorenog sukoba, Matutinović se našao potpuno sam.“⁶⁷²

U sklopu građenja takve cjeline, ono za što je Matutinović bio prije optuživan, naime buntovništvo, prometnut će se iz negativne u pozitivnu osobinu, proširenu po prvi puta pridodanom oznakom revolucionarnosti. Pritom će se Matutinovićev primjer prikazati i kao jedan od pobunjeničkih pokušaja u nizu za koji još uvijek nisu sazreli uvjeti, čime mu se davao određeni povijesni kontinuitet („Takvo zatvoreno plemićko vijeće izazivalo je mnoge pobune u prošlosti. Naravno, sve su one

670 Ibid., str. 248.

671 T. Smičiklas, *Poviest hrvatska*, str. 399.

672 N. Beritić, *Otkrića iz arhiva*, str. 248.

završavale porazima i neuspjesima.⁶⁷³). Međutim neuspjeh Matutinovićeve epizode koja je završila njegovom nasilnom smrću 1797. godine postavljao je dodatnu interpretacijsku teškoću budući da su ga ubili pripadnici puka, one društvene skupine koja se trebala odazvati revolucionarnim poticajima, koja je međutim odbacila ideje Francuske revolucije povezujući ih isključivo s „ateizmom, kraljoubojicama, veleizdajom“. Spomenuto je autorica navela kao rezultat neumornog klevetanja i ogovaranja Matutinovića i pristalica od strane plemstva i svećenstva,⁶⁷⁴ dajući toj epizodi vrlo malo prostora. Usprkos tome i završnoj rečenici članka koja naglašava postojanje „revolucionarnih težnji“,⁶⁷⁵ autoričine interpretacijske nadgradnje ipak su bitno ograničenijeg dometa od zaključaka Vase Bogdanova koji će „težnje“ – u ovom slučaju Ignjata Martinovića – višestruko proširiti upravo na „pokret“.

Nakon priloga iz 1950-ih godina,⁶⁷⁶ Bogdanov je o Martinoviću 1960. godine objavio zasebnu knjigu.⁶⁷⁷ Objavljena u ediciji „Politička biblioteka“ Novinarskog izdavačkog poduzeća, knjiga svoj izraženiji interpretacijski naglasak otkriva već prvom rečenicom: „Jakobinska zavjera Ignjata Martinovića predstavlja najraniji svestrano pripremljeni pokušaj, da se u našim zemljama početkom devedesetih godina osamnaestog stoljeća, po ugledu na Francusku, provede buržoasko-demokratska revolucija u cilju socijalnog i nacionalnog oslobođenja svih naroda Habsburškog carstva.“⁶⁷⁸ Interpretacijski iskorak koji je načinio Bogdanov ilustrativan je u usporedbi s Mitom Kostićem koji je 1953. godine naveo da je kod Martinovićeve kruga riječ ustvari samo o „neoprezno javno iskazanom oduševljenju za demokratske

673 Ibid., str. 242.

674 Ibid., str. 240-241.

675 Ibid., str. 249.

676 Vaso Bogdanov, „Jakobinac Martinović i naši graničari“, u: *Narodni list*, VIII, br. 2039, 9. I. 1952.; „Hrvatska revolucionarna pjesma iz godine 1794. i učešće Hrvata i Srba u zavjeri Martinovićevih jakobinaca“, u: *Starine JAZU*, sv. 46, 1956, str. 331-488.

677 Vaso Bogdanov, *Jakobinska zavjera Ignjata Martinovića*, Zagreb 1960. Prije toga tu je epizodu obradila Marija Jurić Zagorka u povijesnom romanu *Republikanci* objavljivanom u nastavcima 1914-1916. i zatim 1924. godine. Dok će Zagorka, između ostalog, isticati demokratske i liberalne ideje, Bogdanov će naglasiti revolucionarni karakter. O *Republikancima* usp. Dunja Fališevac, „Odjeci francuske revolucije i slika jakobinske urote u *Republikancima* Marije Jurić Zagorke“, u: *Umjetnost riječi*, 46, 2002, br. 4, str. 243-260; Dunja Fališevac, „Odjeci Francuske revolucije i slika jakobinske urote u *Republikancima* Marije Jurić Zagorke“, u: *Dani Hvarskog kazališta: eseji i građa o hrvatskoj drami i teatru*, god. 29, br. 1, 2003, str. 131-150; Alojzija Tvorčić, „Zagorka kao širiteljica liberalnih ideja u romanu *Republikanci*“, u: *Mala revolucionarka – Zagorka, feminizam i popularna kultura: radovi sa znanstvenog skupa „Marija Jurić Zagorka – život, djelo, naslijeđe / Feminizam i popularna kultura“ održanog 28. i 29. studenog 2008. u Zagrebu u okviru Dana Marije Jurić Zagorke 2008.*, ur. Maša Grdešić, Zagreb 2009, str. 97-118; Tatjana Jukić, „Republikanci i revolucija: politika Zagorkine književnosti“, u: *Perivoj od slave. Zbornik Dunje Fališevac*, ur. Tomislav Bogdan et al., Zagreb 2012, str. 355-364.

678 V. Bogdanov, *Jakobinska zavjera Ignjata Martinovića*, str. 5.

slobodarske ideje francuske revolucije o 'pravima čovjeka',⁶⁷⁹ dok se kod Bogdanova radi dakle o „Martinovićevom revolucionarnom pokretu“ u kojem je „sudjelovao znatan broj Hrvata i Srba“.⁶⁸⁰

Na djelu je isti način na koji je Bogdanov, kao što je prethodno spominjano, tumačio revoluciju 1848-1849. godine: naglašavanje pravovjerne revolucionarnosti sudionika te ravnomjerno sudjelovanje i Hrvata i Srba, uz citiranje izvora koji tome navodno govore u prilog, a novo tumačenje onih koji to ne čine (tako je primjerice iskaze osoba koje su u istrazi odbijale svaku povezanost sa Martinovićevim „zavjerenicima“ Bogdanov označavao promišljenom obranom). Zajedničko s radovima o revoluciji 1848-1849. godine je i kritika prethodne građanske historiografije, čemu je dan velik prostor. Bogdanov je isticao da je ona zabašurivala Martinovićevu revolucionarnost i, štoviše, potpuno ga ocrnjivala. Prilično je pritom rječit sljedeći primjer u kojem se uvodi bliža kao i neposredna prošlost: „Naš savremeni čitalac, koji je imao prilike da se iz vlastitog zapažanja uvjeri o lažima, kojima se obasipaju istinski revolucionari sa strane reakcije, koji je doživio informbirovsku hajku na istinske nosioce socijalističke revolucije, koji su bili proglašavani za fašističke plaćenike i agente najgore, gestapovske policije, – prilično je imun za ovakvo prikazivanje uloge revolucionara. Mi smo, osim toga, i u nedavnoj prošlosti Hrvatske imali jedan takav drastičan primjer. Kada bečki dvor i austrijska vlada nisu mogli da suzbiju privlačne ideje najuspješnijeg i najutjecajnijeg borca za ujedinjenje južnoslavenskih naroda putem revolucije, rušenjem Austro-Ugarske Monarhije, – oni su poduzeli sve da likvidiraju Frana Supila na taj način, što su ga na Friedjungovu procesu pokušali uglaviti kao plaćenoga agenta i špijuna austrijske policije!“⁶⁸¹

Tim je ekskursima u modernu i suvremenu povijest naznačeno osim toga i stavljanje Martinovića u revolucionarni kontinuitet: „(...) Martinovići jakobinci su preteče svih onih kasnijih, jedino ispravnih shvaćanja i borbi za istovremeno i nacionalno i socijalno oslobođenje revolucionarnim putem, čiji su početni teoretičari kod nas bili socijalisti Svetozara Markovića, a konačni realizatori nosioci naše Narodne revolucije. I kao što je naš radnički pokret od godine 1917. bio odgovor Velikoj oktobarskoj revoluciji i povezao našu zemlju s aktuelnim revolucionarnim zbivanjem u svijetu i s internacionalnom borбом radničke klase za socijalizam, tako je sto i dvadeset godina ranije, u prelomno doba Francuske revolucije, Martinovićev pokret“ označavao povezivanje „ugarske i naše zemlje s tada aktuelnom demokratskom revolucijom u svijetu.“⁶⁸²

679 Mita Kostić, „Nekoliko idejnih odraza francuske revolucije u našem društvu krajem 18. i početkom 19. veka“, u: *Zbornik Matice srpske*, 3, Novi Sad 1953, str. 14. Citirano prema V. Bogdanov, *Jakobinska zavjera Ignjata Martinovića*, str. 219.

680 V. Bogdanov, *Jakobinska zavjera Ignjata Martinovića*, str. 5.

681 Ibid., str. 60.

682 Ibid., str. 224-225.

Bogdanovljevo neupitno inzistiranje na tome da je Martinović „istinski revolucionar“,⁶⁸³ požrtvovan i predan revoluciji,⁶⁸⁴ ostavilo je po strani elaboriranje pitanja što je od tog čitavog kompleksa Francuske revolucije bilo zapravo prihvatljivo, a što ne, i u kojim vremenskim fazama, kako Martinoviću tako i drugim osobama koje se povezivalo sa prihvaćanjem ideja Francuske revolucije. To pitanje – važno između ostalog i zbog problematike translacije i transfera iz inozemnog u domaći kontekst, čime se ovaj rad višestruko bavi – diferenciranije je 1965. godine iznio Jaroslav Šidak u enciklopedijskoj natuknici o Martinoviću, ponajprije stoga jer mu – iako je naveo da je revolucionar – nije pristupao kao neupitnom i potpunom revolucionaru.⁶⁸⁵ Time dolazimo do problematike učinka i djelovanja takvih marksističkih i revolucionariziranih interpretacija u matičnoj historiografiji, pri čemu treba svakako imati u vidu i ograničena prihvaćanja, kao i kritike i protivljenja kojima su dočekivane takve interpretacije. Naime, i u ovom je slučaju, kao i kod problematike revolucije 1848-1849. godine, Šidak kritizirao Bogdanovljeve radove, najprije 1954. godine rad „Jakobinac Martinović i naši graničari“,⁶⁸⁶ zatim rad „Hrvatska revolucionarna pjesma iz godine 1794. i učešće Hrvata i Srba u zavjeri Martinovićevih jakobinaca“,⁶⁸⁷ a naposljetku i knjigu.⁶⁸⁸

Šidakove kritičke napomene odnose se na ukazivanje nedovoljne potkrijepljenosti teza koje naglašavaju revolucionarni karakter Martinovićeve kruga i njegovu raširenost. Svú suprotnost predstavljenim Bogdanovljevim formulacijama možemo predočiti sljedećom rečenicom: „Danas više ne može biti sumnje da se o nekoj organiziranoj, i još k tome revolucionarnoj akciji u Hrvatskoj, koja bi tobože potekla iz Martinovićeve tajnog društva, ne može govoriti.“⁶⁸⁹ Osim prema Bogdanovu te će se napomene usmjeriti zatim i na prikazivanje procesa protiv Matutinovića u Splitu 1793. i istragu protiv dubrovačkih jakobinaca 1797. godine, odnosno spomenutih radova N. Beritić i Ž. Muljačića o tim temama. O tome će Šidak pisati 1964, odno-

683 Ibid., str. 61.

684 Ibid., str. 130.

685 Usp. Jaroslav Šidak, „Martinović, Ignjat (von Martinovics)“, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 6, 1965, str. 30-31. Tom pitanju opsega prihvatljivosti cjeline Francuske revolucije na primjeru dubrovačkih frankofila uravnoteženo su pristupili i autori u zborniku *Dubrovačka Republika i Francuska revolucija* (prir. Miljenko Foretić) objavljenom nakon raspada socijalističke Jugoslavije (Dubrovnik 1996), kada su dakako izostajala očekivanja i namjere za pružanjem revolucionarnih interpretacijskih naglasaka.

686 Jaroslav Šidak, „V. Bogdanov, Jakobinac Martinović i naši graničari, *Narodni list*, VIII, 1952, 9. I., br. 2039“, u: *Historijski zbornik*, god. VII, 1954, str. 187-189.

687 Jaroslav Šidak, „V. Bogdanov, Hrvatska revolucionarna pjesma iz godine 1794. i učešće Hrvata i Srba u zavjeri Martinovićevih jakobinaca, *Starine JAZU* 46, 1956“, u: *Historijski zbornik*, god. IX, 1956, str. 183-186.

688 Jaroslav Šidak, „V. Bogdanov, Jakobinska zavjera Ignjata Martinovića, Izd. Novinarsko izdavačko poduzeće, Zagreb 1960, str. 225“, u: *Jugoslovenski istorijski časopis*, god. II, br. 1, 1963, str. 84-88.

689 J. Šidak, „V. Bogdanov, Jakobinac Martinović i naši graničari“, str. 187. Treba imati u vidu da je J. Šidaku, a ne V. Bogdanovu pripala prilika pisanja spomenute natuknice o Martinoviću u *Enciklopediji Jugoslavije*, stoga je prednost dobila Šidakova umjerenija interpretacija.

sno 1973. godine u svom sinteznom članku kada će navesti da se „hrvatsko društvo moglo tek u osamljenim i izuzetnim slučajevima odazvati pozivu koji je [Francuska] revolucija uputila svijetu“. Zbog toga će navesti, za dubrovački slučaj, da je „pojava tobožnjih jakobinskih simpatija 1797.“ ograničena „samo na neke izjave“, a da je Matutinovićevoj skupini nedostajala „čvršća organizaciona podloga i da nije za sobom ostavila nekih posljedica“,⁶⁹⁰ kao što u sjevernoj Hrvatskoj „s potpunom sigurnošću može se, doduše, samo komorski činovnik Josip Kralj ubrojiti među članove Martinovićeva tajnog društva, zbog čega je u početku 1795. i počinio samoubistvo uoči svog hapšenja.“⁶⁹¹ No to pažljivo odmjeravanje zaključaka ne znači da ni Šidak nije navodio, primjerice s obzirom na pjesmu koja je 1794. godine visjela na „drvu slobode“ u Zagrebu, da je „sva prožeta slobodarskim mislima i doista zavređuje, da je se nazove revolucionarnom“.⁶⁹²

Sve u svemu, i ovdje je – kao u slučaju naglašavanja revolucionarnosti pojedinih seljačkih buna, o čemu će biti riječi u sljedećem poglavlju – Šidakova pozicija usmjerena k uravnoteživanju zaključaka izvođenih iz predmeta istraživanja. Pri tome bi, prema mome mišljenju, umjesto da ukazujemo samo na to tko je bio u pravu, a tko nije, odnosno tko je želio naglasiti više nego što su to izvori dopuštali, poticajnije bilo oslikati dinamiku tadašnje hrvatske historiografije i raspon historiografskih reakcija povjesničara. Okvirno primjenjujući uvodno navedena istraživanja sociologa P. Bourdieua o ponašanjima aktera unutar određenog polja na djelovanje povjesničara u historijskom polju, razvidno je da se reakcije povjesničara kreću u rasponu od onih koji su nastojali biti u određenoj mjeri kritični prema temama važnima za društvenu legitimaciju režima, preko onih koji su se na raznolike načine tome nastojali prilagođavati, do onih koji su u različitim omjerima bili privrženi tematskim i interpretacijskim naglascima režima i djelovali suradnički ili su se čak željeli i nametnuti u sklopu tog okvira i dominantnih očekivanja.

Dok je primjerice Šidakova pozicija suradnička, međutim ne i povlađujuća, što je uključivalo i upućivanje kritika onima koji su pružali suviše naglašene ideološke interpretacije, Bogdanov pripada posljednjima, dakle onima koji ne samo da su

690 Jaroslav Šidak, „Odjeci Francuske revolucije i vladavine Napoleona I. u hrvatskim zemljama“, u: *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, Zagreb 1973, str. 87.

691 Ibid., str. 88. O Josipu Kralju pisao je Igor Karaman, „Komorski zemljišni posjed u Hrvatskoj i „jakobinac“ Josip Kralj“, u: *Radovi Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta*, 3, Zagreb 1960, str. 63-93, s karakterističnim korištenjem navodnika u naslovu rada, koji su međutim izostali u enciklopedijskoj natuknici, usp. Igor Karaman, „Kralj, Josip“, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 5, 1962, str. 373-374.

692 J. Šidak, „V. Bogdanov, Hrvatska revolucionarna pjesma iz godine 1794. i učešće Hrvata i Srba u zavjeri Martinovićevih jakobinaca“, str. 184. O pjesmi je, uz navedene priloge Šidaka i Bogdanova, prvi pisao Tadija Smičiklas, *Povijest hrvatska*, sv. 2, Zagreb 1879, str. 399, a Olga Šojat utvrdila je u radu „O dvjema kajkavskim revolucionarnim pjesmama s kraja osamnaestog stoljeća“ (u: *Croatica*, I/1, 1970, str. 211-236) da postoje dvije različite, ali srodne revolucionarne pjesme: jedna iz 1974, a druga iz 1976. godine.

suradnički usmjereni već se, ideološki zaoštrenim interpretacijama, žele prometnuti u historijskom i društvenom polju. Bogdanov je – da se dodatno oslonim na Bourdieuove analize – jedan od onih povjesničara koji je naglašeno revolucionariziranim interpretacijama revolucije 1848-1849. i Martinovićeva „revolucionarnog“ kruga, realiziranih u zasebnim knjigama, nastojao ojačati svoju poziciju u historijskom, ali i društvenom polju. Ti su mu radovi i knjige u svakom slučaju priskrbili određeni simbolički kapital materijaliziran dodatnim institucionalnim pozicijama, primjerice kada je, između ostalog, 1951. godine postao dopisni član JAZU, redoviti 1955. godine te kada je 1967. godine izabran u Predsjedništvo JAZU.

Nakon navedenih priloga N. Beritić i V. Bogdanova, Martinović i Matutino-
vić nisu u razdoblju socijalističke Jugoslavije izazivali daljnju pozornost u obliku novih zasebnih radova.⁶⁹³ Jedino je Ž. Muljačić, nakon spomenutog rada iz 1953. godine o istrazi dubrovačkih „jakobinaca“ 1797. godine, obranio na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1955. godine disertaciju o dubrovačkom prosvjetitelju Tomi Basiljeviću (Baseljić, Bassegli; 1756-1806), objavljenu 1958. godine,⁶⁹⁴ i nastavio o njemu kontinuirano objavljivati.⁶⁹⁵ Što se tiče mogućih interpretacijskih pomaka, primjerice u radu iz 1966. godine označio je, ovoga puta ublaženije, u vezi spominjane istrage 1797. godine protiv dubrovačkih jakobinaca – „u stvari demokratski raspoloženih frankofila“.⁶⁹⁶ Predstavljajući 1970. godine Basiljevića kao aktivnog člana dubrovačke frankofilske struje 1792-1806. godine, Muljačić – osim što navodi kako „postoje neke indicije da je Basiljević bio u vezi s ‘ugarskim urotnicima’ (koje je vodio Ignaz Martinović)“ tijekom svoga boravka u Beču 1788-1792. godine – ističe da je Basiljević pozdravio „Američku i Francusku revoluciju trudeći se teoretski razraditi problematiku koju je posljednja uzvitala i da se na njezinim pogreškama uči“.⁶⁹⁷

Na temelju Basiljevićevih rukopisnih spisa o Francuskoj revoluciji, Muljačić veže Basiljevićeva ideološka poimanja uz Rousseaua, dodatno ih eksplicirajući sljedećim riječima: „Prihvaća privatno vlasništvo, ali samo ukoliko ne škodi javnom dobru. (...) Zalaže se, dakle, za oslobađanje kmetova, ali ne želi da zakoni kapitalističkog društva djeluju nekontrolirano, jer se boji da će za kratko vrijeme opet doći do koncentracije skoro svih obradivih čestica u rukama nekolicine bogataša. (...) Desetljećima se

693 Novije bavljenje Martinovićem predstavlja magistarski rad Vesne Stanković, *Svijet Ignjata Martinovića i proturječja Habsburške Monarhije u njegovo doba*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2000 (mentor Drago Roksančić).

694 Žarko Muljačić, *Tomo Basiljević-Bassegli, predstavnik prosvjete u Dubrovniku*, Beograd 1958.

695 Dobar dio tih radova okupljen je u knjizi Žarko Muljačić, *Iz dubrovačke prošlosti*, Zagreb 2006.

696 Žarko Muljačić, „Prilog povijesti političkoga govornišva u doba Dubrovačke Republike“, u: *Dubrovnik*, 9, 1956, citirano prema *Iz dubrovačke prošlosti*, str. 215. Možemo napomenuti i da, primjerice, Vinko Foretić (*Povijest Dubrovnika do 1808. godine*, sv. 2, Zagreb 1980, str. 335) dubrovačke „jakobince“ donosi pod navodnicima, što Muljačić u svom prvom radu iz 1953. nije činio.

697 Žarko Muljačić, „Tomo Basiljević-Bassegli (1756-1806)“, u: *Dubrovnik*, 13, 1970, citirano prema *Iz dubrovačke prošlosti*, str. 246.

borio protiv feudalnih privilegija i domaćega zatvorenog društva, uvjeren da se bori za sve potlačene društvene slojeve. Rano je shvatio da je revoluciju u Europi iskoristila krupna buržoazija; stoga je bio pesimističan, ali nije prestajao tražiti izlaz i zalagati se za prava malih ljudi i malih naroda.⁶⁹⁸

Razvidno je da je terminologija upotrijebljena u toj interpretaciji iz 1970. kao i u djelu iz 1958. godine naknadna i suvremena, dakle Muljačićeva, a ne Basiljevićeva, te da navođenje koristi koju je iz Francuske revolucije imala buržoazija na uštrb nižih slojeva predstavlja revolucionariziranu interpretaciju Basiljevića i pripada marksističkoj interpretaciji Francuske revolucije kojoj pripadaju i navedeni prijevodi o Francuskoj revoluciji objavljavani u socijalističkoj Jugoslaviji. Nakon raspada socijalističke Jugoslavije ukazivano je nasuprot tome da je Basiljević samo pristaša „stanovitih ideja [Francuske] revolucije“⁶⁹⁹ i to „bez radikalnijih primisli, s opreznim reformama i mirotvornim postupcima“,⁷⁰⁰ dakle zagovornik „obnove, a ne prevrata“ te da je zapravo predstavljao „lojalnu opoziciju“, što je sve „dokazom njegova nejakobinstva“.⁷⁰¹ O tome čitatelji mogu prosuđivati sami na temelju prijevoda dijelova Basiljevićevih spisa o Francuskoj revoluciji objavljenih u navedenom zborniku 1996. godine, u kojima odbija nasilnost revolucije. Muljačić će se na kraju opredijeliti za oznaku disident: „*Disident* međutim pišem bez navodnika jer je Tomo Baseljić bio cijeloga života u sukobu sa *starim režimom* u Gradu i u ‘Svijetu’.“⁷⁰² Basiljeviću je njegova prosvjetiteljska usmjerenost osigurala širi i uglavnom kontinuiran interes, što nadilazi njegovo svojevremeno naglašeno vezivanje uz Francusku revoluciju, koje je u socijalističkoj Jugoslaviji imalo određeni ideološki potencijal.

Nakon istraživačkog i (revolucionariziranog) interpretacijskog naglaska u 1950-im godinama, apostrofiranje neposrednih odjeka Francuske revolucije – sada više kao cjeline, a manje kroz određene pojedince – ponovno će uslijediti krajem 1980-ih godina, približavanjem velike obljetnice Francuske revolucije, o čemu će kasnije biti više riječi.

Uvođenje Anala u problematiku Francuske revolucije

Premda je, kako smo vidjeli, promoviranje marksistički orijentirane interpretacije Francuske revolucije 1940-ih, 1950-ih i 1960-ih godina, što je uključivalo i pružanje socijalne i ekonomske perspektive, podrazumijevalo spominjanje i prevođenje

698 Ibid., str. 247-248.

699 Miljenko Foretić, „U procijepu prodora novih ideja i realiteta dubrovačke zbilje (Dubrovačka Republika i Francuska revolucija)“, u: *Dubrovačka Republika i Francuska revolucija*, prir. Miljenko Foretić, Dubrovnik 1996, str. 14 (fusn. 1).

700 Ibid., str. 21.

701 Ivo Banac, „Tomo Baseljić i pitanje dubrovačkih ‘Frančeza’“, u: *Dubrovačka Republika i Francuska revolucija*, prir. Miljenko Foretić, Dubrovnik 1996, str. 67-68.

702 Žarko Muljačić, „Dubrovački disident i njegov ‘istražitelj’“, u: *Dubrovačka Republika i Francuska revolucija*, prir. Miljenko Foretić, Dubrovnik 1996, str. 80.

važnih francuskih povjesničara, ponajprije Mathieza i Soboula, u 1970-im i 1980-im godinama pripadajuća teorijska i metodološka problematika postaje dodatno zastupljena upoznavanjem hrvatske historiografije s tradicijom francuskih Anala.

Recepcija francuskih povjesničara oko časopisa *Annales* vezana je u hrvatskoj historiografiji s djelovanjem Mirjane Gross, koja je domaćoj historiografiji prenosila obavijesti o Analima 1950-ih, 1960-ih i 1970-ih godina, da bi svoje spoznaje zatim zaokružila knjigom *Historijska znanost* 1976. godine. U njoj je prikazala glavne odrednice historiografskog rada M. Blocha, L. Febvrea, G. Lefebvrea, F. Braudela i E. Labroussea, među kojima je Lefebvre bio poznati proučavatelj Francuske revolucije. M. Gross je pritom kratko predstavila Lefebvreovo bavljenje socijalnom i ekonomskom poviješću – u sklopu njegove marksističke historiografske usmjerenosti – te poviješću mentaliteta, istaknuvši veliki utjecaj koji je na historiju mentaliteta imalo njegovo djelo *La grande peur de 1789* (1932), u kojem kao specijalist za povijest seljaštva govori o tzv. velikom strahu seljaštva od aristokratske zavjere tijekom Francuske revolucije.⁷⁰³ Premda povjesničar blizak marksizmu, Lefebvreovi najpoznatiji radovi nisu prevedeni u razdoblju socijalističke Jugoslavije.⁷⁰⁴ Osim marksizma i usmjerenosti na socijalnu i ekonomsku povijest, teorijska i metodološka problematika Francuske revolucije postaje u hrvatskoj i jugoslavenskim historiografijama zastupljena sada novim područjem – historijom mentaliteta, što će biti sve prisutnije intenzivnijim prevođenjem M. Vovellea povodom velike obljetnice 1989. godine.

S obzirom na francuske povjesničare oko Anala vezane uz Francusku revoluciju, zanimljivo je da je 1973. godine u Zagreb došao – François Furet. Iako je tada iza sebe imao objavljeno djelo *La Révolution française* (1965, u suautorstvu s Denisom Richetom), u kojem su – osim primjene teorijsko-metodoloških odrednica na temelju Anala – upućene prve kritike dominantnoj marksističkoj interpretaciji Francuske revolucije i započete prve polemike, njegova najpoznatija kritička knjiga o interpretacijama Francuske revolucije, u kojoj je u okupljenim člancima modificirao i dodatno zaoštrio neke teze, *Penser la Révolution française*, izašla je kasnije – 1978. godine (prevedena u Sloveniji 1989, a Srbiji 1990). Stoga Furet u Zagreb dolazi prvenstveno kao predstavnik kruga povjesničara oko francuskog časopisa *Annales*, koji je tada bio vrlo cijenjen kod dijela hrvatskih i jugoslavenskih povjesničara, a ne kao povjesničar Francuske revolucije. Tadašnja Furetova pripadnost povjesničarima oko časopisa *Annales* podrazumijevala je sudjelovanje u dominantnim međunarodnim raspravama o recentnim teorijsko-metodološkim pristupima u suvremenoj historiografiji. Iz toga razloga njegovo objavljeno zagrebačko predavanje iz 1973. godine nije dakle

703 Mirjana Gross, *Historijska znanost*, Zagreb 1976, str. 197.

704 Treba međutim napomenuti da je bio preveden zajednički pregled povijesti Francuske: Georges Lefebvre, Charles H. Pouthas, Maurice Baumont, *Istorija Francuske. Knj. 2. Od 1774 do naših dana*, Beograd 1961, pri čemu je prevedeni dio o Francuskoj revoluciji i Napoleonu prilično opsežan (str. 7-212). Nakon raspada socijalističke Jugoslavije objavljena je tek Lefebvreova *Francoska revolucija* u Ljubljani 2007. godine.

bilo posvećeno Francuskoj revoluciji – niti je Furet predstavljen kao povjesničar Francuske revolucije – već tada aktualnom pitanju statusa „Kvantitativnih metoda u povijesnoj znanosti“. ⁷⁰⁵ Furetov dolazak u Zagreb, ⁷⁰⁶ kao i predavanje o kvantitativnim metodama, uklapali su se u informiranje hrvatske i jugoslavenske historiografije o recentnim teorijskim i metodološkim diskusijama u suvremenoj historiografiji koje je sustavno provodila M. Gross. ⁷⁰⁷ Usprkos njegovom tadašnjem izravnom dolasku, Furetova prisutnost u socijalističkoj Jugoslaviji s problematikom Francuske revolucije, a napose utjecaj njegovih kritika marksističke interpretacije Revolucije, bit će daleko izraženiji približavanjem 200. obljetnice Francuske revolucije. To će s obzirom na proces raspada socijalističkog režima u Jugoslaviji biti ne samo iznimno ilustrativan i zanimljiv historiografski i društveni pokazatelj već će rezultirati i specifičnim hibridnim situacijama.

Dakle, recepcija i apropiacija Francuske revolucije i povjesničara i autora koji su pisali o njoj teče u socijalističkoj Jugoslaviji u dva zamjetna smjera – u prvom, kroz publiciranje tekstova autora koji predstavljaju socijalnu i radikalnu, odnosno marksističku interpretaciju Revolucije (zastupljenu uredničkim i prevoditeljskim radom Mile Joke i ostalim navedenim publikacijama), a u drugom, kroz približavanje povjesničara oko časopisa *Annales* hrvatskoj i jugoslavenskoj historiografiji (sadržanu prvenstveno u radovima Mirjane Gross). Pri tome je recepcija onih povjesničara oko časopisa *Annales* koji se bave Francuskom revolucijom određena ponajprije njihovom pripadnošću *Analima*. Razlog tome je što je taj povjesničarski krug M. Gross smatrala jednim od najvažnijih i najpoticajnijih znanstvenih sredina u europskoj historiografiji te ih je koristila i kao argument za kritiziranje onoga što je nazivala tradicionalnom historiografijom u Jugoslaviji, u sklopu namjere da ju okrene od proučavanja političke povijesti prema istraživanju drugih društvenih područja i time u određenoj mjeri teorijski i metodološki preobrazi.

⁷⁰⁵ Objavljeno u rubrici „Problemi metodologije povijesti“ (koju je vodila M. Gross) pod naslovom „Od povijesti-priče do povijesti-problema“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1974, str. 95-100. Na francuskom objavljeno kao „De l'histoire-récit à l'histoire-problème“ (*Diogène*, 89, 1975, str. 106-123) i zatim u knjizi *L'atelier de l'Histoire* (1982), prevedenoj u Beogradu 1994. kao *Radionica istorije* („Od istorije-priповести do istorije-problema“, str. 94-116).

⁷⁰⁶ Marijan Maticka („Centar za povijesna istraživanja u Parizu (Centre de recherches historiques de l'École Pratique des Hautes Études – Vie Section, Laboratoire Associé au C.N.R.S. 93 – Paris)“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1974, str. 160, fusn. 5) navodi sljedeće: „F. Furet boravio je u Zagrebu kao gost Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu. Održao je 25. listopada 1972. na Filozofskom fakultetu predavanje: Kvantitativne metode u povijesnoj znanosti, a 26. listopada 1972. godine u Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske: Pismenost u Francuskoj do kraja 18. stoljeća.“ Iako Maticka spominje 1972. godinu, prilikom objave Furetovog teksta navedena je 1973. kao godina održanog predavanja.

⁷⁰⁷ Mirjana Gross boravila je u Francuskoj u više navrata – primjerice 1972. godine, godinu dana prije Furetova dolaska u Zagreb, kada je 19. svibnja održala predavanje „L'influence de la structure sociale sur le mouvement national croate au XIXème siècle“ na Institutu d'études slaves u Parizu – i održavala kontakte s francuskim povjesničarima.

Dodatno dinamiziranje historiografije o Francuskoj revoluciji približavanjem 200. godišnjice Revolucije i pripremanje brojnih novih prijevoda s francuskog jezika povezano je interese hrvatske historiografije prema Analima i marksistički orijentiranoj interpretaciji Revolucije. Osim toga, recepcija i apropijacija historiografije i polemika o Francuskoj revoluciji postala je iznimno raznolika i, u kontekstu socijalističke Jugoslavije, dodatno usložnjena. Povezanost s Analima (ponajprije u vidu historije mentaliteta i kvantitativne historije) i bliskost krugu marksistički orijentiranih povjesničara objedinjavao je Michel Vovelle. Nakon dotadašnjeg pretežnog oslanjanja na Mathieza i Soboula te spominjanja Lefebvrea, Vovelle će – a zatim usporedo s njim i Furet – postati najviše prevodeni povjesničar Francuske revolucije u Jugoslaviji. Tome je zasigurno doprinijelo i njegovo obnašanje prestižnih funkcija šefa sorbonske katedre za historiju Francuske revolucije i direktora Instituta za historiju Francuske revolucije (osnovanog 1937. inicijativom Georgesa Lefebvrea, od kada je šef katedre ujedno i direktor Instituta), u razdoblju od 1981. do 1993. godine, zamijenivši na tim funkcijama A. Soboula, koji je umro 1982. godine. Dodatna važna Vovelleova funkcija bila je središnje mjesto predsjednika nacionalne komisije za historijska istraživanja povodom proslave 200. godišnjice Francuske revolucije. Iz tih je razloga Vovelle bio posebno značajan, zanimljiv i prihvatljiv socijalističkoj Jugoslaviji. Za to je vrijeme Furet bio od 1977. do 1985. godine predsjednik poznate École des hautes études en sciences sociales (Škola za visoke studije društvenih znanosti) – važnog mjesta historiografskih inovacija – te je svojim utjecajnim kritikama marksističke interpretacije Francuske revolucije izazvao široko zanimanje koje je prelazilo granice francuske historiografije, o čemu svjedoči i recepcija u hrvatskoj i drugim jugoslavenskim historiografijama.

Kritike marksističkog tumačenja i pluraliziranje interpretacija i metodološkog proučavanja Francuske revolucije u jugoslavenskoj historiografiji

Furetova i Vovelleova zastupljenost u hrvatskoj i jugoslavenskim historiografijama očitovala se u prijevodima i referiranjima na njih. Najprije je – opet na poticaj M. Gross i kao potvrda sve većeg uključivanja akademskih povjesničara u problematiku Francuske revolucije – preveden Vovelleov članak „Historiografija o francuskoj revoluciji uoči dvjestogodišnjice”.⁷⁰⁸ Članak je hrvatskim i jugoslavenskim čitateljima pružao mogućnost detaljnijeg informiranja o sukobu između „jakobinske” i „revizionističke” historiografije, odnosno o tradiciji „socijalnog čitanja francuske revolucije” u liniji Jaurès – Mathiez – Lefebvre – Soboul, kao i kritikama F. Fureta koje preuzimaju i radikalno nastavljaju autori poput P. Chaunua i drugih. Vovelle smatra da „jakobinsko” čitanje Francuske revolucije i jest i nije bilo marksističko, odnosno

⁷⁰⁸ Michel Vovelle, „Historiografija o francuskoj revoluciji uoči dvjestogodišnjice”, u: *Historijski zbornik*, god. 41, 1988, str. 299-310, izvornik objavljen u *Annales historiques de la Révolution française* 1987.

da je bilo dovoljno fleksibilno. (Tako je dio hrvatske i jugoslavenske historiografije doživljavao i samog Vovellea.) Navodeći da je dobro što u vrijeme objavljivanja članka nije više moguće govoriti o „hegemonističkom čitanju“ Francuske revolucije i što su pristupi bitno pluralizirani, smatra da je „revizionistička“ historiografija „možda iscrpila svoju zdravu provokativnu novost“ te zaključuje da Francuska revolucija, nasuprot Furetovoj tezi, nije „završena“.⁷⁰⁹

Tezom o nezavršenosti Revolucije i vlastitoj bliskosti lijevoj, marksističkoj i komunističkoj opciji Vovelle je bio sukladan prevladavajućim predodžbama socijalističke Jugoslavije te do tada prevedenim djelima o Francuskoj revoluciji potaknutima ponajprije od M. Joke. S druge strane, akademskim povjesničarima iz Ljubljane, Zagreba i Beograda bio je važan i zanimljiv zbog službenih funkcija koje je obavljao kao i pripadnosti krugu povjesničara oko Anala te rada na historiji mentaliteta. Tako primjerice u opsežnom prikazu povodom prijevoda Vovelleove knjige *Revolucija protiv crkve* (1989) Mario Strecha navodi da je riječ o izvanrednoj studiji vrsnog povjesničara koja može poslužiti kao poticaj za bavljenje historijom mentaliteta,⁷¹⁰ podrazumijevajući činjenicu da ono u hrvatskoj i jugoslavenskoj historiografiji nije bilo dovoljno razvijeno.

Približavanjem 200. obljetnice objavljene su Vovelleove knjige *Revolucija protiv crkve – od razuma do najvišeg bića* (Beograd – Zagreb 1989),⁷¹¹ i *Kratka zgodovina francoske revolucije* (Ljubljana 1989).⁷¹² Prvi prijevod ne sadrži predgovor, dok je u drugom autor predgovora slovenski povjesničar Peter Vodopivec koji je studijski boravio u Parizu, gdje je slušao predavanja i Soboula i Fureta. U predgovoru je predstavio Vovellea kao povjesničara koji na određeni način pokušava pomiriti rezultate dvaju suprotstavljenih smjerova suvremenih istraživanja Francuske revolucije, uz vlastiti kvalitetni doprinos i važno bavljenje historijom mentaliteta. Iz osnovnih teza dvaju spomenutih dominantnih smjerova istraživanja Revolucije koje Vodopivec donosi možemo prepoznati marksističku interpretaciju i njezinu kritiku u interpretaciji F. Fureta, premda ga Vodopivec izrijekom ne imenuje u tom kontekstu. Fureta otvoreno spominje samo s obzirom na njegovu prevedenu knjigu *Misliti francusko revoluciju* (1989) iz koje navodi uvodnu napomenu da bavljenje Francuskom revolucijom nužno upućuje na otkrivanje svoje pripadnosti određenom političkom taboru. No Furet je implicitno prisutan i na drugim mjestima u predgovoru, napose jer

709 Ibid., str. 309.

710 Usp. Mario Strecha, „Michel Vovelle, *Revolucija protiv crkve – od razuma do najvišeg bića*, Izdavački centar Komunist i Grafički zavod Hrvatske, Beograd – Zagreb 1989“, u: *Historijski zbornik*, god. 42, Zagreb 1989, str. 311.

711 Michel Vovelle, *Revolucija protiv crkve – od razuma do najvišeg bića*, Beograd – Zagreb 1989. (izvornik *La Révolution contre l'Église. De la raison à l'Être Suprême*, 1988).

712 Michel Vovelle, *Kratka zgodovina francoske revolucije: družbena gibanja in prelom mentalitet*, Komunist, Ljubljana 1989, prevela Neda Pagon. Izvornik namijenjen inozemnoj publici objavljen je na talijanskom, *Breve storia della rivoluzione francese*, 1979. U Ljubljani je 2004. objavljen prijevod Vovelleova djela *Ideologije in mentalitete*, suprevoditeljica i autorica pogovora Neda Pagon.

se u njemu dominantno provlači pitanje ocjene revolucionarnog nasilja, na koje je staljinsko i sovjetsko iskustvo bacilo novo svjetlo, kao i na pritom spomenutu ambivalentnu Jaurèsovu tvrdnju da su revolucije barbarski oblik napretka te Mathiezovo opravdavanje revolucionarnog nasilja. Uprkos predstavljanju Vovellea kao čovjeka sinteze i kompromisa, Vodopivec navodi da Vovelle kao učenik E. Labroussea i G. Lefebvrea, kao i zbog svog ljevičarskog i marksističko-komunističkog uvjerenja, nije posve otklonio francusku „projakobinsku“ historiografsku tradiciju. Zanimljivo je da Vodopivec u tom kontekstu nije izrijeком spominjao A. Soboula.⁷¹³

No Soboul je – premda je preminuo 1982. godine – i dalje itekako prisutan u socijalističkoj Jugoslaviji novim izdanjem prijevoda njegove knjige. Godine 1989. – kao dodatni prilog Mile Joke obilježavanju 200. godišnjice Francuske revolucije – objavljeno je drugo izdanje Soboulove *Francuske revolucije*. Joka u pogovoru hvali Soboula kao svjetski uglednog povjesničara koji je „idejno i politički progresivan“ te navodi da je posjećivao Jugoslaviju. Prikazuje „Francusku buržoasku revoluciju“ kao prijeloman i inspirativan događaj s jakim utjecajem na niz povijesnih osoba i procesa, a napose na nacionalnooslobodilačke pokrete i revolucije, te pogovor zaključuje riječima da je u općem smislu revolucija „problem koji se neriješen predaje budućim generacijama“.⁷¹⁴ M. Joka tom prilikom ne navodi kritike upućene marksističkoj interpretaciji Francuske revolucije koju je predstavljao Soboul, stoga ne spominje ni Fureta. Neupućeni čitatelj iz tako oblikovanog predgovora nije mogao dobiti informaciju o polemikama koje su se s dodatnim intenzitetom upravo tada vodile oko tumačenja Francuske revolucije, kao i pitanja same revolucije, odnosno širih političkih i društvenih promjena. Tek se iz navoda u uredničkoj opremi korica knjige da „Soboulova interpretacija, ma koliko bila i osporavana u bogatoj historiografiji o francuskoj revoluciji u Francuskoj i u svijetu, sasvim sigurno ostaje nezaobilazna“ moglo naslutiti o žustrim polemikama koje se vode.

Ako prilikom objave novog prijevoda Soboulova djela Joka nije govorio o polemikama, intenzivirano prevođenje brojnih historijskih djela približavanjem 1989. godine i sve zastupljenije navođenje kritika marksističke interpretacije, kao i pripadajuća pluralizacija pogleda na Francusku revoluciju krajem socijalističke Jugoslavije neposredno su suočavali i samog Joku s nastupajućim prijedporima. Naime, iako je 1988. godine završio priređivanje rukopisa knjige *Radikalne ideje u francuskoj revoluciji*, ona nije objavljena 1989. nego tek posthumno, povodom Jokine smrti 1998. godine.⁷¹⁵ Jokino ustrajavanje na promoviranju radikalnih revolucionara i nemijeñanje interpretacijskih naglasaka dolazilo je u koliziju s nastupajućim društvenim

713 Peter Vodopivec, „Michel Vovelle in poskus sinteze v razlaganju in razumevanju francoske revolucije“, u: Michel Vovelle, *Kratka zgodovina francoske revolucije*, Ljubljana 1989, str. 5-10.

714 Mile Joka, „Pogovor (uz drugo izdanje)“, u: Albert Soboul, *Francuska revolucija*, Zagreb 1989, str. 455-459.

715 *Radikalne ideje u francuskoj revoluciji*, izbor, predgovor, uvodi, odabrana literatura Mile Joka, Zagreb 1998.

promjenama, kada je sve više kritički propitivano upravo to (radikalno)revolucionarno nasljeđe. Primjerice, kada je Joka predgovorom 1987. godine popratio prevođenje spisa Thomasa Painea – koji je bio zagovaratelj Francuske revolucije u Britaniji i prebjegao u Francusku, gdje je 1793. uhićen pa pušten, postavši poznat svojim spisima o ljudskim pravima – s Jokinom kritičkom ocjenom da je Paine „buržoasko-demokratski ideolog“ i „sitnoburžoaski mislioc“ nije se složio Alan Uzelac, smatrajući da se kod Painea, naprotiv, mogu uočiti određene poveznice između demokratske i u određenoj mjeri socijalističke ili marksističke misli. Uzelac je kod Painea pronalazio i zauzimanje za ljudska prava i određene aspekte radikalnog revolucionarstva.⁷¹⁶ Osim toga neslaganja s Jekom, prijevod Painea i u Zagrebu i u Beogradu 1987. godine ukazuje na sve veće tematiziranje ljudskih prava u socijalističkoj Jugoslaviji krajem 1980-ih te njihovo povezivanje s problematikom Francuske revolucije. Bavljene Francuskom revolucijom neizbježno je krajem 1980-ih godina bilo povezano s očitovanjima o nizu društvenih i političkih pitanja i promjena koje su tada kako na globalnom tako i na lokalnom dnevnom redu – od ocjene naravi i prakse komunističkih i socijalističkih režima, preko preispitivanja fenomena revolucionarnog nasilja i terora, uloge ljudskih prava i demokracije, do širih sistemskih preobrazbi približavanjem raspada komunističkih i socijalističkih režima.

Dakako, i dalje se objavljuju djela koja podupiru marksističku interpretaciju Francuske revolucije, od prevođenja Hobsbawmovih knjiga *Doba revolucije* (s poglavljem o Francuskoj revoluciji) 1987. i *Doba kapitala* 1989. godine,⁷¹⁷ preko novog Jokinog sudjelovanja u priređivanju spisa radikalnog revolucionara Babeufa,⁷¹⁸ do objave knjige stručnjaka za ustavno pravo Smiljka Sokola (koji je te iste 1989. godine bio i dekanom Pravnog fakulteta u Zagrebu) o političkoj i ustavnoj povijesti jakobinskog radoblja,⁷¹⁹ pri čemu se u knjizi oslanjao na niz marksistički usmjerenih interpretacija Francuske revolucije, napose Soboulovu. No primjetno je i kod autora koji Francusku revoluciju predstavljaju kao buržoasku, poput Čedomira Popova,⁷²⁰ da

716 Alan Uzelac, „Thomas Paine, Prava čovjeka i drugi spisi, Zagreb 1987“, u: *Naše teme*, god. 33, br. 1-2, Zagreb 1989, str. 278-288.

717 Eric J. Hobsbawm, *Doba revolucije: Evropa 1789-1848.*, Zagreb 1987; *Doba kapitala: 1848-1875.*, Zagreb 1989. Usprkos toj recepciji, kasnije je ipak izostalo referiranje na Hobsbawmovo djelo *Echoes of the Marseillaise: Two Centuries Look Back on the French Revolution* (1990), u kojem, u nastupajućim polemikama, brani „ortodoksnu“ nasuprot „revizionističke“ interpretacije Francuske revolucije.

718 Gracchus Babeuf, *Narodni tribun*, priredio Mile Joka, Zagreb – Beograd 1989.

719 Smiljko Sokol, *Politička i ustavna povijest jakobinskog razdoblja francuske revolucije*, Zagreb 1989. Sokol je prethodno doktorirao na razdoblju Francuske revolucije i objavio još jednu knjigu o jakobinskoj republici: „Konventska vlada u Francuskoj 1792-1795. godine (politička ideja, ustavni model, društvena zbilja) i njen utjecaj na razvitak skupštinskih sistema: doktorska disertacija“, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1975; *Politički sistem Jakobinske republike: konventska vladavina u Francuskoj 21. IX 1792. - 27. VII 1794.*, Zagreb 1979.

720 Usp. poglavlje „Francuska buržoaska revolucija“, u: Čedomir Popov, *Građanska Evropa (1770-1871)*, Novi Sad 1989, str. 63-136.

unutar toga okvira realiziraju vlastite interpretacijske naglaske. Popov se primjerice oslanjao, među ostalima, na povjesničare Godechota i Palmera („koji nisu zatvoreni za uticaje marksističke metodologije“) i njihovo povezivanje Američke i Francuske revolucije te revolucija 1848-1849. godine u jedan „lanac revolucija“, što ga nazivaju „atlantskom“ ili „zapadnom“ revolucijom,⁷²¹ dok je Soboul to kritizirao, držeći da je riječ o umanjivanju zasebnog značaja Francuske revolucije.⁷²² Štoviše, prevode se i inozemna izdanja koja sadrže eksplicitnu kritiku jugoslavenske marksističke interpretacije Francuske revolucije. Tako se u popularnom, ilustriranom djelu *Francuska revolucija, 1789.*, objavljenom 1989. godine, u poglavlju „Što su učila djeca drugih zemalja o Francuskoj revoluciji“ navodi da je suvremena historiografija pokazala kako je interpretacija jugoslavenskih povijesnih udžbenika da je Revolucija djelo buržoazije koja je od nje imala najviše koristi previše jednostrana.⁷²³

Uz nekoliko djela u kojima su eksplicitno ili implicitno iznesene neke od kritika marksističke interpretacije Francuske revolucije, poznate napose u sklopu teza F. Fureta, kojeg se izrijeckom spominjalo u pojedinim tekstovima s kraja 1980-ih godina, nastupanje 200. obljetnice Revolucije donijelo je i prve prijevode Furetovih djela o Francuskoj revoluciji u Jugoslaviji. U Sloveniji je 1989, a u Srbiji 1990. godine prevedena poznata Furetova knjiga „Misliti Francusku revoluciju“,⁷²⁴ koja sadrži najvažnije kritike marksističke interpretacije Francuske revolucije. Dok srpsko izdanje nema predgovora ili pogovora, u pogovoru slovenskom izdanju Neda Pagon (prevoditeljica Vovelleove knjige objavljene u Ljubljani 1989) iznosi Furetove kritičke teze. Oblikovane na tragu liberalne misli, one gledaju na teror kao na dio totalitarne ideologije, stoga je prema njima upravo totalitarizam ono što veže Francusku i Oktobarsku revoluciju, zatim upozoravaju na potencijalni despotizam u dinamici Francuske revolucije i ustvrđuju da politička kultura Francuske revolucije nije ostavljala prostora za pluralizam. Sam pogovor N. Pagon naslovljen je jednom od ključnih Furetovih teza: „Francuska revolucija je završena“. Iako navodi da Vovelle ne brani onu historiografiju koju Furet naziva dogmatskim jakobinizmom, ali da se ne slaže s nekim Furetovim tezama, N. Pagon se i dalje usredotočava samo na Furetove teze. Pogovor završava preporučivanjem knjige za drugačije i novo čitanje Francuske revolucije te zaključuje kako Europa u 200. obljetnici 1789. godine slavi napose prava čovjeka i demokraciju.⁷²⁵

To je dakako u suprotnosti s marksističkom i primjerice Soboullovom interpretacijom koje navode ograničenost, napose ekonomski uvjetovanu, Deklaracije o

721 Čedomir Popov, „Predgovor“, u: *Građanska Evropa (1770-1871)*, Novi Sad 1989, str. 10.

722 Albert Soboul, „Predgovor“, u: *Francuska revolucija*, Zagreb 1966, str. [7].

723 Hervé Luxardo, *Francuska revolucija, 1789.*, Ljubljana – Beograd – Zagreb 1989; 1990; 1991, str. 61 (izvornik *Au temps de la Révolution française*, 1987).

724 François Furet, *Misliti francosko revoluciju*, Ljubljana 1989; *O francuskoj revoluciji*, Sremski Karlovci 1990 (izvornik *Penser la Révolution française*, 1978).

725 Neda Pagon, „Francoska revolucija je končana‘ (Spremna beseda)“, u: François Furet, *Misliti francosko revoluciju*, Ljubljana 1989, str. 235-242.

pravima čovjeka i građanina iz 1789. godine, upućujući zbog toga na nerealizirani ustav iz 1793. godine koji je u Deklaraciji prava ukazivao na nužnost pružanja javne pomoći i osiguranja obrazovanja kao potrebe sviju, nastojeći time „prevladati osnovne proturječnosti između zahtjeva o jednakostima prava koja su načelno proklamirana i posljedica ekonomske slobode, da bi u okviru demokratske i socijalne republike ostvarili *jednakost užívanja*. Veličanstven je to pokušaj, dramatski čak u svojoj nemoći (...)“.⁷²⁶ No povijesno iskustvo realizacije utopijskih nastojanja revolucionarnim nasiljem – napose u 20. stoljeću – postupno je utjecalo na njihovo sve raširenije neprihvatanje i napuštanje krajem toga stoljeća, stoga dominaciju ponovno preuzima liberalna interpretacija Francuske revolucije dajući prednost pravima pojedinaca i liberalnoj demokraciji umjesto utopijskim socijalnim zahtijevanjima i kontinuiranom upućivanju na nedovršenost revolucije.

N. Pagon nije polemizirala s Furetovim tezama i njezin je pogovor njegovom djelu stoga posve suprotno intoniran od Jokina pogovora Soboulu. Pluralizam pogleda na Francusku revoluciju ide postupno prema vrhuncu. Iste, 1989. godine u socijalističkoj Jugoslaviji objavljeni su i Soboul, i Vovelle, i Furet. Furet je objavljen k tome i u značajnom časopisu *Naše teme: časopisu za društvena pitanja* Centra CK SKH za idejno-teorijski rad „Vladimir Bakarić“ koji je 1990. godine u sklopu temata „Velika francuska revolucija“ preveo nekoliko tekstova iz opsežnog i važnog „Kritičkog rječnika Francuske revolucije“ urednika F. Fureta i M. Ozouf.⁷²⁷ U tematu je preveden i Furetov tekst „Teror“, važan zbog teze da Teror nije rezultat okolnosti, naime unutarnjih protivljenja i izvanjskih ratnih opasnosti, ili pak skretanja već da ga nalazimo i nakon prestanka neposredne ratne i druge ugroženosti te da je potencijalno prisutan već od samih početaka Francuske revolucije.⁷²⁸ To je dakako u suprotnosti s marksističkom interpretacijom koja fenomenu terora, odnosno revolucionarnom nasilju nije pridavala toliku pozornost ili ih je svodila na posljedicu okolnosti ili revolucionarnu nužnost. No 1989. godine – u godini velike obljetnice Francuske revolucije, ali i pada komunističkih i socijalističkih režima – upravo preispitivanje tih pitanja dolazi na dnevni red i dobiva bitnu važnost.

726 Albert Soboul, *Francuska revolucija*, Zagreb 1989, str. 452.

727 Izvornik *Dictionnaire critique de la Révolution française* objavljen je 1988. godine. Zanimljiv je izbor tekstova objavljen u tematu „Velika francuska revolucija“ (*Naše teme*, god. XXXIV, br. 1-2, 1990) većinom usredotočen na značajne liberalno-demokratske teme: „Prava čovjeka“ (M. Gauthet), „Sloboda“ (M. Ozouf), „Jednakost“ (M. Ozouf), „Bratstvo“ (M. Ozouf), „Demokracija“ (P. Raynaud), „Ustav“ (K. M. Baker), „Građanski zakonik“ (J. Goy), „Suverenitet“ (K. M. Baker), „Nacija“ (P. Nora), „Federalizam“ (M. Ozouf), „Teror“ (F. Furet), „Veliki strah“ (J. Revel), „Revolucija i Evropa“ (A. Forrest). U istom su broju časopisa u rubrici „Kritika francuske revolucije“ objavljeni tekstovi Paula Pouparda „Crkva i slobode u revolucionarno doba (1789-1848)“ i Paula Ladrèrea „Francuska revolucija u političkoj doktrini papâ“. Pružanje crkvene perspektive Francuske revolucije dodatno je pluraliziranje dotadašnjeg govora o Revoluciji.

728 François Furet, „Teror“, u: *Naše teme*, god. XXXIV, br. 1-2, 1990, str. 182-194.

Kako se odrediti prema Francuskoj revoluciji povodom njezine 200. obljetnice?

Prethodno navedeno napose je vidljivo u dvama zbornicima proizišlima iz znanstvenih skupova održanih 1989. godine koji na jednom mjestu svjedoče o unutarnjoj znanstvenoj i društvenoj dinamici pristupanja Francuskoj revoluciji u trenutku 200. obljetnice i nastupajućih velikih promjena. Pritom okupljaju sav raspon pogleda na Francusku revoluciju – od recipiranja i prihvaćanja nekih kritičkih teza o Francuskoj revoluciji do odbijanja teze o njezinoj završenosti i naglašavanja njezine aktualnosti, kao i različitih referiranja na marksistički orijentirane povjesničare, ali i na F. Fureta. Sve se to odvija u razdoblju, prethodno ocrtanog, interpretativnog rascjepa izazvanog već etabliranim kritikama marksističke interpretacije Francuske revolucije i procesom raspada komunističkih i socijalističkih režima, kao i same Jugoslavije. Posebna vrijednost i ilustrativnost skupova je ujedno u tome što su na njima sudjelovali domaći i inozemni stručnjaci različitih disciplina, od povijesti, sociologije i filozofije, čime je pokriven širi spektar pogleda na Francusku revoluciju.

Znanstveni skup „Francuska revolucija – ljudska prava i politička demokracija nakon dvjesto godina“ održan je u Zagrebu 1989, dok je zbornik radova objavljen 1991. godine.⁷²⁹ Taj „centralni znanstveni skup za Jugoslaviju“ povodom 200. godišnjice Francuske revolucije okupio je znanstvenike iz Jugoslavije i Francuske. Tom prilikom su, prema riječima urednika, autori iz Francuske kritičniji prema Francuskoj revoluciji nego što su to bili domaći autori, za koje je Francuska revolucija simbol i „nepresušni izvor inspiracije“, kako to u uvodu ističe urednik Pusić.⁷³⁰ U prilogu znakovitog naslova „Aktualnost poruka francuske revolucije“ E. Pusić navodi da je želja skupa „da iz analize francuske revolucije (...) izvučemo zaključke za naš sadašnji moment, zaključke koji bi doprinijeli kako kritičkoj ocjeni pređenog puta tako i pozudanoj orijentaciji na putu koji mislimo slijediti u budućnosti“. Pri tome dosege i ograničenja Francuske revolucije (sadržane u aporiji koju izaziva, kako napominje Pusić, demokratsko nastojanje provedeno revolucionarnim nasiljem) primjenjuje i na socijalističku Jugoslaviju uz nadu da će „pozitivne poruke iz iskustva francuske revolucije“ djelovati na ispravljanje određenih negativnosti u tadašnjoj Jugoslaviji. Uspjeh u tome značio bi s jugoslavenske strane, prema autoru, „najrealniji doprinos trajnosti uspomene na francusku revoluciju, spomenik ljudskim pravima i političkoj demokraciji nakon dvjesto godina“.⁷³¹ Za razliku od uredničkog naglašavanja suvremenosti Francuske revolucije, prilozi jugoslavenskih autora u tom zborniku svjedoče u cjelini o ambivalentnom odnosu prema Francuskoj revoluciji, u rasponu od autora koji ističu socijalističke vrijednosti Francuske revolucije, do onih koji iskazuju različite stupnjeve kritičnosti. Dakako, iznimnu kritičnost sadrži prilog francuskog po-

729 *Francuska revolucija – ljudska prava i politička demokracija nakon dvjesto godina*, ur. Eugen Pusić, Zagreb 1991.

730 Ibid., str. 12.

731 Usp. Eugen Pusić, „Aktualnost poruka francuske revolucije“, u: Ibid., str. 15-19.

vjesničara P. Chaunua, pri čemu već samo objavljivanje njegova teksta o negativnoj ukupnoj bilanci Francuske revolucije svjedoči o sve većem dijaloškom prostoru i sve pluralnijem sučeljavanju različitih interpretacija Francuske revolucije u socijalističkoj Jugoslaviji u razdoblju približavanja njezina skorog raspada.

Među prilogima jugoslavenskih autora moguće je izdvojiti tekst „Tumačenja francuske revolucije“ sveučilišnog profesora teorije prava Nikole Viskovića, koji, osim što obrazlaže važnost koju Francuska revolucija ima za socijalističku zemlju poput Jugoslavije, predstavlja temeljne polemike o Francuskoj revoluciji od njezina izbijanja do obljetnice 1989. godine, detaljno navodeći i raspravljajući o Furetovim kritikama upućenima marksističkoj interpretaciji Francuske revolucije. Započinjući tekst podnaslovom „Nezavršena revolucija“ i riječima da „Francuska revolucija pripada onoj vrsti povijesnih zbivanja, kao i svaka druga istinska revolucija (pa i oktobarska i neke druge komunističke revolucije), prema kojima ljudi nikako ne mogu ostati ravnodušni“ ističe da je od početaka do danas ona „predmet strasnih angažmana i krajnje suprotstavljenih stavova“.⁷³² Smatra da je među uzrocima tome za socijalističku Jugoslaviju najvažnije što se socijalistički pokreti u 19. i 20. stoljeću, a u određenoj mjeri i komunističke revolucije, temelje na tradiciji i vrijednostima Francuske revolucije, sa zadatkom da „konačno ostvare njene opće emancipatorske težnje i osobita ona socijalna prava i slobode koje je objavila, ali nije mogla realizirati jakobinska ljevica“. Uključenost ciljeva Francuske revolucije u „razne socijalističke programe – kao programe jedne ‘nezavršene revolucije’“ rezultira uvijek iznova pitanjem „za ili protiv novih revolucionarnih ciklusa“. Stoga je u aktualnom prijedoru je li riječ o definitivno završenom povijesnom događaju – kako je to postavio Furet – ili povijesnom procesu koji je u bitnome nezavršen, Visković mišljenja da je „bliže istini ovaj drugi član dileme“, o čemu, prema njemu, svjedoče i spomenute suvremene polemike povodom velike obljetnice.⁷³³

Detaljno zatim predstavlja poglede konzervativnih, radikalno-socijalističkih i liberalnih tumača Francuske revolucije od njezina izbijanja te tijekom 19. i 20. stoljeća.

732 Nikola Visković, „Tumačenja francuske revolucije“, u: Ibid., str. 289.

733 Ibid., str. 290. U suprotnosti s Furetovom tezom o završenosti Revolucije bile su završne riječi Soboulove knjige: „Francuska revolucija stoji, prema tome, u samom centru historije suvremenog svijeta, na raskršću različitih socijalnih i političkih struja koje su razdvajale i još uvijek razdvajaju narode. Plod zanosa, raspljuje ljude sjećanjem na borbe za slobodu i nezavisnost kao i snovima o bratskoj jednakosti, ili izaziva mržnju. (...) Uvijek obožavana i uvijek zastrašujuća, francuska revolucija vječno živi u ljudskoj svijesti.“ (*Francuska revolucija*, 1966, str. 491; 2. izd. 1989, str. 453-454). I povjesničarka M. Gross bila je sklonija tezi da „francuska revolucija nije ‘završena’ ni danas“, međutim ne zbog nezavršenosti socijalističkog revolucionarnog projekta, kako su to isticali neki drugi autori u socijalističkoj Jugoslaviji, već, kao i Visković, zbog polemika koje se o njoj vode prilikom 200. obljetnice, kao i opredjeljivanja na koja poziva. Usp. Michel Vovelle, „Historiografija o francuskoj revoluciji uoči dvjestogodišnjice“, u: *Historijski zbornik*, god. 41, Zagreb 1988, redakcijska napomena na str. 310. Tu je ocjenu („Usprkos određenom konsenzusu u povodu toga, čini mi se da francuska revolucija još nije ‘dovršena’“) ponovila i 1996. godine u knjizi *Suvremena historiografija*, str. 270.

Od konzervativnih autora Visković spominje E. Burkea, J. de Maistrea, L. G. Bonalda, H. Tainea, J. Bainvillea, P. Gaxottea i P. Chaunua. U radikalnu historiografiju ubraja A. Aularda, a u socijalističku J. Jaurèsu, A. Mathiezu i G. Lefebvreu (napominjući da je unio metodološke novosti „škole Anala“, odnosno „nove historije“ kao i proučavanje ekonomskih odnosa, seljaštva i revolucionarnog mentaliteta), u koju uključuje i A. Soboula, C. Mazaurica i M. Vovellea. Visković donosi središnje teze marksističke interpretacije Francuske revolucije koje su oblikovali Mathiez i Soboul (ekonomsko-klasni uzroci Francuske revolucije; njezina povijesna nužnost; buržoaska revolucija; potpuni prekid sa starim režimom; neosporni povijesni napredak; Francuska revolucija postala je nasljeđe proletarijata prisutno u kasnijim socijalističkim revolucijama). Liberalno tumačenje predstavlja preko A. de Tocquevillea, A. de Lamartinea, B. Constanta, F. G. Guizota, Mme de Staël, J. Micheleta, E. Quineta, A. Cobbana, R. Palmera i napose F. Fureta. Donosi njihove teze koje su u suprotnosti s marksističkom interpretacijom (umjesto ekonomsko-klasnih elemenata naglašavanje političkog aspekta; Francuska revolucija nije posve jedinstvena niti je samo buržoaska; ona ne označava potpuni prekid sa starim režimom; u nekim aspektima znači neosporan napredak, ali uz veliku cijenu; Francuska revolucija je završena i treba komemorirati njezin demokratski dio).

Sustavno prikazujući suprotstavljene teze, Visković smatra da ni liberalno tumačenje Francuske revolucije nije bez ideologije, ali da „donosi neke vrijedne pristupe i spoznaje – koje uistinu više *dopunjuju* i *razrađuju* nego što negiraju ponešto krute i pojednostavljene stavove marksista“, ⁷³⁴ stoga pretpostavlja da će se historiografija o Francuskoj revoluciji dalje razvijati prema približavanju tih dvaju tumačenja. Opširno zatim govori o recentnim polemikama povodom 200. godišnjice Revolucije, smještajući ih u kontekst pripadnosti različitim političkim taborima te donosi njihove suprotstavljene poglede na Francusku revoluciju. Premda dakle ne prihvaća u potpunosti Furetovu tezu o završenosti Revolucije, Visković tekst završava navodom da pitanja koja je postavio Furet ostaju i dalje otvorena (primjerice što će se narednih godina komemorirati kao demokratsko nasljeđe Francuske revolucije). ⁷³⁵ Osim problematike suprotstavljenih interpretacija i očitovanja o Francuskoj revoluciji i njezinom suvremenom značenju, Viskovićev iznimno upućeni tekst još je jedno svjedočanstvo o temeljitoj recepciji klasične i suvremene historiografije o Francuskoj revoluciji u socijalističkoj Jugoslaviji. Pored njezinih društvenih i političkih implikacija, tu su historiografiju obilježili važni povjesničari i autori različitih disciplina, kao i visoki istraživački i interpretativni te teorijski i metodološki dosezi.

I zbornik *Sloboda, jednakost, bratstvo: Francuska revolucija i savremenost* iz 1990. godine, ⁷³⁶ kao što je naslovljeno, bavi se „suvremenom relevantnosti“ Fran-

⁷³⁴ N. Visković, „Tumačenja francuske revolucije“, str. 303-304.

⁷³⁵ Ibid., str. 307.

⁷³⁶ *Sloboda, jednakost, bratstvo: Francuska revolucija i savremenost. Deseti naučni skup „Marks i savremenost“, Smederevo, 1989*, priredio Ivan Vejvoda, Beograd – Ljubljana 1990.

cuske revolucije. U skladu s tada važnim društvenim i političkim temama problematizira, prema uvodnim riječima, njezin utjecaj na oblikovanje moderne političke i demokratske kulture, pitanje građanskih i ljudskih prava, kao i uzroke pojave revolucionarne diktature i vladavine terora. Usprkos svome naslovu i okviru X. tribine „Marx i suvremenost“, navedeni raspon tema i izbalansirani uvodni tekst svjedoče o želji za pokrivanjem cjeline političkog iskustva Francuske revolucije, a ne samo, primjerice, njezine socijalističke aktualnosti. Premda se u uvodu navodi kako je Francuska revolucija trajno aktualna i kako je znatno utjecala na „revolucionarna previranja“ u 19. i 20. stoljeću te se spominju poveznice između pokretanja socijalnog pitanja u Francuskoj revoluciji i njezinog utjecaja na socijalizam i socijalističke ideje, kao i da je Francuska revolucija bila model za druge revolucije, napose Oktobarsku revoluciju, uvodni tekst⁷³⁷ u cjelini je usmjeren k isticanju što šireg raspona političkog iskustva Francuske revolucije.

Nasljeđe Francuske revolucije je dakle i socijalističko i liberalno, ona se sastoji i od uspjeha i od neuspjeha, sadrži i uzore i negativne primjere, i demokraciju i teror, te pokriva sav politički spektar, odnosno zametke modernog društva u svoj raznolikosti političkih opcija, iz čega implicitno proizlazi da ne treba protežirati samo jedan pogled na Francusku revoluciju. Stoga je uz socijalističke potrebno razmatrati i liberalne i konzervativne poglede na Revoluciju. Na kraju uvodnog teksta navodi se da Francusku revoluciju treba analizirati i istraživati „kroz prizmu procesa izumjevanja demokracije“, u duhu teoretičara demokracije C. Leforta, što je tema priloga priređivača zbornika I. Vejvode. U tome zborniku nema dakle problematiziranja aktualnosti Francuske revolucije za socijalističku Jugoslaviju kao u uvodu zagrebačkog zbornika već je Francuska revolucija predstavljena kao događaj koji je iznimno obilježio povijest, pri čemu se ipak ne stavlja toliki naglasak na sadašnjost, stoga je aktualnost tek vrlo općenita, više u formi prijelomnog povijesnog događaja.

O promjenama u društvenom kontekstu koje se u međuvremenu odvijaju svjedoči i podatak da je Institut za međunarodni radnički pokret u Beogradu, na kojem se održao spomenuti znanstveni skup, preimenovan 1990. godine, kako je to naznačeno u zborniku, u Institut za evropske studije. U zborniku su tako prisutni prilozi koji, između ostalog, tematiziraju pitanja demokracije,⁷³⁸ ljudskih prava i tamnih strana Revolucije, što su teme zastupljene i u zagrebačkom zborniku. Priređivač zbornika I. Vejvoda priredio je inače i spise Saint-Justa (Beograd 1987) i Robespierrea (Ljubljana 1989), dok je vlastiti prilog u zborniku, kao što je već spomenuto, posvetio temi „Francuska revolucija kao proces izumjevanja demokratije“, prema djelu *L'Invention*

737 „Tema i osnovne naznake sadržaja X naučnog skupa ‘Marks i savremenost’ 1989. godine“, u: Ibid., str. 17-19.

738 O toj je tematici, povodom „Obljetnice francuske revolucije (1789-1989)“, pisao u *Časopisu za suvremenu povijest* (br. 1-3, 1989, str. 161-178) i Dalibor Čepulo, „Francuska revolucija i Deklaracija o pravima čovjeka i građanina 1789. godine: problemi političke demokracije“.

démocratique. Les Limites de la domination totalitaire (1981) C. Leforta, kojeg je ustrajno promovirao u Jugoslaviji.⁷³⁹

Znatnu raspravu na skupu izazvao je prilog Koste Čavoskog „Senovita strana Francuske revolucije“ (str. 237-249), iznimno kritičan prema Francuskoj revoluciji s obzirom na aspekt terora i uz naglašavanje zločina kao rezultata revolucionarnog nasilja. U tom je svjetlu opisivao Marata, Dantona, Robespierrea i Saint-Justa, što je bilo potpuno različito od načina na koji su te povijesne ličnosti bile predstavljane u socijalističkoj Jugoslaviji prilikom prevođenja njihovih govora i spisa. Budući da je Čavoski 1980-ih godina sudjelovao u objavljivanju knjiga koje su bile iznimno kritične prema nekim temama važnim za legitimaciju režima,⁷⁴⁰ njegovo poduhvaćanje tematike Francuske revolucije značilo je korištenje dodatne prigode za upućivanje zaoštrenih kritičkih primjedbi političkom i društvenom sistemu koji je u Francuskoj revoluciji vidio relevantnu prethodnicu. Pritom je, tada rasprostranjeno, naglašavanje i problematiziranje aktualnosti i suvremenosti Francuske revolucije omogućilo da jugoslavenski čitatelji kritički govor o Revoluciji, u vidu isticanja revolucionarnog nasilja, pomoću analogije – čak i kad ona nije izrijeком izdvojena – primijene na vlastitu sadašnjost i nedavnu prošlost. Bio je to dakako još jedan ilustrativan primjer kako je krajem 1980-ih i na samom početku 1990-ih godina, na temelju političkih i društvenih promjena, govor o Francuskoj revoluciji zadobio mogućnost potencijalnog unošenja elemenata političke i društvene kritičnosti, ostvarujući k tome bitnu pluralizaciju.

Sličnu namjeru u vidu navođenja potpuno negativne ocjene Francuske revolucije s ciljem upućivanja implicitnih kritika značenju koje joj se pridaje u socijalističkoj Jugoslaviji i režimu koji to čini možemo pripisati i odabiru za prevođenje izvatka iz, ovdje već spomenute, Taineove devetnaestostoljetne knjige o korijenima moderne Francuske, objavljenom u tematu časopisa *Politička misao* o Francuskoj revoluciji iz 1989. godine.⁷⁴¹ Naime, Taineovo poglavlje „Tri velika: Marat, Danton, Robes-

739 U prilogu Ivana Vejvode o invenciji demokracije spominje se Furet, koji je napose prisutan u prilogu slovenskog filozofa Rade Riha „Misliti Francusku revoluciju – misliti političko?“, što je direktno pozivanje na C. Leforta, kao i Furetovo djelo *Penser la Révolution française*, o kojem Riha detaljno raspravlja iz filozofijske perspektive.

740 Usp. primjerice knjigu Koste Čavoskog i Vojislava Koštunice, *Stranački pluralizam ili monizam: društveni pokreti i politički sistem u Jugoslaviji 1944-1949*. (Beograd 1983) o taktici i metodama kojima se KPJ služila tijekom Drugog svjetskog rata kako bi se prikazala naklonjena višestranačkom političkom sustavu, što je međutim kasnije odbacila, onemogućavajući pritom alternativne opcije. O tome: Ivo Banac, „Historiography of the Countries of Eastern Europe“, u: *The American Historical Review*, vol. 97/4, October 1992, str. 1096, koji navodi da je knjiga u trenutku objavljivanja bila „politička bomba“.

741 Temat „Francuska revolucija 1789-1989.“ časopisa *Politička misao* (god. 26, br. 3, 1989) sadrži sljedeće priloge: Davor Rodin, „Pet obilježja francuske revolucije“ (str. 6-22); G. Planty Bonjour, „Hegel o francuskoj revoluciji“ (str. 23-37); Hans Michael Baumgartner, „Događaj – epoha – načelo (str. 38-47); Konrad Repgen, „Troškovi slobode: Francuska revolucija kao šansa i opasnost“ (str. 48-54); Božidar Javorović, „Naoružani narod u francuskoj revoluciji 1789. godina“

pierre“ prikazuje navedene kao deformirane, čudovišne, poludjele, patološke jakobince, završavajući takvu interpretaciju riječima: „S Robespierreom je kao s revolucijom samom: izvana oboje nose upadljivu masku, a ispod nje skrivaju odvratno lice. Iza tobožnje vladavine humane teorije vreba diktatura najgorih i najnižih strasti; umjesto čovjekoljublja dolazi okrutnost.“⁷⁴² To se dakle moglo iščitavati u smislu kritike značenja Francuske revolucije za socijalističku Jugoslaviju ili po analogiji čak same socijalističke revolucije. Dokaz da taj devetnaestostoljetni kritički tekst govori sam za sebe, odnosno prenosi razumljivu poruku suvremenom čitatelju politološkog časopisa, jest i to što ga se donosi bez ikakve kontekstualne bilješke, svjedočeći još jednom da je – kako je to, između ostalih, pokazala i intelektualna historija – tekst ujedno i čin, a da govoriti znači činiti.⁷⁴³

U istom je broju filozof i politolog Davor Rodin, tada glavni i odgovorni urednik časopisa *Politička misao*, recenzirao povodom obljetnice Mignetovo djelo *Povijest Francuske revolucije 1789-1815*, objavljeno u Zagrebu 1892. godine, navodeći da je planirano njegovo ponovno objavljivanje. Pri tome je hvalio Mignetovu *dogadajnicu* „koju je moguće kao jednokratnu i neponovljivu rekonstruirati jedino savjesno dokumentiranom *pričom*“, smatrajući da, navodno, „Mignet ne tumači niti interpretira događaje, on ih priča.“⁷⁴⁴ Zagovarajući krajem 20. stoljeća historijsko djelo s početka 19. stoljeća nasuprot kasnijim djelima koja koriste naknadno razvijene modele društvenih znanosti za interpretiranje povijesti – među njima i historijski materijalizam – Rodin upotrebljava devetnaestostoljetnog Migneta za eksplicitnu kritiku redukcionizma, kako navodi, „marksistički orijentiranih historijografa“ i time impliciranu kritiku marksističke interpretacije Francuske revolucije te društveno-političkog teksta s kojim je bila povezana.

Iz teorijske i metodološke perspektive dosega suvremene historiografije to je nekritičko favoriziranje Migneta, uz pripadajuće odbacivanje kasnijih historiografskih i društvenoznanstvenih doprinosa sveobuhvatnijem proučavanju Francuske revolucije posve neopravdano. Međutim tada je – s motivacijom izricanja kritike namijenjene znanstvenom i društvenom polju – očito imalo namjeru izraženijeg oponiranja, a možemo reći da je predstavljalo i uvod u potpuno odbacivanje „marksistički orijentirane historiografije“ nakon 1991. godine. Pored upotrebe devetnaestostoljetnih autora Tainea i Migneta za upućivanje više ili manje izraženih kritika neposrednoj suvremenosti, eksplicitna analogija povlači se u objavljenom prijevodu teksta suvremenog njemačkog povjesničara Konrada Repgena koji izrijeком postulira jakobinsku

(str. 55-65); Eduard Kale, „Francuska revolucija i novo doba“ (str. 66-78); Hippolyte Taine, „Tri velika: Marat, Danton, Robespierre“ (str. 79-96).

742 H. Taine, „Tri velika: Marat, Danton, Robespierre“, str. 96.

743 Usp. Branimir Janković, „Prema historiji intelektualaca i intelektualnoj historiji“, u: *Intelektualna historija*, Dijalog s povodom 6, prir. B. Janković, Zagreb 2013, str. 63.

744 Davor Rodin, „F. M. A. Mignet, *Povijest Francuske revolucije 1789-1815*“, Matica hrvatska, 1892, Zagreb“, u: *Politička misao: časopis za političke znanosti*, god. 26, br. 3, 1989, str. 154-155.

demokraciju kao „povijesnog prethodnika totalitarnih sistema 20. stoljeća“.⁷⁴⁵ Time se ne samo posve umanjuje značenje Francuske revolucije kao prethodnice socijalističkih pokreta i revolucija kakvom ju je označavala marksistička interpretacija nego se i Francuska i socijalistička revolucija kritički vezuju uz totalitarizam, čime se i u hrvatskom znanstvenom polju javno očitovao sav raspon suprotstavljenih interpretacija i kvalifikacija Revolucije, odajući znakove posvemašnje pluralizacije.

Premda je temat priređen s naglašenim ciljem razgradnje značenja koje se pridavalo Francuskoj revoluciji u socijalističkim i komunističkim zemljama, predstavljajući većinom kritiku marksističke interpretacije – objavljen u kontekstu izražene krize realnog socijalizma u Jugoslaviji, kako se navodi u uvodniku tome broju časopisa⁷⁴⁶ – treba spomenuti i recenziju važnog historiografskog i društvenoznanstvenog temata „The French Revolution and the Birth of Modernity“, časopisa *Social Research* iz 1989. godine. U recenziji su, između ostalog, navedene i prijemne interpretativne točke polemike koju je potaknuo Furet (je li riječ o epohalnom preokretu, zatim o buržoaskoj revoluciji, je li „francuska revolucija mjesto rođenja moderne demokracije ili, naprotiv, izvor modernog tipa despocije, utjelovljenog u totalitarnim režimima 20. stoljeća“⁷⁴⁷). Osim što svjedoči o nezaobilaznom spominjanju Fureta u gotovo svakom zborniku i tematu o obljetnici Francuske revolucije, recenzija dodatno dokazuje kvalitetno praćenje i upućenost hrvatskih i jugoslavenskih znanstvenih krugova u najvažnije autore i prijepore o Revoluciji.

To je praćenje suvremene francuske historiografije primjetno i u domaćim prilogima o odjecima Francuske revolucije u hrvatskoj povijesti. Naime, nakon naglaska u 1950-im godinama – kada je istican revolucionarni karakter tih odjeka, bez referiranja na teorijsko-metodološke pristupe – i manjem interesu 1960-ih i 1970-ih godina, neposrednim odjecima Francuske revolucije bit će vraćena pozornost obljetnicom 1989. godine.⁷⁴⁸ Premda je Gabrijela Vidan navodila: „Zašto ne isticati tragove jakobinstva u nas pod izlikom da nije, u našim prilikama nerazvijenog građanstva, bilo moguće očekivati takve oblike osvještenja i radikalnog djelovanja?“, motivacija pritom nije, kao 1950-ih godina, u isticanju njihove revolucionarnosti već u plediranju za istraživanje te vrijedne teme i usmjeravanju na specifičnosti – hibridnosti – recepcija i apropijacija ideja i praksi Francuske revolucije. Na to ukazuje nastavak

745 Konrad Repgen, „Troškovi slobode: Francuska revolucija kao šansa i opasnost“, u: Ibid, str. 51.

746 „Uvodnik uz novu seriju časopisa ‘Politička misao’“, u: Ibid, str. 3-4.

747 Nenad Zakošek, „Social Research. ‘The French Revolution and the Birth of Modernity’, Volume 56, No. 1, Spring 1989 (tematski broj)“, u: Ibid, str. 155-156.

748 Stjepan Antoljak, „Odjeci i posljedice francuske revolucije (1789) u hrvatskim zemljama“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 22, 1989, str. 211-264; Gabrijela Vidan, „Neposredni odjeci francuske revolucije i jakobinstva u južnoslavenskim zemljama“, u: *Francuska revolucija – ljudska prava i politička demokracija nakon dvjesto godina*, ur. Eugen Pusić, Zagreb 1991, str. 479-496. Tome možemo dijelom pridružiti i tekst Mire Kolar-Dimitrijević, „Obilježavanje godišnjica francuske revolucije u Jugoslaviji u međuratnom razdoblju“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1-3, 1989, str. 179-193 [„Obljetnica francuske revolucije (1789-1989)“].

autoričina navoda: „Zanimljivo je istaći da se danas u srednjoevropskoj historiografiji o jakobinstvu s velikom dozom opreza pristupa svemu onome što je dosad istraženo – a toga ima zaista puno – s namjerom da se što točnije odrede specifičnosti i razlike unutar tog tako široko shvaćenog gibanja. U slučaju naših jakobinaca (često se taj izraz stavlja u navodnike, da se ne bi shvatio preozbiljno) tek treba sastaviti reprezentativni zbir pojava i zbivanja, faza koja je davno obavljena u drugim zemljama Srednje Evrope. Time bismo uvelike pomogli da se znanja o ovim sudbonosnim vremenima upotpune i zaokruže, i da se specifičnosti jakobinstva u Srednjoj Evropi prošire takvima koje pripadaju ovom našem podneblju.“⁷⁴⁹ U tu svrhu G. Vidan se – metodološki poticajno – oslonila na Fureta i Vovellea, dvojicu „uglednih ali ideološki suprotstavljenih povjesničara“, i njihovo ukazivanje na „bitnu neomeđenost ili semantičku rastezljivost pojma *jakobinstvo*“, a koristila je i uvide „marksističkog povjesničara Claudea Mazaurica“.⁷⁵⁰

To poticajno oslanjanje na suvremenu francusku historiografiju vidljivo je i u jednom od rijetkih monografskih historijskih djela o određenoj geografskoj i vremenjskoj cjelini francuske uprave u hrvatskim zemljama – Drage Roksandića, *Vojna Hrvatska = La Croatie militaire: krajiško društvo u Francuskom Carstvu (1809-1813)*, objavljeno 1988. godine. Osim kao rezultat upoznatosti s francuskom „novom historijom“ (budući da je Roksandić boravio 1980/1981. godine na École des hautes études en sciences sociales u Parizu), djelo predstavlja kvalitetan primjer socijalne historije te ukazuje na bitne teorijske i metodološke preobrazbe dijela hrvatske historiografije 1980-ih godina, očitovane u prvom redu u realizaciji teorijsko-metodoloških istraživanja utemeljenih u socijalnoj historiji kao povijesti društva. Premda u drugoj zasebnoj knjizi o jednoj regiji u razdoblju francuske uprave, djelu Nevija Šetića *Napoleon u Istri: Istra za francuske uprave 1805-1813*, iz 1989. godine, nije izrijeком izraženo spomenuto oslanjanje na inozemnu historiografiju ili pak socijalnu historiju, ipak se obrada usmjerava na područja političke, socijalne i ekonomske povijesti, odnosno na „društveni razvitak“ u vidu prikaza političkih, društvenih, gospodarskih i zdravstvenih prilika, te odrednicama naselja i stanovništva, iznesenima često preko kvantitativnih pokazatelja, dok se dio knjige bavi i fenomenom razbojništva, na tragu utjecajnih istraživanja Miroslava Bertoe.

Pored historijskih djela, obljetnica 200. godišnjice Revolucije potaknula je i niz izložbi, pri čemu se izdvaja izložba „Hrvatske zemlje i francuska revolucija“ u Povijskom muzeju u Zagrebu.⁷⁵¹ Sve je popraćeno i razmjernim medijskim interesom,

749 Gabrijela Vidan, „Neposredni odjeci francuske revolucije i jakobinstva u južnoslavenskim zemljama“, u: *Francuska revolucija – ljudska prava i politička demokracija nakon dvjesto godina*, ur. Eugen Pusić, Zagreb 1991, str. 494-495.

750 Ibid., str. 480.

751 *Hrvatske zemlje i francuska revolucija = Les pays croates et la révolution française*, Zagreb 1989. Osim izložbi izravno povezanih s Francuskom revolucijom, bilo je i izložbi o francuskoj upravi, primjerice *Doba francuske uprave u Dalmaciji u svjetlu arhivske, bibliotečne i numizmatičke građe Arheološkog muzeja u Splitu*, Split 1989.

primjerice brojnim novinskim tekstovima u *Vjesniku*,⁷⁵² kao i drugim novinskim i televizijskim prilogima u kojima su sudjelovali i povjesničari, a izvještavalo se i o njihovim predavanjima i znanstvenim skupovima.

Sumirajući prikazano o opsegu i karakteru zastupljenosti teme Francuske revolucije u socijalističkoj Jugoslaviji, pored društvenog značenja koje joj je pridavano, moguće je iz perspektive historiografije i društvenih znanosti navesti brojne prijevode i priloge o Revoluciji. Pritom je dominirala marksistička interpretacija Francuske revolucije, unutar koje su ipak supostojali različiti naglasci ovisno o pojedinim autorima. Krajem 1980-ih godina zamjetno je pak posredno navođenje, kao i izravno objavljivanje kritika koje je marksističkoj interpretaciji upućivao napose francuski povjesničar Furet, kao dio šireg procesa bitnog pluraliziranja govora o Francuskoj revoluciji povodom obljetnice 1989. godine.

U nekrologu Françoisu Furetu 1997. godine, što ga je na hrvatski jezik prevela Mirjana Gross, Tony Judt ističe da je Furet „uništio ono što je sam nazvao ‘revolucionarnim katekizmom’: marksistički i neomarksistički prikaz Francuske revolucije kao modela i prethodnice svih buržoaskih revolucija, utemeljen na interpretaciji godina 1789. do 1794. kao klasičnoga presedana kasnijih klasnih borbi.”⁷⁵³ Čini se da slično ne bismo mogli reći za socijalističku Jugoslaviju gdje su važniji učinak na napuštanje marksističke interpretacije imale društvene promjene nego sam Furet i njegove teze, iako su i one – kako smo vidjeli – bile itekako prisutne. Njegove kritičke teze spominjane su i objavljivane tek krajem 1980-ih, uglavnom povodom obljetnice 1989. godine, kada je prevedena knjiga *Penser la Révolution française* i kada su teze počele ulaziti u tekstove raznih autora objavljenih 1989-1991. godine. No u trenutku njihove sve znatnije recepcije i prihvaćanja – raspala se socijalistička Jugoslavija, a time i društveno značenje pridavano Revoluciji, nakon čega se o marksističkoj interpretaciji, Furetu i Francuskoj revoluciji nije nastavilo govoriti. U svakom slučaju, istraživanje Furetove zastupljenosti prilikom tematiziranja Francuske revolucije – osim kao primjer njegove transnacionalne recepcije – svakako pruža iznimno zanimljiv pogled na unutarnju historiografsku i društvenu dinamiku u socijalističkoj Jugoslaviji.

Isto tako, primjer dominiranja, kritikâ i napuštanja marksističke interpretacije može poslužiti i za djelomičnu i uvjetnu ilustraciju Kuhnovih teza iz *Strukture znanstvenih revolucija* spomenutih u uvodu rada, u vidu dominiranja jedne znanstvene paradigme, zatim pojave anomalija koje nije moguće razriješiti dotadašnjom paradigmom i, nakon njihovog postupnog sve većeg gomilanja, konačnog prelaženja na

752 U *Vjesniku* je od 5. do 30. srpnja 1989. svakodnevno izlazio veliki feljton u 26 nastavaka u kojem je najprije Radovan Stipetić detaljno pisao o Francuskoj revoluciji, a zatim Dragutin Pavličević o njezinim odjecima u Hrvatskoj. Dopisnik Mirko Galić izvještavao je u nekoliko priloga o obilježavanju 200. godišnjice u Parizu, a objavljeni su i razni drugi prigodni tekstovi.

753 Tony Judt, „In memoriam. François Furet (1927-1997)“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, god. 30, 1997, str. 356-357.

drugu paradigmu u formi radikalnog revolucionarnog raskida, u ovom slučaju, u kombinaciji s društvenim promjenama.

Međutim zastupljenost Francuske revolucije u socijalističkoj Jugoslaviji nije samo pitanje marksističke interpretacije jer je, između ostalog, uključivalo i prevođenje, kao i prenošenje istraživačkih i metodoloških dosega važnih francuskih povjesničara Mathiezea, Lefebvrea, Soboula, Vovellea, Fureta, čije je historiografsko značenje prelazilo granice nacionalne historiografije. U sklopu svoje politike prevođenja i vlastitih mogućnosti hrvatska i jugoslavenska historiografija bile su nužno upućene na pravljenje izbora i nisu mogle prevoditi sve što je bilo važno već samo ono što je smatrano najrepresntativnijim. Stoga su se od poslijeratnih povjesničara usredotočile na Soboula, Vovellea i Fureta, dok je primjerice Lefebvre malo preveden, a nije prevedeno ništa od Claudea Mazaurica, predstavnika marksističke interpretacije Francuske revolucije koji je, uz Soboula, polemizirao s Furetom. Nisu prevedeni niti anglosaksonski autori, bilo da su polemizirali s dominirajućim interpretacijama Francuske revolucije, bilo da su davali važne teorijske i metodološke doprinose, napose u vidu nove kulturne historije.⁷⁵⁴ Isto tako, klasične liberalne i konzervativne interpretacije Revolucije (primjerice Tocquevillea i Burkea) prevedene su tek od 1990. godine nadalje, u posve drugačijem kontekstu obilježenom bitno smanjenim interesom za Francusku revoluciju.

Pad interesa za Francusku revoluciju nakon raspada socijalističke Jugoslavije

Raspadom socijalističke Jugoslavije 1991. godine pokazat će se da je Francuska revolucija za zemlje bivše Jugoslavije itekako, u smislu Furetove napomene, završena. S obzirom na daljnji tijek u 1990-im godinama možemo dodati i da je gotovo posve napuštena perspektiva koja bi Francuskoj revoluciji pridavala ikakvu revolucionarnu ili društvenu važnost i s njom povezanu aktualnost ili vezu sa suvremenosti. Francuska revolucija postala je tek jedan od niza značajnih povijesnih događaja. Pad društvenog interesa posljedično je pratio i pad historiografskog interesa, stoga je broj prijevoda i priloga o Francuskoj revoluciji u 1990-im i 2000-im godinama u iznimnom padu koji se nastavlja i tijekom 2010-ih godina.

Jedini prijevodi o Francuskoj revoluciji nakon 1991. godine pripadaju većinom klasičnoj liberalnoj i konzervativnoj tradiciji tumačenja revolucije. Poznato djelo Alexisa de Tocquevillea *Stari režim i revolucija* (1856), koje pripada liberalnoj tradiciji, prevedeno je u Zagrebu 1994. godine, kada je objavljeno i u Beogradu. Isto tako, prijevodi poznatih kritičkih djela o Francuskoj revoluciji, koje svrstavamo u konzervativnu tradiciju, *Razmišljanja o francuskoj revoluciji* Edmunda Burkea prevedena su u Ljubljani 1990, a u Zagrebu 1993. godine, dok su *Razmatranja o Francuskoj*

⁷⁵⁴ Prema tome se na primjeru Francuske revolucije pokazuje istovjetno onome u drugim poglavljima ove knjige: ostvarene su preobrazbe hrvatske historiografije prema socijalnoj historiji, no izostalo je opsežnije recipiranje i prihvaćanje (nove) kulturne historije.

i drugi spisi Josepha de Maistrea prevedeni 2000-ih godina.⁷⁵⁵ Premda je kašnjenje u prevođenju klasičnih djela u malobrojnim i materijalno ograničenim hrvatskim i jugoslavenskim znanstvenim sredinama bilo u velikoj mjeri uobičajeno, ipak razloge njihova naknadnog prevođenja treba ponajprije tražiti u dominirajućoj politici prevođenja u socijalističkoj Jugoslaviji. Poticano je tada prevođenje djela naklonjenijih marksističkoj interpretaciji i revolucionarnoj afirmaciji Francuske revolucije, za razliku od onih kritičnih prema njoj, što se promijenilo obljetnicom 1989. godine, kada je i u prevođenju zamjetna bitna pluralizacija. Treba međutim napomenuti da je stručna motivacija za prevođenjem Tocquevillea i Burkea bila ishodišno sociološka/politološka, stoga nije direktno povezana s prevođenjem studija važnih za samu Francusku revoluciju već za društvene znanosti, niti je u to bila uključena historiografija. Od 1991. godine pa sve do danas nije prevedeno nijedno zasebno historiografsko djelo o Francuskoj revoluciji, ni klasično niti recentno.

Intencijama prevođenja liberalne tradicije nakon 1991. godine možemo pridružiti i zbornik *Dubrovačka Republika i Francuska revolucija* iz 1996. godine,⁷⁵⁶ koji je osim nastojanja za pružanjem uravnoteženog prikaza dubrovačkih frankofila – umjesto njihovog prethodnog navođenja kao revolucionara jakobinske provenijencije – namjeravao u određenim dijelovima korigirati neke interpretacije marksističke orijentacije. Dok možemo reći da je 1990-ih godina postojao određeni interes da se etablira liberalna interpretacija povijesti Francuske revolucije,⁷⁵⁷ u drugoj polovici 1990-ih i 2000-ih nema ni takvog interesa.

Gubitak historiografskog interesa predstavlja ujedno i teorijski i metodološki gubitak. Naime, premda je polemika između marksistički orijentiranih povjesničara i F. Fureta i njegovih pristalica izgubila 1990-ih godina – prethodnim padom europskih komunističkih i socijalističkih režima – na društvenoj aktualnosti, ipak su se u 1980-im i 1990-im godinama pojavljivala teorijski i metodološki važna i poticajna djela o Francuskoj revoluciji, primjerice Lynn Hunt, Roberta Darntona, Rogera Chartiera i drugih, napose kao rezultat afirmacije nove kulturne historije. Tome su se u 2000-im godinama pridružile i druge značajne tendencije poput proučavanja nasilja, vizualne kulture i povijesti emocija, kao i transnacionalne i globalne historije Francuske revolucije. Izostanak prijevoda recentnih djela o Francuskoj revoluciji u hrvatskoj historiografiji znači dodatno smanjivanje mogućnosti za upoznavanjem s novijim

755 Edmund Burke, *Razmišljanja o revoluciji u Franciji*, Ljubljana 1990; *Razmišljanja o Francuskoj revoluciji*, Zagreb 1993; Joseph de Maistre, *Razmatranja o Francuskoj i drugi spisi*, Zagreb 2005 (*Spisi o revoluciji*, Čačak 2001).

756 *Dubrovačka Republika i Francuska revolucija*, prir. Miljenko Foretić, Dubrovnik 1996.

757 Ta putanja od marksističke ka liberalnoj interpretaciji može potaknuti na istraživanje kako se nakon 1991. godine razvijalo djelovanje osoba koje su se do tada bavile Francuskom revolucijom ili su prigodno pisale o njoj.

teorijskim i metodološkim tendencijama,⁷⁵⁸ koja nadilaze problematiku Francuske revolucije i imaju šire značenje za suvremenu historiografiju.

No izostanak prijevoda ne znači i da je u potpunosti prestalo praćenje historiografije o Francuskoj revoluciji. Primjerice Gabrijela Vidan recenzirala je Chartierovu „zanimljivu i poticajnu knjigu“ *Les origines culturelles de la Révolution française*,⁷⁵⁹ a Mirjana Gross u knjizi *Suvremena historiografija* (1996) u poglavljima „Francuska historiografija u 19. stoljeću“ i „O dvjestogodišnjici francuske revolucije“ iznijela pregled najvažnijih povjesničara (A. Thierry, A. Thiers, F. Mignet, J. Michelet, A. de Tocqueville, A. Aulard, J. Jaurès, A. Mathiez, G. Lefebvre, A. Soboul, F. Furet, L. Hunt) koji su se bavili Francuskom revolucijom i njihove različite interpretacije te temeljne kontroverze od njezina izbijanja do 1989. godine.

Iako je, nakon prethodnog naglaska na bavljenju samom Francuskom revolucijom, u 2000-im godinama prednost u hrvatskoj historiografiji sada dobilo proučavanje francuske uprave u hrvatskim zemljama,⁷⁶⁰ postoje određena nastojanja za do-

758 U srpskoj historiografiji važno je prevođenje *Kritičkog rečnika francuske revolucije* (ur. F. Furet, M. Ozouf, Sremski Karlovci – Novi Sad 1996), u slovenskoj pak *Francuske revolucije* Georgesa Lefebvrea (Ljubljana 2007). U hrvatskoj historiografiji treba spomenuti objavljivanje dvaju opsežnih poglavlja o Francuskoj revoluciji Jacquesa Godechota (preminuo 1989), koja su u pregledni prikaz uključila rezultate nekih teorijsko-metodološki važnih djela iz tradicije proučavanja Francuske revolucije, usp. *Povijest, sv. 12: kolonijalizam i građanske revolucije*, ur. Enrico Cravetto, ur. hrvatskog izdanja Ivo Goldstein, Zagreb 2008, str. 519-599. No u svim trima historiografijama i dalje izostaju prijevodi novijih i napose recentnih djela o Francuskoj revoluciji. Pored toga, teorijski i metodološki bilo bi važno, kao nadoknadu zaostataka, prevesti devetnaestostoljetnog klasika Micheleta i spomenuto Lefebvreovo međuratno djelo o Velikom strahu, kao i važne autore nove kulturne historije L. Hunt (*Politics, Culture, and Class in the French Revolution*, 1984) i R. Chartierea (*Les origines culturelles de la Révolution française*, 1990).

759 Gabrijela Vidan, „Zanimljiva i poticajna knjiga: Roger Chartier: *Les origines culturelles de la Révolution française* (Kulturna ishodišta Francuske revolucije), Paris, Seuil, 1990“, u: *Dubrovačka Republika i Francuska revolucija*, priur. Miljenko Foretić, Dubrovnik 1996, str. 83-91.

760 Približavanjem 200. obljetnice francuske uprave u hrvatskim zemljama (1806-1813) povećao se historiografski interes, ponajviše očitovan u znanstvenim skupovima i pripadajućim zbornicima. U njima sama tema Francuske revolucije nije opsežnije zastupljena, niti dominira naglasak na zagovaranju ili realiziranju kakvih novih teorijsko-metodoloških pristupa. Usp. *Napoleon et son administration en Adriatique orientale et dans les Alpes de l'est 1806-1814: guide des sources = Napoleon i njegova uprava na istočnoj obali Jadrana i na području istočnih Alpa 1806.-1814.: arhivski vodič*, ur. Josip Kolanović, Janez Šumrada, Zagreb 2005; *Napoleon na Jadranu = Napoleon dans l'Adriatique*, ur. Janez Šumrada, Koper – Zadar 2006; *L'Istria e le Province illiriche nell'età napoleonica: nel bicentenario del Codice napoleonico (1806-2006): atti del convegno di studi*, Pirano, 25 novembre 2006, ur. Denis Visintin, Piran 2010; *Hrvati i Ilirske pokrajine, 1809.-1813. / Les Croates et les Provinces illyriennes, (1809-1813)*, zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti prigodom dvjestote obljetnice proglašenja Ilirskih pokrajina, Zagreb – Zadar, 1. – 3. listopada 2009, ur. Franjo Šanjek, Zagreb 2010; *Dalmacija za francuske uprave (1806-1813)*, *La Dalmatie sous l'administration française (1806-1813)*, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog od 18. do 19. rujna 2006. u Splitu, ur. Marko Trogrlić, Josip Vrandečić, Split 2011.

datnim oblicima praćenja. Naime, pokretanjem izbornog kolegija „Historiografija o Francuskoj revoluciji“ na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu ak. god. 2009/2010. – na 220. obljetnicu Revolucije – namjeravao sam kao izvođač kolegija stvoriti mogućnost dodatnog promoviranja i kultiviranja, među novim generacijama, upućenosti u veliku tradiciju studija Francuske revolucije. Zahvaljujući bogatoj tradiciji njezina praćenja u hrvatskoj i regionalnim historiografijama, sadržanoj u velikom broju reprezentativnih djela i tekstova o Francuskoj revoluciji prevedenih na hrvatski, srpski i slovenski jezik – od suvremenika Francuske revolucije (E. Burke, J. de Maistre), zatim autora i povjesničara iz 19. stoljeća (F. Mignet, T. Carlyle, A. de Tocqueville) i 20. stoljeća (G. Le Bon, A. Mathiez, G. Lefebvre, A. Soboul, E. Hobsbawm, M. Vovelle, F. Furet) – postojalo je dovoljno tekstova za inicijalno oblikovanje kolegija.

Pokazalo se da se kolegij može koncipirati kao ilustrativan pokazatelj vrlo različitih interpretacija Francuske revolucije te društvene i političke važnosti koja joj se pridavala u 19. i 20. stoljeću kao i brojnih teorijsko-metodoloških pristupa koji su primjenjivani u historiografiji. Pristupi se odnose na marksističku interpretaciju i njoj upućivane kritike, historiju mentaliteta, kvantitativnu historiju i druge pristupe francuskih Anala, zatim socijalnu i novu kulturnu historiju, kao i historiju žena i rodnu historiju te historiju knjige i čitanja, historiju sjećanja i pamćenja, historiju emocija i globalnu historiju. S tim da za posljednje navedene pristupe ne postoje hrvatski prijevodi već se kolegij nužno oslanja na predloške na engleskom jeziku. Tim pokušajem nastavljanja praćenja historiografije o Francuskoj revoluciji, što – kako smo vidjeli – ima solidnu, sadržajnu i slojevit devetnaesto- i dvadesetostoljetnu tradiciju u hrvatskoj, kao i slovenskoj i srpskoj historiografiji, napose u razdoblju socijalističke Jugoslavije, nastojao sam je učiniti u određenoj mjeri i dalje živom i poticajnom, kao što sam to namjeravao učiniti i samim ovim poglavljem.

Dinamičnost te tradicije – koja je usprkos mjestimičnim pojednostavljivanjima, prijepornim tumačenjima i ideološkim upotrebama pružala solidne historiografske osnove – a napose njezina teorijska i metodološka vrijednost, kao i mogućnosti njezina intelektualnohistorijskog proučavanja te primjene niza drugih teorijsko-metodoloških pristupa i koncepata, upućuju na zaključak da je za hrvatsku historiografiju šteta što je tu tradiciju uglavnom napustila. Nasuprot tome, trebala bi ju – poput tradicije proučavanja „buna i otpora“, što je tema sljedećeg poglavlja – svakako nastaviti, sada dakako na drugim postavkama i u novim smjerovima, u skladu s razvojem i tendencijama suvremene historiografije.

Primjer „buna i otpora“ u hrvatskoj historiografiji. Teorijska i metodološka obilježja proučavanja jedne domaće teme ideološkog značenja

Uvodne napomene

U ovom će poglavlju biti analizirano bavljenje tematikom „buna i otpora“ u hrvatskoj historiografiji u jugoslavenkom kontekstu, kao primjer domaće teme koja je u socijalističkoj Jugoslaviji imala važno ideološko značenje kao tema što povezuje brojne događaje buntovnog, pobunjeničkog i revolucionarnog karaktera. I taj primjer omogućuje prikladnu elaboraciju problematike preobrazbi hrvatske historiografije objedinjavajući s jedne strane ideološko, društveno i političko poticanje istraživanja takvih tema kojima se može pridijeliti marksistička interpretacija, a s druge uvjerljivo svjedoči o teorijskim i metodološkim dosezima obrade tih privilegiranih tema i pridjeljivanih im interpretacija.

Upravo to isprepletanje ideološkog, društvenog i političkog polja s historijskim poljem (koje je bilo intenzivnije od povezanosti samo preko marksistički orijentiranih interpretacija), čemu možemo pridodati i pripadajuću teorijsku i metodološku problematiku, ilustrativno zrcali dinamiku kako tog istraživačkog područja tako i hrvatske historiografije u socijalističkoj Jugoslaviji. Riječ je – uz obradu radništva i radničkog pokreta, Komunističke partije i njezinih pripadnika, Narodnooslobodilačke borbe, te prethodno prikazane Francuske revolucije kao jedne od revolucionarnih tema – o još jednoj specifičnoj temi u hrvatskoj historiografiji u socijalističkoj Jugoslaviji. Radovi o Francuskoj revoluciji, seljačkim bunama i radništvu postojali su dakako i prije 1945. godine, i tu možemo pronaći linije određenih kontinuiteta, no poslijeratni naglasak u svakom je slučaju bio bitno izraženiji.

Intenziviranje objavljivanja o temi „buna i otpora“ koje je rezultiralo opsežnim korpusom historijskih radova omogućuje raznolike analize i vrednovanja jedne bogate i slojevite historiografske tradicije. Napominjem da naglasak pri tome ne mora biti samo na davanju pregleda historiografije o „bunama i otporima“ već se mogu provesti istraživanja koja će otvoriti dodatne perspektive proizišle iz niza teorijsko-metodoloških pristupa što ih se može primijeniti unutar široko shvaćene poddiscipline historije historiografije. U prvom slučaju pregled historiografije o bunama usredotočavao bi se na same istraživačke i interpretativne rezultate te historiografije, odnosno ukazivao bi na povijesne izvore koje je autor koristio, zatim na nove podatke i spoznaje što ih je dao, kao i kako je u cjelini interpretirao određenu bunu ili više njih. Takav prikaz historiografije uglavnom bi se odnosio samo na jednu bunu

ili nekoliko njih iz istog stoljeća, pri čemu je nerijetko izostajalo uklapanje pojedinih historijskih djela u širi historiografski i društveni kontekst.

U drugom slučaju, istraživača povijesti hrvatske historiografije ne zanimaju ista pitanja i problemi kao povjesničara koji se bavi primjerice ranim novim vijekom. Moderno koncipirano proučavanje povijesti historiografije obuhvaća mnogo više dodatnih i širih pitanja, naprimjer kakav je društveni, politički, ideološki status imala određena tema u pojedinom razdoblju njezina obrađivanja, kakva su bila politička, ideološka, društvena očekivanja u predočavanju neke teme (očitovala u javnom i političkom diskursu, historiografiji i publicistici, književnosti i umjetnosti) i u kojoj su mjeri i u kakvim sve rasponima ona realizirana u historijskim djelima, jesu li se javljale aporije između navedenih očekivanja te povijesnih istraživanja i odrednica izvorne građe. Nadalje, osim razmatranja prijevora prisutnih u karakterističnim interpretacijama, posebno važnim držim usmjeravanje prema vrednovanju teorijskih i metodoloških dosega kako vodećih djela tako i ukupne historiografije o pojedinim bunama i društvenim pokretima.

Pored pitanja koliko je riječ o političkoj, ekonomskoj, socijalnoj i kulturnoj historiji, odnosno jesu li primjenjivane i kakve druge poddiscipline koje su se uvodile ili dodatno dinamizirale u hrvatskoj historiografiji 1970-ih i 1980-ih godina (u tom razdoblju intenzivnog zagovaranja teorijskih i metodoloških preobrazbi hrvatske historiografije), obratit ću pozornost na dominantne interpretacijske ključeve i modele, kao i teorije i metode kojima su se pokušavali ili pak nisu pokušavali objasniti uzroci tako složenih povijesnih fenomena poput buna i društvenih pokreta. Sve su to važni preduvjeti za ocjenu ukupnih dosega cjeline historiografije o „bunama i otporima“ u hrvatskoj historiografiji, što dakako govori i o ukupnoj teorijskoj i metodološkoj razini hrvatske historiografije druge polovice 20. stoljeća.

Osim objedinjenog promatranja historiografije o bunama i pobunama s obzirom na ideološki, društveni i politički kontekst, raspon reagiranja povjesničara na dominantna očekivanja (što će predstavljati intelektualnu povijest hrvatske historiografije, a u određenoj mjeri i pružiti elemente za sociologiju historiografije), kao i pripadajuću teorijsko-metodološku problematiku, novost ovako oblikovanog istraživačkog okvira sastoji se, prema mome mišljenju, i u cjelovitijem obuhvaćanju bavljenja bunama u hrvatskoj povijesti od 16. do početka 20. stoljeća. Dosad je prilikom govora o historiografiji prevladavalo usredotočavanje samo na jednu seljačku bunu – najčešće onu najpoznatiju iz 1573. godine – ili na bune u jednom stoljeću ili razdoblju, premda je riječ o tematski i kontekstualno neodvojivoj cjelini.

Naime, bavljenje seljačkom bunom iz 1573. godine, kao i ranonovjekovnim i modernim bunama predstavljalo je u socijalističkoj Jugoslaviji objedinjeni niz, uz interpretacijsko inzistiranje na buntovnom, pobunjeničkom i revolucionarnom kontinuitetu od daleke prošlosti do suvremenosti. Osim toga, bune, pobune i revolucije bez obzira na to iz kojeg povijesnog razdoblja i koje lokalne sredine, zemlje, šire regije ili čak kontinenta dolaze predstavljaju zapravo društvene pokrete što podliježu tipologiji i uopćavanju na temelju sličnosti i razlika, kao i nizu užih ili širih komparacija.

Obilježja kontinuiteta u bavljenju bunama

Iako su u socijalističkoj Jugoslaviji teme seljačkih i drugih buna koje su se odvijale od 16. do prve polovice 20. stoljeća zadobile naglašenu društvenu pozornost, ideološko uokviravanje i istraživački intenzitet, riječ je o temama s kontinuiranim interesom kako suvremenika i kroničara tako i povjesničara u 19. i prvoj polovici 20. stoljeća. Moguće je pritom vršiti različite usporedbe između primjerice povjesničara i autora iz 19. stoljeća i međuratnog razdoblja te nakon 1945. ili 1991. godine, no ovdje će me prije svega zanimati dva aspekta – pitanje unošenja suvremenosti i pitanje naglašavanja nacionalne, odnosno socijalne interpretacije. To je ujedno nastojanje da se historiografiji o bunama ne pristupa samo s obzirom na njezine važne istraživačke rezultate već da se to razmatranje bitno proširi.⁷⁶¹

Naime, velik broj seljačkih i drugih buna od 16. do 20. stoljeća uvijek je naravno izazivao pozornost suvremenika koji su o njima ostavljali duže ili kraće zapise, unoseći dakako u njih vlastitu perspektivu. Iako se u 19. stoljeću oblikovala historija kao moderna znanstvena disciplina (što je praćeno osnivanjem povijesnih društava i časopisa, istraživačkih i obrazovnih institucija, objavljivanjem zbirki povijesnih izvora), započinjanje dodatnog pisanja o bunama – s najvećim interesom za seljačku bunu iz 1573. godine – nije lišeno suvremene perspektive. To je, u različitom rasponu, vidljivo kako u radovima primjerice I. Kukuljevića, R. Horvata, Vj. Klaića, J. Hartingera i F. Šišića, tako i u priređenoj „Građi za poviest hrvatsko-slovenske seljačke bune g. 1573.“ F. Račkog u *Starinama JAZU* 1875. godine. Mirjana Gross navodi da „Rački posvećuje posebnu pažnju prikupljanju građe za hrvatsko-slovensku seljačku bunu 1573, o kojoj se dotada jedva nešto znalo, a zanimala ga je zacijelo zato jer je osuđivao feudalni sustav“.⁷⁶² Stoga Rački u uvodu publikacije i napominje da je riječ o „s društvenoga i prosvjetnoga gledišta veoma zanimiva i poučna pokreta“.⁷⁶³ No takva vrst suvremenog interesa kod Račkog još ne znači nastojanje za naglašenim unošenjem kakve interpretacije na suvremenoj podlozi.

To je međutim drugačije s književnicima, kao i nekim drugim povjesničarima. K tome su moderni nacionalni pokreti doprinijeli da se uz socijalnu interpretaciju – u vidu odnosa prema položaju seljaka, feudalizmu, (ne)pravednosti, buni – javlja i nacionalna interpretacija buna, što će biti dvije dominantne javne perspektive promatranja buna sve do danas. U sklopu nacionalne interpretacije proučavatelji su se susretali s izazovom kako pomiriti činjenicu da su se pripadnici istog naroda okrutno sukobljavali u prošlosti. Zbog toga povjesničar Šime Ljubić i koristi izraz „građanski

761 Isključivo usmjerenje prema rezultatima historiografije sadržano je u članku Jaroslava Šidaka, „Seljačka buna g. 1573. u historiografiji“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 5, 1973, str. 7-30.

762 Mirjana Gross, *Vijek i djelovanje Franje Račkoga*, Zagreb 2004, str. 307.

763 Citirano prema J. Šidak „Seljačka buna g. 1573. u historiografiji“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 5, 1973, str. 14.

rat iliti seljačka buna“ iz 1573. godine.⁷⁶⁴ Tom prilikom su književnost i historio-
grafija često pružale iste ili slične odgovore. Primjerice August Šenoa – za koga je
seljaštvo „najzdraviji elemenat hrvatskoga naroda“,⁷⁶⁵ jer su, prema tom poimanju,
viši slojevi često odnarođeni – pokušava u poznatom romanu *Seljačka buna* iz 1877.
godine pomiriti plemiće i seljake tako da se na kraju romana otkriva da je jedan ple-
mić prihvatio i odgojio seljačku djecu poginulog ustanika s ciljem da plemići i seljaci
budu dalje dobri jedni prema drugima jer su „svi ljudi braća“.

Povjesničar Vjekoslav Klaić će u interpretaciji bune 1573. godine isto tako upo-
trijebiti motiv „tuđinske ili otuđene gospode“⁷⁶⁶ koji se javlja i u književnim djelima,
kao što će se primjerice u tekstu „Ban Nikola Zrinski i seljaci (1653-1659)“ poslužiti
i vrijednosnim razlikovanjem među plemićima prema nacionalnom ključu. U tom
smislu ističe da je ban Nikola Zrinski bio obziran prema seljacima i kmetovima te da
se, kao nacionalno svjestan, suprotstavljao stranom i tiranskom posavskom vlastelinu
Emeriku Erdödyju.⁷⁶⁷ Osim česte suvremene perspektive i određenog aktualiziranja
bune u kontekstu onodobnih društvenih i političkih borbi, dio je povjesničara i oso-
bito književnika u 19. stoljeću i prvoj polovici 20. stoljeća kao uzroke bune iz 1573.
godine – koja je zadobila najizraženiju pozornost – više naglašavao silništvo, odno-
sno nemoralne i nepravedne postupke vlastelina nego socio-ekonomske aspekte.⁷⁶⁸

U devetnaestostoljetnih autora suvremenost je bila itekako sadržana u nacio-
nalnim interpretacijama iz perspektive upućivanja na zahtjeve njihova vremena po-
put nacionalne homogenizacije. Usprkos tome, kao i činjenice da su se i u samom
„dugom“ 19. stoljeću odvijale seljačke bune (poput one u Sjeničaku 1897. godine)
i nemiri (poput 1883. i 1903. godine), za tadašnje povjesničare bune – osim kao
važni povijesni događaji koji su većinom promatrani iz suvremene perspektive – još
uvijek nisu tema koja bi izazivala prijepore i polemike te poticala na pozicioniranja ili
eventualna identificiranja. Tada za povjesničare još uvijek nije riječ o istraživačkom
području od posebnog profesionalnog ili društvenog interesa.

No usponom ideologije seljačkog pokreta na prijelazu 19. u 20. stoljeće inten-
zivira se pitanje reprezentacije seljaka kroz povijest te tema buna postupno zadobi-
va izraženiju polemičnost. Braća Antun i Stjepan Radić kritizirali su tako pretežnu
usmjerenost povjesničara na istaknute ličnosti iz kruga plemića, banova i kraljeva.

764 Navedeno prema Ibid., str. 12.

765 Miroslav Šicel, *Povijest hrvatske književnosti*, knjiga I, Zagreb 2004, str. 279. Prije Šenoa, dramu
„Matija Gubec, kralj seljački“ objavio je 1859. godine Mirko Bogović. Zanimljivo je spomenuti da
su Mirko Bogović i Ivan Kukuljević, autori koji su pisali o seljačkoj buni 1573. godine, bili – kao
što to navodi M. Gross (*Suvremena historiografija*, Zagreb 1996, str. 187, fusnota 52) – plemići.

766 Citirano prema J. Šidak „Seljačka buna g. 1573. u historiografiji“, str. 18.

767 Usp. Josip Adamček, *Bune i otpori. Seljačke bune u Hrvatskoj u XVII stoljeću*, Zagreb 1987, str. 8.

768 Usp. J. Šidak „Seljačka buna g. 1573. u historiografiji“, str. 15. Motiv silovanja kao povod za po-
bunu u hrvatskoj književnosti u 19. stoljeću obrađuje Natka Badurina, „Žene bez glasa: pravo na
pobunu u hrvatskoj književnosti 19. stoljeća između liberalizma i nacionalizma“, u: *Glasom do
feminističkih promjena*, ur. Renata Jambrešić Kirin, Sandra Prlenda, Zagreb 2009, str. 80-92.

Time su povjesničari zanemarili seljake, što znači da se nedovoljno bave i seljačkim bunama.⁷⁶⁹ Zbog toga je Stjepan Radić 1905. godine istaknuo: „Seljački ugnjetači nadjoše svoje pjesnike, romanopisce i historičare. Na svaku njihovu ranu, zadobivenu u boju, položiše već lovor vienac, ali rieke i potoke seljačke krvi, oblaci seljačkih uzdaha i čitave gore seljačkih muka kao da se gube pred pogledom književnika i učenjaka.“

S tim u vezi je jedan od tada vodećih povjesničara Ferdo Šišić naveo 1923. godine – povodom 350. obljetnice bune iz 1573. godine – da hrvatska historiografija sadrži „obilježje plemićko, aristokratsko“, posebice jer je hrvatsko plemstvo bilo predmetom hvaljenja zbog toga što se borilo protiv bečkog dvora. Stoga prema Šišiću predstoji iznijeti „objektivnu borbu hrvatskog seljaka s njihovim zemaljskim gospodarima“. ⁷⁷⁰ Treba spomenuti da je pritom, s obzirom na seljačku bunu iz 1573. godine, naveo čak i da pored Franje Tahyja „isto taki silnik, ako ne još gori, bijaše i njegov šurjak, Nikola Zrinski, slavni i opjevani sigetski junak, pa onda *toliki* Frankopani, Erdödy i drugi svjetski i crkveni velikaši i dostojanstvenici“. ⁷⁷¹ To znači da za razliku od prethodno navedenih primjera iz historiografije i književnosti nacionalna pripadnost više ne jamči oslobođanje od kritika zbog odnosa prema seljacima i njihovog položaja. Tako izričita kritička ocjena nije rezultat samo ideologije seljačkog pokreta nego i intenzivnije međuratne afirmacije ljevice u hrvatskoj kulturi.

Šišićevo pak unošenje suvremenosti – ovoga puta na tragu jugoslavenstva hrvatskog i slovenskog naroda – itekako je primjetno u isticanju ciljeva seljačke bune vezanima uz „težnju za zajedničkom sudbinom i političkim životom sa Slovencima“. ⁷⁷² S obzirom na postupak postavljanja predvodnika buna u određeni povijesni kontinuitet (mehanizam osobito izražen nakon 1945. godine), napominjem i da je Šišić autor teksta „Dva hrvatska buntovnika (Matija Gubec i Eugen Kvaternik)“ iz 1924. godine, što upućuje da uspostavljanje određenih kontinuiteta ili paralela nije rezervirano samo za poslijeratnu historiografiju.

U međuratnom razdoblju, na tragu ideologije seljačkog pokreta i intenzivnog djelovanja Hrvatske seljačke stranke, pojavljuje se niz brošura i djela o seljačkoj buni 1573. i Matiji Gupcu poteklih od njezinih vodećih predstavnika Rudolfa Hercega i Josipa Predavca te drugih autora poput Antuna Jirouška. Tom prilikom Matija Gubec i seljačka buna predstavljaju tradiciju koja se ističe kao važan poticaj i bitna prethodnica, svjedočeći time o nastojanjima za uspostavljanjem kontinuiteta i aktualiziranja bune u sklopu suvremenih ideoloških borbi. Budući da autori nisu povjesničari, ti su prilozi kompilacija prethodno objavljenih djela Vj. Klaića i J. Hartingera. ⁷⁷³

769 Usp. M. Gross, *Suvremena historiografija*, 1996, str. 186-188.

770 Citirano prema Ibid., str. 188. Usp. J. Šidak „Seljačka buna g. 1573. u historiografiji“, str. 20.

771 Citirano prema Ibid., str. 20.

772 Citirano prema Ibid., str. 21. Šidak je napomenuo da se u tim Šišićevim riječima „nesumnjivo odrazila i aktualna politička situacija“.

773 Usp. Ibid., str. 21.

S tim u vezi sve veću važnost dobiva socijalna interpretacija seljačkih buna. To će posebno naglašavati autori bliski međuratnom socijalno angažiranom, lijevom, radničkom ili pak komunističkom pokretu, kao što je to u određenoj mjeri bio Milan Durman. On u svom djelu *Hrvatska seljačka buna 1573. godine* (1936) ističe klasnu perspektivu bune, povezujući je međutim i sa suvremenim seljačkim pokretom. Stoga marksistički i komunistički usmjereni autori nisu bili s njome zadovoljni.⁷⁷⁴ Tema seljačke bune 1573. godine više nije predmet individualnog prisvajanja pojedinih autora za vlastite suvremene poglede već potpada pod kolektivno prisvajanje, a interpretacije kojima se one prisvajaju za ideološke prikaze postaju točke prijepora upravo stoga što uključuju određivanje prema širim suvremenim ideološkim, društvenim i političkim pitanjima.

Stoga su u polemično intoniranim interpretacijama seljačke bune iz 1573. godine, marksistički i komunistički usmjereni autori naglašavali njezino težište na korjenitoj društvenoj preobrazbi (što je stav tih autora i prema vlastitoj suvremenosti), za razliku od autora bliskih hrvatskom seljačkom pokretu koji su navodili da su seljaci zahtijevali „staru pravdu“ (kao manje radikalni društveni stav koji su ti autori zastupali i u suvremenoj društvenoj situaciji). Upravo to je točka prijepora tih dvaju konkurentnih ideologija – kako u suvremenosti, tako i u interpretaciji bune.⁷⁷⁵ Kao i u 19. stoljeću, i u međuratnom razdoblju pojavljuju se nova likovna i književna djela na temu seljačkih buna, što sve, pored historiografije i politike, doprinosi kontinuiranoj zastupljenosti navedene tematike u javnosti. Pritom Krležine *Balade Petrice Kerempuha* (1936) i Hegedušićeva slika *Bitka kod Stubice* (1939), kao i socijalno angažirana grupa likovnih umjetnika „Zemlja“ i druge prakse, svjedoče da je – uz haesesovski orijentirano promoviranje seljačkih buna – u kulturi i javnosti sve prisutnije i lijevo, odnosno socijalistički i komunistički orijentirano bavljenje tematikom.

To je vidljivo i po Krležinim riječima (iz 1926. godine) u kojima zapravo ističe nemogućnost interpretacijskog pomirenja plemića i kmetova karakterističnog za poglede prisutne u 19. stoljeću: „Biskup grof Drašković, koji potpisuje smrtnu osudu Matiji Gupcu, hrvatski je feudalac, a Gubec hrvatski kmet. Nema hrvatstva, koje je u stanju da pomiri hrvatskoga kmeta sa hrvatskim grofom. Ja, dakle, hrvatstvo biskupa i grofa Draškovića ne priznajem za svoje hrvatstvo, i takvo feudalno hrvatstvo, stoljećima kulturno jalovo, a politički parazitsko i renegatsko, ja izričito poričem, što još uvijek ne znači da sam i sam negator ‘ hrvatstva kao takvog’ i kao da biskup i grof Drašković ima monopol na svoje biskupsko i grofovsko hrvatstvo, a ja na svoje pučko i narodno nemam.“⁷⁷⁶

774 Usp. Ibid., str. 22; Ivan Jelić, „O značenju tradicije velike seljačke bune 1573. u povijesti komunističkog pokreta i revolucije u Hrvatskoj“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 5, 1973, str. 331.

775 O tome detaljno govori I. Jelić u prethodno navedenom članku.

776 Miroslav Krleža, „Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće“, u: *Deset krvavih godina i drugi politički eseji*, Sabrana djela Miroslava Krleže, sv. 14-15, Zagreb 1957, str. 121-122.

Iako se dakle odvijao intenzivan uspon socijalnih interpretacija bune iz 1573. godine, apropijacije seljačke bune mogle su biti vrlo različitih provenijencija, posebno jer bune, uz socijalnu, omogućuju i nacionalnu interpretaciju. Stoga je Matija Gubec primjerice predstavljan za vrijeme NDH kao „primjer ustaške svijesti i ustaškog duha”.⁷⁷⁷ S druge strane, kao što je sjećanje i pamćenje prethodnih buna bilo prisutno među sudionicima i suvremenicima kasnijih seljačkih buna, tako se primjerice društveno sjećanje i kolektivno pamćenje Matije Gupca i Matija Ivanića isticalo i tijekom komunističkog pokreta i NOB-a, primjerice u davanju naziva nizu vojnih jedinica po njima.⁷⁷⁸ Osim sjećanja i pamćenja, odnosno oslanjanja na određenu tradiciju u suvremene svrhe, naglašavao se k tome i uspostavljeni kontinuitet između borbe Matija Ivanića, odnosno Matije Gupca i Narodnooslobodilačke borbe, kao i između Gupca i Tita.

To se dakako nastavilo dodatno učvršćivati u neposrednom poslijeratnom razdoblju. Tako je Tito u svom prvom govoru u Zagrebu nakon oslobađanja u svibnju 1945. godine izrekao da je riječ o „svetom mjestu gdje je nekada poginuo slavni sin hrvatskog naroda Matija Gubec”.⁷⁷⁹ Tito je k tome Hegeđušićevu veliku kompoziciju *Bitka kod Stubice* (1947-1949) držao iznad svoga radnog stola. Pri tome se Gupca isticalo kao jednog od prethodnika revolucionarne i narodnooslobodilačke borbe, kao što to izrijekom spominje naslov teksta B. Ziherla, „Matija Gubec, veliki prethodnik naše borbe” iz 1946. godine.⁷⁸⁰ Osim u političkom diskursu, povezivanje povijesti i suvremenosti vidljivo je i u govorima književnika. Nakon citiranog odbijanja povezivanja plemića i kmetova iz 1926. godine, Krleža je u govoru u Stubici 1951. godine o seljačkoj buni 1573. naglasio, sjećajući se te „naše prve socijalne revolucije”,⁷⁸¹ kako „danas, poslije trista sedamdeset i osam godina, promatran iz naše socijalističke perspektive, taj događaj nije izgubio od svoje vrijednosti”, pri čemu se isticana vrijednost napose povezuje s Titom.⁷⁸²

Navedeno upućuje na to da nije samo političko polje govorilo o povijesti buna nego su to činili i akteri kulturnog polja, izričući u sklopu toga suvremene političke reference. Kao što je pokazano, spomenuto isprepletanje političkog, kulturnog i historijskog polja s obzirom na temu buna nije karakteristično samo za socijalističku Jugoslaviju, ali se itekako intenzivira budući da pridonosi širem društvenom legitimiranju ustanaka i revolucija, tako i same socijalističke revolucije. Marksistički potaknuta interpretacija povijesti s naglaskom na teleološkom kontinuitetu koji klasnu

777 Usp. Ivan Jelić, „O značenju tradicije velike seljačke bune 1573. u povijesti komunističkog pokreta i revolucije u Hrvatskoj”, str. 327.

778 Ibid., str. 331-336; Nikola Anić, „Pučki ustanak na Hvaru i narodnooslobodilački rat”, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 1977, str. 515-516; Andro Gabelić, *Tri sadržaja Ivanićeva ustanka*, Split – Zagreb 2012, str. 65.

779 Citirano prema navedenom članku I. Jelića, str. 332.

780 Ibid., str. 328.

781 Miroslav Krleža, „Govor u Stubici 1951. godine”, u: *Kaj*, god. III, br. 2, Zagreb 1970, str. 3.

782 Ibid., str. 7.

borbu tijekom povijesti vodi prema socijalističkoj revoluciji i NOB-u rezultirala je time da su bune, ustanci, revolucije, društvena previranja, nemiri, socijalni sukobi – kako su se sve nazivali – postali privilegirane društvene teme, s posebnom političkom, društvenom i javnom pozornošću. Isto tako – iako su se raznim bunama od 16. do 20. stoljeća bavili suvremenici te povjesničari u 19. i 20. stoljeću – poseban impuls njihovom bavljenju dan je upravo u socijalističkoj Jugoslaviji. Stoga će me u ovom trenutku napose zanimati raspon reakcija povjesničara na takav društveni, politički i javni interes, kao i dakako mjesto teorije i metodologije u tom bitno povećanom opsegu objavljivanih publikacija.

Brzo ulaženje tih tema, uokvireno poticanim interpretacijama, u nastavne programe i udžbenike, kao i enciklopedije – kao što je to bio slučaj i s drugim temama poput Francuske revolucije u njezinoj radikalnosocijalnoj interpretaciji – praćeno je kontinuiranim interesom u kulturnom, društvenom i političkom polju. U tome su važne forme difuzije takvih tema bile napose obljetnice. Tako je primjerice 1948. godine bila 100. godišnjica revolucije 1848. godine, oko čega se svojim interpretacijskim prisvajanjima isticao Vaso Bogdanov, a iste, 1948. godine bila je i 375. obljetnica seljačke bune, s prigodnim predavanjima i novinskim člancima.⁷⁸³ Ubrzo je 1950. godine tekstovima obilježavana i 440. obljetnica hvarskog ustanka iz 1510. godine.⁷⁸⁴ No 1960-ih i 1970-ih godina – 400. obljetnicom seljačke bune iz 1573. godine, a sredinom 1970-ih znanstvenim skupom o hvarskoj buni – doći će do njihovog dodatnog dinamiziranja novim i opsežnijim istraživanjima, kao i prijedporima oko interpretacija. Do tada je, krajem 1940-ih i u 1950-im godinama, uglavnom bila riječ o prigodnim tekstovima, kojima je ponajviše stalo naglasiti revolucionarnu komponentu tih zbivanja.

Tako je Antun Barac pišući 1950. godine o Šenoinom romanu *Seljačka buna* naveo da su u njemu „gotovo naučnom metodom prikazani društveni odnosi u klanom društvu uopće“, za što Šidak navodi 1973. godine da je „očigledno pretjerana i nepotrebno aktualizirana“ ocjena.⁷⁸⁵ Nada Klaić je 1982. godine, povrh toga, navela da je to „marksizirana“ Barčeva ocjena“ te budući da „Barac 1950. god. ne piše pod pritiskom znanstvene svijesti, nego neznanstvene javnosti, ove nove ocjene ostaju samo trajno svjedočanstvo novoga vremena, koje je mnoge natjeralo da u uzburkanim vodama plivaju onako kako najbolje znaju i umiju. Barac je to, vidjeli smo, činio na svoj način.“⁷⁸⁶ Može se reći da je dijelom slično činila – ali zakratko – i Nada Klaić objavivši iste, 1950. godine u *Historijskom zborniku* članak znakovita naslova „Prilog pitanju klasne borbe u zagrebačkoj općini na početku XVII. stoljeća“.

783 Npr. Ferdo Čulinović, „Povodom 375-godišnjice hrvatske seljačke bune“, u: *Naprijed*, 13. II 1948.

784 Npr. Marin Franičević, „440 godina od Pučkog ustanka na Hvaru“, u: *Borba*, 17. V. 1950.

785 J. Šidak, „Seljačka buna g. 1573. u historiografiji“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 5, 1973, str. 15. Usp. također Jaroslav Šidak, „Bilješke“ [Antun Barac, Šenoina „Seljačka buna“, Savremeni problemi, I, 1950, sv. 1], u: *Historijski zbornik*, 1951, str. 353-355.

786 Nada Klaić, „Historijska pozadina Šenoina pripovijetke i romana“, u: *Croatica: prinosi proučavanju hrvatske književnosti*, god. XIII, sv. 17-18, Zagreb 1982, str. 12.

Osim Barcu, povjesničari su značajne kritike upućivali i autorima koji su u preglednim knjigama nastojali okupiti sve bune na jednom mjestu, s obzirom da je upravo na tome bio naglasak u početnom poslijeratnom razdoblju, dok će tek kasnije uslijediti iscrpnije usredotočavanje na pojedine bune. Spomenuto okupljanje buna nastojala su provesti djela Ferde Čulinovića *Seljačke bune u Hrvatskoj* iz 1951. godine i Stjepana Antoljaka *Bune pučana i seljaka u Hrvatskoj* iz 1956. godine. I dok je Čulinović autor niza drugih djela o temama važnima za povijesnu legitimaciju režima, kod Antoljaka to nije slučaj. Pritom je očito da su navedenim djelima Čulinović i Antoljak nastojali, na tragu Bourdieuovih uvida, ojačati svoju poziciju u historijskom i društvenom polju. Ta su njihova popularno pisana djela za širu publiku imala za cilj obuhvatiti što više buna kroz povijest – od srednjeg vijeka do 20. stoljeća – postavljajući ih u kontinuitet klasne borbe i povezujući ih sa suvremenosti.

No neću se usredotočiti na predstavljanje njihovih djela, odnosno interpretacija koje su iznosile i ideoloških prisvajanja koje su činile, već ću pokušati otvoriti neka dodatna pitanja, a to su primjerice reakcije drugih povjesničara na takva djela. Naime, iako su Antoljak i Čulinović pisali u prilog pogledima na bune kakvi su dominirali u političkoj i društvenoj javnosti, povjesničari su ih oštro kritizirali. Tako je Grafenauer o Čulinovićevoj knjizi, između ostalog, napisao: „Vsekakor pa moremo le obžalovati, da ni knjiga znanja o kmečkih uporih katerih poznanje bo sicer razširila med širše množice, obenem tudi poglobila in oplodila z novimi metodičnimi prijemi modernega zgodovinopisja.“⁷⁸⁷ Vrijedi primijetiti da Grafenauer apostrofira pitanje novih metodoloških pristupa suvremene historiografije. I Grafenauer i Šidak u svojim su kritikama navodili da djela navedenih autora nisu rađena na temelju izvora nego literature, a iznosili su i druge kritičke primjedbe koje su umanjivale njihovu znanstvenu vrijednost.⁷⁸⁸ Treba međutim spomenuti da je i Grafenauer, primjerice u knjizi *Kmečki upori na Slovenskem* (1962) povezivao niz buna u cjelinu, vežući ih uz suvremenost i NOB.⁷⁸⁹

Osim toga, potrebno je skrenuti pozornost i na kritike koje se ne odnose samo na znanstvenu obradu. Tako Šidak o Čulinovićevom djelu iznosi sljedeće kritičke napomene koje u cijelosti citiram: „Premda pisac nije imao namjere, da piše znanstveno djelo, sve što je sprijeda rečeno, nije se dakako moglo povoljno odraziti niti na popularizatornoj svrsi njegove knjige. Takva zadaća, naime, pretpostavlja u svakom slučaju temeljito poznavanje materije, o kojoj se piše, kao i znanstvene problematike, koju

787 Bogo Grafenauer, „Ferdo Čulinović, Seljačke bune u Hrvatskoj, Naučna knjižnica Seljačke sloge 7. Zagreb, Seljačka sloga, 1951. 185 str.“, u: *Zgodovinski časopis*, god. V, Ljubljana 1951, str. 382.

788 Jaroslav Šidak, Branko P. Sučević, „Prof. Ferdo Čulinović, Seljačke bune u Hrvatskoj, Naučna knjižnica Seljačke sloge, 7, Zagreb 1951“, u: *Historijski zbornik*, god. V, br. 1-2, 1952, str. 121-130; Bogo Grafenauer, „Stara in nova vprašanja ob hrvatsko-slovenskem kmečkom upor 1575“, u: *Zgodovinski časopis*, god. IX, 1955, str. 173-175; J. Šidak „Seljačka buna g. 1573. u historiografiji“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 5, 1973, str. 22-23.

789 Usp. Mario Strecha, „Anno domini 1573 – križarski rat ili antifeudalna buna?“, u: *Gordogan*, god. 9, br. 23-24, 1987, str. 129.

ona sadržava. Pogotovu se ta zadaća postavlja sa svom svojom ozbiljnošću pred onoga, koji želi da u svom radu primijeni metodu historijskog materijalizma. Ona se nipošto ne iscrpljuje isticanjem klasne borbe – poznato je, da taj pojam nije tek marksizam unio u historiografiju – nego treba da prije svega omogući analizu konkretne ekonomsko-društvene strukture u njezinoj stalnoj mijeni. Pisac je ovu analizu žrtvovao tendenciji, da u čitaoca razvije prije svega duh borbenosti i mržnje prema jednom nepravednom poretku društva, ali mu nije objasnio, u čemu je bila historijska nužnost toga poretka i kada je on – u konkretnoj sredini – postao smetnja daljem napretku, t. j. kada se on doista počeo osjećati kao nepravedan (jer i to je osjećanje, kao kolektivna pojava, rezultat historijskog razvoja!). Pojednostavljenje postavljene zadaće, koje se sastoji u napuštanju njezine dijalektičke suštine, ide pritom usporedo s nedovoljno pročišćenim i preciznim pojmovima o feudalizmu (dakako u njegovu razvoju).⁷⁹⁰

Šidak dakle upućuje kritike načinu na koji je Čulinović pokušao svome djelu dati marksistički pečat, kako pojmovima klasne borbe tako i osudom feudalnog poretka. Čulinović je nastojao dati prikaz „revolucionarnih pokreta našeg sela“,⁷⁹¹ dok je Šidakova strategija upućivanja kritika sadržavala spominjanje revolucionarnosti pokreta, ali i nastojanje da se ublaži prenaplašavanje revolucionarnosti, odnosno razluči ono što ne ulazi u tako isticane revolucionarne bune. Stoga je Šidak kritizirao što je Čulinović uvrstio krajiške bune u seljačke bune jer one nisu, kako navodi, „posljedica nekoga klasnog antagonizma“. ⁷⁹² No Čulinovićeva je interpretacija odgovarala primjerice sovjetskoj historiografiji te je prevedena na ruski 1959. godine.

Upućene kritike međutim pokazuju da se i u neposrednom poslijeratnom razdoblju kritiziralo djela koja su naglašavala revolucionarnost seljačkih buna. Kritike upućene Čulinovićevoj knjizi (da nije definirao bune i da je u njih ubrojio i one koje to nisu, da je neopravdano uvrstio krajiške bune pod seljačke, da nisu sve bune bile klasne, narodnooslobodilačke i revolucionarne), kao i kritike Antoljaku svjedoče, prema mome mišljenju, da su interpretacijske mogućnosti s obzirom na proučavanje buna među povjesničarima bile u značajnoj mjeri ipak otvorene – o čemu govore u prilog ti i drugi historiografski prijevori – bez obzira što je ideološki društveni okvir poticao određene interpretacije tih tema i implicirao granice njihova tumačenja.

Time problematika bavljenja bunama može s jedne strane poslužiti ne samo u kontekstu pitanja raspona ideologiziranosti historiografije, partijskog i društvenog nadzora, odnosno pritisaka i upletanja u tadašnju hrvatsku historiografiju, nego i za načine na koje su povjesničari reagirali na tako postavljene okvire i određivali se prema političkim, javnim i ideološkim očekivanjima. S druge pak strane vrijedi postaviti dodatno pitanje – mahom nerazmatrano – teorijskih i metodoloških odrednica takvih tema za koje je vladao politički, društveni i ideološki interes. To se odnosi na

790 Usp. J. Šidak, „Prof. Ferdo Čulinović, Seljačke bune u Hrvatskoj“, str. 124.

791 Ferdo Čulinović, „Mogu li se pokreti krajišnika uvrstiti u seljačke bune“, u: *Historijski zbornik*, god. V, br. 3-4, str. 437.

792 J. Šidak, „Prof. Ferdo Čulinović, Seljačke bune u Hrvatskoj“, str. 122.

propitivanje u kojoj mjeri je realizirano poticanje proučavanja ekonomskih i društvenih komponenti povijesnog razvoja, kao i u kakvom je sve rasponu upotrebljavan i kritički problematiziran marksizam kao objasnidbeni ključ za interpretaciju „buna i otpora“. Sve navedeno možemo naći kod seljačke bune 1573. godine, koja je dobila posebnu pozornost u poslijeratnom razdoblju.

Bavljenje seljačkom bunom 1573. godine povodom 400. obljetnice

Sveprisutna zastupljenost seljačke bune 1573. u socijalističkoj Jugoslaviji vidljiva je u političkom i javnom diskursu te historiografiji i kulturi. Opsežnu prisutnost u kulturi ilustriraju praizvedba opere „Matija Gubec“ Ive Lhotke Kalinskog 1948. godine i Hegedušićev svečani zastor *Anno Domini 1573.* u zagrebačkom Hrvatskom narodnom kazalištu 1969. godine, kao i praizvedba rock-opere *Gubec-beg* 1975. godine i premijera igranog filma Vatroslava Mimice *Seljačka buna 1573.* 1975. godine.⁷⁹³

U kontekstu navedenog, ističe se dakako velika obljetnica 400. godina seljačke bune 1573. praćena nizom manifestacija 1973. godine, koja je intenzivirala i istraživački interes za nju među povjesničarima tijekom 1960-ih i 1970-ih godina. U neposrednom poslijeratnom razdoblju prisutni su uglavnom prigodni tekstovi i članci, dok se u knjigama iz 1950-ih seljačka buna 1573. povezuje s drugim bunama. No i u tom je slučaju naglasak upravo na seljačkoj buni iz 1573. godine, i to ne samo zbog socijalnih obilježja koje su bila podloga za njezinu klasnu interpretaciju, već i zbog nacionalnih, u vidu zajedničke hrvatsko-slovenske bune kao prethodnice ujedinjenju jugoslavenskih naroda. Pritom se snažno naglašavao kontinuitet između te bune i drugih buna te suvremenosti, što je vidljivo u spomenutim knjigama F. Čulinovića, S. Antoljaka i B. Grafenauera.

Od pojedinačnih priloga znatnu pozornost izazvao je tekst Rudolfa Bićanića, „Začeci kapitalističkih odnosa u hrvatsko-slovenskoj seljačkoj buni godine 1573.“, objavljen zatim u knjizi *Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici* iz 1952. godine. Osim feudalne eksploatacije, Bićanić je otišao korak dalje ističući k tome i aspekt trgovine, odnosno sprečavanje seljaka da trguju svojim proizvodima, kao jedan od uzroka bune.⁷⁹⁴ Iako je time afirmirao pitanje trgovine kao važno i dao dodatni impuls promatranju ekonomskih uzroka bune,⁷⁹⁵ ipak „većina autora nije prihvatila njegov zaključak da se u buni ‘nazrijevaju građansko-kapitalistički elementi’“.⁷⁹⁶

I radovi sovjetskog povjesničara Julijana Vladimiroviča Bromleja u 1950-im i 1960-im godinama nastavili su razmatrati pitanje ekonomskih aspekata bune u vidu

793 Opširnije o intenzivnoj zastupljenosti: Tomislav Oroz, *Kulturnoantropološki pristup liku Matije Gupca u političkom diskursu i popularnoj kulturi: doktorski rad*, Zagreb 2014.

794 Rudolf Bićanić, *Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici*, Zagreb 1952, str. 5-21.

795 Usp. Mario Strecha, „Anno domini 1573 – križarski rat ili antifeudalna buna?“, u: *Gordogan*, god. 9, br. 23-24, 1987, str. 123-124.

796 Josip Adamček, *Seljačka buna 1573*, Zagreb 1968, str. 7; Usp. J. Šidak „Seljačka buna g. 1573. u historiografiji“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 5, 1973, str. 23-24.

feudalne eksploatacije, usredotočavajući se tom prilikom na pitanje feudalne rente, odnosno povećanje radne rente kao uzroka bune. Time se otvorilo jedno od važnih pitanja za razumijevanje seljačke bune, iako su određenim autorovim tezama kritike upućivali Bogo Grafenauer i Nada Klaić. Šidak je pritom kritički ocijenio „njegovu, znanstveno štetnu, tendenciju da u cjelini omalovaži i previdi rezultate hrvatske historiografije samo zbog toga što je ona bila građanska“. Iako se ne moramo složiti s daljnjom Šidakovom argumentacijom kako „nijedan od predstavnika te historiografije nije odricao klasno obilježje i težnju za nasilnim obaranjem postojećega društvenog poretka“, ⁷⁹⁷ to je bila jedna od njegovih strategija u branjenju tzv. građanske historiografije od marksistički orijentiranih interpretacija, što je činio i prilikom drugih istraživačkih tema.

Postupnim približavanjem 400. godišnjice, historiografija o seljačkoj buni sve se više dinamizirala. U tome je važan doprinos dao Josip Adamček koji je najprije 1960-ih godina zajedno sa suradnicima otkrio, priredio i objavio novu izvornu građu o buni. Zatim je objavljivao niz radova o buni, među kojima se izdvaja knjiga *Seljačka buna 1573* iz 1968. godine. Ta reprezentativna monografija opremljena, između ostalog, Krležinim stihovima i Hegedušićevim crtežima, izašla je u sklopu priprema za obilježavanje obljetnice, koje su se intenzivirale upravo te, 1968. godine. Iako je J. Šidak naveo da je primjerice Adamčekov rad „Susjedgradsko-stubičko vlastelinstvo uoči seljačke bune 1573“ objavljen 1966-1967. godine uspio zahvaljujući, između ostalog, njegovoj „kritičnosti i opravdanoj nesklonosti da se povodi za bilo kakvom shemom“, ⁷⁹⁸ ipak je „shema“ itekako vidljiva u kontinuitetu njegove interpretacije bune.

Tako je u spomenutoj monografiji naveo da je seljačka buna 1573. „po svom značenju najvažniji ustanak potlačenih i obespravljenih narodnih masa u Hrvatskoj i Sloveniji u doba feudalizma“. Tome treba pridodati i sljedeći rječiti dio: „Vrhunac klasne svijesti pobunjenih seljaka predstavljala je njihova namjera da stvore narodnu državu, u kojoj neće biti feudalnog izrabljivanja. (...) Seljačka buna 1573. pokazuje nadalje da se jedinstvo jugoslavenskih naroda i u prošlosti najpotpunije ostvarivalo na temelju njihovih zajedničkih klasnih interesa. Seljačka je borba povezivala i ujedinjavala hrvatske i slovenske seljake mimo svih etničkih, političkih i pokrajinskih granica. Ugušivanje seljačke bune razotkriva lažnost raznih romantičarskih iluzija o posebnoj misiji hrvatskog plemstva i jedinstvu hrvatskog naroda u prošlosti. Buna je na najbrutalniji način razotkrila jaz između vladajuće plemićke klase i obespravljenog naroda. (...) Velika seljačka buna 1573. već stoljećima služi kao podstrek i putokaz puntarskim i revolucionarnim masama“. ⁷⁹⁹

Pridodamo li tim interpretacijama o klasnoj svijesti, cilju stvaranja države i ujedinjenja hrvatskih i slovenskih naroda te buni kao važnoj inspiraciji spominjanje

797 J. Šidak „Seljačka buna g. 1573. u historiografiji“, str. 24.

798 Jaroslav Šidak, „Prilozi Josipa Adamčeka povijesti seljačke bune 1573“, u: *Historijski zbornik*, 1968-1969, str. 588.

799 J. Adamček, *Seljačka buna 1573*, 1968, str. 5.

da su vojne jedinice domaćih revolucionara u Oktobarskoj revoluciji, građanskom ratu u Španjolskoj i NOB-u nosile ime Matije Gupca (kao povlačenje revolucionarnog kontinuiteta) te podatka da će Josip Broz Tito biti pokrovitelj proslave 400. godišnjice, moguće je zaključiti da Adamčekova knjiga i drugi radovi u interpretaciji bune posve odgovaraju političkim i javnim očekivanjima.⁸⁰⁰ Usprkos tome, i sam se Adamček našao u situaciji prozivanja iz političkih krugova zbog rasprava oko Gupca i njegova imena. Tako je Jakov Blažević – kao predsjednik Sabora SR Hrvatske i Odbora za proslavu seljačke bune 1573. – u govoru koji je prenio *Vjesnik* (26. srpnja 1971) naveo da hrvatsku historiografiju „drže još uvijek ljudi okupljeni u katoličkim vrhovima, impotentno vezani s katoličkom crkvom“, koji se „svađaju oko toga da li je Matija Gubec postojao“. To se odvijalo tijekom hrvatskog proljeća kada su akademski povjesničari javno napadani i od onih koji su se uključili u pokret. Na to je reagiralo Povijesno društvo Hrvatske izjavom u *Vjesniku* (18. studenog 1971), a na prozivanje J. Blaževića i Adamček zasebnim člankom.⁸⁰¹

Nastupanje velike obljetnice 1973. godine praćeno je značajnom javnom pozornošću. Svečano je otvoren Muzej seljačkih buna u Stubici, a otvorio ga je sam Tito. Središnji znanstveni skup otvorio je pak predsjednik Sabora SR Hrvatske Jakov Blažević sljedećim riječima: „Seljačka buna 1573. na čelu s Gupcem, koja po svom opsegu, širini i oštrini sukoba, po vremenu u kojem se pojavila i ciljevima koje je htjela postići kao i po značenju koje je imala za održavanje budne i neposredne svijesti spada – kako kaže Krleža – među najmarkantnije događaje i naše kulturne i političke historije. Ona je nosila u sebi nukleuse socijalnih i nacionalnih rješenja, sudbine i budućnosti hrvatskog i slovenskog naroda, ona je po svojoj dubini i trajnosti bila jedna od inspiracija borbenosti i odlučnosti u najvažnijem historijskom zbivanju naših naroda nakon 400 godina – u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji pod vodstvom najvećeg čovjeka naše historije druga Tita.“⁸⁰² Iako se može pretpostaviti da je takvo povlačenje kontinuiteta između Gupca i Tita te pripadajuća društvena očekivanja itekako ograničavalo potencijalne kritičke reakcije povjesničara na interpretaciju bune, to ipak nije bio slučaj.

Josip Adamček je i na tom skupu zadržao interpretaciju da je krajnji cilj bune bila seljačka država. Napomenuo je međutim kako je politički program bune ostao u tajnosti i da se većina seljaka zapravo borila za svoje neposredne interese u vezi trgovine i feudalnih tereta te da su među njima bili i oni koji su se zalagali za „staru pravdu“, odnosno prilagođavanje feudalnih tereta. No skriveni politički program nesumnjivo je, prema Adamčeku, obuhvaćao „rušenje feudalnog poretka i stvaranje samostalne

800 Ibid., str. 5-6.

801 Josip Adamček, „O seljačkoj buni, Gupcu i njegovu imenu“, u: *Hrvatsko sveučilište*, 17. listopada 1971. O svemu tome govori i Jaroslav Šidak, „Hrvatska historiografija – njezin razvoj i dotadašnje stanje (1971)“, u: *Historijski zbornik*, 1970-1971, str. 20, fusnota 24 (ta je fusnota izostavljena prilikom objave istog teksta u knjizi *Kroz pet stoljeća hrvatske povijesti*, Zagreb 1981, usp. str. 369).

802 „Uvodnik“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 5, 1973, str. [5].

seljačke države sa središtem u Zagrebu“ i time održavao „visoku idejnu zrelost ustaničkog vodstva, bez obzira na to što se klasna seljačka država nije pojavila u dovoljno jasnim i dovoljno razrađenim pojmovima“. ⁸⁰³

No upravo te, 1973. godine, kada je obilježavanje seljačke bune bilo na vrhuncu i kada se ustaljeno interpretirala kao najintenzivnija borba protiv feudalnog izrabljivanja koja je svojom dalekosežnošću bila osim toga važna prethodnica jugoslavenskoj socijalističkoj revoluciji i suradnji njezinih naroda – i to u suglasnosti povjesničara i javnih očekivanja, iako je kod J. V. Bromleja, B. Grafenauera, N. Klaić i J. Adamčeka bilo dakako razmimoilaženja oko različitih pojedinačnih mjesta – Nada Klaić započela je s oštrim kritikama upravo onih interpretacijama na kojima se temelji veliko značenje pridavano seljačkoj buni 1573. godine. Treba napomenuti da je i prije toga N. Klaić u svojim radovima početkom 1960-ih godina uzroke izbijanja bune započela tražiti izvan okvira feudalne eksploatacije te je primjerice u članku „Seljačke bune u Hrvatskoj u XVI i XVII stoljeću“ iz 1962. godine uzrok bune vidjela u suparništvu seljaka i feudalaca oko trgovine (u kontekstu spomenute teze R. Bićanića).

No u radovima „Ostaci ostataka“ Hrvatske i Slavonije u XVI st. (od mohačke bitke do seljačke bune 1573. g.)“ i „Neki novi pogledi na uzroke hrvatsko-slovenske seljačke bune 1572-1573. godine“ objavljenima u godini velike obljetnice te napose zatim u knjizi *Društvena previranja i bune u Hrvatskoj u XVI i XVIII stoljeću* iz 1976. godine, u kojoj su okupljeni i preuređeni njezini polemični tekstovi o toj i drugim bunama, Nada Klaić otići će još poprilično dalje od toga. O tome dobro svjedoči i naziv poglavlja iz spomenute knjige koji glasi „Hrvatsko-slovenski ‘križarski rat’ ili Gregorićeva i Gupčeva buna 1573. godine“, što upućuje na dvije bune i, novu, vojničku motivaciju njezina izbijanja.

Iako je 1962. godine uzrok bune povezala s pitanjem trgovine, na tragu Bićanićeva upućivanja na važnost trgovine, u predgovoru knjizi objavljenoj 1976. godine priznaje da je tada bila pod „snažnim utjecajem“ Bićanićeva mišljenja, čega se sada odriče, protiveći se tome da „uzroke treba tražiti gotovo isključivo na ekonomskom polju“, navodeći da to mišljenje „još i danas uglavnom prevladava u tumačenju uzroka bune 1573. g.“, što drži pojednostavljivanjem prilično udaljenim „od stvarnih uzroka buna u XVI stoljeću“. ⁸⁰⁴

Iz toga razloga se Nada Klaić dakako ne slaže ni s Josipom Adamčekom („J. Adamček u svim svojim sve brojnijim radovima o buni uzroke bune svodi gotovo isključivo na gospodarski momenat, što je, prema našem uvjerenju, netočno.“ ⁸⁰⁵). Uz kritiku, N. Klaić nudi i svoje načelno mišljenje o uzrocima izbijanja buna: „Dru-

803 Josip Adamček, „Uzroci i program seljačke bune 1573. godine“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 5, 1973, str. 76.

804 Nada Klaić, „Predgovor“, u: *Društvena previranja i bune u Hrvatskoj u XVI i XVIII stoljeću*, Beograd 1976, str. 7. O tome govori i u tekstu „Legenda i stvarnost u buni 1573. god.“, u: *Jugoslavenski historijski časopis*, br. 1-4, 1978, str. 183.

805 N. Klaić, *Društvena previranja i bune u Hrvatskoj u XVI i XVIII stoljeću*, 1976, str. 67.

gim riječima, *eksploatacija sama po sebi ne može*, prema našem uvjerenju, *dovesti do otvorene pobune ili oružanog ustanka*, ali je ona *nužna podloga za stvaranje pobunjeničke klime!* Tek kad se u takvu sredinu ubaci jedna *ideja vodilja*, društvo se uskomješa, počinje kipjeti i diže bunu. Treba, međutim, u vezi s gospodarskim stanjem podložnika i njegovim bunama posebno istaći da *nisu nužno u uzročnoj povezanosti*, u tom smislu da bune nastaju kad je eksploatacija najveća! Takvi su zaključci jeftine vulgarizacije koje su daleko od stvarnog života na vlastelinstvima.⁸⁰⁶

Pri tome će N. Klaić kao presudan uzrok izdvojiti motivaciju vojnika Gregorića i drugih profesionalnih vojnika koje predvodi da steknu željeni status krajišnika, koristeći nezadovoljstvo seljaka, stoga je riječ o dvije različite sastavnice bune, Gregorićeve vojničke i Gupčeve seljačke. Motivacija je, prema Nadi Klaić, bila dakle „san privatnog vojnika da makar s pomoću običnog podložnika dođe do uskočke slobode“.⁸⁰⁷ Takva perspektiva, kao i slične napomene za Gregorića („Vizija budućnosti koju stvara nužno dobiva zbog prilika u kojima živi nov sadržaj“⁸⁰⁸) svjedoče da se uz socio-ekonomska pitanja sada uvode i pitanja individualne motivacije te individualne i kolektive psihologije, odnosno mentaliteta. To je neosporno bitno širenje razmatranih aspekata, bez obzira kako u konačnici ocjenjivali iznesene teze.

Uskoro je rasprava N. Klaić i J. Adamčeka doživjela vrhunac na kongresu jugoslavenskih povjesničara u Novom Sadu 1977. godine. Diskusija je bila polemična i oštra, ali je objavljena tek verzija N. Klaić u tekstu „Legenda i stvarnost u buni 1573. god.“. Njegov naslov i apostrofiranje legende udaljene od stvarnosti sugerira pojačavanje kritike značenja pridavanog seljačkoj buni, čime autorica u kritikama ide još dalje. N. Klaić optužuje povjesničare da kontinuirano grade mit o „andeoskim podložnicima i vražjoj vlasteli“⁸⁰⁹ te učvršćuju netočnu sliku „tobože strogo podijeljena društva na seljake i vlastelu“.⁸¹⁰ K tome „lik se seljaka najprije utapa u bezimenom tobože potlačenom mnoštvu da bi se malo zatim beskrajno idealizirao“.⁸¹¹

Osim kritike klasnog nasuprot staleškom pogledu koji je držala primjerenijim, N. Klaić se posebno kritički usmjerila na interpretaciju ciljeva bune u vidu rušenja feudalnog poretka i uspostave seljačke države jer je to „fantastična ideja o seljačkoj državi koju najnovija historiografija podmeće seljaku XVI stoljeća“,⁸¹² odnosno „mit o nečuveno naprednom seljaku“ što „prelazi u bajku koju, sudeći po svemu, stvara historičar XX stoljeća najviše zbog sebe“.⁸¹³ Kritizira pritom Bromleja, Grafenauera

806 Ibid., str. 67-68.

807 Ibid., str. 118.

808 Ibid., str. 94.

809 Nada Klaić, „Legenda i stvarnost u buni 1573. god.“, u: *Jugoslavenski istorijski časopis*, br. 1-4, 1978, str. 179.

810 Ibid., str. 182.

811 Ibid., str. 183-184.

812 Ibid., str. 184-185.

813 Ibid., str. 188.

i napose oštro Adamčeka. N. Klaić će isticati da suprotno njima ona nastupa kao „kritički historičar“, što je sintagma koju će koristiti na nekoliko mjesta. Za nju je buna „vrlo proračunani pokušaj privatnog vojnika da se s pomoću bezazlenog kmeta dočepa boljeg pokušaja“. ⁸¹⁴ Buna je prema njezinom prikazu dakle tek navedeno, što u potpunosti umanjuje značenja koja su joj pridavana u socijalističkoj Jugoslaviji. Iako je u predgovoru knjizi navela kako „iskreno, naime, želim *izazvati raspravu*, jer bogata društvena problematika najtežih stoljeća u hrvatskoj prošlosti to doista zaslužuje“, ⁸¹⁵ očito je prisutno i jasno izraženo nastojanje za suprotstavljanjem prevladavajućim mišljenjima – onome što je nazivala legendama i mitu – kao i širem društvenom značenju.

Kakve su bile reakcije na te polemike? Adamček nakon oštih kritika N. Klaić ipak nije u bitnom mijenjao svoju interpretaciju seljačke bune. Tako u prilogu objavljenom 1981. godine navodi „da je osnovni uzrok seljačke bune 1573. pogoršanje položaja zavisnih seljaka (...) kako zbog potiskivanja seljaka iz robno-novčanih odnosa, tako isto i zbog istodobnog povećanja prirodne rente“. ⁸¹⁶ Ponovio je i drugu prijepornu tvrdnju, naime da su „pobunjeni seljaci 1573. kao svoj glavni cilj postavili rušenje feudalnog poretka i vrlo vjerojatno stvaranje samostalne seljačke države“, u kojoj bi se trebali sjediniti „hrvatski i slovenski seljaci“. ⁸¹⁷ Komentirao je i „posve osebujno tumačenje uzroka i programa seljačke bune 1573.“ koje je iznijela N. Klaić, držeći da predstavlja „konstrukciju koja se teško može održati“. ⁸¹⁸

I dok je 1980-ih polako kopnio interes za bunu, ⁸¹⁹ Adamček je na teze N. Klaić o općim uzrocima buna odgovorio novi sustavnim istraživanjima, uvijek kvalitetno arhivski fundiranima, primjerice knjigom *Bune i otpori. Seljačke bune u Hrvatskoj u XVII stoljeću* iz 1987. godine, čiji sam naslov koristio za označavanje čitave tematike. Na koricama knjige istaknuto je da knjiga predstavlja „prevladavanje shematiziranih gledišta da je glavni uzrok seljačkih buna u XVII. stoljeću bila težnja seljaka-vojnika na vlastelinstvima da postignu položaj slobodnih krajišnika“, što je nosiva teza N. Klaić. Nasuprot tome, autor (premda) „ne zanemaruje vojnički, krajiški element u podizanju buna, ali u cjelovitoj ocjeni seljačkih buna u XVII. st. dosljedno zastupa zaključak da je povećanje ili nametanje feudalnih tereta bilo glavni uzrok njihova izbivanja“.

Reakcije ostalih, primjerice J. Šidaka polazile su od toga da je N. Klaić kritiku Adamčeka interpretacije seljačke bune 1573. godine na kongresu jugoslavenskih povjesničara u Novom Sadu 1977. godine „zaoštrila do skrajnjih granica, koje čine

814 Ibid., str. 196.

815 N. Klaić, *Društvena previranja i bune u Hrvatskoj u XVI i XVIII stoljeću*, 1976, str. 8.

816 Josip Adamček, „Seljačka buna 1573.“, u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj (do 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)*, ur. Mirjana Gross, Zagreb 1981, str. 42.

817 Ibid., str. 46.

818 Ibid., str. 57.

819 To ističe i Borislav Grgin „Osvrt na mišljenja novije hrvatske historiografije o uzrocima, vodstvu i programu velike seljačke bune 1572-3“, u: *Historijski zbornik*, 1991, str. 193.

nemogućom svaku plodnu diskusiju“. Složio se međutim s njezinom ocjenom da je ideja seljačke države „fantastična“. Za druge njezine teze, poput križarskog rata protiv Turaka, smatra da se „ne može potkrijepiti niti jednim konkretnim podatkom“.⁸²⁰ K tome Šidaka primjerice „iznenađuje uopće apologetički žar kojim N. Klaić opravdava postupke Tahyja (...) završavajući preko mjere svoje rečenice uskličnicima, iako je često primorana da pojedine tvrdnje poprati izrazima: čini se, možda, (vrlo, više nego) vjerojatno, bez sumnje, po svoj prilici i sl., ili da ih, mjesto dokazom, potkrijepi svojim subjektivnim ‘uvjerenjem’“.⁸²¹ To ju je, prema njegovom mišljenju, dovelo „napokon do toga da legendu kojoj želi suprotstaviti tobožnju stvarnost zamijeni uljepšanom slikom tadašnjih društvenih odnosa“.⁸²² Smatrao je, osim toga, da „otkrivanje *individualnih* motiva i interesa, čime N. Klaić nastoji historijsku pojavu učiniti razumljivijom, ne može ni u kojem slučaju olakšati uočavanje *pravih* uzroka socijalnih pokreta koji uvijek imaju šire, masovno obilježje“.⁸²³

Iako ne u mjeri kao N. Klaić, treba spomenuti da su i drugi iznosili određene kritike suvremenim interpretacijama seljačke bune 1573. godine. To je učinio povjesničar Andrej Mitrović ocjenjujući istoimeni film V. Mimice iz 1975. godine. Mitrović tako navodi da su politički pokreti u 19. i 20. stoljeću gledali na bunu iz 1573. kao da se radi „ili o buni naroda u smislu protivaristokratskih liberalnih ideologija, pri čemu se smatra da je bunom nagovešteno samostalno nacionalno biće, ili o socijalnoj pobuni s elementima, značenjem i značajem revolucije, pri čemu se u seljačkom buntu tražio prethodnik kasnijih revolucionarnih stremljenja za korenitim društvenim preokretom“. Tako i Mimičin film, uz modernističke postupke, seljačku bunu prikazuje „kao revolucionarni čin u smislu da događaj nagovešta budućnost koja sigurno dolazi“.⁸²⁴ Mitrović ističe da je film ipak izbjegavao klišeje „istorijskih mitova i otužnost usvojenog ideološkog shvatanja“ nastojeći ići prema „realističkoj autentičnosti“.⁸²⁵

Usprkos tome, „društveni odnosi, posebno seljaka i plemića, sagledani su potpuno skladno poznatom gledištu o krutim frontovima sudarenih klasa“, što je za Mitrovića crno-bijelo oslikavanje, suprotno tome što je to „bilo isto društvo, što znači da su postojale mnogobrojne i raznovrsne veze, društvene, privredne i duhovne, posebno svakodnevne i zajedničke ljudske, koje su spajale dva dela, ipak, jedne celine“.⁸²⁶ Stoga su i pobunjeni seljaci predstavljeni „kao revolucionari saglasno pojednostav-

820 Jaroslav Šidak, „Današnja historiografija o hrvatsko-slovenskoj seljačkoj buni 1573.“, u: *Kroz pet stoljeća hrvatske povijesti*, Zagreb 1981, str. 57.

821 Ibid., str. 49, fusnota 46.

822 Ibid., str. 59.

823 Jaroslav Šidak, „Bilješke. Nolitova biblioteka Istorija“, u: *Historijski zbornik*, 1982, str. 339.

824 Andrej Mitrović, „Istorija i umetničko delo. Film „Seljačka buna“ u režiji Vatroslava Mimice“, u: *Treći program*, 1976; citirano prema „Istorijski realizam i istoričnost u filmu“, u: *Kultura i istorija*, Beograd 2008, str. 56.

825 Ibid., str. 59.

826 Ibid., str. 60.

ljenom savremenom ukusu“, zanemarujući „činjenicu da je tada misao bila prožeta religioznom mistikom, a posebno misao širokih slojeva“, zbog čega se „reljefniji prikaz mogao potražiti u poslasticama koje su za seljački pokret, za ponašanje i poglede ustanika, imali vekovno izgrađivani odnosi (i mentalitet) pokornosti“. ⁸²⁷ Iz toga razloga Mitrović zaključuje da Mimičinu *Seljačku bunu* „odlikuje *istorijski realizam*, u smislu da se u njoj govori o stvarnim ljudima i prilikama, ali je ona i *neistorična*, jer jedan pokret nije razumevan kao deo svoje epohe nego na osnovu shvatanja poznijih razdoblja“. ⁸²⁸

Riječ je kod Mitrovića, između ostalog, o kritici povezivanja prikaza bune sa suvremenosti, a ističem i spominjanje riječi „mentalitet“. Taj će pojam spomenuti i M. Strecha i B. Grgin koji su 1987, odnosno 1991. godine sažimali polemiku o seljačkoj buni, svjedočeći time i o reakcijama na teze N. Klaić. Vidljivo je da su i Strecha i Grgin privučeni zanimljivim tezama N. Klaić, sumnjajući primjerice da se o seljacima može jednoznačno govoriti u kategorijama klase („Osim toga, ta činjenica ne samo da na posredan način govori o bogatstvu oblika feudalnih odnosa, nego ujedno predstavlja prvorazredno svjedočanstvo da pod pojmom podložnik nije moguće razumjeti homogenu kategoriju stanovništva, što je neobično važno onda kada se pokušava govoriti o interesima zavisnog stanovništva kao o interesima klase.“ ⁸²⁹), odnosno kritiziraju interpretaciju J. Adamčeka u dijelovima u kojima se oslanja na klasnu svijest pobunjenih seljaka.

Primjetno je da drže da su teze N. Klaić otvorile brojna nova pitanja, što je put kojim treba ići kako bi se izbjegavala „uvijek manje više ista, stereotipna pitanja“. Jedno od novih pitanja koje bi se moglo postaviti jest „i pitanje kakav je mentalitet tih društvenih grupa koje na ovaj ili onaj način sudjeluju u zbivanjima“. ⁸³⁰ B. Grgin ističe da je N. Klaić iznijela „jednu smionu interpretaciju ove bune s pozicija dobra razumijevanja mentaliteta, društvenih struktura i miljea 16. stoljeća, napose u Slavoniji“, ⁸³¹ iako navodi i da interpretacija N. Klaić ne raspolaže s dovoljno dokaza. Napose izdvajam da su i Mitrović, i Strecha, i Grgin, spomenuli pojam mentaliteta, što je mogao biti jedan od novih smjerova istraživanja.

Svemu izrečenom treba pridodati da nije bila riječ samo o polemici oko interpretacije bune 1573. godine već dakako i o značenju koje joj je pridavano, a u podlozi je naravno i pitanje općeg pristupa bunama i društvenim nemirima u socijalističkoj Jugoslaviji. Osnovna teza N. Klaić da uzroci buna nisu samo u feudalnoj eksploataciji predstavlja dakako rukavicu u lice marksističkoj interpretaciji. Navela je tom prilikom i tezu da ne vrijedi pravilo da bune izbijaju tamo gdje je eksploatacija najveća.

827 Ibid., str. 60-61.

828 Ibid., str. 63.

829 M. Strecha, „Anno domini 1573 – križarski rat ili antifeudalna buna?“, u: *Gordogan*, god. 9, br. 23-24, 1987, str. 131.

830 Ibid., str. 147.

831 B. Grgin „Osvrt na mišljenja novije hrvatske historiografije o uzrocima, vodstvu i programu velike seljačke bune 1572-3“, u: *Historijski zbornik*, 1991, str. 197.

To je inače sukladno poznatoj tezi A. de Tocquevillea koji je u 19. stoljeću u djelu *Stari režim i revolucija* ukazivao na to da se položaj seljaka pred Francusku revoluciju poboljšavao i bio bolji od primjerice položaja njemačkog seljaka, ali – za razliku od Francuske – kod njih ipak nije došlo do revolucije.

Takvo „jednostrano tumačenje historijskih procesa“ u vidu oslanjanja samo na ekonomske aspekte N. Klaić dodatno je potkrijepila citatom filozofa P. Vranickog iz časopisa *Marksističke teme* iz 1973. godine u kojem navodi da je to „tipičan način izrazito nedijalektičkog načina mišljenja, toliko stranog Marxu, načina mišljenja koje ne vidi totalitet historijskog, nego samo neke strane tog totaliteta [...] Otkrivajući dakle značenje ekonomskog momenta Marx nije nikada ‘zaboravio’ prvo, da je i sam taj ekonomski momenat zapravo sam čovjek i proizvod čovjeka i, drugo, da je društveni život kompleksniji od onog što kategorija ekonomske proizvodnje pokazuje“.⁸³² Navedeno možemo tumačiti kao potez koji koristi samog Marxa i marksistički orijentirane autore za kritiku marksistički zasnovanih interpretacija u historiografiji.

J. Šidak, inače kritičan prema tezama N. Klaić, smatra da autorica „ima pravo kada *isključivom* isticanju ekonomske komponente u historijskom razvoju suprotstavlja u Predgovoru potrebu da se on prati ‘u cijelosti’“, no napominje sljedeće: „Opravdavati taj stav citatom iz marksističke literature, kako to ona čini, u najmanju je ruku suvišno. Riječ je o osnovnom pitanju odnosa koji historičar zauzima prema materiji što je proučava. Cilj je i želja svakoga historičara da društvene pojave i procese što cjelovitije i potpunije istraži, ali to, na žalost, ostaje ideal kojem se pojedinac uspijeva više ili manje približiti, a nikada ga ne može potpuno dokučiti.“⁸³³ Tako je i Šidak 1952. godine u spomenutom odlomku kritike Čulinovićeve knjige o bunama, uperene protiv onih koji olako koriste termine ili interpretacije marksističke orijentacije, naglasio da se primjenjivanje historijskog materijalizma „nipošto ne iscrpljuje isticanjem klasne borbe“.⁸³⁴

Na isti način i postupak M. Streche, koji sažimajući suprotstavljene interpretacije seljačke bune, svoj tekst iz 1987. godine završava citatom Pierrea Vilara o zahtjevnosti toga da se bude marksistički povjesničar („Bilo tko može tvrditi za sebe da je historičar. Bilo tko može tome dodati ‘marksist’. Bilo tko može nazvati ‘marksizmom’ bilo što. Međutim, ništa nije teže i rjeđe nego biti historičar, a pogotovo historičar-marksist.“⁸³⁵), treba tumačiti kao nastojanje da se marksistički orijentirane interpretacije podignu na bitno kompleksniju razinu.

Sve to dakako pokazuje vrlo različite tipove angažmana i strategija ponašanja povjesničara u socijalističkoj Jugoslaviji. Za J. Adamčeka koji je držan za marksističkog povjesničara rekao bih da je on zaista marksistički usmjeren povjesničar čija je

832 N. Klaić, *Društvena previranja i bune u Hrvatskoj u XVI i XVIII stoljeću*, 1976, str. 7.

833 J. Šidak, „Bilješke. Nolitova biblioteka Istorija“, u: *Historijski zbornik*, 1982, str. 339.

834 J. Šidak, „Prof. Ferdo Čulinović, Seljačke bune u Hrvatskoj“, u: *Historijski zbornik*, br. 1-2, 1952, str. 124.

835 M. Strecha, „Anno domini 1573 – križarski rat ili antifeudalna buna?“, str. 147.

orijentacija sadržana u tematskom interesu za bavljenjem ekonomskom i socijalnom povijesti, agrarnim odnosima, seljacima i bunama, na visokoj istraživačkoj i zanatskoj historiografskoj razini. Terminološki je koristio određen broj marksističkih termina poput klasne borbe, potlačenih i sl., ali ne i mnoge druge. Međutim interpretacijski će prilikom obrade tema doista naglašavati ono što ide u prilog dominantnom marksističkom okviru i društvenim očekivanjima, ističući primjerice perspektivu izražene klasne borbe i pridavajući povijesnim akterima ciljeve rušenja postojećeg poretka. To uključuje kritike plemića i svećenika, kao i određenu identifikaciju sa seljacima (što je vidljivo na nizu mjesta, primjerice u korištenju opisa da je primjerice „buna ugušena u moru seljačke krvi“⁸³⁶).

Vezano uz pitanje identificiranja povjesničara sa seljacima kao povijesnim akterima koje obrađuju zanimljivo je spomenuti stav M. Gross iz 1976. godine koji daje za pravo Adamčekovoj i Krležinoj identifikaciji: „Historičar će danas stajati na strani seljaka ili građanstva u borbi protiv feudalaca. Nezamisliv je autor koji bi u razmatranju tih problema ostao potpuno hladan i nezainteresiran kako su to željeli pozitivisti. To bi bilo neljudski. Usprkos tome povjesničar će pravilno ocijeniti i dostignuća feudalaca koja su ušla u riznicu kulture. U svakom slučaju historičar se mora trsiti da ne padne pod utjecaj ideologija nekadašnjih vladajućih klasa i slojeva jer su uglavnom oni ti koji su ostavili iza sebe pisane izvore. Ako u tom pogledu očuva svoju samostalnost, uradio je mnogo.“⁸³⁷ To je dakako šire pitanje povjesničarevog odnosa prema ljudima u prošlosti o kojima piše, o čemu postoje suprotstavljena mišljenja bilo u prilog distanciranja bilo simpatiziranja. Osobno držim vrijednim empatičan odnos – napose prema depriviranim povijesnim subjektima – ali to dakako ne znači napuštanje kritičkog analitičkog odmaka.

Budući da se kod N. Klaić u početnim radovima mogu naći prilozi o klasnoj borbi i isticanju ekonomskih uzroka bune, možda je i na nju moguće primijeniti njezine već spomenute riječi koje je upotrijebila za Barca o snalaženju u neposrednom poslijeratnom vremenu. Kasnije je 1970-ih godina međutim oštro kritizirala nosive dijelove marksistički orijentirane interpretacije kao podloge društvenog značenja pridavanog bunama. Treba reći i da je pri tome N. Klaić imala vlastitu politiku povijesti. Vidljivo je to prema napomeni iz polemike s J. Adamčekom da „bajka o mučitelju vlastelinu i mučeniku kmetu (...) nepotrebno ocrnjuje našu prekrasnu prošlost pred javnosti“.⁸³⁸ N. Klaić željela je naime isticati neke plemićke obitelji i kao pozitivne primjere, važne za hrvatsku povijest, a ne samo kao negativne, isključivo u kontekstu feudalnog izrabljivanja. To je u svakom slučaju suprotno marksistički orijentiranim interpretacijama. Na određeni način činio je to i Šidak, možda ne tako vehementno

836 J. Adamček, „Seljačka buna 1573.“, u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj*, ur. M. Gross, Zagreb 1981, str. 42.

837 M. Gross, *Historijska znanost*, 1976, str. 303.

838 N. Klaić, „Legenda i stvarnost u buni 1573. god.“, u: *Jugoslavenski istorijski časopis*, br. 1-4, 1978, str. 181.

kao N. Klaić, no i njegove kritike V. Bogdanova i drugih uključivale su, pored branjenja tzv. građanskih povjesničara od marksističkih kritika, umanjivanje pre naglašavanja marksistički zasnovanih interpretacija.

Sumirajući obradu seljačke bune 1573. godine treba reći da su J. Adamček i N. Klaić baveći se njome učinili mnogo i za socijalnu i ekonomsku historiju u hrvatskoj historiografiji. Poseban doprinos imaju sustavna istraživanja J. Adamčeka o „bunama i otporima“ i agrarnim odnosima u cjelini. No neosporno je da je N. Klaić svojom polemičnošću unijela znatnu dinamiku u istraživane teme te otvorila čitav niz novih problema. I J. Adamček i N. Klaić bili su u svojim istraživanjima usmjereni prema društvu, samo što je N. Klaić u to društvo nastojala unijeti i dotad manje razmatrane aspekte, o čemu svjedoči i sljedeći navod: „Citiram ove riječi zato što se u današnjoj historiografiji potpuno izostavlja iz analiza duhovnog života – ukoliko se na njega uopće pomišlja – religiozni osjećaj, a on je (...) mnogo jači od svih ostalih.“⁸³⁹

Osim toga, poznata teza Nade Klaić da uzroke nekih buna ne treba tražiti u feudalnoj eksploataciji već želi pobunjenika da postanu „pravi krajišnici“ snažno je usredotočena na aspekt individualne motivacije. Bez obzira što je Šidak u navedenom citatu istaknuo da prikaz individualnih motiva i interesa ne može objasniti masovne pokrete, to su neosporno novi aspekti kojima u hrvatskoj historiografiji nije poklanjano dovoljno istraživačke pozornosti. Spomenuto također potvrđuje da ono što je kritizirala N. Klaić, naime da „sa unaprijed stvorenom teorijom probiremo izvore“⁸⁴⁰ (pri čemu je mislila na pre naglašavanje ekonomskog aspekta), i ona sama zapravo neizbježno čini. Njezina „teorija“ već je u tome što smatra da ne treba tražiti uzroke primarno na ekonomskom planu, kao što pod određenu „teoriju“ ulaze i teze o individualnoj motivaciji i drugome.

Nasuprot tome, rekao bih da je N. Klaić nedostajala upravo teorija. Prema navođenju individualnih motiva i psihologizaciji obrađivanih povijesnih ličnosti te drugim formuliranim pitanjima poput onoga zašto izbijaju bune N. Klaić nedvojbeno se kretala teritorijem mentaliteta, međutim taj pojam, za razliku od primjerice M. Strehle i B. Grgina, nije koristila. Iako je tada historija mentaliteta kao istraživačko područje kod francuskih povjesničara oko Anala već dugo bilo vrlo zastupljeno – o čijim je rezultatima sustavno informirala M. Gross, a bilo je prevedeno i djelo M. Blocha *Feudalno društvo* – N. Klaić za francuske Anale nije pokazivala interes. Nije to dakle činila ni za historiju mentaliteta, ali ni za kakvu drugu teoriju društvenih pokreta. Iako su koristili termin društveni pokret, tadašnji povjesničari nisu analizirali društvene pokrete na temelju kakve teorijske literature iz historiografije ili društvenih znanosti. Ni J. Adamček ni N. Klaić nisu sudjelovali u zagovaranjima preobrazbi, niti su objavljivali tekstove o teorijskoj i metodološkoj problematici. Izraženija zastupljenost novije teorijske i metodološke literature iz suvremene europske historiografije očitovat će se sredinom 1980-ih godina – za fenomen socijalnog razbojništva

⁸³⁹ Ibid., str. 193.

⁸⁴⁰ N. Klaić, *Društvena previranja i bune u Hrvatskoj u XVI i XVIII stoljeću*, 1976, str. 8.

– kod Miroslava Bertoše. Time će započeti poticajno demonstriranje svih teorijskih i metodoloških potencijala koje ima bavljenje bunama i društvenim pokretima, što će u 1990-im i 2000-im godinama pokazati i primjerice W. Bracewell i S. Petrunaro.

Primjeri bavljenja drugim bunama i društvenim pokretima

Tijekom 1970-ih i 1980-ih godina opsežno se objavljivalo i o drugim bunama i društvenim pokretima, pri čemu su snažan impuls nerijetko davale obljetnice. Poput seljačke bune 1970-ih, i hvarski ustanak obilježen je velikim znanstvenim skupom u Hvaru 1976. godine. I na njemu se – kao u slučaju seljačke bune 1573. godine – govorilo o povezanosti tog pučkog ustanka i NOB-a.⁸⁴¹ No i tu je N. Klaić iznijela „nove poglede na uzroke bune Matija Ivanića“, koji umanjuju značenje koje mu se pridavalo. Navela je primjerice da „bez ikakva ustručavanja smijemo tvrditi da društvena previranja i bune imaju ovdje, u Dalmaciji pretežno politički, a ne socijalni karakter“.⁸⁴² Kao i za Gregorića, N. Klaić i za Ivanića navodi primarno vojni motiv, odnosno kako, prema njezinom mišljenju, zapravo želi ući u mletačku službu s ciljem borbe protiv Osmanlija. Vrlo su znakovite s obzirom na pripisivano mu značenje sugestivne riječi kojima autorica završava svoj članak: „Možda bismo kao historičari više voljeli da je Ivanić kao pravi narodni heroj podijelio sudbinu sa svojim obješenim drugovima, nego da je nastavio ne baš težak emigrantski život u Italiji. No, vjerojatno bi takva osuda bila preoštra, jer se u svakom pravom vođi krije ne samo hrabrost, nego i lukavstvo koje pobjeđuje tada kad se hrabrošću više ništa ne može učiniti. U Ivanića je dakle kao i kod njegova uzora Sibirjanin Janka u pravo vrijeme lisica nadvladala lava i tako i nama oduzela mogućnost da ga na kraju, unatoč zasluga, okrunimo i mučeničkom aureolom.“⁸⁴³

Za razliku od kritika njezine interpretacije seljačke bune 1573. godine, J. Šidak je u bilješci o knjizi N. Klaić *Društvena previranja i bune u Hrvatskoj u XVI i XVII stoljeću* 1976. godine – u kojoj je objavila još jedan tekst o M. Ivaniću u kojem tvrdi da nije riječ o socijalnim već političkim zahtjevima – naveo da je i on pišući u enciklopedijskoj natuknici 1960. godine o Ivaniću istaknuo da je prije svega riječ o političkim zahtjevima.⁸⁴⁴ I ovdje treba istaknuti vrijednost pitanja koja je postavljala N. Klaić – neovisno na to kako gledali na njezine interpretacije – primjerice: „Premda ne bi bilo nelogično kad bismo uzroke društvenih pokreta u srednjovjekovnoj Dalmaciji sveli na društveno-gospodarsku komponentu, ipak bismo dajući odgovor samo u okviru te problematike, ostavili otvorenim najvažnije pitanje u svakom društvenom pokre-

841 Usp. N. Anić, „Pučki ustanak na Hvaru i narodnooslobodilački rat“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 1977, str. 513-530.

842 Nada Klaić, „Novi pogledi na uzroke bune Matija Ivanića u svjetlu društvenih pokreta u srednjovjekovnoj Dalmaciji“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 1977, str. 53.

843 Ibid., str. 63-64.

844 J. Šidak, „Bilješke. Nolitova biblioteka Istorija“, u: *Historijski zbornik*, 1982, str. 338-339.

tu: ako se društvo i gospodarstvo bitno mijenja, *zašto upravo u određenim trenucima izbija buna ili nastaje pokret?*“.⁸⁴⁵

Teze i nastojanja N. Klaić bile su dakako potpuno u suprotnosti s naprimjer radovima Andre Gabelića koji je u svom kontinuiranom bavljenju hvarskom bunom isticao njezinu znatnu društvenu važnost, mijenjajući tek interpretacijske naglaske. Na spomenutom skupu o Ivaniću riječ je bila o nastojanju za pružanjem marksističke interpretacije ustanka, naglašavajući u zaključku sljedeće: „No, ma kakve rezultate na tom planu dala naknadna istraživanja, nepobitna je činjenica da je ustanak M. Ivanića i rat u koji je taj ustanak prerastao imao antifeudalni karakter i obilježja socijalne revolucije“.⁸⁴⁶ A. Gabelić je zatim u novinskom članku oštro napao N. Klaić zbog njezinih interpretacija.⁸⁴⁷ Kasnije je sa J. Stipišićem pronalazio novu građu o buni, a 1988. godine objavio je opsežnu knjigu *Ustanak hvarskih pučana (1510-1514)* ističući Ivanićevo društveno značenje. Gabelić će i dalje nastavljati polemično pisati o ustanku, primjerice 2007. godine objavljujući *Ivanićev ustanak i bunt Dalmacije: kritika degradiranja slobodarske baštine*, a 2012. godine će program ustanka isticati kao „proklamiranje i u borbenoj praksi realiziranje velike ideje građanske jednakosti svih ljudi“.⁸⁴⁸

Od radova o drugim bunama izdvojit ću one za koje se čini da konveniraju društvenim očekivanjima, kao i zbog reakcija kojima su dočekivane u povjesničarskoj zajednici. Vidjeli smo na primjeru Šidakovih kritika Čulinovića i Antoljaka da se – i to još početkom 1950-ih godina – kritiziralo priloze koji u potpunosti odgovaraju takvim očekivanjima. Osim spomenutih knjiga, Šidak je tada kritizirao i Antoljakov prilog o anonimnom pismu kao „Osnovom narodnog ustanka u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji“ 1883. godine. Iako navodi da „Antoljak i sam uviđa, da je taj plan ‘upravo dosta naivno zamišljen, da ne kažemo fantastično i nerealno’“, Šidak ističe da „utoliko više začuđuje, što je ovu ‘vrlo škakljivu i čudnu stvar’, kako je on naziva, predstavio čitaocu kao nekakav ‘narodni ustanak’“.⁸⁴⁹

Pokret iz spomenute 1883. godine monografski je obradio Dragutin Pavličević 1980. godine. I tu se u predgovoru spominje već uobičajeno kako „narodni pokret u

845 N. Klaić, „Novi pogledi na uzroke bune Matija Ivanića“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 1977, str. 51.

846 Andro Gabelić, „Socijalni program i društveno-političke karakteristike pučkog ustanka Matija Ivanića“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 1977, str. 49.

847 Andro Gabelić, „Znanstveni moral na lomači historičara. Neistina do neistine“, u: *Oko*, 29. prosinca 1977. – 12. siječnja 1978.

848 Andro Gabelić, *Tri sadržaja Ivanićeva ustanka: položaj Dalmacije i odnos njezinih staleža prema Veneciji*, Split – Zagreb 2012, str. 6.

849 Jaroslav Šidak, „Bilješke. Stj. Antoljak, Narodni ustanak u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji (1883). (Istoriski zapisi V, kn. VIII, 1-3, Cetinje 1952, str. 110-113.)“, u: *Historijski zbornik*, god. V, br. 1-2, 1952, str. 196. Za slično umanjivanje pridavanog značenja usp. Jaroslav Šidak, „Bilješke. Stjepan Antoljak, Konavoska buna u središtu jednog dijela evropske diplomacije (1799-1800), Rad JAZU, 286, 1952“, u: *Historijski zbornik*, god. VI, 1953, str. 129-130.

banskoj Hrvatskoj 1883. godine nije u našoj historiografiji bio znanstveno obrađen i ispravno valoriziran, premda je to zbog njegove važnosti, masovnosti, revolucionarnosti nižih slojeva grada i sela, gospodarskih uzroka i političke, protumađarske usmjerenosti trebalo odavno uraditi⁸⁵⁰. Pri tome autor pokret 1883. godine – koji, između ostalog, obuhvaća zbacivanja dvojezičnih grbova u gradovima i seljačke nemire i bune – povezuje s narodnim preporodom, revolucijom 1848-1849, kao i narodnim pokretom 1903. i politikom „novog kursa“ početkom 20. stoljeća, odnosno naglašava da je riječ o „najmasovnijem socijalno-političkom pokretu između revolucionarne 1848/49. i narodnog pokreta 1903.“⁸⁵¹ Autor će k tome naglasiti kako upravo „povezanost nacionalnog ugnjetavanja i klasnog iskorištavanja zahtijeva sveobuhvatnu analizu gospodarskoga, društvenog i političkog života u Hrvatskoj i njenih odnosa prema Ugarskoj jer se samo tako mogu otkriti uzroci nezadovoljstva, izbijanje demonstracija, nemira i seljačkih buna, odnosno nacionalnoga, protumađarskog pokreta u cjelini“.⁸⁵²

Usprkos spomenutom navođenju klasne perspektive i povremene upotrebe određenih termina marksističke orijentacije, ne radi se o perspektivi koja dominira u obradi i interpretaciji te je više sadržana u predgovoru nego drugdje u knjizi. Dapače, budući da smo vidjeli da seljačke bune i društveni pokreti omogućuju i socijalnu i nacionalnu interpretaciju, Pavličević će u knjizi uključivati obje, štoviše, na nizu mjesta možemo ustvrditi da se prednost daje upravo nacionalnoj interpretaciji u vidu protumađarskih obilježja, a ne klasnoj, koja je ipak samo načelna. U cjelini je pak riječ o obuhvatnoj obradi utemeljenoj na izvornoj građi i predstavlja zapravo socijalnu historiju koja se objedinjeno bavi političkom, socijalnom i ekonomskom poviješću. Time je bavljenje društvenim pokretima svakako predstavljalo doprinos socijalnoj historiji u hrvatskoj historiografiji, iako Pavličevićovo djelo nije uključivalo poticaje iz suvremene europske historiografije ni kakvu drugu konceptualizaciju.

O društvenom pokretu 1903. godine pisano je uglavnom na poticaj obljetnice. O njemu je posebno pisao ovdje već spominjani V. Bogdanov. Vidjeli smo da je J. Šidak bio izrazito kritičan prema Bogdanovljevu neposrednom poslijeratnom prisvajanju revolucije 1848-1849. godine (prilikom njezine 100. godišnjice) u smislu nastojanja za pružanjem određene marksistički orijentirane interpretacije. Nakon Bogdanovljeve smrti slično će učiniti i Rene Lovrenčić 1972. godine s njegovim nastojanjem za prisvajanjem pokreta 1903. godine. Lovrenčić najprije navodi da je „Narodni pokret 1903/4.“, „ta jedinstvena eksplozija općeg nezadovoljstva u banskoj Hrvatskoj, dugo vremena „zauzimala u historiografiji skromno mjesto“.⁸⁵³ Ističe kako je „tek 50-godišnjica pokreta dala podstrek da se započne s njegovim znanstvenim istraživanjem“, o čemu je pisala najprije Mirjana Gross 1954, a zatim 1960. u opsežnoj studiji Vaso

850 Dragutin Pavličević, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, Zagreb 1980, str. 5.

851 Ibid., str. 357.

852 Ibid., str. 6.

853 Rene Lovrenčić, *Geneza politike 'novog kursa'*, Zagreb 1972, str. 161.

Bogdanov. Iako Lovrenčić navodi kako se Bogdanov u njoj služio brojnim izvorima i obradio niz pitanja, napominje da „usprkos takvu aparatu izvjestan dio zaključaka, i to vrlo važnih, diskutabilan je, a neki su čak neosnovani“. ⁸⁵⁴

Lovrenčić je sustavno kritički analizirao Bogdanovljeve tvrdnje. ⁸⁵⁵ To se napose odnosi na to što Bogdanov pokretu 1903. godine pojačava značenje, prenatlažava brojnost sudjelovanja i intenzitet djelovanja, a govori čak i o ustanku. Uz protumađarske i protumađaronske sastavnice pokreta, Bogdanov će navesti da je pokret „i protuaustrijski, protudinastički, nacionalnooslobodilački i čak protukapitalistički“, iako Lovrenčić napominje da su neodrživi „argumenti na kojima su sagrađene te tvrdnje“. ⁸⁵⁶ Uzima u zaslugu Bogdanovu što je „prvi upozorio na socijalni moment u Narodnom pokretu, što svakako predstavlja važan pozitivni doprinos ocjeni tog velikog i složenog kompleksa događaja“, iako je „pri tom zašao predaleko, napuštajući tlo stvarnosti“. ⁸⁵⁷ Premda je umanjivao značenje koje je Bogdanov pripisivao pokretu, iz Lovrenčićeva pristupa „ne slijedi da je Narodni pokret imao manje značenje nego što mu se u historiografiji općenito pridaje“, baš naprotiv, „po svojoj širini, trajanju i snazi jedinstven je u poslijenagodbenoj Hrvatskoj“. ⁸⁵⁸

Zanimljivo je spomenuti i da je 1974-1975. godine u *Historijskom zborniku* objavljen tekst iz ostavštine Rudolfa Bičanića o ekonomskoj podlozi događanja iz 1903. godine, koju autor uvodno naglašeno označava „revolucionarnom situacijom“, drugom „poslije revolucionarnih događaja 1848. koji su slomili feudalizam kao vladajući poredak u Hrvatskoj“, dok je prva bila 1883. godine. ⁸⁵⁹ Naravno, osim priloga o bunama i društvenim pokretima koji su ih povezivali sa drugim bunama i nemirima ili pak nastojali načelno naglasiti njihovu revolucionarnost, bilo je dakako priloga koji su se bavili različitim bunama kao važnim povijesnim događajima ili ih obrađivali u sklopu drugih istraživačkih pitanja. ⁸⁶⁰ Međutim potrebno je sada obratiti dodatnu pozornost na teorijske i metodološke aspekte obrađivanja problematike „buna i otpora“.

854 Ibid., str. 162.

855 Ibid., str. 162-174.

856 Ibid., str. 170.

857 Ibid., str. 173.

858 Ibid., str. 167.

859 Rudolf Bičanić, „Ekonomska podloga događaja 1903. u Hrvatskoj“, u: *Historijski zbornik*, 1974-1975, str. 49.

860 Upućujem pritom, između ostalog, napose na opsežan rad Drage Roksandića, „Bune u Senju i Primorskoj krajini (1719-1722)“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, sv. 15, 1982, str. 33-106 i potpoglavlje „Hrvatska seljačka pobuna 1920. protiv žigosanja stoke“ u knjizi Ive Banca *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1988 (prema izdanju iz 1995. na str. 203-212).

Zastupljenost teorijske i metodološke problematike u obradi seljačkih buna i društvenih pokreta

Na kongresu jugoslavenskih povjesničara u Novom Sadu 1977. godine, na kojem je N. Klaić oštro kritizirala J. Adamčeka, M. Gross je, kao što je prethodno prikazano, zagovarala teorijske i metodološke preobrazbe u vidu sveobuhvatne socijalne historije kao historije društva, odnosno strukturalne historije, što je uključivalo usmjerenje prema bavljenju društvenim strukturama. S time je usredotočavanje na društvene pokrete, bune i ustanke moglo imati vrijedne poveznice, kao što izrijekom navodi M. Gross: „Put jugoslavenske historije prema istraživanju društvenih struktura vodi i preko interesa za društvene sukobe. Iako im se nekad pristupa isključivo kao prema revolucionarnoj tradiciji koja treba da legitimizira današnje društvo, postignuti su rezultati koji tematiziraju razna pitanja strukturalnog pristupa. To je slučaj s I srpskim ustankom, bosansko-hercegovačkim ustankom, Ilindenom, bokeljskim ustankom i hrvatsko-slovenskom seljačkom bunom i s nizom manje poznatih buna, nemira i protesta.“⁸⁶¹

I zaista je bavljenje „bunama i otporima“ bio važan doprinos socijalnoj i ekonomskoj historiji u hrvatskoj historiografiji, a kod niza je autora bilo izraženo usmjerenje prema istraživanju društva, s obzirom na njegove političke, socijalne i ekonomske aspekte. Iako se dakle može reći da su povjesničari koji su proučavali bune i društvene pokrete prakticirali socijalnu historiju i bavili se u određenoj mjeri društvenim strukturama, ipak je riječ o autorima koji se nisu uključili u zagovaranje teorijskih i metodoloških preobrazbi.

To znači primjerice da, iako su brojni autori koristili pojam „društveni pokret“, nisu u većoj mjeri analizirali obrađivane fenomene kao društveni pokret, u svojoj strukturi,⁸⁶² ili pak teorijskim odrednicama usporedivima s drugim takvim pokretima. Korišteni su i brojni drugi termini, kao što su bune, nemiri, previranja, otpori, ali ih se nije opsežnije nastojalo definirati, niti su se povjesničari pokušavali poslužiti sociološkom literaturom u njihovom definiranju i analitičkoj upotrebi. Nije konzultirano ni ono što je potencijalno moglo biti korisno, primjerice iz tada prevedene knjige poznatog francuskog sociologa Alaina Tourainea *Sociologija društvenih pokreta*.⁸⁶³ Nešto je veću pozornost izazvala knjiga drugog francuskog sociologa Henrija Mendrasa *Seljačka društva: elementi za jednu teoriju seljaštva*.⁸⁶⁴ Poticajni i korisni svakako

861 Mirjana Gross, „Metodološki problemi strukturalne historije s posebnim obzirom na stupanj razvoja jugoslavenske historije“, u: *Jugoslavenski istorijski časopis*, br. 1-4, 1978, str. 43.

862 To je spominjao Bogo Grafenauer, usp. M. Strecha, „Anno domini 1573 – križarski rat ili antifeudalna buna?“, u: *Gordogan*, god. 9, br. 23-24, 1987, str. 128.

863 Alain Touraine, *Sociologija društvenih pokreta*, Beograd 1983.

864 Henri Mendras, *Seljačka društva: elementi za jednu teoriju seljaštva*, Zagreb 1986. Knjiga sadrži poglavlje i o seljačkim bunama i revolucijama. Prikaze su napisali Iskra Iveljić (*Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 1987, str. 293-297) i Zdenka Janeković Römer (*Historijski zbornik*, 1987, str. 432-434).

su mogli biti i prijevodi Hobsbawmova članka „Revolucija“, o načinima proučavanja revolucija,⁸⁶⁵ Braudelova teksta o „dugom trajanju“⁸⁶⁶ ili kakvog drugog djela francuskih Anala koja su se postupno prevodila u hrvatskoj i jugoslavenskoj historiografiji. To znači da se zagovarano približavanje historije društvenim znanostima, koje je naglašavala M. Gross, nije realiziralo – osim tematski – u bavljenju bunama i društvenim pokretima u hrvatskoj historiografiji. Kod niza autora izostalo je k tome uključivanje u oblikovanje svojih istraživanja rezultata suvremene europske i svjetske historiografije koja se opsežnije oslanjala na teorijsko-metodološku problematiku. Nije čak upotrebljavana ni marksistička literatura o društvenim pokretima, što je moglo konvenirati ideološkim poticajima i očekivanjima, no nesklonost dobrog dijela povjesničara teorijskoj i metodološkoj literaturi bila je tome presudna prepreka.

Metodološki iskorak na temelju suvremene literature napraviti će Miroslav Bertoša krajem 1980-ih godina i to na primjeru proučavanja teme hajduka i razbojnika. Iako su o hajducima sredinom 1980-ih godina pisali i drugi,⁸⁶⁷ kao o temi koja je i prije toga imala znatan interes, sada je riječ o istraživanjima na novim osnovama. M. Bertoša, koji se usmjeravao prema sveobuhvatnoj socijalnoj historiji, sudjelujući i u zagovaranjima teorijskih i metodoloških preobrazbi, novi senzibilitet pokazao je već u svojim djelima o istarskoj ranonovovjekovnoj povijesti, poput *Mletačka Istra u XVI. i XVII. stoljeću* (knj. 1. *Kolonizacija: teme i problemi*; knj. 2. *Društvene strukture, populacija i gospodarstvo*; 1985-1986) i *Jedna zemlja, jedan rat. Istra 1615-1618.* (1986). I dok se hajducima bavio i u knjizi *Mletačka Istra u XVI. i VII. stoljeću*, u knjizi *Zlikovci i prognanici. Socijalno razbojništvo u Istri u XVII. i XVIII. stoljeću* (1989) ta je tema dobila zasebnu i nadograđenu obradu. To se odnosilo na dodatnu primjenu teorijsko-metodoloških koncepata, poput Hobsbawmova koncepta „socijalnog banditizma“, odnosno „socijalnog razbojništva“ – razvijenog u knjigama *Primitive Rebels* (1959) i *Bandits* (1969) – i sa referiranjem na brojnu literaturu iz suvremene europske historiografije. Bertoša je tom prilikom poticajno razmatrao mogućnosti primjene tog koncepta na istarsku ranonovovjekovnu povijest.

To će u 1990-im godinama učiniti i povjesničarka Catherine Wendy Bracewell u prevedenoj knjizi *Senjski uskoci: piratstvo, razbojništvo i sveti rat na Jadranu u šesnaestom stoljeću* 1997. godine, izvorno objavljenoj na engleskom jeziku 1992. godine. Ivo Banac s pravom u predgovoru hrvatskom izdanju ističe da je autorica – kao povjesničarka kulture i društvenih kretanja te stručnjakinja za „socijalnu“ hajdučiju – pružila potpuno novi pogled na senjske uskoke, ubacivši „provjerene činjenice

865 Eric J. Hobsbawm, „Revolucija“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2-3, 1976, str. 51-80.

866 Fernand Braudel, „Historija i društvene nauke – dugo trajanje“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 1983, str. 99-122.

867 Primjerice Stijepo Obad, „Kraj hajdučije u Dalmaciji“, u: *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 12, 1985-1986, str. 283-297; Slavko Gavrilović, *Hajdučija u Sremu u XVIII i početkom XIX veka*, Beograd 1986; Dragutin Pavličević, „Hajdučija u Hrvatskoj 60. godina 19. stoljeća“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 1987, str. 129-158.

senjske povijesti u retortu moderne historiografije i time je, jednim promišljenim komparativnim postupkom, učinila zbiljski velikom“.⁸⁶⁸

Autorica, između ostalih, zahvaljuje na poticajima L. Sklevicky, čije je značenje za historiju žena u hrvatskoj historiografiji već isticano u ovoj knjizi. Teorijsku i metodološku orijentaciju W. Bracewell vidimo i u sljedećoj napomeni: „tradicionalna se historiografija zasad nije uspjela izravno pozabaviti socijalnim, ekonomskim i kulturnim kontekstom priče o uskocima“.⁸⁶⁹ Za razliku od toga, autorica vodi računa o spomenutom Hobsbawmovom konceptu „socijalnog razbojništva“ i raspravama koje su se o njemu vodile, navodeći posebno kritike antropologa Antona Bloka.⁸⁷⁰ Treba napomenuti da se W. Bracewell teorijski i metodološki poticajno bavila i upotrebom odmetnika u političkom i javnom diskursu.⁸⁷¹

Knjiga Wendy Bracewell izazvala je 1990-ih godina oprečne reakcije jer je ponudila drugačiji pogled na senjske uskoke od njihove upotrebe kao nacionalno i vjerski motiviranih boraca protiv Mletačke Republike i Osmanskog Carstva.⁸⁷² Iako je moj naglasak u knjizi na teorijskoj i metodološkoj problematici, navedeno upućuje na promijenjene naglaske u vezi tema „buna i otpora“. One su naime izgubile društveno značenje koje im je pridavano – dovoljno je usporediti proslave 400. godišnjice seljačke bune 1973. godine i 440. godišnjice bune 2013. godine, kao i gotovo neobilježene, osim u lokalnim okvirima, 500. godišnjice hvarske bune Matije Ivanića 2010-2014. godine. Gubljenjem društvenog značenja neminovno izostaje i širi historiografski interes, koji stoga ostaje tek na pojedincima, odnosno pojedinačnim priložima.

S obzirom na teme kojima se intenzivno bavilo u socijalističkoj Jugoslaviji, zamjetno je da i dalje postoji određen interes pojedinih istraživača za seljačku bunu 1573. godine. Vrijedan novi prilog je magistarski rad Branka Čička koji nastavlja tu bogatu tradiciju,⁸⁷³ što je predmet interesa i Branimira Brglesa.⁸⁷⁴ Nedavno se javio

868 Ivo Banac, „Predgovor hrvatskom izdanju“, u: Catherine Wendy Bracewell, *Senjski uskoci: piratstvo, razbojništvo i sveti rat na Jadranu u šesnaestom stoljeću*, Zagreb 1997, str. VII.

869 Catherine Wendy Bracewell, *Senjski uskoci: piratstvo, razbojništvo i sveti rat na Jadranu u šesnaestom stoljeću*, Zagreb 1997, str. 9.

870 Ibid., str. 11-12.

871 Wendy Bracewell, „Ponosno ime hajduka: odmetnici kao dvoznačni junaci u balkanskoj politici i kulturi“, u: *Jugoslavija i njeni povjesničari: razumijevanje balkanskih ratova u 1990-im*, ur. Norman M. Naimark, Holly Case, Zagreb 2005, str. 20-32.

872 O reakcijama na knjigu piše Anna Maria Gruenfelder, „Catherine Wendy Bracewell: Povijest uskoika – protiv današnjeg ideologiziranja i mitologiziranja“, u: *Senjski zbornik*, 24, 1997, str. 301-304.

873 Branko Čičko, „Od bijesa seljaka oslobodi nas, Gospodine! Uz 430. obljetnicu Seljačke bune 1573.“, u: *Hrvatsko zagorje*, 8 [2], 2002, str. 43-60; *Susedgradsko-stubičko vlastelinstvo nakon seljačke bune (1574–1650): magistarski rad*, Zagreb 2005; „Povjesničar Josip Adamček i njegova interpretacija seljačke bune u prvom postavu Muzeja seljačkih buna“, u: *Hrvatsko zagorje*, 16, 3-4, 2010, str. 87-100.

874 Branimir Brgles, „Bibliografija priloga o Seljačkoj buni 1573. godine“ (objavljeno na portalu Historiografija.hr 2013); *Stanovništvo i topografija susedgradsko-stubičkog vlastelinstva (cca. 1450.-1700.): doktorski rad*, Zagreb 2015.

i jedan publicistički pokušaj potpunog odbacivanja tradicije bavljenja tom bunom u socijalističkoj Jugoslaviji.⁸⁷⁵ Nastavljeno je bavljenje političkom, ideološkom i javnom upotrebom Matije Gupca, o čemu su pisali primjerice Vjeran Pavlaković⁸⁷⁶ i napose – u već spomenutom radu – Tomislav Oroz.⁸⁷⁷ O hvarskom ustanku i dalje objavljuje Andro Gabelić, a povodom 500. godišnjice objavljena su i druga izdanja.⁸⁷⁸ Napominjem da je Željko Holjevac obradio 2004. godine *Brinjsko-lički ustanak 1746. godine*, kao i da su o ranonovovjeknim bunama i nemirima pisali primjerice Zrinka Blažević,⁸⁷⁹ Zlatko Kudelić,⁸⁸⁰ Nataša Štefanec.⁸⁸¹

Osim ovdje prikazanih ranonovovjekovnih buna, izostalo je u novije vrijeme bavljenje bunama i društvenim pokretima iz 19. i 20. stoljeća. Zbog toga ističem recentnu knjigu Stefana Petrungara o buni u Sjeniaku 1897. godine kao proučavanju, kako glasi njezin podnaslov, „društvenog protesta na hrvatskom selu krajem XIX. stoljeća“, potaknutog iskustvima suvremene historiografije. Autor pritom iznosi i ocjenu dosadašnjih radova o bunama: „Dojam koji se dobiva iz postojeće historiografije o narodnim bunama s kraja XIX. stoljeća u Hrvatskoj jest da je zanimanje istraživača bilo ponajviše usmjereno ka strogo političkim implikacijama nemira, proučavajući ih dakle kao manje epizode i kao ‘posljedice’ bitaka koje su vodile hrvatske političke elite s, prije svega, anti-mađarskim, ili, općenitije, patriot-skim ciljem“.⁸⁸²

Petrungaro polazi od socijalne i antropologizirane kulturne historije, oslanjajući se na starija i novija istraživanja o društvenom protestu i pučkom nasilju, odnosno nasilju kao zasebnoj antropološkoj i povijesnoj temi. Uz Hobsbawma i Bloka (već spomenutih autora čije je radove koristila i W. Bracewell), radi se o klasičnim

875 Usp. Zvonimir Despot, Danijel Tatić, *Seljačka buna Matije Gupca. Nova povijest 1573.: činjenice protiv mitova*, 440 godina poslije, Zagreb 2013.

876 Vjeran Pavlaković, „Matija Gubec goes to Spain: Symbols and Ideology in Croatia, 1936-1939“, u: *The Journal of Slavic Military Studies*, 17, br. 4, 2004, str. 727-755.

877 Tomislav Oroz, *Kulturnoantropološki pristup liku Matije Gupca u političkome diskursu i popularnoj kulturi: doktorski rad*, Zagreb 2014.

878 Andro Gabelić, *Ivaničev ustanak i bunt Dalmacije: kritika degradiranja slobodarske baštine*, Hvar 2007; *Tri sadržaja Ivaničeva ustanka*, Split – Zagreb 2012; *500. obljetnica ustanka hvarskih pučana: zbornik radova sa znanstvenog skupa (Hvar-Stari Grad-Vrbanj, 26. - 28. V. 2010.)*, ur. Mateo Bratanić, Hvar – Zagreb 2014; *Izvori o hvarskom pučkom ustanku*, ur. Marija Zaninović-Rumora, Joško Bracanović, Hvar 2014.

879 Zrinka Blažević, „Kmetško-krajiška buna iz 1755. godine u svjetlu narativnih izvora“, u: *Ljetopis Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta“*, 11, 2006, str. 334-349.

880 Zlatko Kudelić, „Isusovačko izvješće o krajiškim nemirima 1658. i 1666. godine i o marčanskom biskupu Gabrijelu Mijakiću (1665-1670)“, u: *Povijesni prilozi*, god. 26, br. 32, 2007, str. 119-182.

881 Nataša Štefanec, „Soziale Unruhen im Königreich Dalmatien, Kroatien und Slawonien (16.-18. Jahrhundert)“, u: *Die Stimme der ewigen Verlierer? Aufstände, Revolten und Revolutionen in den österreichischen Ländern (ca. 1450-1815)*, ur. Peter Rauscher, Martin Scheutz, Wien – München 2013, str. 177-200.

882 Stefano Petrungaro, *Kamenje i puške: društveni protest na hrvatskom selu krajem XIX. stoljeća*, Zagreb 2011, str. 9-10.

studijama G. Rudéa, G. Lefebvrea, E. P. Thompsona, N. Zemon Davis – većinom objavljivanih 1970-ih godina, ali i ranije, kada međutim u hrvatskoj historiografiji još nisu bile recipirane, iako su neki od autora bili bliski marksizmu. Osim navedenih autora Petrungaro je dakako koristio i recentnu literaturu. O promjenama u naglascima koji su u međuvremenu ostvareni dobro svjedoči poznata studija E. P. Thompsona, „The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century“ iz 1971. godine, u kojoj se autor ne bavi samo time zašto ljudi protestiraju i iz kojih razloga (poput primjerice gladi), nego i kako to čine, odnosno što rade kada su gladni.⁸⁸³ To dakako uz socijalnu i ekonomsku nužno otvara i kulturnu, odnosno antropološku perspektivu, koja je u proučavanju buna, pobuna, protesta i društvenih pokreta u hrvatskoj historiografiji većinom izostala.

Zaključne napomene

Iako je bavljenje „bunama i otporima“ u hrvatskoj povijesti bila privilegirana društvena tema u socijalističkoj Jugoslaviji, kontinuirani interes pokazuju još i njihovi suvremenici, kao i povjesničari u 19. i 20. stoljeću. Pri tome su primjetni i istovjetni obrasci u kojima ih se interpretira, u rasponu od prilagođavanih nacionalnih i socijalnih interpretacija. Osim mogućnosti analize brojnih različitih interpretacija te prisvajanja i upotreba seljačkih buna potrebno je, s obzirom na historiografiju u socijalističkoj Jugoslaviji, istraživački ići još dalje te pokušati problematizirati i druga istraživačka pitanja. Uz različite reakcije povjesničara na društvena očekivanja u odnosu na interpretiranje buna i društvenih pokreta – koja nastoje pokazati da bez obzira na utjecaje političkog, ideološkog i društvenog polja na historijsko polje, historiografija ima svoju unutarnju dinamiku – posebno je važno analizirati teorijsko-metodološka pitanja vezana uz obradu tih tema.

Pored impulsa koje su proučavanju tih tema dale velike obljetnice, treba reći da o mnogima od njih – neovisno od njihovih interpretacijskih naglasaka – nije samo prigodno pisano već su sustavno obrađivane na temelju prikupljanja i objavljivanja nove izvorne građe. Niz je radova pritom ulazio u važne socijalne i ekonomske aspekte povijesne zbilje, dajući doprinos uglavnom socijalnoj i dijelom ekonomskoj historiji u hrvatskoj historiografiji. Otvorena su tom prilikom i brojna teorijska i metodološka pitanja, ali je u manjoj mjeri dolazilo do oslanjanja na osmišljenije teorijsko-metodološke pristupe i koncepte, odnosno iskustva suvremene europske historiografije koja se bavila društvenim pokretima. I te su teme, kao u slučaju Francuske revolucije, poveznica s razgranatom teorijsko-metodološkom problematikom i suvremenom europskom i svjetskom historiografijom kao i društvenim znanostima koji se bave društvenim pokretima („social movements“, „soziale Bewegungen“⁸⁸⁴).

883 Usp. E. P. Thompson, „The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century“, u: *Past & Present*, br. 50, 1971, str. 77.

884 Usp. primjerice Graeme Chesters, Ian Welsh, *Social Movements: The Key Concepts*, 2011.

Polemične teze N. Klaić o interpretacijama buna djelovale su u specifičnom kontekstu hrvatske historiografije svakako pozitivno, ponajprije u odbijanju da se interpretacije proglašavaju sigurnima te, posljedično tome, poticanju na dodatno argumentiranje i preciziranje rezultata proučavanja, što je kod Adamčeka poticalo nova istraživanja, s uvijek kvalitetno fundiranim arhivskim istraživanjima. N. Klaić se u svojim radovima o tim temama kretala – u različitim rasponima – područjem historije mentaliteta, no za francuske *Anale* koji su etablirali historiju mentaliteta, s nizom zanimljivih i poticajnih radova, ipak nije pokazivala interes. To je šteta budući da bi *Anali* njezinom radu zasigurno dali dodatne kvalitete i nove perspektive.

K tome povjesničari koji su se u hrvatskoj historiografiji bavili bunama i društvenim pokretima nisu sudjelovali u zagovaranju teorijskih i metodoloških preobrazbi. Stoga će izraženiji teorijski i metodološki iskoraci u obradi tih tema napose doći s knjigama M. Bertoše, W. Bracewell i S. Petrungara koje sam posebno izdvojio s obzirom da uz socijalnu donose i kulturnu, odnosno antropološku perspektivu – koja je i na neka druga istraživačka područja u hrvatskoj historiografiji ulazila nešto kasnije – analizirajući hrvatsku povijest na temelju plodnih poticaja rezultata suvremene historiografije i društvenih znanosti.

Iako su teme „buna i otpora“ bile u socijalističkoj Jugoslaviji društveno privilegirane i poticale određene vrste, u znatnoj mjeri, ideologiziranih interpretacija, povjesničari su svojim kritičkim reakcijama unosili u njih priličnu dinamiku i slojevitost, što u slučajevima istraživački kvalitetnih doprinosa predstavlja vrijednu tradiciju. Nju bi, prema mome mišljenju, trebalo nastaviti, sada dakako na dodatno osmišljenim teorijskim i metodološkim osnovama koje su prije nerijetko izostajale. U svakom slučaju, istraživačko područje „buna i otpora“ sugestivno govori o različitim specifičnostima hrvatske historiografije i njezinoj teorijskoj i metodološkoj razini.

Proučavanju hrvatske historiografije u socijalističkoj Jugoslaviji (1945-1991) moguće je pristupiti iz različitih istraživačkih perspektiva. Među njima osobito važnim držim bavljenje teorijskom i metodološkom problematikom koje omogućuje dodatno razumijevanje najprije njezinih dosega, zatim zadržanih teorijskih i metodoloških kontinuiteta 1990-ih i 2000-ih godina te na kraju pretpostavki osmišljavanja njezina daljnjeg razvoja. U tome se 1970-e i 1980-e pokazuju kao ključne godine teorijsko-metodoloških promjena hrvatske historiografije. Upravo zato je provedeno istraživanje potvrdilo opravdanost primjene koncepta preobrazbi (oblikovanog na temelju socioloških teorija društvenih promjena) na teorijske i metodološke preobrazbe historiografije, kao središnje teorijsko-metodološke osnove ove knjige.

Slično je moguće ustvrditi i za druge primjenjivane podkoncepte poput Khunova koncepta paradigme za marksizam u hrvatskoj historiografiji 1945-1991. godine i anomalija s kojima se njegovo primjenjivanje susretalo u praksi, odnosno sve izraženijih kritika koje se postupno upućivalo dominantnim marksistički zasnovanim interpretacijama. Takva nastojanja za konceptualiziranjem razlikuju se od pristupanja marksizmu u hrvatskoj historiografiji koje je uslijedilo nakon 1990. godine. Tada se ocjenjivanje zastupljenosti marksizma u hrvatskoj historiografiji sastojalo od pretežno općenitih sudova koji su isticali naglašenu ideologiziranost tadašnje historiografije s obzirom na primjenu marksizma. No osim aspekta ideologiziranosti treba imati u vidu i teorijski i metodološki aspekt opsega i karaktera prisutnosti marksizma u hrvatskoj historiografiji, što pored pojedinačnih napomena nije opsežnije analizirano.

Osim određenog utjecaja poticanja primjene marksizma na veće prakticiranje socijalne i ekonomske historije u hrvatskoj historiografiji, odnosno na intenzivnije uključivanje socijalnih i ekonomskih aspekata u prikaz istraživanih tema, marksizam ipak nije bio toliko sveprisutan u hrvatskoj historiografiji kako su neki autori naglašavali, a postupno se njegova upotreba sve manje poticala i provodila. Možemo reći da je hrvatski povjesničar u socijalističkoj Jugoslaviji ipak ostao dominantno građanski povjesničar s nešto marksističke nadgradnje u bavljenju nekim istraživačkim temama, prije svega u upotrebi marksističke terminologije ili marksistički zasnovanih interpretacija. Potrebno je međutim napomenuti da je 1970-ih i 1980-ih godina u zagovaranju teorijskih i metodoloških preobrazbi hrvatske historiografije bilo uključeno i poticanje kompleksnije primjene marksizma na temelju njegove razvijenije upotrebe u suvremenoj europskoj historiografiji, odnosno kod istaknutih marksistički orijentiranih socijalnih i ekonomskih povjesničara. Time je marksizam u određenoj mjeri sudjelovao u teorijskoj i metodološkoj pluralizaciji i ukupnoj preobrazbi tadašnje hrvatske historiografije.

Upravo se 1970-ih i 1980-ih godina postupno pojavljuje sve više priloga u kojima se izravno zagovaraju različite teorijske i metodološke preobrazbe hrvatske i jugoslavenske historiografije. U hrvatskoj historiografiji tome su se, pored kontinuiranih radova Mirjane Gross, priključivali i drugi povjesničari, napose 1980-ih godina. Ta su zagovaranja dakako imala različite pojedinačne naglaske, ali zajedničko im je upućivanje kritika matičnoj historiografiji koju su dobrim dijelom nazivali „tradicionalnom“, kao i pozivanje na tendencije u suvremenoj europskoj i sjevernoameričkoj historiografiji. Posebice se u tome izdvaja promoviranje francuskih *Annales* i zalaganje za sveobuhvatnu socijalnu historiju kao historiju društva, umjesto prevladavajućeg usredotočavanja samo na (usku) političku i tzv. događajnu povijest. Pozivanje na tendencije u suvremenoj europskoj i sjevernoameričkoj historiografiji iznosilo se kao važan argument u poticanju preobrazbi, ali nije značilo puko prenošenje ili oponašanje već nastojanje povjesničara koji su zagovarali preobrazbe da se sami uključe u te tendencije u skladu s vlastitim istraživačkim interesima i potrebama matične hrvatske i jugoslavenske historiografije.

Navedeno dakako omogućava poticajnu primjenu koncepta kulturnih transfera i translacije budući da je zagovaranje preobrazbi u znatnoj mjeri uključivalo recepciju, prisvajanje, prilagođavanje i primjenu odabranih teorijsko-metodoloških obrazaca koje se „prenosilo“ i „prevodilo“ iz inozemnog u domaći kontekst, ovisno o specifičnim potrebama hrvatske i jugoslavenske historiografije. Tu se korisnom pokazala i upotreba Bourdieuove teorije „polja“ za historijsko polje i pozicije povjesničara kao „aktera“ toga polja te, između ostalog, poteza kojima su nastojali osnažiti svoj „simbolički kapital“ u njemu.

Zagovaranja teorijskih i metodoloških preobrazbi neminovno su izazivala oprečne reakcije povjesničara. Nasuprot onima koji su ih podržavali, mnogi se povjesničari nisu slagali s kritikama upućivanima matičnoj historiografiji, osobito njezinom označavanju „tradicionalnom“, smatrajući da se nedovoljno uvažavaju njezini dosezi. K tome su poticanje zagovaranih preobrazbi u smjeru tendencija u suvremenim inozemnim historiografijama nerijetko smatrali slijeđenjem mode i nekritičkim preuzimanjem. Brojne opisane polemike svjedoče kako je zagovaranje teorijskih i metodoloških preobrazbi često uzrokovalo konfliktnu reakciju. Te su odbijajuće, kao i prihvaćajuće reakcije povjesničara na zagovaranja teorijskih i metodoloških preobrazbi ključne s obzirom da upravo od njihova prihvaćanja zavisi šire provođenje zagovaranih preobrazbi. Zbog takvih je reakcija hrvatska historiografija u cjelini ipak birala umjerena rješenja u provođenju teorijskih i metodoloških preobrazbi.

Osim sve zastupljenijih zagovaranja teorijskih i metodoloških preobrazbi – što je kod povjesničara i povjesničarki koji su sudjelovali u njihovom zagovaranju ili su ih prihvaćali utjecalo na kvalitetne konceptualne promjene u njihovim historiografskim opusima – tijekom 1970-ih i 1980-ih godina zamjetna je i dodatna teorijsko-metodološka pluralizacija hrvatske historiografije. Pored sve većeg broja radova o teorijskoj i metodološkoj problematici, odnosno zagovaranja i realiziranja

sveobuhvatne socijalne historije kao historije društva, to uključuje intenziviranje dotadašnjih historijskih poddisciplina poput ekonomske historije i historijske demografije, uz poticanje upotrebe kvantitativnih metoda, te uvođenje novih poddisciplina poput historije žena, a postupno i historije svakodnevice, koja će se, zajedno sa historijskom antropologijom, više razvijati u 1990-im godinama.

Neovisno od primjetnih inovacijskih promjena, daljnje pluralizacije i važnih kvalitativnih preobrazbi, ukupna teorijska i metodološka razina cjeline hrvatske historiografije zadržala je ipak bitne odlike kontinuiteta. Naime, znatan broj povjesničara ne sudjeluje u teorijskim i metodološkim raspravama ni u nastupajućim promjenama. K tome je čest slučaj i kod autora i autorica koji se pridružuju prakticiranju novih poddisciplina poput historije žena ili historije svakodnevice kako nove teme nastavljaju obrađivati starim pristupom, katkad samo nižući podatke bez određene konceptualizacije.

U odnosu na odrednice zagovaranih preobrazbi smatram da često upotrebljavani pojam tradicionalne historiografije prilikom zagovaranja preobrazbi nije posve adekvatan jer uska podjela na tradicionalno i novo ne može funkcionirati u potpunosti, a osim toga je pojam svojim negativnim konotacijama antagonizirao i odbijao povjesničare. Isto tako, ocjenjivanje hrvatske historiografije isključivo prema tome koliko je prihvatila zagovarane preobrazbe nedovoljno bi uzimalo u obzir njezine specifičnosti i dinamiku vlastitog razvoja, u kojoj su brojni povjesničari i njihovi prilozi bili važni za matičnu historiografiju. No kritike koje su zagovaratelji preobrazbi upućivali hrvatskoj historiografiji razumljive su kao sastavni dio naglašavanja potrebe provođenja bitnih teorijskih i metodoloških promjena.

Kao što je već rečeno, hrvatska historiografija se u zagovaranjima teorijskih i metodoloških preobrazbi te uvođenju novih poddisciplina uglavnom usmjeravala, s obzirom na okolnosti, prema umjerenim i realnim iskoracima, napose jer predstavnici hrvatske historiografije većinom nisu bili spremni prihvatiti ono što su smatrali preskakanjem koraka. To je vidljivo i prema onome što je u zagovaranju teorijskih i metodoloških preobrazbi u hrvatskoj historiografiji 1970-ih i 1980-ih godina – pored sveobuhvatne socijalne historije – izostajalo. Nedostajalo je naime u tom razdoblju intenzivnije poticanje i realiziranje posebice kulturne historije, odnosno nove kulturne historije, kao i historije mentaliteta, historijske antropologije i historije svakodnevice, što će se u slučaju zadnjih dviju historijskih poddisciplina u određenoj mjeri odvijati u 1990-im godinama, kao daljnja pluralizacija hrvatske historiografije. Na isti način je i u 1990-im i 2000-im godinama primjenjivanje uvida književne teorije i tzv. lingvističkog obrata za mnoge značilo preskakanje koraka u kontekstu prevladavajuće teorijsko-metodološke razine tadašnje hrvatske historiografije.

Detalnije obrađivanje dviju studija slučaja – bavljenja Francuskom revolucijom i „bunama i otporima“ u hrvatskoj historiografiji – osim toga što dodatno prikazuje specifičnosti hrvatske historiografije u drugoj polovici 20. stoljeća u vidu njezine teorijske, metodološke, ideološke, političke i društvene dinamike, omogućuje

daljnje zaključivanje o ukupnoj teorijskoj i metodološkoj razini hrvatske historiografije. Tom prilikom je ukazano da intenzivna recepcija djela o Francuskoj revoluciji u hrvatskoj historiografiji – osobito naglašena u socijalističkoj Jugoslaviji kao jedna o poticanih revolucionarnih tema – predstavlja dugu i slojevitú tradiciju koja sadrži bitne teorijske i metodološke vrijednosti te ne bi trebala ostati zanemarena kao što se to dogodilo nakon 1991. godine. Tim više jer čini još jedan vrijedan priključak sa suvremenom francuskom, europskom i svjetskom historiografijom te može biti poticajna i za hrvatsku historiografiju u cjelini.

I obrađivanje „buna i otpora“ u hrvatskoj historiografiji bila je ideološki poticana tema koja je k tome rezultirala mnogim vrijednim priložima, ali je u njezinoj obradi ipak većinom izostajala konceptualizacija i čvršće povezivanje s tendencijama u suvremenoj historiografiji, utemeljenima u socijalnoj i kulturnoj historiji, odnosno historiji mentaliteta i teorijskoj antropologiji te proučavanjima društvenih pokreta. Upravo bi izraženija teorijsko-metodološka konceptualizacija mogla tim temama, uglavnom zamrlim raspadom socijalističke Jugoslavije, dati novi poticaj, kao što su to učinila neka recentna istraživanja realizirana na tragu spomenutih poticaja suvremene historiografije.

Sumirajući sve navedeno, prikaz primjene marksizma u hrvatskoj historiografiji, zatim karaktera zagovaranih i ostvarenih teorijskih i metodoloških preobrazbi te opsega pluralizacije, kao i reakcija povjesničara, odnosno obrade tema Francuske revolucije i „buna i otpora“ pokazuje da se hrvatska historiografija razvijala uglavnom umjerenim teorijsko-metodološkim ritmovima promjena. Nada se stoga zaključak da iako je hrvatska historiografija 1970-ih i 1980-ih godina ostvarila bitan teorijski i metodološki napredak, on međutim nije obuhvatio cjelokupnu historiografiju. Neovisno o tome, radi se o značajnim teorijskim i metodološkim preobrazbama koje su se – bez obzira što su dobrim dijelom bile umjerene i djelomične, a na raznim područjima i izostale – u utjecajnom dijelu hrvatske historiografije svakako dogodile.

Iz toga proizlazi da – nasuprot javnim glasovima koji upozoravaju na negativnosti tzv. komunističkog nasljeđa – hrvatska historiografija kasnog socijalizma, usprkos svim svojim ograničenjima, u nasljeđe ostavlja važan kvalitativni doprinos teorijsko-metodološkim preobrazbama i pluralizaciji hrvatske historiografije. Dakako, bez obzira što je krajnji dosega – kao što je to često slučaj – ambivalentan rezultat zagovaranog i ostvarenog. No upravo je intenzivno zagovaranje teorijskih i metodoloških preobrazbi hrvatske historiografije, provođeno 1970-ih i 1980-ih godina, bilo važan motor poduzetih kvalitativnih promjena. Motor koji, recimo, danas nedostaje hrvatskoj historiografiji kako bi intenzivnije krenula prema novim teorijsko-metodološkim pluralizacijama, promjenama i preobrazbama koje bi smjerale obuhvatiti što veću cjelinu hrvatske historiografije. S tim u vezi primjerice riječi M. Gross „zar naši blijeđi prikazi i prepričavanja znače da je u našoj historiografiji sve u redu i da se nemamo za što boriti?“ („Lucien Febvre, živa misao jednog historičara“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 1973, str. 104) i danas mogu zvučati poticajno svima koji

priželjkuju kvalitativne teorijsko-metodološke iskorake hrvatske historiografije. Po-make koji se neće dogoditi sami od sebe već se za njih treba angažirano boriti.

Stoga ovdje prikazano iskustvo zagovaranja teorijskih i metodoloških preobrazbi držim važnim za daljnje poticanje zagovaranja preobrazbi, što smatram da bi trebala provoditi svaka nova generacija povjesničara, unoseći tom prilikom uvijek nove senzibilitete. Predočena zagovaranja pokazuju važnost koja se još prije otprilike pola stoljeća davala teoriji i metodologiji historije. Podsjećaju osim toga – osobito mlade povjesničare – kako primjerice istraživački arhivski rad nije sam po sebi dovoljan nego treba biti usklađen s konceptualizacijom i po mogućnosti voditi računa o tendencijama suvremene historiografije. Meni osobno iskustvo hrvatske historiografije 1970-ih i 1980-ih godina i kasnije, uz važnost potrebe intenzivnog zagovaranja teorijskih i metodoloških preobrazbi, ukazuje na bitnu tradiciju socijalne historije koju treba nastaviti poticati, ali i da je posebnu pozornost potrebno staviti, između ostalog, na (novu) kulturnu historiju čija je primjena primjerice izostala. Osobno držim i recipiranje historiografije o Francuskoj revoluciji i bavljenje „bunama i otporima“, odnosno društvenim pokretima u hrvatskoj historiografiji vrijednim tradicijama koje treba teorijsko-metodološki osmišljeno dalje nastaviti.

Umjesto naglasaka na to kako su na hrvatsku historiografiju djelovali politički, ideološki i javni pritisci izvana, knjiga radije prikazuje kako su sami povjesničari nastojali mijenjati historiografiju iznutra, odnosno kako se sama historiografija teorijski i metodološki mijenjala. U tome isto tako nalazim aktualiziranje ove knjige, napose u kontekstu zazivanja brojnih reformi „odozgo“ – među njima i znanosti i obrazovanja – koje se kontinuirano spominju u hrvatskom društvu uvjetovanom uvijek krhkom gospodarskom podlogom. Knjiga naime pokazuje da reforme izvana i odozgo ne mogu u potpunosti promijeniti obrazovanje, znanost i historiografiju iznutra i njezine postojeće kontinuitete. Kvalitativne promjene trebaju stoga dolaziti i iznutra, iz historiografije same. S tim u vezi i aktualno društveno privilegiranje „izvrsnosti“ pojedinaca neopravdano zanemaruje brigu za cjelinu. Tako bi u kontekstu historiografije nastojanje za što višim kvalitativnim doprinosima pojedinaca moralo uključivati i napore za podizanjem ukupne teorijsko-metodološke razine hrvatske historiografije kako bi priželjkivani napredak bio što cjelovitiji i opsežniji.

S obzirom na ta i druga društvena i stručna pitanja, smatram važnim prikazano iskustvo preobrazbi hrvatske historiografije kasnog socijalizma kao nastojanje historiografije za mijenjanjem sebe same.

Literatura

1. Nicholas Abercrombie, Stephen Hill, Bryan S. Turner, *Rječnik sociologije*, Zagreb 2008 („Društvena promjena“), str. 59-60.
2. Josip Adamček, *Seljačka buna 1573*, Zagreb 1968.
3. Josip Adamček, „O seljačkoj buni, Gupcu i njegovu imenu“, u: *Hrvatsko sveučilište*, 17. listopada 1971.
4. Josip Adamček, „Uzroci i program seljačke bune 1573. godine“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 5, 1973, str. 49-77.
5. Josip Adamček, *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća*, Zagreb 1980.
6. Josip Adamček, „Seljačka buna 1573“, u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj (do 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)*, ur. Mirjana Gross, Zagreb 1981.
7. Josip Adamček, *Bune i otpori. Seljačke bune u Hrvatskoj u XVII stoljeću*, Zagreb 1987.
8. Damir Agičić, „Hrvatska historiografija u posljednjih godinu dana (jesen 1995.-ljeta 1996.)“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 29, 1996, str. 288-294.
9. Damir Agičić, „(Re)konstrukcija suvremene hrvatske/jugoslavenske povijesti u pregledima/sintezama nakon 1991. godine“, u: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*, Vera Katz (ur.), Sarajevo 2007, str. 59-71.
10. Damir Agičić, *Poslijediplomski magistarski studij Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, Zagreb 2009.
11. Damir Agičić, „Doktorati iz povijesti u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata (1946-2008). Prilog istraživanju historije historijske znanosti“, u: *Spomenica Josipa Adamčeka*, ur. Drago Roksandić, Damir Agičić, Zagreb 2009, str. 519-537.
12. Damir Agičić, Branimir Janković (ur.), *Jaroslav Šidak i hrvatska historiografija njegova vremena: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 25. i 26. studenog 2011.*, Zagreb 2012.
13. Damir Agičić, „Mira Kolar – profesorica Filozofskog fakulteta u Zagrebu 1988.-2003.“, u: *Mira Kolar i Podravina. Zbornik radova sa znanstvenog skupa u povodu 80. obljetnice prof. dr. sc. Mire Kolar-Dimitrijević*, ur. Hrvoje Petrić, Dragutin Feletar, Koprivnica 2013, str. 42-48.
14. Damir Agičić, „Doktorati iz povijesti u Hrvatskoj 2009-2012. godine“, u: *Historijski zbornik*, br. 2, 2013, str. 421-441.
15. Damir Agičić, *Hrvatska Klio: o historiografiji i historičarima*, Zagreb 2015.
16. Nikola Anić, „Pučki ustanak na Hvaru i narodnooslobodilački rat“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 1977, str. 513-530.

17. Sorin Antohi, Balázs Trencsényi, Péter Apor (ur.), *Narratives Unbound: Historical studies in post-communist Eastern Europe*, Budimpešta – New York 2007.
18. Stjepan Antoljak, „Les répercussions de la Révolution française en Croatie“, u: *Annales de l'Institut française de Zagreb*, III, 1939, str. 68-83.
19. Stjepan Antoljak, „Odjeci i posljedice francuske revolucije (1789) u hrvatskim zemljama“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 22, 1989, str. 211-264.
20. Stjepan Antoljak, *Hrvatska historiografija do 1918.*, sv. I-II, 1992.
21. Stjepan Antoljak, *Renesansa hrvatske historiografije: dosadašnje, sadašnje i buduće zadatke*, Pazin 1996.
22. Gertruda Aretz, *Napoleon i grofica Walewska*, Zagreb 1938.
23. Doris Bachmann-Medick, „Translational Turn“, u: *Cultural Turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften*, 2. izd. 2007, str. 238-283.
24. Natka Badurina, „Žene bez glasa: pravo na pobunu u hrvatskoj književnosti 19. stoljeća između liberalizma i nacionalizma“, u: *Glasom do feminističkih promjena*, ur. Renata Jambrešić Kirin, Sandra Prlenda, Zagreb 2009, str. 80-92.
25. Ivo Banac, „Historiography of the Countries of Eastern Europe“, u: *The American Historical Review*, vol. 97, br. 4, 1992, str. 1084-1104.
26. Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1988, 1995.
27. Ivo Banac, „Tomo Baseljić i pitanje dubrovačkih ‘Frančeza’“, u: *Dubrovačka Republika i Francuska revolucija*, prir. Miljenko Foretić, Dubrovnik 1996.
28. Zoran Batušić, „Traian Stoianovich. French Historical Method – The Annales Paradigm“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1978, str. 131-134.
29. Stefan Berger, Heiko Feldner, Kevin Passmore (ur.), *Writing History: Theory and Practice*, 2. izd. 2010.
30. Nada Beritić, „Matutinovićev proces u Splitu 1793. godine“, u: *Otkrića iz arhiva: iz književne i političke povijesti Dubrovnika i Dalmacije u 18. i 19. stoljeću*, prir. Nikola Ivanišin, Split 2000, str. 239-250.
31. Miroslav Bertoša, „Društvene strukture u Istri 16-18. stoljeća“, u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj: od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća*, ur. Mirjana Gross, Zagreb 1981.
32. Miroslav Bertoša, *Mletačka Istra u XVI. i XVII. stoljeću*, sv. I, *Kolonizacija: teme i problemi*, sv. II, *Društvene strukture, populacija i gospodarstvo*, Pula 1985-1986.
33. Miroslav Bertoša, *Jedna zemlja, jedan rat: Istra 1615/1618*, Pula 1986.
34. Miroslav Bertoša, „Povijesni događaj, naracija i političko u ‘novoj historiji’“, u: *Politička misao*, XXIII, 3, 1986, str. 107-118.
35. Miroslav Bertoša, „Povijesni ‘model’ Istre mletačkog doba (XVI.-XVIII. stoljeće) i ‘nova historija’“, u: *Historijski zbornik*, XLI, 1988, str. 77-88.
36. Miroslav Bertoša, „Povijest i etnologija u ‘novoj historiji’“, u: *Naše teme*, XXXII, 6, 1988, str. 1572-1582.
37. Miroslav Bertoša, *Zlikovci i prognanici: socijalno razbojništvo u Istri u XVII. i XVIII. stoljeću*, Pula 1989.

38. Miroslav Bertosa, „Glad i kriza mortaliteta god. 1817: istarski mikrokozmos i evropski kontekst (Obavijest o arhivskim sondiranjima i metodama elaboracije. Prethodne teze za buduću raspravu)“, u: *Rad JAZU*, 445, 1989, str. 3-53.
39. Miroslav Bertosa, „Jedan metodološki obrazac socijalne historije“, u: *Naše teme*, god. 33, br. 7-8, 1989, str. 1917-1920.
40. Miroslav Bertosa, „Matične knjige – arhivsko vrelo o demografskim previranjima pre-industrijske Europe“, u: *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci*, 41-42, 2000, str. 315-352.
41. Miroslav Bertosa, *Izazovi povijesnog zanata. Lokalna povijest i sveopći modeli*, Zagreb 2002.
42. Miroslav Bertosa, „Doba kliofobije: ideološke opsjene i osobna iskustva. Neke uspomene na historiografiju druge polovice prošlog stoljeća“, u: *Hrvatska historiografija XX. stoljeća: između znanstvenih paradigmi i ideoloških zabtjeva*, ur. Srećko Lipovčan, Ljiljana Dobrovšak, Zagreb 2005, str. 99-109.
43. Rudolf Bičanić, „Maurice Dobb, Studies in the development of capitalism (Studije o razvoju kapitalizma), London, Routledge 1947.“, u: *Historijski zbornik*, 1948, str. 243-245.
44. Rudolf Bičanić, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750-1960)*, Zagreb 1951.
45. Rudolf Bičanić, *Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici*, Zagreb 1952.
46. Rudolf Bičanić, „Ekonomska povijest među ekonomskim i historijskim naukama“, u: *Zgodovinski časopis* (Kosov zbornik), god. VI-VII, 1952-1953, str. 820-826.
47. Rudolf Bičanić, „Još jedna riječ o ekonomskoj povijesti“ (Problemi za diskusiju), u: *Zgodovinski časopis*, god. IX, 1955, str. 197-199.
48. Rudolf Bičanić, „Ekonomska podloga događaja 1903. u Hrvatskoj“, u: *Historijski zbornik*, 1974-1975, str. 49-72.
49. Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999.
50. Dušan Bilandžić, *Povijest izbliza: memoarski zapisi 1945.-2005.*, Zagreb 2006.
51. Vladimir Biti, *Pripitomljavanje drugog. Mehanizam domaće teorije*, Zagreb 1989.
52. Vladimir Biti, Nenad Ivić, Josip Užarević (ur.), *Trag i razlika. Čitanja suvremene hrvatske književne teorije*, Zagreb 1995.
53. Olaf Blaschke, Lutz Raphael, „Im Kampf um Positionen. Änderungen im Feld der französischen und deutschen Geschichtswissenschaft nach 1945“, u: ur. Thomas Etzemüller; Jan Eckel, *Neue Zugänge zur Geschichte der Geschichtswissenschaft*, Göttingen 2007, str. 69-109.
54. Zrinka Blažević, „Kmetsko-krajiška buna iz 1755. godine u svjetlu narativnih izvora“, u: *Ljetopis Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta“*, 11, 2006, str. 334-349.
55. Zrinka Blažević, „Historijska znanost i izazovi lingvističkog i kulturnog obrata“, u: *Spomenica Josipa Adamčeka*, ur. D. Roksandić, D. Agičić, Zagreb 2009, str. 499-517.
56. Marc Bloch, *Feudalno društvo*, Zagreb 1958.
57. Vaso Bogdanov, „Uloga podunavskih slavenskih naroda u revoluciji 1848-1849. u svjetlu novih istraživanja sovjetske historiografije“, u: *Historijski zbornik*, god. I, 1948, br. 1-4, str. 43-66.

58. Vaso Bogdanov, „Jakobinac Martinović i naši graničari“, u: *Narodni list*, VIII, br. 2039, 9. I. 1952.
59. Vaso Bogdanov, „Hrvatska revolucionarna pjesma iz godine 1794. i učešće Hrvata i Srba u zavjeri Martinovićevih jakobinaca“, u: *Starine JAZU*, sv. 46, 1956, str. 331-488.
60. Vaso Bogdanov, *Jakobinska zavjera Ignjata Martinovića*, Zagreb 1960.
61. Martine Bondonio Morris, „Lefebvre, Georges (1874-1959). French historian of the French Revolution“, u: *Encyclopedia of Historians and Historical Writing*, ur. Kelly Boyd, London – Chicago 1999, sv. 1, str. 699-700.
62. Martine Bondonio Morris, „Soboul, Albert (1914-1982). French historian“, u: *Encyclopedia of Historians and Historical Writing*, ur. Kelly Boyd, London – Chicago 1999, sv. 2, str. 1109-1110.
63. Raymond Boudon, Francois Bourricaud, *A Critical Dictionary of Sociology*, 1989 („Social Change“), str. 325-330.
64. Pierre Bourdieu, *The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature*, New York 1993.
65. Pierre Bourdieu, „Intelektualno polje: svijet za sebe“, u: *K. – studentski časopis za književnost, književnu i kulturnu teoriju*, sv. 1, br. 4, 2005, str. 21-31.
66. Pierre Bourdieu, „Društveni uvjeti međunarodne cirkulacije ideja“, u: *Intelektualna historija*, Dijalog s povodom 6, prir. Branimir Janković, Zagreb 2013, str. 112-123.
67. Catherine Wendy Bracewell, *Senjski uskoci: piratstvo, razbojništvo i sveti rat na Jadranu u šesnaestom stoljeću*, Zagreb 1997.
68. Wendy Bracewell, „Ponosno ime hajduka: odmetnici kao dvoznačni junaci u balkanskoj politici i kulturi“, u: *Jugoslavija i njeni povjesničari: razumijevanje balkanskih ratova u 1990-im*, ur. Norman M. Naimark, Holly Case, Zagreb 2005, str. 20-32.
69. Miroslav Brandt, „Današnje naše mogućnosti upoznavanja materijalističkog pogleda na historiju“, u: *Historijski zbornik*, god. I, 1948, str. 233-243.
70. Miroslav Brandt, „Dialektički i historijski materijalizam“, predavanje na arhivističkoj školi Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku (travanj-svibanj 1950), Dubrovnik 1950, 95 str., strojopis, Ostavština Miroslava Brandta, R-7985, A 45, Zbirka rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.
71. Miroslav Brandt, „Život i rad Henri Pirenna“, u: Henri Pirenne, *Povijest Evrope. Od seobe naroda do XVI stoljeća*, Zagreb 1956.
72. Miroslav Brandt, „Marc Bloch“ (pogovor), u: Marc Bloch, *Feudalno društvo*, Zagreb 1958.
73. Miroslav Brandt, *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka*, Zagreb 1980.
74. Miroslav Brandt, *Život sa suvremenicima: političke uspomene i sujetonazor*, Zagreb 1996.
75. Tomislav Brandolica, Filip Šimetin Šegvić, „Šidakova škola: povijesna radionica zanata: oralna historija“, u: *Jaroslav Šidak i hrvatska historiografija njegova vremena: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 25. i 26. studenog 2011.*, ur. Damir Agičić, Branimir Janković, Zagreb 2012, str. 275-392.

76. Mateo Bratanić (ur.), *500. obljetnica ustanka hvarskih pučana: zbornik radova sa znanstvenog skupa (Hvar-Stari Grad-Vrbanj, 26. - 28. V. 2010.)*, Hvar – Zagreb 2014.
77. Fernand Braudel, „Historija i društvene nauke. Dugo trajanje“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 1983, str. 99-122.
78. Ernst Breisach, *Historiography: Ancient, Medieval, and Modern*, Chicago 1983.
79. Christiane Brenner, Erik K. Franzen, Peter Haslinger, Robert Luft (ur.), *Geschichtsschreibung zu den böhmischen Ländern im 20. Jahrhundert. Wissenschaftstraditionen – Institutionen – Diskurse*, München 2006.
80. Vinko Brešić, *Kako čitati časopis? Uvod u studij hrvatske književne periodike 19. stoljeća*, Zagreb 2005.
81. Branimir Brgles, *Stanovništvo i topografija susedgradsko-stubičkog vlastelinstva (cca. 1450.-1700.): doktorski rad*, Zagreb 2015.
82. Marjan Britovšek, „Marks i Engels o Južnim Slovenima u Austriji i na Balkanu“, u: *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine, Sarajevo-Ilidža, 1-3. oktobra 1975.*, tom III, ur. Rade Petrović, Sarajevo 1977, str. 27-37.
83. Marjan Britovšek, „In memoriam. France Klopčič (1903-1986)“, u: *Jugoslavenski istorijski časopis*, 3, 1987, str. 237-239.
84. Ulf Brunnbauer (ur.), *(Re)writing history: historiography in Southeast Europe after socialism*, Münster 2005.
85. Ulf Brunnbauer, Stefan Troebst (ur.), *Zwischen Amnesie und Nostalgie. Die Erinnerung an den Kommunismus in Südosteuropa*, Köln 2007.
86. Neven Budak, „O pitanju kvantitativnih metoda u historijskim istraživanjima na temelju nekih američkih iskustava“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1980, str. 191-196.
87. Neven Budak, „Nov metodološki pristup u izučavanju naše prošlosti na primjeru knjige Ignacija Vojeca: Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku, Sarajevo 1976.“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 1982, str. 260-262.
88. Neven Budak, „Suvremena austrijska socijalna historija“, u: *Historijski zbornik*, god. 39, 1986, str. 263-270.
89. Neven Budak, „Raščerečeni surogati. Historija naroda i narodnosti Jugoslavije“, u: *OKO*, 18. lipnja – 2. srpnja 1987., str. 3.
90. Neven Budak, „Zašto Otium?“, u: *Otium: časopis za povijest svakodnevice*, god. I, br. 1, 1993, str. 5.
91. Neven Budak, „Winfried Schulze (ur.), Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Mikro-Historie, Göttingen 1994, 82 str.“, u: *Otium*, god. II, br. 1-2, 1994, str. 62-68.
92. Neven Budak, „Uredničko slovo“, u: *Otium*, god. II, br. 3-4, 1994, str. 1.
93. Neven Budak, „Anali u hrvatskoj historiografiji: borba za modernizaciju povijesne znanosti“, u: *Zbornik Mirjane Gross*, Zagreb 1999, str. 459-467.
94. Neven Budak, „Hrvatska historiografija o srednjem vijeku“, u: *Historijski zbornik*, god. LII, 1999, str. 165-169.

95. Neven Budak, „Postsocialist Historiography in Croatia since 1990, u: *(Re)Writing History: Historiography in Southeast Europe after Socialism*, ur. Ulf Brunnbauer, Münster 2004, str. 128-164.
96. Neven Budak, „Mi smo budućnost prošlosti’: Josip Matasović i Povijesno društvo ‘Oti-um‘“, u: *Josip Matasović i paradigma kulturne povijesti: zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavonskom Brodu 23.-24. studenoga 2012.*, ur. Suzana Leček, Slavonski Brod – Zagreb 2013, str. 111-127.
97. Edmund Burke, *Razmišljanja o revoluciji u Franciji*, Ljubljana 1990.
98. Edmund Burke, *Razmišljanja o Francuskoj revoluciji*, Zagreb 1993.
99. Peter Burke, *The French Historical Revolution. The Annales School, 1929-1989*, 1991.
100. Peter Burke, *Revolucija u francuskom zgodovinskom opisu: Analiza 1929-89*, Ljubljana 1993.
101. Peter Burke, *Francuska historijska revolucija: škola „Annales“ 1929-1989*, Beograd 2011.
102. Peter Burke, *Što je kulturna povijest?*, Zagreb 2006.
103. Peter Burke, *Cultural Hybridity*, 2009.
104. Miguel A. Cabrera, „Developments in Contemporary Spanish Historiography: From Social History to the New Cultural History“, u: *The Journal of Modern History*, Volume 77, Number 4, December 2005, str. 988-1023.
105. Charles-Olivier Carbonell, *Istoriografija*, Beograd – Zemun 1999.
106. Thomas Carlyle, *Francuska revolucija*, Zagreb 1918-1919.
107. Tomas Karajl, *Revolucija francuska*, sv. 1-2, Beograd 1933.
108. Graeme Chesters, Ian Welsh, *Social Movements: The Key Concepts*, 2011.
109. Zlatko Čepo, „Branko Petranović, Historija Jugoslavije 1918-1978, Beograd 1980, str. 648.“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, god. XIII, br. 2, 1981, str. 157-163.
110. Zlatko Čepo, „Još jednom o ‘Historiji Jugoslavije 1918-1978’ Branka Petranovića“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, god. XIV, br. 2, 1982, str. 190-192.
111. Dalibor Čepulo, „Francuska revolucija i Deklaracija o pravima čovjeka i građanina 1789. godine: problemi političke demokracije“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1-3, 1989, str. 161-178.
112. Branko Čičko, „Od bijesa seljaka oslobodi nas, Gospodine!’ Uz 430. obljetnicu Seljačke bune 1573.“, u: *Hrvatsko zagorje*, 8 [2], 2002, str. 43-60.
113. Branko Čičko, *Susedgradsko-stubičko vlastelinstvo nakon seljačke bune (1574–1650): magistarski rad*, Zagreb 2005.
114. Branko Čičko, „Povjesničar Josip Adamček i njegova interpretacija seljačke bune u prvom postavu Muzeja seljačkih buna, u: *Hrvatsko zagorje*, 16, 3-4, 2010, str. 87-100.
115. Sima M. Ćirković, „Reč čitaocu“, u: Jacques Le Goff, *Srednjovekovna civilizacija zapadne Evrope*, Beograd 1974.
116. Roumen Daskalov, *Debating the Past. Modern Bulgarian Historiography: From Stambolov to Zhižkov*, CEU Press 2011.
117. Miroslava Despot, *Pokušaji manufakture u građanskoj Hrvatskoj u 18. stoljeću*, Zagreb 1962.
118. Miroslava Despot, *Industrija građanske Hrvatske 1860-1873.*, Zagreb 1970.

119. Miroslava Despot, *Industrija i trgovina građanske Hrvatske 1873-1880: prilog gospodarskoj povijesti u doba banovanja Ivana Mažuranića*, Zagreb 1979.
120. Zvonimir Despot, Danijel Tatić, *Seljačka buna Matije Gupca. Nova povijest 1573.: činjenice protiv mitova, 440 godina poslije*, Zagreb 2013.
121. Franko Dota, *Zaraćeno poraće: konflikt i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre*, Zagreb 2010.
122. Erika Dreifus, „Michelet, Jules (1798-1874). French historian“, u: *Encyclopedia of Historians and Historical Writing*, ur. Kelly Boyd, London – Chicago 1999, sv. 2, str. 809-810.
123. Milovan Đilas, „O nacionalnoj istoriji kao vaspitnom predmetu“, u: *Komunist*, III, 1949, br. 1, str. 57-82 (objavljeno i kao zasebna publikacija *O nacionalnoj istoriji kao vaspitnom predmetu*, Zagreb 1949).
124. Šarlota Đuranović, *Opća povijest: od Pariške komune do kraja Prvog svjetskog rata (1870-1918)*, Zagreb 1954.
125. Branislav Đurđev, „Povodom jednog priručnika za istoriju istoriografije i istorijsku metodologiju. Mirjana Gross, Historijska znanost – razvoj, oblik i smjerovi, Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest, Posebna izdanja 3, Zagreb 1976, 377 str.“, u: *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, god. XIII, br. 13, 1977, str. 355-372.
126. Branislav Đurđev, „Strukturalizam i 'kriza istorije' (Povodom VII kongresa istoričara u Novom Sadu)“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1978, str. 91-104.
127. Branislav Đurđev, „Istorija ljudi ne može biti potpuna negacija njihove prirodnosti, nego... (Kako Mirjana Gross tumači 'moje' shvatanje istorije)“, u: *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, god. XIV, br. 14-15, 1978, str. 441-470.
128. Branislav Đurđev, „Riječ-dvije povodom odgovora Mirjane Gross“, u: *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, br. 17, 1980, str. 305-308.
129. Smiljana Đurović, „Osnovni tokovi razvoja istoriografije 20. veka u Jugoslaviji (Teze za istoriju istoriografije)“, u: *Metodologija savremene istorije (Saopštenja sa Okruglog stola održanog 17. i 18. decembra 1985. godine u Beogradu)*, odgovorni urednik Petar Kačavenda, Beograd 1987, str. 52-60.
130. Aleksej Vladimirovič Efimov, *Povijest novoga vijeka: od Francuske revolucije do Pariške komune 1789.-1870.*, Zagreb 1946.
131. Joana Eichhorn, *Geschichtswissenschaft zwischen Tradition und Innovation. Diskurse, Institutionen und Machtstrukturen der bundesdeutschen Frühneuzeitforschung*, Göttingen 2007.
132. Steven Englund, *Napoleon: politički život*, Zagreb 2008.
133. Ivan Erceg, *Trst i bivše habsburške zemlje u međunarodnom prometu (merkantilizam u drugoj polovici 18. stoljeća)*, Zagreb 1970.
134. Ivan Erceg, Danica Milić, Jože Šorn (ur.), *Bibliographia historico-oeconomica Iugoslaviae / Bibliografija o ekonomskoj historiji Jugoslavije / Bibliography of the economic history of Yugoslavia*, Zagreb 1978.

135. Dunja Fališevac, „Odjeci francuske revolucije i slika jakobinske urote u Republikancima Marije Jurić Zagorke“, u: *Umjetnost riječi*, 46, 2002, br. 4, str. 243-260.
136. Lucien Febvre, *Jedna sudbina Martin Luter*, Vetrnik 1996.
137. Lucien Febvre, *Borba za istoriju*, Beograd 2004.
138. Lucien Febvre, *Boj za zgodovino*, Ljubljana 2015.
139. Lucien Febvre, *Ljubav sveta, ljubav profana. Oko Heptamerona*, Novi Sad 2015.
140. Andrea Feldman, Lydia Sklevicky, „U povodu šestog međunarodnog susreta historičarki (Bonn, 28-31. V. 1985.)“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 1985, str. 139-146.
141. Andrea Feldman, „Posljednjih tisuću godina: povijest žena – ženska povijest – kulturna povijest“, u: *Otium*, 7-8, 1999-2000, str. 30-37.
142. Andrea Feldman (prir.), *Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest*, Zagreb 2004.
143. Miljenko Foretić, „U procijepu prodora novih ideja i realiteta dubrovačke zbilje (Dubrovačka Republika i Francuska revolucija)“, u: *Dubrovačka Republika i Francuska revolucija*, prir. Miljenko Foretić, Dubrovnik 1996.
144. Eduard Fueter, *Geschichte der neueren Historiographie. Handbuch der mittelalterlichen und neuen Geschichte*, München – Berlin 1911.
145. François Furet, „Od povijesti-priče do povijesti-problema“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1974, str. 95-100.
146. François Furet, *Misliti francosko revoluciju*, Ljubljana 1989.
147. François Furet, *O francuskoj revoluciji*, Sremski Karlovci 1990.
148. François Furet, „Teror“, u: *Naše teme*, god. XXXIV, br. 1-2, 1990, str. 182-194.
149. François Furet, Mona Ozouf (ur.), *Kritički rečnik francuske revolucije*, Sremski Karlovci – Novi Sad 1996.
150. Andro Gabelić, „Socijalni program i društveno-političke karakteristike pučkog ustanaka Matija Ivanića“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 1977, str. 27-50.
151. Andro Gabelić, „Znanstveni moral na lomači historičara. Neistina do neistine“, u: *Okolo*, 29. prosinca 1977. – 12. siječnja 1978.
152. Andro Gabelić, *Ustanak hvarskih pučana*, Split 1988.
153. Andro Gabelić, *Ivanićev ustanak i bunt Dalmacije: kritika degradiranja slobodarske baštine*, Hvar 2007.
154. Andro Gabelić, *Tri sadržaja Ivanićeve ustanka*, Split – Zagreb 2012.
155. Tomislav Galović, „Josip Matasović kao profesor pomoćnih povijesnih znanosti na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu“, u: *Josip Matasović i paradigma kulturne povijesti: zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavonskom Brodu 23.-24. studenoga 2012.*, ur. Suzana Leček, Slavonski Brod – Zagreb 2013, str. 243-276.
156. Tomislav Galović, Damir Agičić (ur.), *Nada Klaić i njezin znanstveni i nastavni doprinos razvoju historiografije: zbornik radova sa znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanog u Zagrebu 29.-30. studenog 2013. godine*, Zagreb 2014.
157. Danica D. Gavrilović, „Kompjutersko proučavanje istorije“, u: *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1-4, 1978, str. 46-53.

158. Slavko Gavrilović, *Hajdučija u Sremu u XVIII i početkom XIX veka*, Beograd 1986.
159. Guido Gerosa, *Napoleon*, Zagreb 1976.
160. Jacques Godechot, „Revolucija u Francuskoj“; „Revolucija i kontrarevolucija u Francuskoj i Europi“, u: *Povijest, sv. 12: kolonijalizam i građanske revolucije*, ur. Enrico Cravetto, ur. hrvatskog izdanja Ivo Goldstein, Zagreb 2008, str. 519-599.
161. Ivo Goldstein, „O odnosu historije i sociologije u nekim sociološkim udžbenicima“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, 1977, str. 107-113.
162. Ivo Goldstein, „Metodološke značajke sinteza povijesti narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2-3, 1979, str. 137-146.
163. Ivo Goldstein, „Annales, 1929-1979“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1980, str. 185-189.
164. Ivo Goldstein, „O suvremenom trenutku hrvatske historijske znanosti“, u: *Historijski zbornik*, god. XXXVIII, 1985, str. 251-255.
165. Ivo Goldstein, „U povodu dvadesete godišnjice Zavoda (Odjela) za hrvatsku povijest“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 25, 1992, str. 315-319.
166. Ivo Goldstein, „O revizionizmu u historiografiji“, u: *Holokaust u Zagrebu*, suautor Slavko Goldstein, Zagreb 2001, str. 596-618.
167. Ivo Goldstein, „Od partijnosti u doba socijalizma do revizionizma devedesetih. Ima li građanska historiografija šansi?“, u: *Hrvatska historiografija XX. stoljeća: između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva*, ur. Srećko Lipovčan, Ljiljana Dobrovšak, Zagreb 2005.
168. Ivo Goldstein, Goran Hutinec, „Neki aspekti revizionizma u hrvatskoj historiografiji devedesetih godina XX stoljeća – mitovi, metode i odjeci“, u: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*, ur. Vera Katz, Sarajevo 2007, str. 187-210.
169. Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918-2008.*, Zagreb 2008.
170. George Peabody Gooch, *History and Historians in the Nineteenth Century*, 1913.
171. Maciej Górny, „Die Wahrheit ist auf unserer Seite“. *Nation, Marxismus und Geschichte im Ostblock*, Köln – Weimar – Wien 2011.
172. Bogo Grafenauer, „Problemi in naloge slovenskega zgodovinskega v našem času“, u: *Zgodovinski časopis*, god. I, 1947, str. 11-26.
173. Bogo Grafenauer, *Struktura in tehnika zgodovinske vede: uvod v študij zgodovine*, Ljubljana 1960, 1973, 1980.
174. Bogo Grafenauer „Kontinuiteta v konceptu – prelom v metodologiji (seveda le v mehanizma koncepta)“, u: *Zgodovinski časopis*, god. 41, br. 2, 1987, str. 339-342.
175. Borislav Grgin, „Osvrt na mišljenja novije hrvatske historiografije o uzrocima, vodstvu i programu velike seljačke bune 1572-3“, u: *Historijski zbornik*, 1991, str. 193-199.
176. Mirjana Gross, „Historische Zeitschrift“ u povodu 90-godišnjice Friedricha Meinecke-a“, u: *Historijski zbornik*, god. V, 1952, str. 386-390.
177. Mirjana Gross, „Kritika časopisa ‘Voprosy istorii’“, u: *Historijski zbornik*, god. V, 1952, str. 424-425.

178. Mirjana Gross, „A. J. Toynbee, A Study of History, Abridgment of Volumes I—VI by D. C. Somervell, 3. izd., 1949“, u: *Historijski zbornik*, god. VI, 1953, str. 90-93.
179. Mirjana Gross, *Opća povijest: od engleske revolucije do propasti Francuskog Carstva (1640-1815)*, Zagreb 1954.
180. Mirjana Gross, „Historija XIX. i XX. stoljeća na X. međunarodnom kongresu historijskih nauka u Rimu 4.-11. IX. 1955“, u: *Historijski zbornik*, god. X, 1957, str. 250-256.
181. Mirjana Gross, „Stogodišnjica časopisa ‘Historische Zeitschrift’“, u: *Historijski zbornik*, god. XIII, 1960, str. 260-262.
182. Mirjana Gross, *19. stoljeće. Historija za III razred gimnazije*, Zagreb 1961.
183. Mirjana Gross, „O francuskoj sociološkoj historiografiji“, u: *Jugoslavenski istorijski časopis*, br. 4, 1963, str. 57-72.
184. Mirjana Gross, „Prilog diskusiji o problemima i zadacima historiografije najnovijeg razdoblja“, u: *Naše teme*, br. 2, 1967, str. 213-224.
185. Mirjana Gross, „Dvadeset godina Povijesnog društva Hrvatske“, u: *Vjesnik*, 14. 1. 1969, str. 5.
186. Mirjana Gross, „Ne više kao privjesak“, u: *Dometi*, 7, 1969, str. 16-18.
187. Mirjana Gross, „Hrvatska historiografija na prekretnici?“, u: *Kritika*, 14, 1970, str. 642-654.
188. Mirjana Gross, „Novim stazama u proučavanju razvoja malih evropskih nacija“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1970, str. 167-173.
189. Mirjana Gross, „Ostvarenje želja“, u: *Hrvatsko sveučilište*, br. 1, 1971.
190. Mirjana Gross, „Neka obilježja novije literature o ‘nacionalizmu’ na engleskom jezičnom području“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1971, str. 137-151.
191. Mirjana Gross, „Neke teme suvremene historiografije u svjetlu XIII međunarodnog kongresa povijesnih znanosti u Moskvi (16-23. kolovoza 1970)“, u: *Nastava povijesti*, br. 1, 1970-1971, str. 51-56.
192. Mirjana Gross, „Lucien Febvre, živa misao jednog historičara“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 1973, str. 103-108.
193. Mirjana Gross, „Opravdanja tradicionalne historije i počeci njene krize potkraj 19. i na početku 20. stoljeća“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 1974, str. 93-114.
194. Mirjana Gross, „Historija i društvene znanosti“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 1975, str. 71-99.
195. Mirjana Gross, *Historijska znanost*, Zagreb 1976.
196. Mirjana Gross, „Na putu k budućoj historijskoj znanosti“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 1977, str. 37-65.
197. Mirjana Gross, „Metodološki problemi strukturalne historije s posebnim obzirom na stupanj razvoja jugoslavenske historije“, u: *Jugoslavenski istorijski časopis*, br. 1-4, Beograd 1978, str. 24-45 (objavljeno i u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1978, str. 71-89).
198. Mirjana Gross, „Je li historija društvena ili prirodno-historijska znanost?“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1978, str. 105-129.

199. Mirjana Gross, „Koji su zapravo osnovni problemi naše historijske znanosti?“, u: *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, br. 16, 1979, str. 239-261.
200. Mirjana Gross, „Što je novo u američkoj ‘novo’ historiji?“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, god. 11, br. 1, 1979, str. 89-112.
201. Mirjana Gross, „O osnovnim metodološkim problemima historijske znanosti na kraju sedamdesetih godina“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, god. 12, br. 1, 1980, str. 97-112.
202. Mirjana Gross, „Dva nespojiva svijeta“, u: *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, br. 17, 1980, str. 309-310.
203. Mirjana Gross (ur.), *Društveni razvoj u Hrvatskoj: od 16. do početka 20. stoljeća*, Zagreb 1981.
204. Mirjana Gross, „Historija – ideologija, skladište podataka, znanost“, u: *Naše teme*, br. 12, 1982, str. 2175-2188.
205. Mirjana Gross, „Braudel i Vilar – dva predstavnika francuske historiografije“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 1983, str. 93-97.
206. Mirjana Gross, „Historija: ideologija i (ili) znanost“, u: *Istoriografija, marksizam i obrazovanje. Nedjelja marksističkih rasprava '85*, ur. Ljubiša Vujošević, Beograd 1986, str. 163-179.
207. Mirjana Gross, „Je li u nas metodološka diskusija potrebna ili beskorisna?“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, god. 19, br. 1, 1987, str. 79-101.
208. Mirjana Gross, „Nevidljive žene“, u: *Erasmus*, god. 1, br. 3, 1993, str. 56-64.
209. Mirjana Gross, „Mikrohistorija, dopuna ili suprotnost makrohistoriji?“, u: *Otium: časopis za povijest svakodnevice*, god. II, br. 1-2, 1994, str. 17-35.
210. Mirjana Gross, *Suvremena historiografija*, Zagreb 1996.
211. Mirjana Gross, „Europska ili provincijalna historiografija“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1997, str. 311-322.
212. Mirjana Gross, „Modernizacija – sastavnica hrvatske nacionalne integracije u drugoj polovici 19. stoljeća“, u: *Historijski zbornik*, 1999, str. 149-152.
213. Mirjana Gross, *Izvorno pravaštvo: ideologija, agitacija, pokret*, Zagreb 2000.
214. Mirjana Gross, *Vijek i djelovanje Franje Račkoga*, Zagreb 2004.
215. Mirjana Gross, „O historiografiji posljednjih trideset godina“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, god. 38, br. 2, 2006, str. 583-609.
216. Mirjana Gross, „Dekonstrukcija historije ili svijet bez prošlosti“, u: *Historijski zbornik*, god. 62, br. 1, 2009, str. 165-194.
217. Anna Maria Gruenfelder, „Catherine Wendy Bracewell: Povijest uskoka – protiv današnjeg ideologiziranja i mitologiziranja“, u: *Senjski zbornik*, 24, 1997, str. 301-304.
218. Josef Hanzal, *Cesty česke historiografie: 1945-1989*, Prag 1999.
219. Heinz-Gerhard Haupt, Jürgen Kocka (ur.), *Comparative and Transnational History. Central European Approaches and New Perspectives*, New York 2009.
220. Eric J. Hobsbawm, „Revolucija“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2-3, 1976, str. 51-80.

221. Eric J. Hobsbawm, *Doba revolucije: Evropa 1789-1848.*, Zagreb 1987.
222. Eric J. Hobsbawm, *Doba kapitala: 1848-1875.*, Zagreb 1989.
223. Eric J. Hobsbawm, *Echoes of the Marseillaise: Two Centuries Look Back on the French Revolution*, 1990.
224. Željko Holjevac, *Brinjsko-lički ustanak 1746. godine*, Samobor 2004.
225. Željko Holjevac, „Napoleon i Europa u očima „plovana brinjskog“ Jurja Antuna Belića Ligatića“, u: *Hrvati i Ilirske pokrajine, 1809.-1813. / Les Croates et les Provinces illyriennes, (1809-1813), zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti prigodom dvjestote obljetnice proglašenja Ilirskih pokrajina, Zagreb – Zadar, 1. – 3. listopada 2009*, ur. Franjo Šanjek, Zagreb 2010, str. 189-200.
226. Alistair Horne, *Napoleonovo doba*, Zagreb 2009.
227. Bogumil Hrabak, „F. Braudel - R. Romano, Navires et marchandises à l'entrée du port de Livourne (1547-1611), Paris, Armand Colin, 1951, p. 125“, u: *Historijski zbornik*, god. IX, 1956, str. 231-232.
228. Bogumil Hrabak, „Interpretacija istorijskih izvora kao faza tradicionalnog istorijskog metoda“, u: *Metodologija savremene istorije (Saopštenja sa Okruglog stola održanog 17. i 18. decembra 1985. godine u Beogradu)*, odgovorni urednik Petar Kačavenda, Beograd 1987, str. 20-42.
229. Adam Hudek, *Najpolitičejša veda. Slovenská historiografia v rokoch 1948-1968*, Bratislava 2010.
230. Lynn Hunt, *Politics, Culture, and Class in the French Revolution*, 1984.
231. Lynn Hunt (ur.), *Nova kulturna historija*, Zagreb 2001.
232. Georg G. Iggers, *Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert. Ein kritischer Überblick im internationalen Zusammenhang*, 1993.
233. Alojz Ivanišević, Andreas Kappeler, Walter Lukan, Arnold Suppan (ur.), *Klio ohne Fesseln? Historiographie im östlichen Europa nach dem Zusammenbruch des Kommunismus*, Wien 2002.
234. Iskra Iveljić, „Hrvatska historiografija o 19. stoljeću nakon raspada Jugoslavije“, u: *Prispevki za novejšo zgodovino*, god. XLIV, br. 2, 2004, str. 29-44.
235. Nenad Ivić, *Napulj i druga imaginarna mjesta*, Zagreb 2009.
236. Jozo Ivić, „Marka Kostrenčića pouka o patriotizmu i nacionalizmu“, u: *Kolo*, god. 8, br. 4, Zagreb 1970, str. 475-479.
237. Zdenka Janeković Römer, „Danica Božić-Bužančić, Privatni i društveni život Splita u osamnaestom stoljeću, Školska knjiga, Zagreb 1982“, u: *Historijski zbornik*, 37, 1984, str. 275-278.
238. Zdenka Janeković Römer, „Strutture familiari, epidemie, migrazioni, nell'Italia medievale, ed. Rinaldo Comba, Gabriella Piccinni, Giuliano Pinto, Edizioni scientifiche italiane, Napoli 1984“, u: *Historijski zbornik*, 41, 1988, str. 354-357.
239. Zdenka Janeković Römer, „Pristup problemu obitelji i roda u stranoj i domaćoj medievistici“, u: *Historijski zbornik*, 42, 1989, str. 171-182.

240. Zdenka Janeković Römer, „O pisanju povijesti i znanju o prošlosti“, u: *Zbornik Mirjane Gross*, 1999, str. 445-458.
241. Zdenka Janeković Römer, „Povijesna spoznaja i metodologija povijesti u postmoderni“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 32/33, 1999-2000, str. 203-220.
242. Zdenka Janeković Römer, „Mirjana Gross: traganje za novim putevima povijesnog mišljenja“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 32-33, 1999-2000, str. 481-484.
243. Branimir Janković, „Kritička ocjena doprinosa Stjepana Antoljaka (1909.-1997.) historiji hrvatske historiografije: povodom 100. godišnjice rođenja“, u: *Pro tempore: časopis studenata povijesti*, br. 8/9, 2010-2011, str. 549-570.
244. Branimir Janković, „Marksizam u hrvatskoj historiografiji? Vaso Bogdanov i interpretacija revolucije 1848-1849. godine“, u: *Jaroslav Šidak i hrvatska historiografija njegova vremena: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 25. i 26. studenog 2011.*, ur. D. Agičić, B. Janković, Zagreb 2012, str. 133-146.
245. Branimir Janković, „Kako pisati biografiju povjesničara? Matasovićev *Životopis Mije Brašnića*“, u: *Josip Matasović i paradigma kulturne povijesti: zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavonskom Brodu 23.-24. studenoga 2012.*, ur. S. Leček, Slavonski Brod – Zagreb 2013, str. 391-412.
246. Branimir Janković, „Prema historiji intelektualaca i intelektualnoj historiji“, u: *Intelektualna historija*, Dijalog s povodom 6, prir. B. Janković, Zagreb 2013, str. 11-77.
247. Bosiljka Janjatović, „Jovanka Kecman, Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918-1941, Narodna knjiga i Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1978, 479 str.“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1981, str. 173-176.
248. Bosiljka Janjatović, „O nekim značajkama historijske literature na teme iz povijesti radničkog i komunističkog pokreta u nas“, u: *Dometi*, god. XVI, br. 9, 1983.
249. Ivan Jelić, „Narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija u Hrvatskoj, velika tema i zadaća hrvatske historiografije“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, god. 3, br. 2-3, 1971.
250. Ivan Jelić, „O značenju tradicije velike seljačke bune 1573. u povijesti komunističkog pokreta i revolucije u Hrvatskoj“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 5, 1973, str. 327-341.
251. Ivan Jelić, „O nekim osnovnim metodološkim problemima u radu na sintezi historije Saveza komunista Jugoslavije (teze za raspravu)“, u: *Dometi*, br. 9-10-11, 1978.
252. Mile Joka (ur.), *Robespierre, Saint-Just. Odabrani govori*, Zagreb 1953.
253. Mile Joka (ur.), *Babeuf i Buonarroti. Izbor*, Zagreb 1955.
254. Mile Joka (ur.), *Hebertisti i bijesni*, Zagreb 1958.
255. Mile Joka, „Pogovor“, u: Albert Soboul, *Francuska revolucija*, Zagreb 1966.
256. Mile Joka, „Pogovor (uz drugo izdanje)“, u: Albert Soboul, *Francuska revolucija*, Zagreb 1989, str. 455-459.
257. Mile Joka, „Izabrana bibliografija jugoslovenskih izdanja o francuskoj revoluciji (hronološki predstavljena)“, u: *Sloboda, jednakost, bratstvo: Francuska revolucija i*

- savremenost. Deseti naučni skup „Marks i savremenost“, Smederevo, 1989, prir. Ivan Vejevoda, Beograd – Ljubljana 1990, str. 316-318.*
258. Mile Joka (prir.), *Radikalne ideje u francuskoj revoluciji*, Zagreb 1998.
 259. Tony Judt, „In memoriam. François Furet (1927-1997)“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, god. 30, 1997, str. 356-357.
 260. Tatjana Jukić, „Republikanci i revolucija: politika Zagorkine književnosti“, u: *Perivoj od slave. Zbornik Dunje Fališevac*, ur. Tomislav Bogdan et al., Zagreb 2012, str. 355-364.
 261. Josip Jurčević, „Antihistorijski strukturalizam C. Levi-Straussa“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1978, str. 134-141.
 262. Dževad Juzbašić (ur.), *Naučno djelo akademika Branislava Đurđeva: zbornik radova sa Međunarodnog okruglog stola održanog u Sarajevu 4. decembra 2009*, Posebna izdanja, knjiga 39, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2010.
 263. Kamon, *Napoleonovi ratovi*, Beograd 1957.
 264. Igor Karaman, „Komorski zemljišni posjed u Hrvatskoj i „jakobinac“ Josip Kralj“, u: *Radovi Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta*, 3, Zagreb 1960, str. 63-93.
 265. Igor Karaman, „Kralj, Josip“, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 5, 1962, str. 373-374.
 266. Igor Karaman, *Valpovačko vlastelinstvo: ekonomsko-historijska analiza*, Zagreb 1962.
 267. Igor Karaman, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Zagreb 1972.
 268. Igor Karaman, „Prijelaz ili modernizacija. Društvenohistorijski procesi modernizacije i problemi prijelaznih razdoblja“, u: *Naše teme*, 4-5, 1984, str. 655-676.
 269. Igor Karaman, „Tranzicija stanovništva u povijesnim tokovima modernizacije društva“, u: *Naše teme*, br. 12, 1986, str. 2033-2062.
 270. Igor Karaman, „Počeci tranzicije stanovništva u Hrvatskoj i njihova socioekonomska osnova (do 1918)“, u: *Sociologija sela*, 24/91-94, 1986, str. 63-78.
 271. Igor Karaman, *Privredni život Banske Hrvatske od 1700. do 1850.*, Zagreb 1989.
 272. Igor Karaman, *Industrijalizacija građanske Hrvatske 1800-1941.*, Zagreb 1991.
 273. Igor Karaman, *Jadranske studije: prilozi ekonomsko-socijalnoj historiji Rijeke, Hrvatskog primorja i Dalmacije od XVIII. do XX. stoljeća*, Rijeka 1992.
 274. Heike Karge, „Mediated remembrance. Local practices of remembering the Second World War in Tito's Yugoslavia“, u: *European Review of History*, 16, 2009, 49-62.
 275. Heike Karge, *Steinerne Erinnerung, versteinerte Erinnerung? Kriegsgedenken in Jugoslawien (1947-1970)*, Wiesbaden 2010.
 276. Heike Karge, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?*, Beograd 2014.
 277. Mirjana Kasapović, „Izlazak iz množine? Kraj unutarnje institucionalne kolonizacije hrvatske političke znanosti“, u: *Izlazak iz množine? Stanje hrvatske političke znanosti*, ur. Mirjana Kasapović, Zagreb 2007, str. 7-95.
 278. Karl Kaser, *Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft*, Wien – Köln – Weimar, 2. izd. 2000.
 279. Biljana Kašić, „Sklevicky, Lydia (1952-1990)“, u: *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms: Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and*

- 20th Centuries, ur. Francisca de Haan, Krasimira Daskalova, Anna Loutfi, Budimpešta 2006, str. 517-520.
280. Biljana Kašić, Sandra Prlenda, „Women's History in Croatia: Displaced and Unhomed“, u: *Aspasia*, 7, 2013, str. 154-162.
281. Petar Kačavenda (ur.), *Metodološki problemi savremene istorije (saopštenja sa Okruglog stola održanog 17. i 18. decembra 1985. godine u Beogradu)*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1987.
282. Jovanka Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918-1941.*, Beograd 1978.
283. Nada Kisić Kolanović, „Historiografija i postmoderna teorija pripovijedanja: Hayden White i Dominic LaCapra“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 2003, str. 217-233.
284. Nada Klaić, „Prilog pitanju klasne borbe u zagrebačkoj općini na početku XVII. stoljeća“, u: *Historijski zbornik*, god. III, 1950, str. 199-211.
285. Nada Klaić, *Društvena previranja i bune u Hrvatskoj u XVI i XVII stoljeću*, Beograd 1976.
286. Nada Klaić, „Novi pogledi na uzroke bune Matija Ivanića u svjetlu društvenih pokreta u srednjovjekovnoj Dalmaciji“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 1977, str. 51-64.
287. Nada Klaić, „Legenda i stvarnost u buni 1573. god.“, u: *Jugoslovenski historijski časopis*, br. 1-4, 1978, str. 179-196.
288. Nada Klaić, „Historijska pozadina Šenoine pripovijetke i romana“, u: *Croatica*, god. XIII, sv. 17-18, 1982.
289. Josip Kljajić, „Pregled radova o problemima metodologije historije objavljenih u periodu 1970-1980. u 'Časopisu za suvremenu povijest' i časopisu 'Treći program' Radio-Beograda“, u: *Slavonski povijesni zbornik*, god. 25, br. 1-2, 1988, str. 123-145.
290. France Klopčič, *Kritično o slovenskem zgodovinopisju*, Ljubljana 1977.
291. France Klopčič, „Engels (in Marx) o 'nezgodovinskih' slovanskih narodih 1847-1895“, u: *O preteklosti drugače*, Ljubljana 1984.
292. Radule Knežević, Slaven Ravlić, „Hrvatska politologija: 1962.-2002. Preteče, razvojna razdoblja i rezultati“, u: *Hrvatska politologija: 1962.-2002.*, prir. Radule Knežević i Slaven Ravlić, Zagreb 2002, str. 11-48.
293. Mira Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931.*, Zagreb 1973.
294. Mira Kolar-Dimitrijević, „Žena u borbi 1943/45“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 1975, str. 204-206.
295. Mira Kolar-Dimitrijević, „Najnovije knjige o sudjelovanju žena u radničkom pokretu i NOB-u“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, 1977, str. 127-131.
296. Mira Kolar-Dimitrijević, „Obilježavanje godišnjica francuske revolucije u Jugoslaviji u međuratnom razdoblju“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1-3, 1989, str. 179-193.
297. Mira Kolar-Dimitrijević, Hrvoje Petrić, „Nekoliko uvodnih riječi. Novi časopis: Ekonomska i ekohistorija“, u: *Ekonomska i ekohistorija*, Vol. 1, br. 1, 2005, str. 5-7.
298. Nathan R. Kollar, „Social change: evolutionary and cyclical theories“, u: *International Encyclopedia of Sociology*, ur. Frank N. Magill, London – Chicago 1995, sv. 2, str. 1216-1219.

299. Snježana Koren, „Slika nacionalne povijesti u hrvatskim udžbenicima uoči i nakon raspada Jugoslavije“, u: *Historijski zbornik*, god. LX, Zagreb 2007, str. 247-294.
300. Snježana Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945.-1960.). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, Zagreb 2012.
301. Petar Korunić, „Povjesničar koji ruši osnovna načela povijesne znanosti. U povodu knjige M. Brandta, *Život sa suvremenicima: Političke uspomene i Svjetonazor*“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 29, 1996, str. 364-383.
302. Petar Korunić, „Povijesna struka i kritika hrvatske historiografije danas“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 31, 1998, str. 166-179.
303. Dragutin Kosorić (ur.), *Borbeni put žena Jugoslavije*, Beograd 1972.
304. Marko Kostrenčić, „Stara baština i novi putovi“, u: *Historijski zbornik*, god I, 1948, str. 11-24.
305. Marko Kostrenčić, „Zadaci naše historiografije“, u: *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije*, vol. 3, 1961, str. 5-22.
306. Marko Kostrenčić, „Filozofija historije i njezini problemi“, u: *Rad JAZU*, 347, 1967, str. 67-76.
307. Marko Kostrenčić, „Historiografija na prekretnici“, Predavanja, sv. 5, Historijski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb 1973, str. 3-13.
308. Marko Kostrenčić, „Historiografija danas“, Predavanja, sv. 44, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1976, str. 5-24.
309. Zoran Kravar, „*Intelektualci i rat 1939.-1947. Zbornik radova s Desničinih susreta 2011. između Soll i Haben*“, u: *Vladan Desnica i Desničini susreti. Pogled unatrag, pogled unaprijed: povodom objavljivanja knjige Intelektualci i rat 1939.-1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011. i 25. obljetnice Desničinih susreta*, ur. D. Roksandić, I. Cvijović Javorina, *Dijalog s povodom* 5, Zagreb 2013.
310. Denisa Krbec (ur.), *Hrvatska sociologija: razvoj i perspektive*, Zagreb 2008.
311. Jure Krišto, „Hrvatska historiografija kroz trideset godišta *Časopisa za suvremenu povijest* (1969.-1999.)“, u: *Društvena istraživanja*, god. XI, br. 1, 2002, str. 171-186.
312. Jure Krišto, „Ideologija/politika i historiografija: primjer *Časopisa za suvremenu povijest* (1969.-1999.)“, u: *Hrvatska historiografija XX. stoljeća: između znanstvenih paradigmi i ideoloških zabtjeva*, ur. S. Lipovčan, Lj. Dobrovšak, Zagreb 2005.
313. Miroslav Krleža, „Mereškovski o Napoleonu“, u: *Eppur si muove. Studije i osvrti*, Zagreb 1938.
314. Miroslav Krleža, „Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće“, u: *Deset krvavih godina i drugi politički eseji*, Sabrana djela Miroslava Krleže, sv. 14-15, Zagreb 1957.
315. Miroslav Krleža, „Govor u Stubici 1951. godine“, u: *Kaj*, god. III, br. 2, 1970.
316. Miroslav Krleža, „Djetinjstvo 1902-03“, u: *Djetinjstvo 1902-03 i drugi zapisi*, Zagreb 1972. Sabrana djela Miroslava Krleže, svezak 27.
317. Miroslav Krleža, „Kalendar jedne bitke godine 1942.“, u: *Djetinjstvo 1902-03 i drugi zapisi*, Zagreb 1972. Sabrana djela Miroslava Krleže, svezak 27, str. 534-551.

318. Miroslav Krleža, „Eppur si muove (1919-1938-1961)“, u: *Djetinjstvo 1902-03 i drugi zapisi*, Zagreb 1972. Sabrana djela Miroslava Krleže, svezak 27.
319. Petar Kropotkin, *Francuska revolucija (1789-1793)*, Zagreb 1936.
320. Zlatko Kudelić, „Isusovačko izvješće o krajiškim nemirima 1658. i 1666. godine i o marčanskom biskupu Gabrijelu Mijakiću (1665-1670)“, u: *Povijesni prilozi*, god. 26, br. 32, 2007, str. 119-182.
321. Thomas S. Kuhn, *Struktura znanstvenih revolucija*, Zagreb 1999.
322. Witold Kula, „Povijesna demografija. Demografija kao pomoćna povijesna znanost“, u: *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, 8, 1981, str. 17-79.
323. Josef Kulischer, *Opća ekonomska povijest srednjega i novoga vijeka*, sv. 1-2, Zagreb 1957.
324. Zvonimir Kulundžić, *Tragedija hrvatske historiografije*, Zagreb 1970.
325. Georges Lacour-Gayet, *Napoleon: njegov život, njegovo djelo i njegovo doba*, sv. 1-2, Zagreb 1943.
326. Dragutin Lalović, „Politički antibarbarus. O tužoljubnom diskursu ‘čiste’ politologije“, u: *Anali Hrvatskog politološkog društva*, god. VI, 2009.
327. Stanko Lasić, *Krleža. Kronologija života i rada*, Zagreb 1982.
328. Stanko Lasić, „Jean-Paul Sartre, nakon dvadeset godina (21. lipnja 1905 – 15. travnja 1980)“, u: *Iz moje lektire. Portreti*, Zagreb 2001.
329. Stanko Lasić, *Autobiografski zapisi*, Zagreb 2000.
330. Gustave Le Bon, *Francuska revolucija i psihologija revolucija*, Zagreb, sv. 1-2, 1919-1924.
331. Gustave Le Bon, *Psihologija naroda, gomila, revolucija*, Zagreb 2004.
332. Suzana Leček (ur.), *Josip Matasović i paradigma kulturne povijesti: zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavonskom Brodu 23.-24. studenoga 2012.*, Slavonski Brod – Zagreb 2013.
333. Georges Lefebvre, Charles H. Pouthas, Maurice Baumont, *Istorija Francuske. Knj. 2. Od 1774 do naših dana*, Beograd 1961.
334. Georges Lefebvre, *Francoska revolucija*, Ljubljana 2007.
335. Jacques Le Goff, *Srednjovekovna civilizacija zapadne Evrope*, Beograd 1974.
336. Ivan Leko, *Velike revolucije i obrazovanje*, Beograd 1969.
337. Ante Lešaja, *Knjigocid: uništavanje knjiga u Hrvatskoj 1990-ih*, Zagreb 2012.
338. Srećko Lipovčan, Ljiljana Dobrovšak (ur.), *Hrvatska historiografija XX. stoljeća: između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva*, Zagreb 2005.
339. Rene Lovrenčić, *Opća povijest: od Bečkog kongresa do Pariske komune (1815-1870)*, Zagreb 1955.
340. Rene Lovrenčić, *Geneza politike „novog kursa“*, Zagreb 1972.
341. Josip Lučić, *Obrti i usluge u Dubrovniku do početka XIV stoljeća*, Zagreb 1979.
342. Emil Ludwig, *Napoleon*, Beograd 1934.
343. Emil Ludwig, *Napoleon*, Maribor 1983.
344. Oto Luthar, *Majstori i muze*, Zagreb 2002.

345. Hervé Luxardo, *Francuska revolucija, 1789.*, Ljubljana – Beograd – Zagreb 1989, 1990, 1991.
346. Trpimir Macan „Nedostaci i zadaci hrvatske povijesne znanosti“, u: *Kritika*, br. 17, ožujak-travanj 1971.
347. Joseph de Maistre, *Razmatranja o Francuskoj i drugi spisi*, Zagreb 2005.
348. Oleg Mandić, „H. Pirenne, Histoire économique de l'Occident médiéval. Desclée de Brouwer et Cie, Bruges, 1951, str. 688.“, u: *Historijski zbornik*, god. VI, 1953, str. 142-143.
349. Al'bert Zaharovič Manfred, *Napoleon Bonaparta*, sv. 1-3, Subotica 1975.
350. Tomislav Markus, *Hrvatski politički pokret 1848.-1849. godine: ustanove, ideje, ciljevi, politička kultura*, Zagreb 2000.
351. Josip Matasović, „Dio djela Buckleova“, u: *Jugoslavenska njiva*, 6, br. 2, 1922, str. 85-88.
352. Josip Matasović, „Nekoji fragmenti historije XVIII. stoljeća“, u: *Narodna starina*, sv. 25, br. 1, 1931.
353. Josip Matasović, „Knez Lenard, kaptoloma zagrebačkoga kramar“, u: *Narodna starina*, sv. 28, br. 2, 1932.
354. Albert Mathiez, *Francoska revolucija*, sv. 1-2, Ljubljana 1938.
355. Albert Mathiez, *Francuska revolucija*, Beograd 1948.
356. Marijan Maticka, „Dvije knjige o metodologiji znanstvenog rada (S. Dubić, Uvođenje u naučni rad, Sarajevo 1970, str. 130 i M. Šamić, Kako nastaje naučno djelo, Sarajevo 1968, str. 206)“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1971, str. 263-264.
357. Marijan Maticka, „History and Theory. Studies in Philosophy of History. Vol I-X (1960-1961 – 1971)“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1972, str. 226-228.
358. Marijan Maticka, „Povijest radničkog pokreta i društvene znanosti u Francuskoj“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, 1972, str. 195-202.
359. Marijan Maticka, „Centar za povijesna istraživanja u Parizu (Centre de recherches historiques de l'École Pratique des Hautes Études – Vie Section, Laboratoire Associé au C.N.R.S. 93 – Paris)“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1974, str. 159-162.
360. Marijan Maticka, „Časopis za suvremenu povijest, 1-2/1969 – 3/1974.“, u: *Historijski zbornik*, 1974-1975, str. 475-485.
361. Marijan Maticka, „Osmo zasjedanje jugoslavensko-čehoslovačke komisije historičara (Novi Sad, rujan 1974.)“, u: *Historijski zbornik*, 1974-1975, str. 539-540.
362. Marijan Maticka, „Sedmi kongres historičara Jugoslavije (Novi Sad, 4-7. listopada 1977)“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1978, str. 169-170.
363. Marijan Maticka, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj od 1945. do 1948.*, Zagreb 1990.
364. Zlatko Matijević, „Povijest kao historijska društvena znanost“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, 1980, str. 139-142.
365. Stjepan Matković (ur.), *Zbornik u čast Hrvoja Matkovića: u povodu 80. godine života*, Zagreb 2005.

366. Stjepan Matković, „Ocjene Uprave za agitaciju i propagandu KP Hrvatske o povjesničarima na Sveučilištu u Zagrebu do početka 1950-ih“, u: *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Sulejman Bosto, Tihomir Cipek, Zagreb 2009.
367. Henri Mendras, *Seljačka društva: elementi za jednu teoriju seljaštva*, Zagreb 1986.
368. Fransoa-Ogist-Aleksis Minje, *Istorija francuske revolucije: od 1789 do 1814. godine*, sv. 1-2, Beograd 1863.
369. F. M. A. Mignet, *Poviest francuzke revolucije od godine 1789. do godine 1815.*, Zagreb 1892.
370. Josip Mihaljević, „Historijska teorija i metodologija u historiografskoj periodici 1948-1990. (Historijski zbornik i Časopis za suvremenu povijest)“, u: *Jaroslav Šidak i hrvatska historiografija njegova vremena: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 25. i 26. studenog 2011.*, ur. D. Agičić, B. Janković, Zagreb 2012, str. 173-211.
371. Vladimir Milanović, „Predgovor“, u: Karl Kautsky, *Klasne suprotnosti u doba Francuske revolucije*, Beograd 1959, str. 5-14.
372. Kosta Milutinović, „Naučni lik Vase Bogdanova“, u: *Zadarska revija*, br. 5, 1967, str. 352-362.
373. Kosta Milutinović, „Kontroverze o genezi i protagonistima „novoga kursa“ u Hrvatskoj i Dalmaciji (Rene Lovrenčić, Geneza politike „novoga kursa“, Institut za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1972)“, u: *Zadarska revija*, br. 3-4, 1974, str. 306-322.
374. Franko Mirošević, „Historiografija i njene metode“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 1974, str. 157-160.
375. Franko Mirošević, „Moja sjećanja na profesora Jaroslava Šidaka“, u: *Jaroslav Šidak i hrvatska historiografija njegova vremena: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 25. i 26. studenog 2011.*, ur. D. Agičić, B. Janković, Zagreb 2012.
376. Andrej Mitrović, „Istorijski realizam i istoričnost u filmu“, u: *Kultura i istorija*, Beograd 2008, str. 56-63.
377. Michael Mitterauer, „O položaju ekonomske i socijalne historije u Austriji“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 1975, str. 61-70.
378. Nenad Močanin, „Problemi sinteze povijesti islama – geografska dimenzija u djelu Xaviera de Planhola“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1978, str. 142-155.
379. Dino Mujadžević, „Polemika između Mirjane Gross i Branislava Đurđeva“, u: *Naučno djelo akademika Branislava Đurđeva: zbornik radova sa Međunarodnog okruglog stola održanog u Sarajevu 4. decembra 2009*, ur. Dževad Juzbašić, Posebna izdanja, knjiga 39, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2010, str. 209-215.
380. Žarko Muljačić, *Tomo Basiljević-Bassegli, predstavnik prosvjedenja u Dubrovniku*, Beograd 1958.
381. Žarko Muljačić, „Dubrovački disident i njegov ‘istražitelj’“, u: *Dubrovačka Republika i Francuska revolucija*, priir. Miljenko Foretić, Dubrovnik 1996.
382. Žarko Muljačić, *Iz dubrovačke prošlosti*, Zagreb 2006.

383. Vesna Mušeta-Aščerić, „Biografija. Akademik Branislav Đurđev (1908-1993)“, u: *Naučno djelo akademika Branislava Đurđeva: zbornik radova sa Međunarodnog okruglog stola održanog u Sarajevu 4. decembra 2009*, ur. Dževad Juzbašić, Posebna izdanja, knjiga 39, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2010, str. 217-220.
384. Magdalena Najbar-Agičić, *U skladu s marksizmom ili činjenicama? Hrvatska historiografija 1945.-1960.*, Zagreb 2013.
385. Magdalena Najbar-Agičić (prir.), „Radi se o časti hrvatske nauke...“. *Rasprave o hrvatskoj povijesti ranoga srednjeg vijeka za Historiju naroda Jugoslavije (1949-1950)*, Zagreb 2013.
386. Kosta Nikolić, *Prošlost bez istorije. Polemike u jugoslovenskoj istoriografiji 1961-1991: glavni tokovi*, Beograd 2003.
387. Grga Novak, „Pogled na prilike radnih slojeva u rimskoj provinciji Dalmaciji“, u: *Historijski zbornik*, god. I, br. 1-4, 1948, str. 129-152.
388. Stjepo Obad, „Kraj hajdučije u Dalmaciji“, u: *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 12, 1985-1986, str. 283-297.
389. Stjepo Obad, „Život i djelo prof. dr. Stjepana Antoljaka“, u: *Zbornik Stjepanu Antoljaku u čast*, ur. Josip Kolanović, Zagreb 2003, str. 9-68.
390. Ivan Očak, „Sjećanje na Franceta Klopčiča“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 19, Zagreb 1986, str. 322-324.
391. Ida Ograjšek Gorenjak, *Opasne iluzije. Rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji*, Zagreb 2014.
392. Tomislav Oroz, *Kulturnoantropološki pristup liku Matije Gupca u političkome diskursu i popularnoj kulturi: doktorski rad*, Zagreb 2014.
393. Neda Pagon, „Francoska revolucija je končana‘ (Spremna beseda)“, u: François Furet, *Misliti francosko revoluciju*, Ljubljana 1989, str. 235-242.
394. Marija Pavičić (prir.), *Francuska revolucija: izabrani izvori*, Zagreb 1963.
395. Vjeran Pavlaković, „Matija Gubec goes to Spain: Symbols and Ideology in Croatia, 1936-1939“, u: *The Journal of Slavic Military Studies*, 17, br. 4, 2004, str. 727-755.
396. Dragutin Pavličević, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, Zagreb 1980.
397. Dragutin Pavličević, „Osmi kongres jugoslavenskih historičara s posebnim osvrtom na sudjelovanje hrvatskih povjesničara“, u: *Historijski zbornik*, 1984, str. 255-257.
398. Dragutin Pavličević, „Hajdučija u Hrvatskoj 60. godina 19. stoljeća“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 1987, str. 129-158.
399. Dragutin Pavličević, „Problemi hrvatskih povijesnih sinteza XIX. i XX. stoljeća“, u: *Hrvatska historiografija XX. stoljeća: između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva*, ur. Srećko Lipovčan, Ljiljana Dobrovšak, Zagreb 2005.
400. Dragutin Pavličević, „Tragedija hrvatske historiografije‘ ili ‘lažne uzbune‘?“, u: *Jaroslav Šidak i hrvatska historiografija njegova vremena: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 25. i 26. studenog 2011.*, ur. D. Agičić, B. Janković, Zagreb 2012, str. 53-56.

401. Dubravka Peić Čaldarović, „Teorijski aspekti historije žena i ženskih studija“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 1996, str. 273-287.
402. Milan Pelc (ur.), *Baština u fokusu: 50 godina Instituta za povijest umjetnosti 1961.-2011*, Zagreb 2011.
403. Margrit Pernau, *Transnationale Geschichte*, Göttingen 2011.
404. Michelle Perrot, *Moja povijest žena*, Zagreb 2009.
405. Branko Petranović, „U povodu osvrta Zlatka Čepa na ‘Istoriju Jugoslavije 1918-1978’“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, god. XIV, br. 2, 1982, str. 185-189.
406. Hrvoje Petrić, „Prilozi poznavanju historiografije o gospodarskoj povijesti u Hrvatskoj“, u: *Vizija raziskav slovenske gospodarske in družbene zgodovine*, ur. Darja Mihelčič, Ljubljana 2014, str. 97-124.
407. Michael B. Petrovich, „Structural History and Yugoslav Marxism. Historijska znanost. Razvoj, oblik, smjerovi. By Mirjana Gross. Posebna izdanja, 3. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, 1976, 377 pp.“, u: *Slavic Review*, Vol. 39, br. 2, 1980, str. 293-296.
408. Stefano Petrungaro, *Kamenje i puške. Društveni protest na hrvatskom selu krajem XIX. stoljeća*, Zagreb 2011.
409. Henri Pirenne, *Povijest Evrope. Od seobe naroda do XVI stoljeća*, Zagreb 1956.
410. Henri Pirenne, *Srednjeveška mesta. Gospodarska in socialna zgodovina srednjeveške Evrope*, Ljubljana 1956.
411. Henri Pirenne, *Privredna povijest evropskog zapada u srednjem vijeku*, Sarajevo 1958.
412. Stipe Pojatina (ur.), *Historija i suvremenost. Idejne kontroverze*, Zagreb 1984.
413. Čedomir Popov, „Predgovor jugoslovenskom izdanju“, u: Jacques Godechot, *Revolucije: 1848*, Beograd 1987.
414. Čedomir Popov, „Jugoslovenska istoriografija o evropskim problemima revolucije 1848-49“, u: *Srbi i Mađari u revoluciji 1848-1849. godine*, ur. Vasilije Krestić, Beograd 1983, str. 193-199.
415. Čedomir Popov, *Gradanska Evropa (1770-1871)*, Novi Sad 1989.
416. Štefanija Popović, „Historija i društvene znanosti“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 1974, str. 151-157.
417. Vladimir Posavec, „Povjesničari i ‘povjesničari’“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 30, 1997, str. 308-317.
418. Branka Pribić, „Annales, 1969“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, god. 3, br. 1, 1971, str. 276-282.
419. Ivan Prpić, „Fakultet političkih znanosti u Zagrebu i razvoj političkih znanosti u Hrvatskoj 1962.-2002“, u: *Fakultet političkih znanosti: 1962.-2002.*, ur. Siniša Tatalović, Zagreb 2002, str. 9-47.
420. Eugen Pusić, „Aktualnost poruka francuske revolucije“, u: *Francuska revolucija – ljudska prava i politička demokracija nakon dvjesto godina*, ur. Eugen Pusić, Zagreb 1991, str. 15-19.
421. Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. Od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006.

422. Zdenko Radelić, Jasna Turkalj (ur.), *Pola stoljeća prošlosti – Hrvatski institut za povijest: 1961-2011*, Zagreb 2011.
423. Lutz Raphael, *Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme. Theorien, Methoden, Tendenzen von 1900 bis zur Gegenwart*, München 2003.
424. Tomislav Raukar, *Zadar u XV stoljeću: ekonomski razvoj i društveni odnosi*, Zagreb 1977.
425. Tomislav Raukar, „Komunalna društva u Dalmaciji u XIV stoljeću“, u: *Historijski zbornik*, god. 33-34, 1980-1981, str. 139-209.
426. Tomislav Raukar, „Komunalna društva u Dalmaciji u XV st. i u prvoj polovini XVI stoljeća“, u: *Historijski zbornik*, god. 35, 1982, str. 43-118.
427. Tomislav Raukar, „Hrvatsko srednjovjekovlje između tradicionalne i društvene povijesti“, u: *Historijski zbornik*, god. XL, 1987, str. 309-337.
428. Tomislav Raukar, „Kontinuiteta v konceptu' ili napredak u koncepciji? U povodu priloga B. Grafenauera 'Kontinuiteta v konceptu – prelom v metodologiji (seveda le v mejah koncepta)'“, u: *Zgodovinski časopis*, god. 41, br. 4, 1987, str. 717-725.
429. Tomislav Raukar, „Četiri desetljeća historiografije o hrvatskom srednjovjekovlju (1945-1985)“, u: *Historijski zbornik*, god. XLI, 1988, str. 61-75.
430. Tomislav Raukar, „U povodu Zbornika Mirjane Gross“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 32-33, 1999-2000, str. 475-476.
431. Enver Redžić, „Marks i Engels o borbama i težnjama Južnih Slavena za nacionalnim oslobođenjem“, u: *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine, Sarajevo-Ilidža, 1-3. oktobra 1975.*, tom III, ur. Rade Petrović, Sarajevo 1977, str. 7-25.
432. Konrad Repgen, „Troškovi slobode: Francuska revolucija kao šansa i opasnost“, u: *Politička misao: časopis za političke znanosti*, god. 26, br. 3, Zagreb 1989, str. 48-54.
433. Dunja Rihtman-Auguštin, „In memoriam. Lydia Sklevicky (1952-1990)“, u: *Narodna umjetnost*, 27, 1990, str. 333-334.
434. Davor Rodin, „F. M. A. Mignet, Povijest Francuske revolucije 1789-1815., Matica hrvatska, 1892, Zagreb“, u: *Politička misao*, god. 26, br. 3, Zagreb 1989.
435. Drago Roksandić, „Bune u Senju i Primorskoj krajini (1719-1722)“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, sv. 15, 1982, str. 33-106.
436. Drago Roksandić, „Vojna krajina i 'nova historija'“, u: *Naše teme*, br. 11, 1982, str. 1917-1926.
437. Drago Roksandić, *Vojna Hrvatska = La Croatie militaire: krajiško društvo u Francuskom Carstvu (1809-1813)*, sv. 1-2, Zagreb 1988.
438. Drago Roksandić, „Umjesto pogovora“, u: Pierre Vilar, *Zlato i novac u povijesti 1450-1920.*, Beograd 1990, str. 435-447.
439. Drago Roksandić, „Povjesničar u pristupu vlastitom djelu. Predgovor izboru radova Igora Karamana“, u: Igor Karaman, *Hrvatska na pragu modernizacije (1750-1918.)*, Zagreb 2000, str. 5-12.
440. Drago Roksandić (ur.), *Uvod u komparativnu historiju*, Zagreb 2004.

441. Drago Roksandić, „Na kraju prvog broja: Čemu ‘Eko-Eko’?“, u: *Ekonomika i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, Vol. 1, br. 1, 2005.
442. Drago Roksandić, „O Vladanu Desnici i ‘Desničinih susretima’“, u: *Desničini susreti 2005.-2008. Zbornik radova*, ur. D. Roksandić, I. Cvijović Javorina, Zagreb 2010.
443. Drago Roksandić, *U NIN-u i Danasu*, Zagreb 2011.
444. Drago Roksandić, „Riječ na komemoraciji profesoru Renéu Lovrenčiću“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 45, 2013, 223-226.
445. Günther Schödl, „Pruska-Njemačka i saveznonjemačka historijska znanost“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1978, str. 41-69.
446. Joan Wallach Scott, *Rod i politika povijesti*, Zagreb 2003.
447. Philippe de Ségur, *Vojna u Rusiji: zapamćenja jednog pobočnika cara Napoleona I*, Zagreb 1945.
448. Lydia Sklevicky, „Ženski svijet. Konferencija za aktivnost i ulogu žene u društvenom razvoju RK SSRNH i Izdavački savjet časopisa ‘Žena’, Zagreb 1979 (reprint)“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 1981, str. 176-179.
449. Lydia Sklevicky, „Uloga i položaj žene u tradicijskoj kulturi. Redoviti godišnji sastanak Hrvatskog etnološkog društva, Zagreb, 26. i 27. siječnja 1981.“ u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 1981, str. 187-194.
450. Lydia Sklevicky, „Radnički pokret i feminizam. Izvještaji iz četrnaest zemalja. Ernest Borneman (urednik), Frankfurt/M–Berlin–Wien, 1982, 2595 str.“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 1983, str. 212-216.
451. Lydia Sklevicky, „Nužnost ‘ženske perspektive’ u etnologiji“, u: *Etnološka tribina*, br. 4-5, 1983, str. 121-126.
452. Lydia Sklevicky, „Antifašistička fronta žena – kulturnom mijenom do žene ‘novog tipa’“, u: *Gordogan*, VI, 15-16, 1984, str. 73-111.
453. Lydia Sklevicky, „Organizirana djelatnost žena Hrvatske za vrijeme Narodnooslobodilačke borbe 1941-1945.“, u: *Povijesni prilozi*, 3, 1984, str. 85-127.
454. Lydia Sklevicky, „Informacija o Međunarodnoj konferenciji o povijesti žena (International Conference on Women’s History-ICWH, Amsterdam, 1986.“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1986, str. 195-199.
455. Lydia Sklevicky, „Konji, žene, ratovi, itd.: problem utemeljenja historije žena u Jugoslaviji“, u: *Žena i društvo. Kultiviranje dijaloga: zbornik radova*, Zagreb 1987, str. 51-60.
456. Lydia Sklevicky, „Claudia Coonz. Mother in Fatherland. Women, the Family and Nazi Politics“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1-2, 1988, str. 232-235.
457. Lydia Sklevicky, „Desanka Stojić, Prva ženska partizanska četa, Konferencija za društvenu aktivnost žene i porodice RK SSRNH, Historijski arhiv Karlovac, Karlovac 1987.“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1-2, 1988, str. 235-237.
458. Lydia Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, prir. Dunja Rihtman Auguštin, Zagreb 1996.
459. Tadija Smičiklas, *Povijest hrvatska*, sv. 2, Zagreb 1879.
460. Albert Soboul, *Francuska revolucija*, Zagreb 1966.

461. Albert Soboul, „Od feudalizma do kapitalizma. Francuska revolucija i problematika puteva prelaska“, u: *Markizam u svetu*, god. VI, br. 2, 1979, str. 143-163.
462. Albert Soboul, *Francuska revolucija*, Zagreb 1989.
463. Smiljko Sokol, *Politički sistem Jakobinske republike: konventska vladavina u Francuskoj 21. IX 1792. - 27. VII 1794.*, Zagreb 1979.
464. Smiljko Sokol, *Politička i ustavna povijest jakobinskog razdoblja francuske revolucije*, Zagreb 1989.
465. Nikša Stančić, „Civilizacija, zakoni njenog kretanja i uloga ličnosti u djelu A. Toynbeeja A Study of History“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, god. 3, br. 1, 1971.
466. Nikša Stančić, „O postanku i djelatnosti Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu“, u: *Historijski zbornik*, god. 23-24, 1970-1971, str. 551-555.
467. Nikša Stančić, „Prof. dr. Mirjana Gross – život i rad“, u: *Zbornik Mirjane Gross*, Zagreb 1999, str. 477-479.
468. Đorđe Stanković, *Iskušenja jugoslavenske istoriografije*, Beograd 1988.
469. Vesna Stanković, *Svijet Ignjata Martinovića i proturječja Habsburške Monarhije u njegovo doba: magistarski rad*, Zagreb 2000.
470. Desanka Stojić, *Prva ženska partizanska četa*, Karlovac 1987.
471. Vladimir Stipetić, „Predgovor“, u: Mirko Korenčić, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971*, Zagreb 1979.
472. Vladimir Stipetić, „J. Dennis Willigan – Katherine A. Lynch, Sources and Methods of Historical Demography, Academic Press, New York 1982, XVI + 506.“, u: *Historijski zbornik*, 1984, str. 283-287.
473. Vladimir Stipetić, Nenad Vekarić, *Povijesna demografija Hrvatske*, Zagreb – Dubrovnik 2004.
474. Mario Strecha, „Anno domini 1573 – križarski rat ili antifeudalna buna?“, u: *Gordogan*, god. 9, br. 23-24, 1987, str. 123-147.
475. Mario Strecha, „Historija koja mjeri i broji. Michel Vovelle, Revolucija protiv crkve – od razuma do najvišeg bića, Izdavački centar Komunist i Grafički zavod Hrvatske, Beograd – Zagreb 1989, str. 206; Mediteran u historiji ‘dugog trajanja’, ‘Naše teme’, časopis za društvena pitanja, god. XXXIII, br. 5, Zagreb 1989“, u: *Historijski zbornik*, god. 42, 1989, str. 301-319.
476. Mario Strecha, „Trijumf buržoazije. Eric Hobsbawm, Doba kapitala 1848–1875, Biblioteka Povijesna istraživanja, Školska knjiga — Stvarnost, Zagreb 1989, str. 279“, u: *Historijski zbornik*, god. 43, 1990, str. 377-384.
477. Holm Sundhaussen, „Osvrt na njemačko izdanje Jurčevićeve knjige ‘Nastanak jasenovačkog mita’, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 41, 2009, str. 477-486.
478. Agneza Szabo, „Problemi hrvatske historiografije u XX. stoljeću s posebnim osvrtom na terminologiju i školske udžbenike“, u: *Hrvatska historiografija XX. stoljeća: između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva*, ur. Srećko Lipovčan, Ljiljana Dobrovšak, Zagreb 2005.

479. Franjo Šanjek (ur.), *Hrvati i Ilirske pokrajine, 1809.-1813. / Les Croates et les Provinces illyriennes, (1809-1813), zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti prigodom dvjestote obljetnice proglašenja Ilirskih pokrajina, Zagreb – Zadar, 1. – 3. listopada 2009, Zagreb 2010.*
480. Nevio Šetić, *Napoleon u Istri: Istra za francuske uprave 1805-1813.*, Pula 1989.
481. Miroslav Šicel, *Povijest hrvatske književnosti*, knjiga I, Zagreb 2004.
482. Jaroslav Šidak, „Pred izlazak prvog sveska Povijesti naroda FNRJ“ (Bilješke), u: *Historijski zbornik*, god. V, br. 1-2, 1952.
483. Jaroslav Šidak, „V. Bogdanov, Jakobinac Martinović i naši graničari, *Narodni list*, VIII, 1952, 9. I., br. 2039“, u: *Historijski zbornik*, god. VII, 1954, str. 187-189.
484. Jaroslav Šidak, „V. Bogdanov, Hrvatska revolucionarna pjesma iz godine 1794. i učešće Hrvata i Srba u zavjeri Martinovićevih jakobinaca, *Starine JAZU* 46, 1956“, u: *Historijski zbornik*, god. IX, 1956, str. 183-186.
485. Jaroslav Šidak, „Historijski zbornik“, „Historiografija. Hrvatska“, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 4, 1960.
486. Jaroslav Šidak, „V. Bogdanov, Jakobinska zavjera Ignjata Martinovića, Izd. Novinarsko izdavačko poduzeće, Zagreb 1960, str. 225“, u: *Jugoslavenski historijski časopis*, god. II, br. 1, 1963, str. 84-88.
487. Jaroslav Šidak, „Petnaest godina ‘Historijskog zbornika’“ („Izveštaj o Glavnoj godišnjoj skupštini Povijesnog društva Hrvatske 12. V. 1963.“), u: *Historijski zbornik*, god. XVI, 1963.
488. Jaroslav Šidak, „Martinović, Ignjat (von Martinovics)“, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 6, 1965, str. 30-31.
489. Jaroslav Šidak, Mirjana Gross, Igor Karaman, Dragovan Šepić, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914.*, Zagreb 1968.
490. Jaroslav Šidak, „O nekim novijim radovima Mirjane Gross“, u: *Historijski zbornik*, god. 21-22, 1968-1969, str. 575-577.
491. Jaroslav Šidak, „O nekim priložima Ljube Bobana povijesti hrvatskog pitanja 1929-1935“, u: *Historijski zbornik*, god. 21-22, 1968-1969, str. 578-580.
492. Jaroslav Šidak, „Prilozi Josipa Adamčeka povijesti seljačke bune 1573“, u: *Historijski zbornik*, god. 21-22, 1968-1969, str. 586-590.
493. Jaroslav Šidak, „Sračunata taktika dezinformiranja i prešućivanja“, u: *Vjesnik*, 31. ožujka 1970.
494. Jaroslav Šidak, „O znanstvenoj istini i lažnim mitovima“, u: *Vjesnik u srijedu*, 29. travnja 1970.
495. Jaroslav Šidak, „Hrvatska historiografija – njezin razvoj i dotadašnje stanje (1971)“, u: *Historijski zbornik*, god. XXIII-XXIV, 1970-1971, str. 1-20.
496. Jaroslav Šidak, „Četvrt stoljeća Historijskog zbornika“, u: *Historijski zbornik*, 1972-1973, str. 1-4.
497. Jaroslav Šidak, „Odjeci Francuske revolucije i vladavine Napoleona I. u hrvatskim zemljama“, u: *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, Zagreb 1973.

498. Jaroslav Šidak, „Seljačka buna g. 1573. u historiografiji“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 5, 1973, str. 7-30.
499. Jaroslav Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848-49.*, Zagreb 1979.
500. Jaroslav Šidak, „Historiografija“, u: *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, ur. Igor Karaman, Zagreb 1980, str. 201-212.
501. Jaroslav Šidak, *Kroz pet stoljeća hrvatske povijesti*, Zagreb 1981.
502. Ervin Šinko, „Georg Büchner“ (pogovor), u: Georg Büchner, *Dantonova smrt*, Zagreb 1950.
503. Zdenka Šimončić-Bobetko, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1918.-1941.*, priredila Mira Kolar-Dimitrijević, sv. I-II, Zagreb 1997-2000.
504. Zdenka Šimončić-Bobetko, *Industrija Hrvatske 1918. do 1941. godine*, priredila Mira Kolar-Dimitrijević, Zagreb 2004.
505. Ferdo Šišić, *Hrvatska povijest. Treći dio. Od godine 1790. do godine 1847.*, Zagreb 1913.
506. Nevena Škrbić Alempijević, Tomislav Oroz, „Mijene etnoloških pristupa i metoda“, u: *50 godina Hrvatskog etnološkog društva (1959.-2009.)*, ur. Tihana Rubić et al., Zagreb 2009, str. 65-87.
507. Olga Šojat, „O dvjema kajkavskim revolucionarnim pjesmama s kraja osamnaestog stoljeća“, u: *Croatica*, I/1, 1970, str. 211-236.
508. Nataša Štefanec, „Soziale Unruhen im Königreich Dalmatien, Kroatien und Slawonien (16.-18. Jahrhundert)“, u: *Die Stimme der ewigen Verlierer? Aufstände, Revolten und Revolutionen in den österreichischen Ländern (ca. 1450-1815)*, ur. Peter Rauscher, Martin Scheutz, Wien-München 2013, str. 177-200.
509. Mladen Švab, „Uz drugo izdanje knjige Mirjane Gross Historijska znanost“, u: *Historijski zbornik*, 1983, str. 215-236.
510. Mladen Švab, „Umjesto odgovora Štefaniji Popović, „Povodom napisa Mladena Švaba: ‘Uz drugo izdanje knjige Mirjane Gross, Historijska znanost’“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 1985, str. 380-382.
511. Mladen Švab, „U povodu knjige Mirjane Gross, Suvremena historiografija. Korijeni, postignuća, traganja“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, 1996, str. 457-462.
512. Hippolyte Taine, „Tri velika: Marat, Danton, Robespierre“, u: *Politička misao*, god. 26, br. 3, 1989, str. 79-96.
513. Evgenij Viktorovič Tarle, *Napoleonova najeзда na Rusiju: 1812 godina*, Beograd 1945.
514. Evgenij Viktorovič Tarle (redakcija), *Istorija novoga veka: deo I. Od Francuske buržoaske revolucije do Francusko-pruskog rata i Pariske komune (1789-1870); Istorija novoga veka: deo II. Od Francusko-pruskog rata i Pariske komune do povelje Oktobarske revolucije u Rusiji i završetka imperijalističkog rata (1870-1918)*, Beograd 1948-1949.
515. Joseph Tandler, *Opponents of the Annales School*, 2013.
516. E. P. Thompson, „The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century“, u: *Past & Present*, br. 50, 1971.
517. Adolf Tjer, *Istorija francuske revolucije*, sv. 1-2, Beograd 1899.

518. Maria Todorova, „Historiography of the Countries of Eastern Europe: Bulgaria“, u: *American Historical Review*, vol. 97, br. 4, 1992, str. 1105-1117.
519. Maria Todorova, „Introduction. The Process of Remembering Communism“, u: *Remembering Communism. Genres of Representation*, ur. M. Todorova, New York 2010.
520. Petar Tomac, *Francuski revolucionarni i Napoleonovi ratovi*, Beograd 1965.
521. Jerzy Topolski, *Metodologia historii*, Varšava 1968, 1973, 1984.
522. Alain Touraine, *Sociologija društvenih pokreta*, Beograd 1983.
523. Ljubinka Trgovčević, „Sedmi kongres istoričara Jugoslavije“, u: *Jugoslavenski istorijski časopis*, br. 1-4, 1978.
524. Marko Troglić, Josip Vrandečić (ur.), *Dalmacija za francuske uprave (1806-1813), La Dalmatie sous l'administration française (1806-1813). Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog od 18. do 19. rujna 2006. u Splitu*, Split 2011.
525. Alojzija Tvorić, „Zagorka kao širiteljica liberalnih ideja u romanu Republikanci“, u: *Mala revolucionarka – Zagorka, feminizam i popularna kultura: radovi sa znanstvenog skupa „Marija Jurić Zagorka – život, djelo, naslijeđe / Feminizam i popularna kultura“ održanog 28. i 29. studenog 2008. u Zagrebu u okviru Dana Marije Jurić Zagorke 2008.*, ur. Maša Grdešić, Zagreb 2009, str. 97-118.
526. Alan Uzelac, „Thomas Paine, Prava čovjeka i drugi spisi, Zagreb 1987“, u: *Naše teme*, god. 33, br. 1-2, 1989, str. 278-288.
527. Franjo Valla, *Povjest francuske revolucije: ustavotvorna i zakonodavna skupština i konvent*, Karlovac 1901.
528. Ivan Vejvoda (prir.), *Sloboda, jednakost, bratstvo: Francuska revolucija i savremenost. Deseti naučni skup „Marks i savremenost“, Smederevo, 1989, Beograd – Ljubljana 1990.*
529. Nenad Vekarić, Božena Vranješ-Šoljan, „Početak demografske tranzicije u Hrvatskoj“, u: *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 47, 2009, str. 9-62.
530. Gabrijela Vidan, „Neposredni odjeci francuske revolucije i jakobinstva u južnoslavenskim zemljama“, u: *Francuska revolucija – ljudska prava i politička demokracija nakon dvjesto godina*, ur. Eugen Pusić, Zagreb 1991, str. 479-496.
531. Gabrijela Vidan, „Zanimljiva i poticajna knjiga: Roger Chartier: Les origines culturelles de la Révolution française (Kulturna ishodišta Francuske revolucije), Paris, Seuil, 1990.“, u: *Dubrovačka Republika i Francuska revolucija*, prir. Miljenko Foretić, Dubrovnik 1996, str. 83-91.
532. Pierre Vilar, „Marksistička historija, historija u izgradnji“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 1983, str. 99-122.
533. Nikola Visković, „Tumačenja francuske revolucije“, u: *Francuska revolucija – ljudska prava i politička demokracija nakon dvjesto godina*, ur. Eugen Pusić, Zagreb 1991, str. 289-307.
534. Velimir Visković, *Sukob na ljevici*, Beograd 2001.

535. Peter Vodopivec, „Michel Vovelle in poskus sinteze v razlaganju in razumevanju francoske revolucije“, u: Michel Vovelle, *Kratka zgodovina francoske revolucije: družbena gibanja in prelom mentalitet*, Ljubljana 1989, str. 5-10.
536. Peter Vodopivec, „Slovensko zgodovinopisje med tradicijo in inovacijo“, u: *Prispevki za novejšo zgodovino*, god. XLIV, br. 2, 2004.
537. Peter Vodopivec, „O življenju in delu profesorja dr. Frana Zwittra (1905-1988)“, u: *Zwittror zbornik*, ur. Peter Štih, Ljubljana 2006.
538. Michel Vovelle, „Historiografija o francuskoj revoluciji uoči dvjestogodišnjice“, u: *Historijski zbornik*, god. 41, 1988, str. 299-310.
539. Michel Vovelle, *Revolucija protiv crkve – od razuma do najvišeg bića*, Beograd – Zagreb 1989.
540. Michel Vovelle, *Kratka zgodovina francoske revolucije: družbena gibanja in prelom mentalitet*, Ljubljana 1989.
541. Michel Vovelle, *Ideologije in mentalitete*, Ljubljana 2004.
542. Božena Vranješ-Šoljan, „Kvantitativne metode u povijesnim istraživanjima. Osvrt na ‘Nove primjene kvantitativnih metoda u ekonomskoj i socijalnoj povijesti’ (Osmi međunarodni kongres ekonomskih povjesničara – Budimpešta 16-20. kolovoza 1982.)“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 1982, str. 235-241.
543. Božena Vranješ-Šoljan, „Mirko Korenčić, Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857–1971., Djela JAZU, knjiga 54, Zagreb 1979“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 1984, str. 212-218.
544. Božena Vranješ-Šoljan, „Alica Wertheimer-Baletić, Demografija – stanovništvo i ekonomski razvitak, Informator, Zagreb, 1982, 462 stranice (drugo, prerađeno i dopunjeno izdanje)“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 1986, str. 290-294.
545. Božena Vranješ-Šoljan, „Jakov Gelo, Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine, ‘Globus’, Zagreb, 1987“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 1988, str. 255-259.
546. Božena Vranješ-Šoljan, „Mjesto demografije u povijesnoj znanosti“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 1989, str. 303-310.
547. Božena Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo gradova banske Hrvatske na prijelazu stoljeća (socijalno-ekonomski sastav i vodeći slojevi 1890.-1914.)*, Zagreb 1991.
548. Božena Vranješ-Šoljan, „Historiografija o 19. stoljeću“, u: *Historijski zbornik*, god. LII, 1999, str. 179-185.
549. Božena Vranješ-Šoljan, „Akademik Nikša Stančić – život i djelo“, u: *Zbornik Nikše Stančića*, ur. Iskra Iveljić, Zagreb 2011, str. 9-20.
550. Ljubiša Vujošević (ur.), *Istoriografija, marksizam i obrazovanje. Nedelja marksističkih rasprava ’85*, Beograd 1986.
551. Nira Yuval-Davis, *Rod i nacija*, Zagreb 2004.
552. Nenad Zakošek, „Social Research. ‘The French Revolution and the Birth of Modernity’, Volume 56, No. 1, Spring 1989 (tematski broj)“, u: *Politička misao*, god. 26, br. 3, 1989.

- 553. Marija Zaninović-Rumora, Joško Bracanović (ur.), *Izvori o hvarskom pučkom ustanku*, Hvar 2014.
- 554. Fran Zwitter, „Gospodarska zgodovina kot znanost“ (Problemi za diskusijo), u: *Zgodovinski časopis*, god. VIII, 1954, str. 169-173.
- 555. Fran Zwitter, „Odgovor“, u: *Zgodovinski časopis*, god. IX, 1955, str. 199-201.

Kazalo osobnih imena

- Abercrombie, Nicholas 10
Adamček, Josip 60, 115-116, 131, 155, 220, 227-232, 234-237, 242, 247
Agičić, Damir 2, 12, 22, 27, 34, 38, 40, 42, 76, 91, 109, 121, 131, 157, 159
Anđelić, Teodor 94
Anić, Nikola 223, 238
Anić, Vladimir 11
Antoši, Sorin 2, 19, 33
Antoljak, Stjepan 2, 22, 26-28, 36, 38, 160, 187, 210, 225-227, 239
Apor, Péter 2, 19, 33
Aretz, Gertruda 175
Aristotel 54, 82
Aulard, François Victor Alphonse 174, 206, 215

Babeuf, François-Noël (Gracchus) 181-182, 201
Bachmann-Medick, Doris 13
Badurina, Natka 220
Bainville, Jacques Pierre 206
Bakarić, Vladimir 203
Baker, Keith Michael 203
Banac, Ivo 3, 195, 208, 241, 243-244
Barac, Antun 224, 236
Basiljević, Tomo (Baseljić, Bassegli) 194-195
Bastaić, Konstantin 181-183
Batušić, Zoran 92
Baumgartner, Hans Michael 208
Baumont, Maurice 196
Beethoven, Ludwig van 179
Belić-Ligatić, Juraj Antun 172
Benyovsky, Lucija 146
Berger, Sefan 19
Beritić, Nada 188-189, 193-194

Berr, Henri 69
Bertoša, Miroslav 28, 30-31, 91, 93, 96, 98, 116, 123, 139-141, 153-154, 211, 238, 243, 247
Bićanić, Rudolf 42, 130-132, 134, 227, 230, 241
Bilandžić, Dušan 14, 25, 31
Biti, Vladimir 6
Bitunjac, Martina 146
Blanqui, Louis-Auguste 182
Blaschke, Olaf 12
Blažević, Jakov 229
Blažević, Zrinka 12-13, 166, 245
Bloch, Marc 64-69, 72, 156, 196, 237
Blok, Anton 244-245
Boban, Ljubo 27, 60, 125
Bock, Gisela 145
Bodin, Jean 54, 82
Bogdan, Tomislav
Bogdanov, Vaso 39-45, 55, 181, 188, 190-194, 224, 237, 240-241
Bogović, Mirko 220
Borneman, Ernest 144
Bosnar, Marijan 82
Bosto, Sulejman 36, 82
Boudon, Raymond 10
Bourdieu, Pierre 10, 12, 15, 20-21, 39, 66, 101, 156, 183, 193-194, 225, 250
Bourricaud, François 10
Bouvier, Jean 85
Boyd, Kelly 19, 172, 185-186
Božić, Mirko 76
Božić-Bužančić, Danica 147-148
Bracewell, Catherine Wendy 238, 243-244, 246-247
Brandt, Miroslav 28-31, 65-67, 131
Brandolica, Tomislav 42, 121-122

- Brašnić, Mijo 54
 Bratanić, Mateo 245
 Braudel, Fernand 4, 62-65, 69, 80, 95, 127, 196, 243
 Breisach, Ernst 1-2
 Brenner, Christiane 2
 Brešić, Vinko 149
 Brgles, Branimir 244
 Britovšek, Marjan 43
 Bromlej, Julian Vladimirovič 227, 230-231
 Broz, Josip-Tito 114, 175, 223, 229
 Brunnbauer, Ulf 2, 4, 32, 34
 Buckle, Henry Thomas 53-54, 82
 Buczynski, Alexander 26
 Budak, Neven 2, 4, 26, 28, 34, 47, 61, 63-64, 66, 68, 82-83, 92-93, 98, 102, 104, 136-137, 148-151, 156
 Buonarrotti, Filippo (Philippe) 181-182
 Burckhardt, Jacob 82
 Burke, Edmund 206, 213-214, 216
 Burke, Peter 12-13, 64, 123, 165
 Buturac, Josip 139
 Büchner, Georg 183-184

 Cabrera, Miguel A. 165
 Camon, Hubert 177
 Canjuga, Zlatko 26
 Carbonell, Charles-Olivier 46
 Carlyle, Thomas 173, 178, 216
 Case, Holly 244
 Chartier, Roger 214-215
 Chaumette, Pierre Gaspard (Anaxagoras) 181
 Chaunu, Pierre 198, 205-206
 Chesters, Graeme 247
 Cipek, Tihomir 36, 82
 Clausewitz, Karl von 176, 178
 Cloots, Anacharsis 181
 Cobban, Alfred 206
 Comba, Rinaldo 148
 Comte, Auguste 53, 68, 82
 Constant, Benjamin 206
 Coonz, Claudia 144

 Cravetto, Enrico 215
 Cvijović Javorina, Ivana 99
 Cvirn, Janez 150

 Čamo, Edhem 114
 Čavoški, Kosta 208
 Čepo, Zlatko 39
 Čepulo, Dalibor 207
 Čičko, Branko 244
 Črnja, Zvane 77
 Čulinović, Ferdo 224-227, 235, 239
 Čvrljak, Krešimir 82

 Ćirković, Sima M. 72, 98, 100, 126

 Danton, Georges Jacques 174, 181-184, 208-209
 Darnton, Robert 214
 Daskalov, Roumen 2
 Daskalova, Krasimira 144
 Davis, Natalie Zemon 145, 246
 Desnica, Vladan 16, 99
 Despot, Miroslava 131, 135
 Despot, Zvonimir 245
 Dézamy, Théodore 182
 De Zan, Ivan 25
 Dijanić, Dijana 146
 Dinić-Knežević, Dušanka 147-148
 Dobb, Maurice 96, 132
 Dobrovšak, Ljiljana 2, 21, 23, 27, 30, 34, 36, 47
 Dorofeev, Velimir 25
 Dota, Franko 3
 Drašković, Juraj II. 222
 Dreifus, Erika 172
 Durman, Milan 222

 Đilas, Milovan 37, 54, 169, 171
 Đuranović, Šarlota 169
 Đurđev, Branislav 43, 88, 96, 98, 101-102, 108-114, 117, 124-127, 158
 Đurović, Smiljana 98, 112-114, 124-128

- Eckel, Jan 12
 Efimov, Aleksej Vladimirovič 169, 174-175
 Eichhorn, Joana 12
 Engels, Friedrich 40-41, 43-44, 110, 181-182
 Englund, Steven 179
 Erceg, Ivan 130-131, 135, 139-140
 Erdődy, Emerik I. 220-221
 Etzemüller, Thomas 12
- Fališevac, Dunja 190
 Febvre, Lucien 62-65, 69-70, 72, 80, 163, 196, 252
 Feldman, Andrea 144-146
 Feldner, Heiko 19
 Feletar, Dragutin 131
 Foretić, Miljenko 192, 195, 214-215
 Foretić, Vinko 194
 Forrest, Alan 203
 Fourier, François-Marie-Charles 182
 Frangeš, Ivo 77
 Franičević, Marin 224
 Frank, Stanko 132
 Franzen, Erik K. 2
 Friedjung, Heinrich 191
 Fueter, Eduard 1
 Furet, François 80, 168, 185, 196-200, 203-206, 208, 210-216
- Gabelić, Andro 223, 239, 245
 Gaj, Ljudevit 155
 Galić, Mirko 212
 Galović, Tomislav 2, 81, 157
 Gaxotte, Pierre 206
 Gauchet, Marcel 203
 Gavrilović, Danica D. 136
 Gavrilović, Slavko 243
 Gelo, Jakov 140, 142
 Gerosa, Guido 177
 Girardi-Jurkić, Vesna 25
 Godechot, Jacques 43, 202, 214
 Goldstein, Ivo 14, 27-28, 34, 60, 92-93, 98, 159, 161, 215
- Goldstein, Slavko 34
 Gooch, George Peabody 1
 Goy, Joseph 203
 Górny, Maciej 2
 Grafenauer, Bogo 37, 68, 83, 88, 98, 101, 103, 108, 225, 227-228, 230-231, 242
 Grdešić, Maša 190
 Gregorić, Ilija 230-231, 238
 Grgin, Borislav 232, 234, 237
 Gross, Mirjana 1, 3, 7, 11, 18, 27-28, 41-44, 46, 52, 56-75, 77-98, 100-105, 107-128, 130, 133-134, 136, 138-139, 141, 143, 146, 151, 153-165, 169, 172, 174, 184-185, 196-198, 205, 212, 215, 219-221, 232, 236-237, 240, 242-243, 250, 252
 Gruenfelder, Anna Maria 244
 Gubec, Ambroz (Matija) 220-223, 227, 229, 245
 Guizot, Guillaume 206
- Haan, Francisca de 144
 Hamersak, Filip 181
 Hanzal, Josef 2
 Hartinger, Josip 219, 221
 Haslinger, Peter 2
 Haupt, Heinz-Gerhard 18
 Hébert, Jacques-René 181
 Heeren, Arnold Hermann Ludwig 54
 Hegedušić, Krsto 222-223, 227-228
 Herceg, Rudolf 221
 Herder, Johann Gottfried von 82
 Hill, Christopher 45
 Hill, Stephen 10
 Hipokrat 54, 82
 Hitler, Adolf 176-177
 Hobsbawm, Eric J. 45, 56, 70, 80, 85, 93, 95-96, 110, 112, 201, 216, 243-245
 Holjevac, Željko 172, 245
 Horne, Alistair 179
 Horvat, Rudolf 219
 Hrabak, Bogumil 64, 101, 113, 124-127, 138
 Hudek, Adam 2

Hunt, Lynn 165, 214-215

Hutinec, Goran 34

Iggers, Georg G. 2

Ivanić, Matij 223, 238-239, 244-245

Ivanišević, Alojz 2

Ivanišin, Nikola 188

Iveljić, Iskra 2, 4, 22, 34, 60, 98, 128-129, 135, 152, 155, 242

Ivičević, Jozo 76

Ivić, Nenad 6, 165

Jambrešić Kirin, Renata 146, 220

Janeković Römer, Zdenka 61, 98, 146, 148, 152, 165, 242

Janković, Branimir 2, 39-40, 42, 54, 66, 76, 91, 109, 121, 160, 183, 209

Janković, Dragoslav 123-124

Janković, Valentina 146

Janjatović, Bosiljka 97, 143

Jaurès, Jean 173, 178, 183, 198, 200, 206, 215

Javorović, Božidar 208

Jelačić, Josip 41-42

Jelčić, Dubravko 77

Jelić, Ivan 25, 74, 97, 104, 125, 222-223

Jelić-Butić, Fikreta 27

Jiroušek, Antun 221

Joka, Mile 180-183, 185-186, 200-201

Jordan, Stefan 3

Judt, Tony 212

Jukić, Tatjana 190

Jurčević, Josip 23, 28, 38, 92

Jurić, Marija - Zagorka 190

Juzbašić, Dževad 109-110

Kačavenda, Petar 96, 125, 138

Kale, Eduard 208

Kampuš, Ivan 131

Kappeler, Andreas 2

Karaman, Igor 56, 58-59, 98, 115-118, 122, 127, 130-131, 133-134, 139-140, 142, 153-154, 160, 162, 193

Karbić, Marija 146

Karge, Heike 33

Kasapović, Mirjana 6

Kaser, Karl 149, 151

Kašić, Biljana 143-144

Katz, Vera 22, 34

Kautsky, Karl 114, 183

Kecman, Jovanka 143

Kent, Sarah 151

Kisić Kolanović, Nada 165

Klaić, Nada 27, 56, 66, 131-132, 155-157, 160-161, 224, 228, 230-239, 242, 247

Klaić, Vjekoslav 18, 53, 82, 219-221

Kljajić, Josip 92

Klopčič, France 43-44

Knežević, Radule 6

Kocka, Jürgen 18

Koharić, Janko 53, 82

Kolanović, Josip 22, 215

Kolar-Dimitrijević, Mira 131, 135, 143, 146, 210

Kollar, Nathan R. 11

Koren, Snježana 2-3, 25, 34, 44, 46, 99

Korenčić, Mirko 139-142

Korunić, Petar 2, 26-29, 38, 47-48, 155

Kosorić, Dragutin 143

Kostić, Mita 190-191

Kostrenčić, Marko 37, 75-77

Koštunica, Vojislav 208

Kovačević, Ivan 131

Kralj, Josip 193

Kravar, Zoran 16

Krbec, Denisa 6

Krestić, Vasilije 43

Krišto, Jure 23, 36

Krivošić, Stjepan 140, 142

Krizman, Bogdan 27

Krleža, Miroslav 5, 40, 176-179, 184, 222-223, 228-229, 236

Kropotkin, Petar 173, 178

Krušelj, Željko 91, 104

Kudelić, Zlatko 245

Kuhn, Thomas S. 11, 212

- Kukuljević Sakcinski, Ivan 219-220
 Kula, Witold 85, 142
 Kulischer, Josef 67
 Kulundžić, Zvonimir 76-77
 Kuper, Adam 12
 Kuper, Jessica 12
 Kutuzov, Mihail Ilarionovič 178-179
 Kvaternik, Eugen 221
- Labrousse, Ernest 62-63, 69, 79, 196, 200
 LaCapra, Dominic 165
 Le Chapelier, Isaac-René-Guy 182
 Lacour-Gayet, Georges 175-176
 Ladrière, Paul 203
 Lafargue, Paul 181-182
 Lalović, Dragutin 5
 Lamartine, Alphonse de 206
 Lamprecht, Karl 82
 Lasić, Stanko 5, 34, 179
 Lavis, Ernest 69
 Le Bon, Gustave 173, 216
 Leček, Suzana 2, 54, 81-82, 146, 148
 Lefebvre, Georges 168, 174, 180, 185-186, 196, 198, 200, 206, 213-216, 246
 Lefort, Claude 207-208
 Le Goff, Jacques 72
 Leko, Ivan 169
 Lenjin, Vladimir Iljič 183
 Lerner, Gerda 145
 Lešaja, Ante 35
 Lévi-Strauss, Claude 92
 Lhotka-Kalinski, Ivo 227
 Lipovčan, Srećko 2, 21, 23, 27, 30, 34, 36, 47
 Lorković, Blaž 52
 Loutfi, Anna 144
 Lovrenčić, Rene 25, 42, 95, 124, 126, 131, 155, 161, 169, 240-241
 Lučić, Ivan 18, 52
 Lučić, Josip 131
 Ludendorff, Erich Friedrich Wilhelm 178
 Ludwig, Emil 175, 178
 Luetić, Tihana 146
 Luft, Robert 2
- Lukan, Walter 2
 Luthar, Oto 109, 149
 Luther, Martin 80
 Luxardo, Hervé 202
 Lynch, Katherine A. 140
- Ljubić, Šime 219
- Macan, Trpimir 21, 24, 77
 Magill, Frank N. 10-11
 Maistre, Joseph de 206, 213, 216
 Mandić, Oleg 67
 Manfred, Al'bert Zaharovič 177
 Mann, Hans-Dieter 80
 Marat, Jean-Paul 181-182, 208-209
 Marković, Svetozar 191
 Markus, Tomislav 42
 Martellini, Maro 188
 Martinović, Ignjat 188, 190-194
 Marx, Karl 20, 29-30, 40-41, 43-44, 48, 84-85, 95, 98, 110, 112, 183, 207, 235
 Matasović, Josip 7, 53-54, 81-83, 129, 147-149, 152
 Mathiez, Albert 173-174, 180, 185, 196, 198, 200, 206, 213, 215-216
 Maticka, Marijan 92, 108, 131, 155, 197
 Matijević, Zlatko 92
 Matković, Hrvoje 25, 27
 Matković, Stjepan 27, 35-37, 44, 74, 82
 Matutinović, Juraj Antun 188-190, 192-194
 Mazauric, Claude 206, 211, 213
 Mažuran, Ive 25, 139
 Meinecke, Friedrich 62
 Mendras, Henri 242
 Mereškovski, Dmitrij Sergejevič 178
 Meissonier, Jean-Louis-Ernest 179
 Michelet, Jules 169, 172, 183, 206, 215
 Mignet, François-Auguste-Marie-Alexis 172-173, 209, 215-216
 Mihaljević, Josip 91, 109
 Mihanović, Nedjeljko (Nedeljko) 25
 Mihelčić, Darja 132
 Mijakić, Gabrijel 245

- Milanović, Vladimir 183
 Milić, Danica 130
 Milutinović, Kosta 42-43
 Mimica, Vatroslav 227, 233
 Mirković, Mijo 130-131
 Mirošević, Franko 76, 92, 96
 Mitrović, Andrej 98, 233-234
 Mitterauer, Michael 80, 151
 Močanin, Nenad 92
 Mogorović Crljenko, Marija 146
 Montesquieu, Charles-Louis de Secondat 53, 82
 Morazé, Charles 68-69
 Morris, Martine Bondonis 185-186
 Mujadžević, Dino 109
 Muljačić, Žarko 188, 193-195
 Mušeta-Aščerić, Vesna 109
 Müller, Anne Friederike 12

 Nagy, Antun 175
 Naimark, Norman M. 244, 258
 Najbar-Agičić, Magdalena 2-3, 16, 22, 40, 42, 46-47, 58, 76, 99, 132
 Napoleon I. Bonaparte 168, 172, 175-180, 187, 193, 196, 215
 Neusyhin, Aleksandr Iosifovič 67
 Nikolić Jakus, Zrinka 146, 152
 Nikolić, Kosta 99
 Nodilo, Natko 52-53, 82
 Nora, Pierre 203
 Novak, Grga 56

 Obad, Stijepo 22, 243
 Očak, Ivan 43
 Ograjšek Gorenjak, Ida 143, 146-147
 Oroz, Tomislav 6, 227, 245
 Oršanić, Ankica 179
 Owen, Robert 182
 Ozouf, Mona 203, 214

 Pagon, Neda 199, 202-203
 Paine, Thomas 201
 Palmer, Robert Roswell 202, 206

 Passmore, Kevin 19
 Pavičić, Marija 185
 Pavlaković, Vjeran 245
 Pavličević, Dragutin 21-23, 25, 76, 115-116, 161, 212, 239-240, 243
 Pavlinović, Mihovil 52, 155
 Peić Čaldarović, Dubravka 143, 145-146
 Pelc, Milan 6
 Pernau, Margrit 18
 Perović, Radoslav 43
 Perrot, Michelle 143, 146
 Petranović, Branko 39, 98
 Petrić, Hrvoje 131-132, 135
 Petrovich, Michael B. 109
 Petrović, Rade 43
 Petrungaro, Stefano 122, 238, 245-247
 Piccinni, Gabriella 148
 Pinto, Giuliano 148
 Pirenne, Henri 66-67
 Planhol, Xavier de 92
 Planty-Bonjour, Guy 208
 Plersch, Robert 175
 Pleterski, Janko 101
 Plutarh 183
 Pojatina, Stipe 96
 Polić, Rajka 145-146
 Popov, Čedomir 43, 113, 125, 201, 202
 Popović, Štefanija 92, 121
 Posavec, Vladimir 23, 26
 Potrelica, Filip 25
 Poupard, Paul 203
 Pouthas, Charles H. 196
 Predavec, Josip 221
 Pribić, Branka 91
 Prlenda, Sandra 143, 146, 220
 Prpić, Ivan 6
 Prunk, Janko 126
 Pusić, Eugen 204, 210-211

 Quinet, Edgar 206

 Rački, Franjo 18, 52, 159, 168-169, 219
 Radelić, Zdenko 2, 6, 14

- Radić, Antun 220
 Radić, Stjepan 220-221
 Radonić, Jovan 40
 Rajačić, Josif 40
 Rajh, Zdenko 182
 Ranke, Leopold von 18, 52, 84
 Raphael, Lutz 2, 11-12, 17
 Raukar, Tomislav 27, 58-61, 93, 98, 101-104, 116, 118, 123, 130-131, 133-134, 153-154, 159, 162-164
 Rauscher, Peter 245
 Ravlić, Jakša 52
 Ravlić, Slaven 6
 Raynaud, Philippe 203
 Redžić, Enver 43
 Repgen, Konrad 208-209
 Revel, Jacques 203
 Riha, Rade 208
 Rihtman-Auguštin, Dunja 144-146
 Robespierre, Maximilien de 174, 181-184, 207-209
 Rodin, Davor 208-209
 Roksandić, Drago 12, 16-17, 94-100, 110, 115, 136, 140, 153-155, 164, 186, 194, 211, 241
 Romano, Ruggiero 64
 Roux, Jacques 181
 Rubić, Tihana 6
 Rudé, George 246
 Rösen, Jörn 11
 Rybakov, Boris Aleksandrovič 67

 Saint-Just, Louis Antoine Léon de 181-183, 207-208
 Saint-Simon, Claude Henri de Rouvroy de 182
 Sartre, Jean-Paul 34, 66
 Scheutz, Martin 245
 Schieder, Theodor 79
 Schulze, Winfried 151
 Schödl, Günther 80
 Scott, Joan Wallach 143, 146
 Ségur, Philipe de 176-177

 Seignobos, Charles 69
 Sibinjanin Janko (Hunyadi, János) 238
 Simiand, François 173
 Sirotković, Hodimir 76
 Skerlić, Jovan 43
 Sklevicky, Lydia 143-146, 244
 Smičiklas, Tadija 18, 187, 189, 193
 Soboul, Albert 46, 56, 79, 85, 96, 110, 174, 185-186, 196, 198-203, 206, 213, 215-216
 Sokol, Smiljko 201
 Spengler, Oswald 82
 Staljin, Josif Visarionovič 29, 37, 110, 175, 177
 Stančić, Nikša 25, 27-28, 57-58, 61, 67, 91, 109, 121, 154-155, 160
 Stanković, Đorđe 97-99
 Stanković, Vesna 194
 Starčević, Ante 34, 168-169
 Staël, Germaine de (Madame de Staël) 206
 Steindorff, Ludwig 151
 Stendhal (Beyle, Henri) 178-179
 Stoianovich, Traian 92
 Stojić, Desanka 143
 Stipetić, Vladimir 139-142
 Stipišić, Jakov 239
 Stojan, Slavica 146
 Strecha, Mario 28, 47, 93, 98, 199, 225, 227, 234-235, 237, 242
 Strossmayer, Josip Juraj 168
 Studen, Andrej 150
 Sučević, Branko P. 225
 Suić, Mate 27, 155
 Sundhaussen, Holm 23
 Supilo, Frano 191
 Suppan, Arnold 2
 Szabo, Agneza 23, 26, 153

 Šanjek, Franjo 172, 215
 Šenoa, August 220, 224
 Šepić, Dragovan 56, 58-59, 160
 Šetić, Nevio 22, 211
 Šicel, Miroslav 220

- Šidak, Jaroslav 27, 29, 37, 40-42, 44-45, 51, 54-56, 58-60, 76-78, 91, 109, 121-122, 129-130, 132, 139, 155-156, 159-160, 162, 192-193, 219-221, 224-229, 232-233, 235-240
- Šimetin Šegvić, Filip 42, 121-122
- Šimić, Stanislav 149
- Šimončić-Bobetko, Zdenka 131
- Šinko, Ervin 184
- Šišić, Ferdo 18, 21, 159, 187, 219, 221
- Škrbić Alempijević, Nevena 6
- Šojat, Olga 193
- Šorn, Jože 130
- Šošić, Hrvoje 25
- Štambak, Dinko 172
- Štefanec, Nataša 245
- Štih, Peter 173
- Šumrada, Janez 215
- Švab, Mladen 40, 118-121, 127
- Tahi (Tahy), Franjo 221, 233
- Taine, Hippolyte 68, 82, 173, 175, 206, 208-209
- Tarle, Evgenij Viktorovič 169, 175-177
- Tatić, Danijel 245
- Tandler, Joseph 123
- Thierry, Augustin 172, 215
- Thiers, Adolphe 172, 215
- Thompson, Edward Palmer 45, 70, 246
- Tkalčević, Mladena 76
- Tocqueville, Alexis de 206, 213-216, 235
- Todorova, Maria 4, 6
- Tolstoj, Lev Nikolajevič 178-179
- Toma Arhidakon 17
- Tomac, Petar 177
- Topolski, Jerzy 83, 85, 96, 111, 113, 119-120
- Touraine, Alain 242
- Tović, Drago (Kastratović, Drago) 76
- Toynbee, Arnold J. 62, 91
- Trencsényi, Balázs 2, 19, 33
- Trgovčević, Ljubinka 88, 108
- Troebst, Stefan 32
- Trogrlić, Marko 215
- Tucović, Dimitrije 43
- Tudman, Franjo 49
- Turkalj, Jasna 2, 6
- Turner, Bryan S. 10
- Tvorić, Alojzija 190
- Uzelac, Alan 201
- Užarević, Josip 6
- Valentić, Mirko 115-116
- Valla, Franjo 172-173
- Vejvoda, Ivan 181, 206-208
- Vekarić, Nenad 140, 142
- Vico, Giambattista 82
- Vidan, Gabrijela 210-211, 215
- Vilar, Pierre 45-46, 56, 68, 80, 85, 94-96, 110, 235
- Visintin, Denis 215
- Visković, Nikola 205-206
- Visković, Velimir 43
- Vodopivec, Peter 60, 128, 173, 199-200
- Voje, Ignacij 137
- Voltaire, François-Marie Arouet 53, 82
- Vovelle, Michel 93, 168, 196, 198-200, 202-203, 205-206, 211, 213, 216
- Vrandečić, Josip 215
- Vranicki, Predrag 235
- Vranješ-Šoljan, Božena 27-28, 42, 47, 83, 136-137, 140-142, 155
- Vujošević, Ljubiša 95-96
- Vukadinović, Radovan 25
- Wehler, Hans-Ulrich 85, 96
- Welsh, Ian 247
- Wertheimer-Baletić, Alica 142
- White, Hayden 165
- Willigan, J. Dennis 140
- York von Wartenburg, Maximilian Graf von 175
- Yuval-Davis, Nira 146

Zakošek, Nenad 210

Zaninović-Rumora, Marija 245

Ziherl, Boris 223

Zrinski, Nikola IV. (Nikola Šubić Zrinski,
Nikola Zrinski Sigetski) 221

Zrinski, Nikola VII. 220

Zrnc, Vjekoslav 182-183

Zwitter, Fran 64, 132, 173

Žontar, Josip 132

Župan, Dinko 146

